

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

วิฤตทกาลสยาม ร.ก. ๑๑๒

ปริญญานิพนธ์

ของ

จิรากร สกานะวรรณะ

13 ๒๒. 2๒/

เสนอต่อวิทยาลัยวิชาการศึกษา
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
๒๐ ธันวาคม ๒๕๑๒

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต ได้พิจารณาปัญหานี้จนบัดนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของวิทยาลัย
วิชาการศึกษาได้

..... ประธาน

..... กรรมการ

ประกาศคุณประการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนได้รับคำแนะนำและความช่วยเหลืออย่างดียิ่งจาก
อาจารย์ คุณวรฤทธิพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา แห่งวิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร และ
อาจารย์ ดร. เศรษฐ บุญนาท แห่งกระทรวงการต่างประเทศ ตั้งแต่เริ่มแรกจนกระทั่งสำเร็จ
เรียบร้อยแล้ว ผู้เขียนจึงขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ผู้เขียนขอขอบคุณสถาบันไทยคดีศึกษาที่ได้ให้ทุนจำนวนหนึ่งสำหรับการจัดพิมพ์
และขอขอบคุณเจ้าหน้าที่กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ที่ให้ความสะดวกต่อการค้นคว้าเอกสารเป็น
อย่างดียิ่ง นอกจากนี้ผู้เขียนขอขอบคุณ คุณ ศรีกระจำจ สุ่ม ในฐานะเป็นผู้ช่วยเหลือในการ
จัดพิมพ์ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณณะ

สารบัญ

บทที่	หน้า
บทนำ	
1 ความยุ่งยากระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112	1
การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเขามายังดินแดนลาวฝั่งตะวันออก	
แม่น้ำโขงระยะแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2426-2431	2
ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ฝรั่งเศสสนใจดินแดนลาว	2
การดำเนินงานทางการทูตของฝรั่งเศสเพื่อขยายอิทธิพลเข้าไปในลาว	8
การดำเนินนโยบายของไทยเพื่อคุ้มครองดินแดนลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง	23
การปราบฮ่อในปี พ.ศ. 2418 และ พ.ศ. 2426	23
การหาแผนที่ดินแดนลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง	28
การจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อสำรวจเขตแดน	30
การปราบฮ่อ พ.ศ. 2428 และ พ.ศ. 2431	31
ขอตกลงเมืองแดง	35
2 สภาพการณ์ก่อนเกิดวิกฤตการณ์	44
สถานการณ์โดยทั่วไประหว่าง พ.ศ. 2432-2433	44
ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสภายหลังการ	
ทำข้อตกลงเมืองแดง	44
การติดต่อทางการทูตระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสที่	
เกี่ยวข้องกับไทย พ.ศ. 2432	46
การสำรวจเขตแดนไทยของฝรั่งเศสปลายปี พ.ศ. 2432-2433	49

การเตรียมการภายในของไทย เพื่อเผชิญกับการคุกคาม ของฝรั่งเศส (พ.ศ. 2434-2435)	58
การปรับปรุงการปกครองหัวเมืองฝ่ายตะวันออก	59
การเตรียมการป้องกันชายแดน	64
การติดต่อทางการทูตกับอังกฤษ พ.ศ. 2434	71
การเจรจาเรื่องเขตแดนไทยกับฝรั่งเศสระหว่างเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2435 - เดือน เมษายน พ.ศ. 2436	75
กรณีบางเบี่ยน	77
การตั้งด่านรุกเขตแดน	81
กรณีนายซัมเปนิวส์ เอสกิลาท และ บาระทอง	81
ข้อเสนอเกี่ยวกับ "วิธีรักษาสีพ"	82
ข้อเสนอ 3 ข้อ ของฝรั่งเศส	86
3 ไทยเผชิญวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112	94
ความเคลื่อนไหวของไทยกับฝรั่งเศสในช่วงระยะเดือน เมษายน - เดือน กรกฎาคม พ.ศ. 2436	95
เหตุการณ์ในเดือน เมษายน พ.ศ. 2436	95
เหตุการณ์ในเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2436	103
เหตุการณ์ในเดือน มิถุนายน พ.ศ. 2436	112
เหตุการณ์ในเดือน กรกฎาคม พ.ศ. 2436	125
4 การเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเพื่อจัดวิกฤตการณ์	143
ความคลี่คลายของเหตุการณ์ปากน้ำ	143
การติดต่อกับปารีสและลอนดอน	143
ฝรั่งเศสยื่นคำขาด	146
ไทยตอบคำขาดฝรั่งเศส	148
ฝรั่งเศสตัดสินใจสัมพันธภาพทางการทูตและปิดปากอ่าวไทย	151
ไทยยอมรับคำขาดฝรั่งเศส	155
การจัดแบ่งระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสกรณีปิดปากอ่าวไทย	157

	การเจรจาเพื่อขจัดข้อขัดแย้งและฟื้นฟูสัมพันธไมตรี ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส	159
	สถานการณ์โดยทั่วไปก่อนเปิดการเจรจา	159
	การเจรจาในระยะแรก	167
	เหตุการณ์ในระหว่างการเจรจาหยุดชะงัก	172
	การเจรจาในระยะหลัง	181
	ผลการเจรจา	193
5	ผลสะท้อนของสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436	196
	ไทยสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และปัญหาที่เกิดขึ้น	196
	การถอนทหารจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง	196
	การออกประกาศให้คนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงกลับถิ่นเดิม	197
	ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการสละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง	199
	การเปลี่ยนแปลงในเขต 25 กิโลเมตรจากฝั่งขวาแม่น้ำโขง	202
	การจัดกาการปกครองในเขต 25 กิโลเมตร	202
	ไทยกับฝรั่งเศสทำสัญญาระงับเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นใน เขต 25 กิโลเมตรและบริเวณหัวเมืองเขมร	205
	การพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวาง	205
	การพิจารณาคดี ครั้งที่ 1	205
	การพิจารณาคดี ครั้งที่ 2	212
	ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี	217
	แนวโน้มนโยบายของไทยภายหลังผ่านพ้นวิกฤตการณ์	219
	นโยบายภายใน	219
	นโยบายต่างประเทศ	220
6	บทสรุป	225
	บรรณานุกรม	228
	ภาคผนวก	238

บทนำ

ในรัชกาลอันยาวนานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) ปี ร.ศ. 112 หรือ พ.ศ. 2436 มีเหตุการณ์อันน่าวิตกเกิดขึ้น รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องเผชิญกับปัญหาการก่อกวนประเทศ เมื่อฝรั่งเศส ส่งกำลังทางบกมุกรุกเข้ามาทางชายแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และส่งเรือรบเข้ามาในกรุงเทพฯ เพื่อบังคับรัฐบาลไทยให้สละสิทธิของไทยในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแก่ฝรั่งเศส จนเกิดเป็นกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสขึ้น

วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 มีเบื้องหลังอันซับซ้อน คือก่อนจะเกิดวิกฤตการณ์นี้ เหตุการณ์อันเป็นต้นเหตุของวิกฤตการณ์เกิดขึ้นล่วงหน้าเป็นเวลาหลายปี และเมื่อวิกฤตการณ์ ผ่านพ้นไปแล้ว ก็มีเหตุการณ์สำคัญ ๆ อันกระทบกระเทือนอนาคตของประเทศ และมีผลสืบเนื่องต่อมาเป็นเวลาหลายปี

การที่ผู้เขียนเลือกศึกษาประวัติศาสตร์วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 ก็เพราะในช่วง ระยะเวลาที่ประเทศไทยต้องเผชิญกับภัยของจักรวรรดินิยมที่รุนแรงที่สุด การที่ไทยมีเขตแดน ติดต่อกับดินแดนของฝรั่งเศสด้านหนึ่ง และอังกฤษอีกด้านหนึ่งเช่นนี้ ทำให้เกิดปัญหาพรมแดน ระหว่างไทยกับมหาอำนาจตะวันตกขึ้น และระหว่างฝรั่งเศสกับอังกฤษด้วยกัน เมื่อฝรั่งเศส ดำเนินการขยายอิทธิพลเข้ามายังเขตแดนไทยทางหัวเมืองตะวันออก ความสัมพันธ์ระหว่าง ไทยกับฝรั่งเศสก็เกิดความตึงเครียดขึ้น มีการเจรจาทกลงระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เพื่อ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นหลายครั้ง แต่ตกลงกันไม่ได้ ไทยอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบ ดังนั้น การเจรจากับฝรั่งเศสเพื่อจัดตั้งเขตแดนต่าง ๆ จึงประสบอุปสรรคนานาประการ บังคับให้ มหาอำนาจตะวันตกอีกประเทศหนึ่งคืออังกฤษเข้ามามีอิทธิพลต่อการดำเนินนโยบายทางการทูต ของไทยด้วย

การดำเนินนโยบายเพื่อรักษาเอกราชของประเทศ เป็นจุดประสงค์ที่สำคัญยิ่ง ของรัฐบาลไทยสมัยนั้น ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงเห็นว่าเรื่องราวของวิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 มีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์การทูตไทย สมควรที่จะคนควาแผนภาพต่อไป

ผู้สอบข้อเขียนและกรรมการผู้สอบ ๑๐๖๖ ๐๑๖๖ ๐๑๖๖

๑) ดึงเอาเอกสารฉบับนี้ ไปใช้เพื่อวัตถุประสงค์อื่นใด

๑๐๖๖ ๐๑๖๖

๑) ๑๐๖๖ ๐๑๖๖ ๐๑๖๖ ๐๑๖๖

ความมุ่งหมายของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสก่อนเกิดวิกฤตการณ์
2. เพื่อศึกษาสาเหตุและระยะต้นที่ทำให้ไทยต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ในปี ร.ศ. 112
3. เพื่อศึกษานโยบายโดยทั่วไปของรัฐบาลไทย และวิธีดำเนินการ เพื่อแก้ไข ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส
4. เพื่อศึกษาการเจรจาต่อรองระหว่างรัฐบาลไทยกับรัฐบาลฝรั่งเศส และผลของการ ตกลงเพื่อจัดวิกฤตการณ์
5. เพื่อรวบรวมข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะให้ความรู้เกี่ยวกับการเจรจาและข้อตกลงระหว่าง รัฐบาลไทยกับรัฐบาลฝรั่งเศสเกี่ยวกับปัญหาเขตแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นต้นเรื่องที่ทำให้ไทยต้องเสียดินแดนที่เคย เป็นประเทศราชทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือแก่ฝรั่งเศสในระบอบต่อมา
2. ผลจากการศึกษาค้นคว้าจะทำให้ทราบถึงปัญหาที่เกิดขึ้นจากสนธิสัญญา ลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งมีผลสะท้อนไปถึงการสูญเสียดินแดนครั้งต่อไป
3. ผลจากการศึกษาค้นคว้าจะทำให้เข้าใจถึงนโยบายต่างประเทศของไทย ตลอดจนปัจจัยต่าง ๆ ที่มีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายของรัฐบาล ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย
4. ผลของการศึกษาค้นคว้า จะนำไปใช้อ้างอิงในการสอนวิชาประวัติศาสตร์ไทย ในระดับชั้นมัธยมศึกษา ระดับอนุปริญญา และระดับปริญญาตรี

Historical

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาค้นคว้าถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ระหว่าง พ.ศ. 2426 - 2431 เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับพิจารณาเหตุการณ์ในระยะต่อมา

2. ศึกษาค้นคว้าถึงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ก่อนเกิด

วิกฤตการณ์ จนกระทั่งไทยเผชิญวิกฤตการณ์ในปี ร.ศ. 112 โดยละเอียด

3. ศึกษานโยบายโดยทั่วไปของรัฐบาลไทย และวิธีดำเนินการ เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากการขัดแย้งกับฝรั่งเศส ตลอดจนการเจรจาและข้อตกลงระหว่างรัฐบาลทั้งสอง เพื่อชดเชยวิกฤตการณ์

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้ จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analysis description) ข้อมูลที่ใช้ศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources) เป็นหลัก และต้องอาศัยข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นสอง (Secondary Sources) ด้วย

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญคือ

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร
4. แหล่งอื่น ๆ เช่น หอสมุดคำร้องราชานุภาพ หอสมุดสยามสมาคม ฯลฯ

สำหรับเอกสารนั้นจะใช้เอกสารดังนี้

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources)

- 1.1 เอกสารตัวเขียน (Manuscript Sources)

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชทานมายังพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ เรื่องเรือรบฝรั่งเศสตอน

เขามายังที่ปากน้ำ

- โทรเลขพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทูล
พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เรื่อง การรับคนเข้ามาโขงฝั่งขวา
- จดหมายโต้ตอบระหว่างพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
เทวะวงศ์วโรปการ กับ มองซิเออร์ เอ. ปาวี
- หนังสือไปรเวตกระทรวงการต่างประเทศ เรื่อง ฝรั่งเศส

ร.ศ. 112

1.2 เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นหนึ่ง (Primary Sources) ที่พิมพ์
แล้ว (Printed Primary Sources) ได้แก่

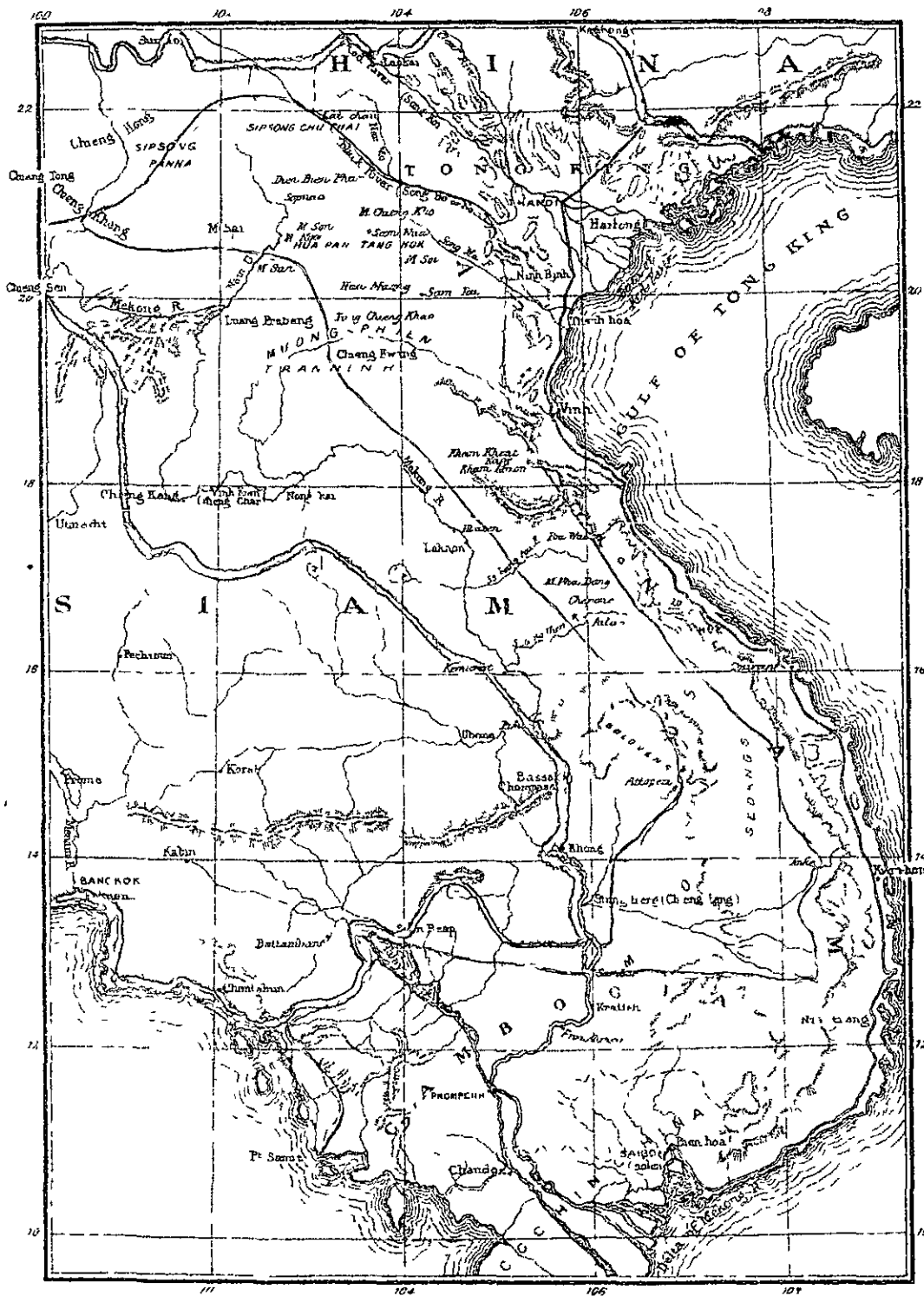
- จดหมายเหตุ ร.ศ. 112
- ประชุมพงศาวดาร เช่น ประชุมพงศาวดารภาคที่ 24, 74 ฯลฯ
- ราชกิจจานุเบกษา

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นสอง (Secondary Sources) ได้แก่

2.1 หนังสือต่าง ๆ เช่น ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
กำเนิดกรมแผนที่ไปรษณีย์ ๑ เล่ม ฯลฯ

2.2 วารสาร (Periodicals) ต่าง ๆ เช่น The Nineteenth
Century, Journal of Siam Society.

FRENCH INDO-CHINA AND SIAM

YELLOW LINE — Frontier between Annam & Siam as drawn by F. Gauthier (1866-8)
 PINK LINE - - - Frontier as drawn on Siamese Government map by J. McCarthy (1887)
 GREEN LINE ~~~~~ Hypothetical Frontier as drawn on French map by E. Schrader (1892)

(from The Nineteenth Century No 197, July 1893)

ความยุ่งยากระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก่อนเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112

ในขณะที่รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำเนินการปรับปรุงประเทศเพื่อความก้าวหน้าและความอยู่รอดของชาติบ้านเมืองนั้น ขณะเดียวกัน ประเทศเพื่อนบ้านกำลังเผชิญภัยจากจักรวรรดินิยมตะวันตกอย่างหนัก ฝรั่งเศสส่งกำลังเข้ายึดเมืองไซ่ง่อน และแคว้นโคชินไชนา เมื่อ พ.ศ. 2406 ยึดครองแคว้นตังเกี๋ย ในปี พ.ศ. 2417 ¹⁸⁷⁴ อีก 10 ปีต่อมาฝรั่งเศสได้ญวนกลาง จึงเป็นอันว่าญวนทั้งหมดตกเป็นอาณานิคม หรือรัฐอารักขาของฝรั่งเศส¹ อังกฤษเข้าครอบครองพม่าอย่างสมบูรณ์ในต้นปี พ.ศ. 2429 ดังนั้น เขตแดนของไทยจึงติดต่อกับดินแดนของมหาอำนาจทั้งสอง ต่อมาฝรั่งเศสมีท่าทีสนใจดินแดนลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง ทำให้รัฐบาลรู้สึกวิตกเกี่ยวกับปัญหาพรมแดน เนื่องจากเขตแดนของหัวเมืองลาวเหล่านี้ไม่มีการกำหนดแน่นอน อีกประการหนึ่งเมืองเหล่านี้มีลักษณะเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้า เจ้าเมืองยอมรับอำนาจการปกครองของทั้งญวนและไทย แต่ทางฝ่ายไทยมิได้จัดการปกครองให้รัดกุมแต่ประการใด ซึ่งเป็นช่องทางให้ฝรั่งเศสอ้างสิทธิเหนือดินแดนแถบนี้ในฐานะผู้สืบสิทธิต่อจากญวน เมื่อพวกเข้ามารุกรานบริเวณนี้ รัฐบาลจึงได้ถือโอกาสแสดงสิทธิเหนือดินแดนลาว โดยส่งกองทัพไปปราบฮ่อ ตลอดจนจัดการปกครองหัวเมืองชายแดนเหล่านี้ให้แน่นระเบียบ ในเวลาเดียวกัน ฝรั่งเศสซึ่งกำลังทำการปราบพวกฮ่อในบริเวณตังเกี๋ยได้ถือโอกาสส่งกำลังทหารเข้ามาในเขตแดนไทย โดยอ้างว่าเพื่อทำการปราบฮ่อที่แตกกระจัดกระจายเข้ามาในบริเวณนี้ ปัญหาเรื่องเขตแดนที่คาบเกี่ยวกันระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจึงเกิดขึ้น รัฐบาลไทยตระหนักดีว่าการจะรักษา

¹ D.G.E. Hall, A History of South-East Asia, p. 595.

² Ibid., p. 601.

ดินแดนเหล่านี้คงอยู่ต่อไปนั้นอยู่ที่การกำหนดเส้นเขตแดนให้แน่นอน และเป็นที่รับรองของฝรั่งเศส จึงพยายามแสวงหาความร่วมมือจากฝรั่งเศส แต่ฝรั่งเศสไม่พร้อมที่จะร่วมมือกับไทยอย่างจริงจัง เพราะสิ่งหนึ่งที่ทำให้ฝรั่งเศสได้เปรียบคือ ปล่อยให้ดินแดนเหล่านี้เป็นปัญหาไว้ คอยเหตุนี้กรณีพิพาทเรื่องเขตแดนระหว่างประเทศทั้งสองจึงเกิดขึ้น และทวีความรุนแรงจนกลายเป็นเหตุการณ์ที่เรียกว่าวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112

1. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสเข้ามายังดินแดนลาว ตั้งแต่วันออกแม่น้ำโขงระยะแรก
ตั้งแต่ พ.ศ. 2426 – 2431

ก. ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ฝรั่งเศสสนใจดินแดนลาว

1) ปัจจัยภายใน

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายในประเทศมีส่วนผลักดันให้ฝรั่งเศสกำหนดนโยบายแสวงหาอาณานิคม เหตุการณ์เหล่านี้ได้แก่

1.1 การเมืองภายใน

การพ่ายแพ้ในสงครามฟรังโก – ปรัสเซีย (Franco-Prussian War) ปี ค.ศ. 1870 ทำให้ฝรั่งเศสสูญเสียอิทธิพลและชื่อเสียงทางการเมืองในทวีปยุโรปอย่างหนักหน่วง อีกทั้งประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ และความปั่นป่วนทางการเมืองภายใน ระบบกษัตริย์สิ้นสุดลง มีการสถาปนาสาธารณรัฐขึ้นมาแทนที่ บรรดานักการเมืองที่สนับสนุนสาธารณรัฐได้ทำการโฆษณาชวนเชื่อโดยอ้างว่า เป็นวิถีทางที่จะฟื้นฟูเกียรติยศ และอำนาจของประเทศให้กลับคืนมา เพื่อปลุกใจความสนใจของประชาชนให้หันเหไปจากปัญหาภายใน นับตั้งแต่ พ.ศ. 2423 เป็นต้นมา เมื่อปัญหาความวุ่นวายภายในของฝรั่งเศสสงบลงบ้างแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสก็ได้หันมาดำเนินนโยบายแสวงหาอาณานิคมอย่างจริงจัง¹

¹

John F. Cady, The Roots of French Imperialism in Eastern Asia, p. 289.

1.2 บทบาทขององค์การศาสนา

ตั้งแต่สมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ศาสนาคริสต์นิกายโรมัน

แคทอลิกมีบทบาทสำคัญในการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสผ่านทางตะวันออก จากฝรั่งเศสเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบบสาธารณรัฐ องค์การศาสนายังมีส่วนร่วมอย่างมากในการส่งเสริมการหาเมืองขึ้น นั่นคือจัดหาเหตุผลที่เหมาะสมให้แก่คนฝรั่งเศส เหตุผลที่ว่านี่ก็คือคนฝรั่งเศสในฐานะที่เป็นชาวคริสต์เถียน ควรส่งเสริมการหาเมืองขึ้น เพื่อนำวัฒนธรรมที่สูงส่งตามแบบฉบับของชาวคริสต์มาเผยแพร่ชาวพื้นเมืองที่ยังป่าเถื่อนอยู่¹

1.3 สมาคมภูมิศาสตร์

ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีการจัดตั้งสมาคมภูมิศาสตร์ขึ้นหลายแห่งตามเมืองใหญ่ ๆ ของฝรั่งเศส สมาคมเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมให้ประชาชนทั่วไปสนใจการแสวงหาอาณานิคม และมีส่วนสนับสนุนการสำรวจดินแดนภาคโพ้นทะเล เช่น สมาคมภูมิศาสตร์แห่งปารีส เป็นผู้สนับสนุนและให้ทุนแก่คณะสำรวจแม่น้ำโขงของดูดาร์ต เดอ ลาเกร (Doudart de Lagree) และฟรังซิส การ์นีเยร์ (Francis Garnier) ซึ่งทำการปฏิบัติงานระหว่างปี พ.ศ. 2409 – 2411 สมาคมภูมิศาสตร์แห่งรวง (Rouen) เสนอว่า การที่ฝรั่งเศสจะควบคุมการค้าในญวน เขมร และไต้หวันมีความสำคัญไม่น้อยกว่าการที่เยอรมันแดน เดอ เลสแซป์ จะขูดคล่องปานามา สมาคมภูมิศาสตร์แห่งดิฌง (Dijon) แสดงว่า อนาคตของฝรั่งเศสอยู่ในตะวันออกไกล ฝรั่งเศสควรลดความคิดที่จะผนวกดินแดนยุโรป และจงเล็งเห็นขอบเขตการปฏิบัติการไปยังภาคตะวันออกไกล สมาคมบางแห่งได้เรียกร้องให้รัฐบาลเข้ากุมครองไทยแบบรัฐอารักขา และให้จัดการสำรวจแม่น้ำอิรวดีตอนเหนือ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าสมาคมภูมิศาสตร์ ซึ่งแต่เดิมก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อเสาะแสวงหาความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์อย่างแท้จริง เป็นสมาคมที่สนับสนุนการแสวงหาอาณานิคม โดยรัฐบาลให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี²

1
- Ibid.

2
John F. Cady, op. cit., p.p. 290 – 294.

1.4 ผลงานของฝรั่งเศส การขึ้นเอร

การตีพิมพ์เผยแพร่ผลการสำรวจแม่น้ำโขงในปี พ.ศ. 2416 ทำให้คนฝรั่งเศสรู้จักดินแดนลาวในฐานะเป็นดินแดนในอารักขาของลาว แต่เนื่องจากญวนประสบความยุ่งยากจากฝรั่งเศส ไทยจึงได้ถือโอกาสเข้าครอบครองลาว ดังจะเห็นได้จากขอเขียนของการขึ้นเอรตอนหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าเข้าไปในโขงนี้ เพื่อเตรียมการเดินทางจากญวนที่ข้าพเจ้าจักได้ประสบในประเทศลาว ใกล้เคียง ๆ กับรอยเท้านี้เก่าแก่แห่งการครอบงำ กัมพูชา เป็นรอยประทับอันแข็งแกร่งของประเทศสยาม ซึ่งนับวันแต่จะหนักหน่วงยิ่งขึ้นทุกทีลงบนแหลมอินโดจีนทั้งหมด โดยที่ทางทวีปยุโรปมิใคร่จะละระคายเลย ข้าพเจ้าขอเชิญชวนให้ระลึกถึงแสงสว่างแห่งการสำรวจของคณะกรรมการ ที่ส่งให้เห็นถึงงานการกลืนอันก่อด้วยความพากเพียรของราชสำนักที่บางกอกได้ดำเนินอยู่ในอินโดจีน การกลืนนี้อาศัยจังหวะจากความยุ่งยากที่ชาวยุโรปได้ก่อให้เกิดขึ้นแก่ชาวญวน และพม่า ซึ่งเป็นศัตรูเก่าของตนนั่นเอง เป็นงานที่กระทำกันอย่างทรหดด้วยการทำลายล้าง อันทำให้ประชากรที่ลาวเหลืออยู่แต่ซากแห่งความทรงจำเท่านั้น และเมืองเวียงจันทน์อันเป็นศูนย์กลางแห่งการปกครอง ก็เหลือแต่สิ่งปรักหักพังทับถมอยู่เท่านั้น จากความมักใหญ่ใฝ่สูงนี้อีกเช่นเดียวกัน ซึ่งโชคช่างอันวณิโหนมาเป็นเวลานาน หลังจากพระเจ้าจักรพรรดิแห่งประเทศญวนได้รับการผลักดันออกไปจากลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งแต่ก่อนนี้มีเขตแดนมาจรดแม่น้ำสายนี้แล้ว ปัจจุบันนี้ทำให้ความเกลียดชังระหว่างชาติเกิดขึ้น และประชากรของญวนกับลาวก็ไม่สามารถจะติดต่อกันในเชิงการค้าได้เหมือนแต่ก่อนอีก....."¹

¹ เอเตียน กาลัวซ์ (สันต์ ท. โกมลบุตร แปล) ราชอาณาจักรสยามในงานแสดงศิลปหัตถกรรม ณ กรุงปารีส พ.ศ. 2421 และ ณ พระราชวังแวร์ซายส์ พ.ศ. 2229 กับพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ หน้า 50

นอกจากนี้การนี้เธอยังได้เสนอแนะนโยบายเกี่ยวกับลาวไว้ว่า ฝรั่งเศสจำเป็นต้องเข้ายึดครองดินแดนแถบนี้ เพื่อเป็นการสกัดกั้นอิทธิพลที่กำลังเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของอังกฤษในไทยใหญ่ควบคู่กันที่ เพื่อรักษาผลประโยชน์ให้ทัดเทียมกับอังกฤษ และเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจของฝรั่งเศสเอง สิ่งที่ต้องกระทำนั้นก็คือ ทำให้เจ้านครหลวงพระบางรู้สึกได้ว่า วันหนึ่งฝรั่งเศสอาจเข้ามามีอิทธิพลเหนือดินแดนที่เคยอยู่ภายใต้การครอบครองของเขมร / ซึ่งได้กลายเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสไปแล้ว¹

ความคิดเห็นของการนี้เธอก็เกี่ยวกับลาวนี้ จะเห็นได้ว่ารัฐบาลฝรั่งเศสได้นำไปเป็นรากฐานในการกำหนดนโยบายขยายอิทธิพลเขมรายังลาวในเวลาต่อมา

2. ปัจจัยภายนอก

ปัจจัยภายนอกที่เร่งเร้าให้ฝรั่งเศสต้องการเป็นเจ้าของลาวนั้นมีหลายประการ เช่น

2.1 ความสำคัญของดินแดนลาวในทางการเมืองและการทหาร

หลังจากฝรั่งเศสได้จวนทั้งหมดแล้ว ฝรั่งเศสหันมาสนใจลาวอย่างจริงจัง โดยลักษณะทางภูมิรัฐศาสตร์ (Geo Politics) ลาวมีความสำคัญต่อความปลอดภัยของอาณานิคมฝรั่งเศสคือญวนและเขมร การที่ลาวตกอยู่ภายใต้ความครอบครองของไทย ซึ่งฝรั่งเศสถือว่าอยู่ภายใต้อิทธิพลของอังกฤษ ทำให้ฝรั่งเศสไม่สบายใจ เนื่องจากหวัหระแวงว่า อังกฤษอาจจะถือโอกาสเขมรมามีอิทธิพลเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน ทั้งนี้เขตแดนของรัฐไทยใหญ่ที่อยู่ใต้อารักขาของอังกฤษครอบคลุมมาถึงฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง อังกฤษกับไทยอาจจะตกลงเรื่องเขตแดนได้เรียบร้อยแล้ว ถ้าเป็นเช่นนี้ฝรั่งเศสจะไม่มีโอกาสได้โขงแม่น้ำโขงซึ่งไหลจากขุนนางถึงเขมร เป็นพรมแดนคานตะวันตกของอาณาจักรมอญในอินโดจีน ดังคำกล่าวของเจ้าชายเฮนรี แห่งราชวงศ์ อองรีออง ว่า

1

Henri D'Orléans, Around Tonkin and Siam, p. 252

เจ้าชายอองรีออง ผู้แต่งหนังสือเล่มนี้เดินทางจากฝรั่งเศสมาตั้งที่ลาว และไทย เมื่อเดือนธันวาคม ค.ศ. 1891 หลังจากเดินทางกลับไปยังฝรั่งเศสแล้ว ได้ตีพิมพ์เผยแพร่เรื่องราวที่ตนพบเห็น ในปี ค.ศ. 1894.

ชาวเขาไม่สามารถย่นนามแม่น้ำโขงโดยปราศจากชื่อของบรรดา
ผู้ปฏิบัติงานเพื่อชาติฝรั่งเศสอย่างเช่น ดูคาร์ เดอ ลาเกร การ์นีเยร์
รวมทั้งเจ้าหน้าที่คณะสำรวจปาวี เดอ ลาเกร ปฏิบัติหน้าที่จนถึงแก่ชีวิต
เพื่อจะให้อังกฤษและไทยเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากหยาดเหงื่อแรงงาน
ของเขาเท่านั้นหรือ และคนฝรั่งเศสจะไม่มีโอกาสได้เห็นธงชาติ
ฝรั่งเศสโบกสะบัดอยู่เหนือเรือปืน ซึ่งแล่น ทลอลลำนำโขง จาก
เขมร ไปจนถึงสิบสองปันนาเขียวหรือว"¹

2.2 ความสำคัญของลาวในทางเศรษฐกิจ

เมื่อเทียบกับญวนแล้ว ลาวมีความสำคัญในทางเศรษฐกิจต่อ
ฝรั่งเศสอย่างมาก แผนแม่กระนั้นก็ตาม ฝรั่งเศสก็หวังที่จะได้ลาวเป็นตลาดสินค้า
และเป็นแหล่งระบายผล เมืองจากญวนออกไป ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ การ์นีเยร์ แสดง
ความคิดไว้ว่า "เมื่อฝรั่งเศสได้ลาวเป็นรัฐอารักขาแล้ว ก็จะเป็นการ เปิดหนทางเขา
ไปยังส่วนในของดินแดนแถบนี้ เพื่อฟื้นฟูการค้าขายระหว่าง ลาว กับ ญวน และเพื่อ
ชาวญวนได้มีโอกาสอพยพเข้ามาในลาวอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งแต่ก่อนการติดต่อกันระหว่างสองชาติ
นี้ก็มิเป็นประจำ แต่ไทยก็คิดกันทำไต่ของห่างเหินกันไป"² อีกประการหนึ่งลาวมีแม่น้ำโขง
ซึ่งฝรั่งเศสเข้าใจว่าเป็นเส้นทางไปสู่ยูนนาน และจีนตะวันตก ถ้าฝรั่งเศสควบคุม
แม่น้ำ โขงได้ ก็จะผูกขาดการค้าทางคานฝั่งตะวันตกของจีนไว้อย่างเดียว เพื่อชดเชย
การสูญเสียผลประโยชน์ทางฝั่งทะเลตะวันออกของจีนให้แก่อังกฤษ ความคิดนี้แม้แต่
การ์นีเยร์ เองก็เคยสนับสนุน³ ภายหลังที่การ์นีเยร์สำรวจแม่น้ำโขงเรียบร้อยแล้ว ทำให้
เป็นที่รับรู้กันว่า แม่น้ำ โขงไม่ใช่เส้นทางไปสู่จีนตะวันตกดังที่เขาใจกัน และที่สำคัญ
ไม่สามารถใช้เดินเรือได้ตลอด เนื่องจากมีเกาะแก่งต่าง ๆ กีดขวาง อย่างไรก็ตาม

¹ Henri D'Orleans, op. cit., p. 284.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431 หนา 67.

³ อุ. หนา 69

ความสำคัญของการแนะนำโฆงก็ยังคงมีอยู่ในฐานะ เป็นพรหมแดนธรรมชาติให้แก่อาณาจักรฝรั่งเศสได้เป็นอย่างดี

2.3 ความสำเร็จของอังกฤษในการแสวงหาอาณานิคม

ฝรั่งเศสต้องการแข่งขันกับอังกฤษในการแสวงหาอาณานิคมในเอเชียและแอฟริกา ทำให้ฝรั่งเศสเร่งรีบขยายอาณานิคมของตนออกไปไกลที่สุด ฝรั่งเศสจึง ความสำเร็จของอังกฤษ และไม่อาจทนเห็นอังกฤษมีอิทธิพลและผลประโยชน์มากกว่าตน อำนาจของอังกฤษที่เพิ่มมากขึ้นในเอเชียตะวันออก ทำให้ฝรั่งเศสต้องสถาปนาอำนาจของตนขึ้น เพื่อถ่วงดุลกับอังกฤษ

ฝรั่งเศสมีความหวั่นระแวงอยู่ตลอดเวลาว่าอังกฤษอาจจะประสบความสำเร็จมากกว่าตนในการแสวงหาอาณานิคม เมื่อครั้งที่การนี้เออร์ทำการสำรวจแม่น้ำ โฆง ในปี พ.ศ. 2411¹⁸⁵⁰ การนี้เออร์ได้รับข่าวลือว่า มีนักสำรวจชาวอังกฤษกลุ่มหนึ่งประมาณ 40 คน เดินทางจากพม่าลงมาสำรวจแม่น้ำโฆงจนหมดคณะของตน ในเวลาต่อมา การนี้เออร์ได้พบคณะสำรวจดังกล่าวที่เมืองเชียงขวาง การนี้เออร์กล่าวไว้ว่า ทำให้หลายความวิตกไปไต่บาง เนื่องจากคณะสำรวจชุดนี้มีชาวยุโรปเพียงคนเดียว และไม่ใช่ว่าอังกฤษ แต่เป็นชาวฮอลันดาชื่อ นายคายชาท (Duyshart) ซึ่งรับจ้างรัฐบาลไทยทำการสำรวจแม่น้ำโฆง¹

¹ John F. Cady, op. cit., p. 295

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ระบุว่า "...หลังทรงพระราชดำริว่า ลำน้ำแม่น้ำโขงเขตแดนติดกับ เขมร ฉวน เดียวนี้ ฝรั่งเศสได้ไปทำแผนที่สระเว่ยลำน้ำโขงแต่ฝ่ายเดียว ฝ่ายเราจะไม่ทำไว้บางก็จะไม่ชอบ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระนิเทศพินิจ สืบจางหาอังกฤษที่เคยทำแผนที่ พระนิเทศพินิจหาจางไคมิสเตอร์โดยชก . . .ส่งเข้ามา จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพระภักดี นาย 1 หลวงเดชตะกร นาย 1 ขุนอินทอนันต์ นาย 1 ขุนวิสูตร นาย 1 รวม 4 นาย ไปกับมิสเตอร์โดยชก... ..ไต่กราบถวายบังคมลาไป ณ วันอังคาร เดือน 2 แรม 9 ค่ำ จึ่งไปทำแผนที่....."

หลังจากที่อังกฤษได้พม่าตอนบนเรียบร้อยแล้ว ฝรั่งเศสเกรงว่าอังกฤษจะเข้าไปมีอิทธิพลในลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ และหลวงพระบาง และถาหากอังกฤษทำการผนวกไทยเป็นรัฐอารักขา อังกฤษก็อาจจะส่งกำลังเข้าไปในทะเลสาบเขมร สถานะภาพของฝรั่งเศสในเขมร และญวน ย่อมได้รับความกระทบกระเทือน ด้วยเหตุนี้ ฝรั่งเศสจึงต้องเริ่มดำเนินการ¹ เขาคง ผนวก ร่องดินแดนลาว

ความหวาดระแวงต่าง ๆ นานา ของฝรั่งเศสที่มีต่ออังกฤษที่ไต่กล่าวมา ย่อมก่อให้เกิดการกระทำในทำนองแก่งแย่งชิงดีกันขึ้นระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส นาย ดี จี อี ฮอลล์ (D.G.E. Hall) นักประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษได้ให้ความเห็นว่า "คำว่าการแก่งแย่งชิงดีระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส นั้นถูกนำมาใช้โดยปราศจากความหมายที่เป็นจริงในกรณีอื่นใดขึ้น เพราะการแก่งแย่งนั้นคงมาจากฝ่ายฝรั่งเศสเป็นสำคัญ เนื่องจากชาวฝรั่งเศสพากันคิดเล่ห์เกิดไปว่าในทุกทิศทางที่ตนต้องการขยายอิทธิพลเข้าไปนั้น ชาวอังกฤษได้ดำเนินการกวดหนาไพบากกว่าตน เมื่อฝรั่งเศสมีทัศนะเช่นนี้ จึงก่อให้เกิดการกระทำในทำนองแก่งแย่งเกิดขึ้น เพราะอังกฤษจำเป็นต้องตอบโต้เพื่อป้องกันสิ่งที่อังกฤษถือว่าเป็นผลประโยชน์ของตน"²

ข. การดำเนินงานทางการทูตของฝรั่งเศสเพื่อขยายอิทธิพลเข้าไปในลาว

หลังจากฝรั่งเศสยึดครองตั้งเกียไตเมื่อปี พ.ศ. 2417 ฝรั่งเศสยังมีภาระต้องจัดการปราบปรามพวกฮ่อซึ่งคำ ซึ่งรัฐบาลญวนได้ขอรองให้เขามาช่วยป้องกันฮ่านอยในปลายปี พ.ศ. 2416 เหตุการณ์ในดังกล่าวยังทำให้ฝรั่งเศสยังไม่สามารถดำเนินการใด ๆ เกี่ยวกับลาว จนกระทั่งอังกฤษเขามามีอิทธิพลในพม่า และกำลังขออนุญาตรัฐบาลไทยซึ่งกรุงสุพรรณบุรี เชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2425¹⁸⁸¹ ฝรั่งเศสจึงเริ่มวิตกเกี่ยวกับความกวดหนาของอังกฤษ นายอาร์มอนด์ (Harmand) กงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ได้มีจดหมายไปเตือนนาย เฟรซีเน็ต (Freyssinet) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสในกลาง

¹ Henri D' Orléans, op., cit., p. 293.

² D.G.E. Hall, op., cit., p. 593.

ปี พ.ศ. 2425 ว่า อังกฤษกำลังจะเป็นใหญ่เป็นโตในกลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ โดยเฉพาะที่ หลวงพระบาง ซึ่งเป็นที่สำคัญก็จะตกอยู่ในอิทธิพลของอังกฤษ เนื่องจากอังกฤษมีอิทธิพลอยู่มากในสยาม การรุกรานฝรั่งเศสไม่คำนึงนโยบายที่เข้มแข็งกับสยาม อังกฤษจะสถาปนา สยามให้เป็นรัฐอารักขาของอังกฤษเสียเอง สถานะของฝรั่งเศสในเขมรและญวนไทก็จะเป็อันตราย¹ เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสได้รับการกระตุ้นจากราชการของคนที่ประจำอยู่ทางนี้ จึงตกลงใจส่งเจ้าหน่ที่มาสาร์ วจินแดนลาว

1. การสำรวจสภาพภายในดินแดนลาวระหว่าง พ.ศ. 2425 — 2426

เดือน กันยายน พ.ศ. 2425 นายอาร์มอนด์ โคแจนแก่ทางรัฐบาลไทยว่า รัฐบาลฝรั่งเศสมีความประสงค์จะส่งนักวิทยาศาสตร์ชื่อ คอกเตอร์ เนอิส (Dr. Neis) เขามาทำการสำรวจทางวิทยาศาสตร์ทางหลวงพระบาง ขอให้ฝ่ายไทยอนุญาตและอำนวยความสะดวก² รัฐบาลไทยยินยอมให้คอกเตอร์ เนอิส ขึ้นไปหลวงพระบาง และให้ความช่วยเหลือคนเลี้ยงอาหาร พาหนะ ตลอดจนที่พักเป็นอย่างดี³

จุดประสงค์แท้จริงในการมาหลวงพระบางครั้งนี้ของคอกเตอร์ เนอิส อาจคาดได้ว่าต้องการสำรวจหาเส้นทางให้แก่วัฒนาของคนในการยึดครองดินแดนแถบนี้ ทั้งนี้ เมื่อขึ้นไปถึงหลวงพระบางแล้ว คอกเตอร์ เนอิส ได้รายงานมาถึงนายอาร์มอนด์ว่า

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อ.ศ. หน้า 93

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สมุดพิเศษ เล่ม 12 สำเนาหนังสือนายอาร์มอนด์ถึง เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดีกรมท่า ลงวัน 4 7 10 ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก ศักราช 1244 หน้า 257

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สมุดพิเศษ เล่ม 12 สำเนาของตราสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ถึง ญวราชการเมือง ทาวเพีย กรมการหัวเมืองลาว เขมร ฝ่ายตะวันออก ลงวัน 7 7 11 ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก ศักราช 1244 หน้า 257.

"ปฏิวัติการของฝรั่งเศสเพื่อยึดครองดินแดนลาวนั้น ต้องแผ่มาถึง
 ลุ่มแม่น้ำโขง - เมื่อฝรั่งเศสจัดการระงับความยุ่งยากในตังเกี๋ยเรียบร้อยแล้ว
 แล้ว ฝรั่งเศสอาจอ้างว่าตนมีสิทธิแทนญวนในการจะคุ้มครองดินแดน
 เหล่านี้ได้ทุกแห่ง ที่ราบสูงเมืองพวน ซึ่งถูกพวกฮ่อยึดครองอยู่ในขณะนั้น
 มีใจคิดแทนของไทยแต่อย่างใด แต่คือดินแดนของญวนที่มีชื่อว่า
 ตรานินหนั้นเอง"¹

คอกเตอร์ เนอัสพยายามแทรกแซงกิจการภายในของไทยในดินแดนลาวหลายอย่างเช่น
 ทำการยุบเจ้านครหลวงพระบางให้เอาใจออกห่างไทย แต่ในขณะนั้นกองทัพไทยกำลังทำการ
 ปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ ในสภาพการณ์เช่นนี้ การยุบของคอกเตอร์ เนอัส จึงไม่ได้รับการเอา
 ใจใส่จากเจ้าหลวงแต่อย่างใด² นอกจากนี้ คอกเตอร์ เนอัส ยังได้ทำการปลุกปั่นชาวเมือง
 งาน เมืองพัง ให้ทำการกระด้างกระเดื่องต่อไทย และชักชวนชาวเมืองไทยมอญภายใต้
 อารักขาของฝรั่งเศส โดยอ้างว่าจะทำการช่วยเหลือให้พ้นจากการโจมตีของพวกฮ่อ แต่
 เมื่อฮ่อยกมาปล้นเมืองงาน คอกเตอร์ เนอัสได้หลบหนีเอาตัวรอดไป การดำเนินงานของ
 คอกเตอร์ เนอัสจึงสิ้นสุดลง³

สำหรับฝ่ายไทยนั้น คาดว่าคงจะไม่ไว้วางใจท่าทีของฝรั่งเศสอยู่บ้างเหมือนกัน
 คงจะเห็นได้จากกรณีที่รัฐบาลมีคำสั่งให้หลวงเมืองซ้าย ว่าที่พระปลัดซ้ายเมืองพิไชย
 อัญเชิญศฤงคารมาฝังขอราชการที่หลวงพระบาง ความเคลื่อนไหวของคอกเตอร์ เนอัส ที่ทาง
 กรุงเทพฯ ใดรับทราบนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นขอราชการที่เจ้านครหลวงพระบางนำมาแจ้งแก่
 พระพิทักษ์บุรพทิศ ผู้อยู่กับราชการ เมืองหลวงพระบางทั้งสิ้น และขาราชการทั้งสองท่าน

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ด. หน้า 94

² Henri D'Orléans, op. cit., p. 295.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สมุดพิเศษ เล่ม 12 สำเนาหนังสือหลวงเมืองซ้าย
และพระพิทักษ์บุรพทิศ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 6 7 8 ค่ำ ปีมะแม
 เบญจศก ศักราช 1245 หน้า 78 - 79

นี้เป็นผู้รายงานมาทางกรุงเทพฯ อีกทีหนึ่ง ในภายหลังที่คอกเตอร์เนอิสหลบหนีไปจาก
เมืองงาน ทางรัฐบาลไทยก็ได้แจ้งให้กงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ๑ รับทราบเรื่องนี้¹

2. การเจรจาเพื่อปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศส พ.ศ. 2428

ในปี พ.ศ. 2428 รัฐบาลฝรั่งเศสได้แสดงท่าทีไต่ถามไทยทราบว่า
ฝรั่งเศสมีความประสงค์ที่จะปักปันพรมแดนกับฝ่ายไทย เฉพาะด้านที่ติดต่อกับเขมร ซึ่งตาม
สนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ปี พ.ศ. 2410 ระบุว่า ทั้งสองฝ่ายจะต้องทำการปักปัน
เขตแดนด้านนี้ให้เสร็จสิ้นไปโดยเร็ว การปักปันเขตแดนนั้นยังไม่ก้าวหน้าไปเท่าไร ฝรั่งเศส
จึงอยากจะเร่งรัดให้ปักปันให้เร็วขึ้น ท้ายที่สุดของฝรั่งเศสในครั้งนั้นคาดคะเนว่า ฝรั่งเศสคง
ต้องการให้ฝ่ายไทยเข้าใจว่า ฝรั่งเศสเองก็มีความสนใจอยากจะตกลงปัญหาเรื่องเขตแดน
กับไทยอยู่เหมือนกัน แต่อย่างไรก็ตามฝรั่งเศสยังคงสงวนท่าทีเกี่ยวกับปัญหาพรมแดนทาง
ความยาว

เมื่อวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2428 นายแกร์การาเด็ค (Kergaradec)
กงสุลฝรั่งเศสประจำไทยได้เข้าเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ
(พระยาศรีสุทธีในขณะนั้น) เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เพื่อสนทนาราชการต่าง ๆ
ตอนหนึ่งของการสนทนา นายแกร์การาเด็คได้กล่าวว่า ฝ่ายฝรั่งเศสสนใจอยากเจรจา
เรื่องเขตแดนกับไทย กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการทรงตอบว่า ปัญหาทางรัฐบาลไทย
ต้องการตกลงกับรัฐบาลฝรั่งเศสให้เสร็จสิ้นไปเหมือนกัน และทรงเสนอให้มีการปักปัน
เขตแดนตลอดคณณจนจนถึงเขมร โดยให้หาหลวงทั้งสองฝ่ายหาแผนที่กำหนดเขตแดนของ
แต่ละฝ่ายเอาไว้ แล้วมาตกลงแบ่งปันกันที่กรุงเทพฯ นายแกร์การาเด็คตอบว่า
ทางฝรั่งเศสยังไม่พร้อมที่จะปักปันเขตแดนคณณจนจนถึงเขมร ขอให้ทำการแต่เฉพาะเขมรด้านเดียว
ให้เสร็จไปก่อน กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการทรงยืนยันว่า รัฐบาลไทยต้องการให้

¹ กองจัดหมายเหตุแห่งชาติ สมุติพิเศษ เล่ม 12 ร.ที่ 423/45
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา
กรมพระปาริชาติฯ ลงวัน 4 ๖ 12 ปีมะแม ศักราช 1245 หน้า 77

การปักปันเขตแดนตลอดแดนญวนจรดแดนเขมรให้เสร็จสิ้นไปพร้อมกัน ในเมื่อญวนก็อยู่ใต้
อำนาจของฝรั่งเศสแล้ว ทางฝรั่งเศสคงจะไม่ลำบากแต่อย่างใด นายแกร์การาเด็คจึงขอ
ใ้ฝ่ายไทยมีหนังสือราชการยืนยันความประสงค์ในเรื่องนี้ไป เพื่อว่าทางฝรั่งเศสจะได้ออบ
ไ้ทหารมาอย่าง เป็นทางการ เกี่ยวกับเรื่องเขตแดนว่าจะเจรจาตกลงกันในลักษณะใด¹

กรมมหาดไทยวงศัวัโรปการ ทรงนำเรื่องที่ไ้สนทนานี้ขึ้นกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ท่านพระราชทานกระแสพระราชดำริว่า

"...การที่เธอจะขอปักเขตแดนเสียให้ตลอดกัน ชอบแล้ว แต่ฉัน
เห็นเหตุว่า โดยจะได้มีหนังสือไปมากันตามที่ เคาต์ เกอการาเด็ค นั้ให้
มีฝ่ายเรา จะขอให้ทำตาม ฝ่ายเขาคงได้มีหนังสือเราแต่เพียงให้ปัก
เขตแดนตอนเมืองเขมร พุดอยู่อย่างนั้นถ้าแก่เสียว่าข้างเมืองญวนยัง
ปักไม่ได้ แต่ข้างเมืองเขมร ไทยยอมจะปักปันแล้ว จะขอปักปันให้
ได้ ไม่ปักไม่ปันกันสุดแต่เอาเกาะเสม็ดไปให้ได้ ฉันเห็นเป็นการ
ยากนักที่เราจะมีหนังสือไปก่อนเป็นเหตุอ สู้ให้เขาขอมาไม่ได้ เพราะ
รูผลว่าจะไม่ไ้ทำตามตลอดจนเมืองญวนสมปรารถนา"

ด้วยเหตุนี้การเจรจาปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจึงยุติไประยะหนึ่ง
การที่ฝรั่งเศสไม่ยอมเจรจาปักปันเขตแดนกับไทยทางแดนญวน อาจคาดไ้ได้ว่า
ฝรั่งเศสยังมีภาระอยู่อีกมากในตังเกี๋ย รวมทั้งกรณีพิพาทกับจีนด้วย ย่อมเป็นเวลานานไม่
เหมาะอย่างยิ่งที่จะมีการปักปันเขตแดนกันในระหว่างที่ฝรั่งเศสไม่อาจไขกำลังทหารสนับสนุน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สรุคดีพิเศษ เล่ม 16 จดหมายถ้อยคำโต้ตอบระหว่าง
กรมมหาดไทยวงศัวัโรปการ กับ นายแกร์การาเด็ค เมื่อวันที่ 10 สิงหาคม 2428

(ค.ศ. 1885) หน้า 405 - 42

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สรุคดีพิเศษ เล่ม 16 สำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมมหาดไทยวงศัวัโรปการ ลงวัน 7 1 9 ค่ำ ปีมะกา

ขอเรียก องค์สิทธิของตนเห็นอลวประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งนั้น ฝรั่งเศสกำลังเตรียม การขอยกสิทธิพลเขามายังหลวงพระบาง โดยใช้วิถีทางการทูตขอเปิดสถานกงสุลฝรั่งเศส ประจำหลวงพระบาง และไคแตงตั้งให้นายปาวี (Paxie) มาดำรงตำแหน่งกงสุลที่สอง ประจำหลวงพระบาง นายปาวีได้รับมอบหมายจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้สำรวจดินแดนลาว เพื่อแสวงหาเส้นทางยี่ตกร่องสืบทอดจากคอกเตอร์เนอัส¹ ถ้าฝรั่งเศสเจรจาตกลงกับไทยเรื่อง ปักปันเขตแดนเรียบร้อยแล้ว งานที่นายปาวีจะตระการกระทำก็ยากที่จะบรรลุผล ด้วยเหตุนี้ ฝรั่งเศสจึงถ่วงเวลาการเจรจาเรื่องเขตแดนคานฉวน แต่กลับเร่งเร้ารัฐบาลไทยให้อนุญาต เปิดสถานกงสุลฝรั่งเศสประจำหลวงพระบาง

3. การตั้งกงสุลฝรั่งเศสที่หลวงพระบาง

นายอาร์มอนด์ กงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ เสนอความคิดเห็นแก่ นายเฟรซิเน็ต ในปี พ.ศ. 2426 ว่า "เราควรจะตอบโต้การตั้งสถานกงสุลของอังกฤษที่ เชียงใหม่ ด้วยการตั้งสถานกงสุลของฝรั่งเศสที่หลวงพระบางบ้าง และควรแสวงปรารภรณา จะใดสิทธิที่ยังถูกะได้รับด้วยการขอเปิดการเจรจาเพื่อให้ไคมาตามวัตถุประสงค์"² ด้วยเหตุนี้ ในปีเดียวกันนายอาร์มอนด์จึงเจรจากับตามรัฐบาลไทยขอตั้งกงสุลประจำหลวงพระบาง และ พระตะบอง แต่รัฐบาลไทยบ่ายเบี่ยงโดยอ้างว่าฝรั่งเศสจะไคไคไม่ได้รับผลประโยชน์ที่คุ้มค่า เรื่องนี้ไคเงียบไปพักหนึ่ง เมื่อครั้งที่นายแกร์ดราได้ค้นพบขอรชการต่าง ๆ กับ กรมหมื่นเทวะวงศัวโรปกการ นอกจากเจรจาเรื่องเขตแดนแล้ว นายแกร์การาได้ไคไคเจรจากับตามขอตั้งกงสุลประจำหลวงพระบางอีกครั้งหนึ่ง โดยอ้างว่า "ถ้าพอตั้ง ไคขังกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองหลวงพระบาง เป็นการที่จะไคไคบถื่อว่าเมืองนั้นเป็นเมืองขึ้นของ ไทยแล้ว" กรมหมื่นเทวะวงศัวโรปกการทรงตอบว่า ถ้าหากฝรั่งเศสยินยอมทำสัญญาลักษณะ ไคเกี่ยวกับสัญญาเมืองเชียงใหมที่ไทยทำกับอังกฤษ ฝ่ายไทยก็จะยินยอมให้ตั้งกงสุลประจำ

¹ James McCarthy, Surveying and Exploring in Siam, p.105.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.อ. หน้า 98

1
หลวงพระบาง

กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการทรงนำการสนทนางครั้งขึ้นกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมีพระราชดำริว่า "เรื่องดังสุดเมืองหลวงพระบางนั้น
เป็นการจำเป็นที่จะขัดไม้ไค แต่ยังไม่ไปไคเท่าไคยิ่งดี ควบการที่ขอเห็นวิวไวให้เหมือน
เชียงใหม่นั้นก็ชอบแล้ว แต่ในเวลานี้สับเบกต์ฝรั่งเศสที่หลวงพระบางไม่มีเลย ถ้าจะยอม
อย่างเมืองเชียงใหม่น่าจะยอมไค..."²

การที่ไทยเกี่ยวพันในฝรั่งเศสทำสัญญาเมืองหลวงพระบางในลักษณะเกี่ยวกับสัญญา
เมืองเชียงใหม่นั้น เนื่องจากไทยต้องการให้ฝรั่งเศสยอมรับว่าหลวงพระบางเป็นของไทย
จึงจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทาน
เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสงชูโต) มีใจความตอนหนึ่งว่า

"แต่การซึ่งไคต่อกันในระหว่างราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ นี้ก็ยังไม่
เป็นยุติกันอยู่เพียงว่า ถ้าฝ่ายฝรั่งเศสจะยอมทำหนังสือสัญญาให้
เหมือนอย่างเมืองเชียงใหม่นั้น ฝ่ายเราก็จะยอมให้ตั้งกงสุล ควบ
เห็นว่าขอที่จะขัดขวางไม่ให้เขาตั้งนั้นไคแล้ว ถ้าไคทำหนังสือ
สัญญาเหมือนเมืองเชียงใหม่นไค ก็เหมือนให้ฝรั่งเศสออกปากรับใน
หนังสือสัญญาว่าเมืองหลวงพระบางเป็นของเราฝ่ายเดียว ไม่เกี่ยว
ของกับญวนเหมือนอย่างเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ....
แต่ซึ่งจะกำหนดแน่ว่าฝรั่งเศสจะยอมทำสัญญาอย่างนั้นนั้นก็ว่าไค
ควบมันอยากไคของมันใจจะชาคอยแล้ว ซึ่งมันหมายอยู่ว่าบางที
จะสำเร็จไคบางนั้น เพราะเห็นการว่า ในเวลานี้ในที่ประชุม

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สมุคพิเศษ เล่ม 16 ล.ค. หน้า 405 - 413

2 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 621/39 สำเนาที่ 566/47 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ถึงกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ลงวัน 7 ๖ ๑ คำ ปรีกา สัปตศก ศักราช 1297

ปรีชาฝรั่งเศส พวกที่ไม่เห็นชอบในการที่จะปกครองเมืองตังเกี๋ย
 เถียงชนะพวกที่จะคิดปกครองเมืองตังเกี๋ย... การที่จะรุกรานเร่งรัด
 เอาเมืองหลวงพระบางนั้นก็จะอ่อนลง อีกประการหนึ่งความปรารถนา
 ของฝรั่งเศสที่จะตั้งกงสุลเมืองหลวงพระบางครั้งนี้ก็เพื่อความหวังว่า
 ปรารถนาจะหาแผนที่ที่ตรวจผลประโยชน์เมืองเสียก่อนเท่านั้น....
 ถ้าจะยอมทำหนังสือสัญญาอย่างนี้เสียชั้นหนึ่ง เมื่อจะคิดเอาจริงๆ
 จะเอาควมอยู่อย่างอื่นก็ได้มีถมไป เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าบางที
 ฝรั่งเศสจะยอมทำสัญญา ฝ่ายเราถึงจะรู้ว่าสัญญาจะไม่เป็นการมั่นคง
 ตลอดไป ในเวลาที่ต้องการจะเอาให้ได้ ก็ยังเป็นการมีประโยชน์
 ดีกว่าไม่มี...."¹

รัฐบาลไทยพยายามถ่วงเวลาในการเจรจาครั้งนี้ เสาทางฝรั่งเศสดำเนินการทาง
 การทูตรบเราไทยอยู่ตลอดเวลา โดยพยายามชักจูงให้รัฐบาลไทยเห็นประโยชน์ว่า การ
 เปิดสถานกงสุลจะช่วยสนับสนุนการค้าระหว่างฉะเชิงเทรากับลาวไห้เจริญขึ้น และถ้ามีกรณีขัดแย้ง
 เกี่ยวกับเขตแดนระหว่างตังเกี๋ยกับหลวงพระบาง กงสุลฝรั่งเศสอาจช่วยจัดการ โดยร่วมมือ
 กับข้าหลวงไทยที่ประจำหลวงพระบาง² สาเหตุที่ไทยพยายามถ่วงเหนี่ยวการทำสัญญา
 ครั้งนี้ เนื่องมาจากไม่ต้องการให้กงสุลฝรั่งเศสเข้าไปเห็นกิจการบ้านเมืองทางหลวงพระบาง
 ก่อนที่ไทยจะจัดการให้รัดกุมขึ้น ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวพระบาทสมเด็จพระเจ้าบรมโกศไวยวรนาถ มีความตอนหนึ่งว่า

¹ สำเนาพระราชหัตถเลขา ร. ที่ 1125/47 ว.ว. ที่ 6 ลงวัน 5 ๖ 2 ค่ำ
 ปีกะลา ศักราช 1247 อ้างไว้ใน ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 2
 หน้า 469 - 471

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/38 สำเนาทะเบียนนายแก้วการาเด็ค
กรบาทหลวงมณฑลเทศาภิบาล ลงวันที่ 3 มีนาคม ค.ศ. 1886

" — แต่ส่วนกงสุลนั้นก็เห็นตกลงกันว่ายังไม่ขึ้นไปในฤดูฝนนี้ เติม
เราก็คงหมายว่าจะเป็นโอกาสพอที่จะจัดการในหัวเมืองเหล่านี้ให้เรียบร้อย
ก่อนกงสุลขึ้นไปถึง แต่บัดนี้กองทัพตั้งรอกฎุณก็เห็นจะต้องเป็นอันจำเป็น
ของจัดการต่อนางกงสุลในากุแลง จะเห็นยวร้างหลักเลียงต่อไปอีกไม่
ไหว จึงบอกให้รู้ตัวเสีย...."¹

อย่างไรก็ตามฝ่ายไทยตกลงใจทำสัญญากับฝรั่งเศส โดยหวังประโยชน์ว่าสัญญานี้จะ
ทำให้ฝรั่งเศสยอมรับสิทธิของไทยเหนือหลวงพระบาง ทั้งสองฝ่ายได้ลงนามในสัญญา
เมืองหลวงพระบางที่กรุงเทพฯ ในวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2429 หลังจากที่มีการลงนาม
ในสัญญาแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสก็ดื้อรั้นไม่ยอมให้มีการแลกเปลี่ยนสัตยาบันกัน
แต่ประการใด * รัฐบาลไทยก็เอาเหตุเป็นข้ออ้างไม่ยอมออกเอกอัครราชทูต (Exequatur)
ให้แก่นายปาวี ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งกงสุลที่สองประจำแขวงพระบาง²
นายแกร์การาเค็คพยายามชี้แจงให้นายปาวีว่า ถึงอย่างไรรัฐบาลฝรั่งเศสก็ต้องให้สัตยาบัน
สัญญานี้แน่นอน รัฐบาลฝรั่งเศสจะเปิดสมัชชาประชุมในเคื่อนพฤศจิกายน ถ้าหากฝ่ายไทยให้
นายปาวีรอจนถึงเวลานั้น นายปาวีก็มีโอกาสจะปฏิบัติภารกิจที่ได้รับมอบหมายมาจาก รัฐบาล
ฝรั่งเศส³

¹ สำเนาพระราชหัตถเลขา ร. ที่ 46/48 ว.ว. ลงวัน 7 ฎ 5 คำ ปี่ จอ อัครก
ศักราช 1248 อ้างไว้ใน ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 2 หน้า 582-583

* สัญญาเมืองหลวงพระบางฉบับนี้ รัฐบาลฝรั่งเศสไม่ยอมให้สัตยาบัน เนื่องจาก
เกรงว่าจะเป็นการรับรองว่าหลวงพระบางเป็นของไทย สัญญาฉบับนี้จึงไม่มีผลใช้บังคับ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/98 กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ ถึง
นายแกร์การาเค็ค ลงวันที่ 18 พฤษภาคม ค.ศ. 1886

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/88 นายแกร์การาเค็ค กราบขอ
กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ ลงวันที่ 26 พฤษภาคม ค.ศ. 1886.

ในที่สุดรัฐบาลไทยยินยอมอนุญาตให้นายปาวีเดินทางไปหลวงพระบางในฐานะ "นักท่องเที่ยวยุทธมณฑล" การที่ฝรั่งเศสรับเวรรัฐบาลไทยยินยอมอนุญาตให้นายปาวีเดินทางขึ้นไปหลวงพระบางในครั้งนี้ นับว่าฝรั่งเศสคำนึงงานทางการทูตก้าวหน้าไปขั้นหนึ่ง ฝรั่งเศสได้โอกาสที่จะดำเนินงานให้สำเร็จตามนโยบาย โดยไม่กระทบกระเทือนต่อความสัมพันธ์ที่มค่อไทยในขณะนั้น

4. บทบาทของนายปาวีในหลวงพระบาง ระหว่าง พ.ศ. 2429 - 2431

นายปาวีเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างจักรวรรดิฝรั่งเศสในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นายปาวีเดินทางมาอินโดจีนครั้งแรกเพื่อรับราชการในตำแหน่งเจ้าหน่าที่ประจำกองทัพอเรือ ต่อมา พ.ศ. 2411 ได้ย้ายไปเป็นพนักงานประจำกรมไปรษณีย์โทรเลขแห่งโคชินไชนา พ.ศ. 2414 ย้ายไปประจำที่เมืองกำปอต พ.ศ. 2426 นายปาวีเดินทางเข้ามาประเทศไทย เพื่อรับจางรัฐบาลไทยสร้างสายโทรเลขระหว่างกรุงเทพ ฯ - พระตะบอง นอกจากนี้ นายปาวียังได้รับมอบหมายจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้ทำการสำรวจดินแดนเขมรและลาว คณะของเขาเป็นที่รู้จักกันในนามว่า "คณะสำรวจปาวี" ตัวนายปาวีนั้นเป็นคนใฝ่ใจศึกษานานาความรู้ ได้ทำการค้นคว้าเกี่ยวกับอารยธรรมขอมโบราณ และศึกษาเกี่ยวกับชนิกของพืชและสัตว์ในเมืองรอน ผลงานของนายปาวีได้รับความสนใจจากยูส่าเจ้าราชการประจำอินโดจีน คือ นาย เลอ เมียร์ เคอ วิลเล่ (Le Myre de Vilers) นายปาวีเดินทางกลับฝรั่งเศสปี พ.ศ. 2428 พร้อมกับกลุ่มเขาวชนเขมร เพื่อก่อตั้งโรงเรียนสำหรับชาวอาณานิคมฝรั่งเศส¹

ในขณะที่การเจรจาเรื่องสัญญาเมืองหลวงพระบางยังไม่เรียบร้อย นายวิลเล่ได้เสนอแนะรัฐบาลฝรั่งเศสให้ส่งนายปาวีมาดำรงตำแหน่งกงสุลที่สองประจำหลวงพระบาง นายปาวีเดินทางมากรุงเทพ ฯ เดือนมีนาคม พ.ศ. 2429 เพื่อไปประจำที่หลวงพระบาง แต่รัฐบาลไทยไม่ยอมออกอนุมติบัตรให้แก่ นายปาวี เพราะสัญญายังไม่ตกลงกัน จนกระทั่งการทำสัญญาผ่านพ้นไปแล้ว รัฐบาลไทยยังคงบ่ายเบี่ยงไม่ยอมออกอนุมติบัตร โดยอ้างว่า

รัฐสภาฝรั่งเศสยังมีได้ให้สัตยาบันสัญญาฉบับนี้ นายแกร์การาเด็คชี้แจงให้รัฐบาลไทยทราบว่า
 รัฐสภาฝรั่งเศสปีคสมัยประชุมจึงไม่อาจให้สัตยาบันสัญญาฉบับนี้ได้ ฝ่ายไทยเห็นว่าสมควรที่จะ
 ย่อนับให้ นายปาวีเดินทางไปหลวงพระบางได้โดยถือหนังสือเดินทางแบบนักท่องเที่ยวยุโรป¹
 ฝรั่งเศสยอมรับของย่อนับของไทย² นอกจากนี้ฝ่ายไทยได้เสนอให้นายปาวีเดินทางไป
 หลวงพระบางพร้อมกับคณะสำรวจวจินแดนลาวเพื่อทำแผนที่ของพระวิภาควรรณ (James
 McCarthy)¹

สาเหตุที่ไทยเสนอให้นายปาวีเดินทางร่วมไปกับคณะสำรวจของพระวิภาควรรณนั้น
 เป็นเพราะทางรัฐบาลต้องการให้หัวหน้าคณะควบคุมดูแลความเคลื่อนไหวของนายปาวี ดัง
 ปรากฏจากลายพระหัตถ์กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการที่มีไปทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพความว่า

“....เมื่อไปถึงหลวงพระบางแล้ว ข้าพเจ้าเห็นว่า ถ้าพระวิภาควรรณ
 ไม่มีราชการอื่นไป จะต้องอยู่ที่หลวงพระบาง ข้าพเจ้าขอว่าปาวีจะ
 ไปทางใด พระวิภาควรรณจะไต่ถามไถ่ตรวจทางนั้นดูบ้าง จะไต่ถาม
 เคาทางที่ปาวีทำ ถ้าพระวิภาควรรณมีราชการอื่นจะต้องแยกไปจากหลวง
 พระบางแล้ว หลวงพิศมเทพฯ หลวงที่ขึ้นไปกำกับราชการพลเรือนที่
 หลวงพระบางจะคอยสอดแนมดูท่าทางที่ปาวีจะหา แลต้องขอให้
 พนักงานแผนที่อยู่กับหลวงพิศมเทพสักคนหนึ่ง ซึ่งจะไต่ถามแลชี้แจง
 ภูมิเทศให้หลวงพิศมเทพเข้าใจไว้ชัดเจน ผลรูปเบาะแสที่ปาวีไปใด
 ทันท่วงที ถ้าจะใดเป็นผู้ที่จะไต่ไปคุยกับปาวีจนสุดแดนไกล เพื่อ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/38 กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการถึง
นายแกร์การาเด็ค ลงวันที่ 19 สิงหาคม ค.ศ. 1886

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/38 นายแกร์การาเด็ค กราบทูล
กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 7 กันยายน ค.ศ. 1886

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/38 กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ถึง
นายแกร์การาเด็ค ลงวันที่ 26 กันยายน ค.ศ. 1886

จะโพธราบการละเอียกว่าปาวีมาทำการประการใด ... เรื่องการที่
ปาวีจะขึ้นไปหานั้น จะปล่อยให้เขาพูดเขาจัดการถึงเขานครหลวงพระบาง
ไม่ได้ จะต้องให้พูดกับชาหลวงเท่านั้น การที่เขาจะรู้จะเห็นอันใดที่ศักดิ์
ไม่ได้ต้องทนเอา เหมือนอย่างเช่นที่เขาจะไปตรวจทางคายนนั้นเหมือนกัน
จะกีดกันใดแต่ที่ทำได้ ความประสงค์ของฝรั่งเศสก็แค่จะได้ให้สัมภาระ
แลท่าแผนที่เท่านั้น ใดแต่ชักหาทางอื่นที่ว่าเป็นทางไปเมืองตังเกี๋ยดีกว่าทาง
ที่กองทัพอยู่ ถ้าปาวีไปพบแดนเราแล้ว ก็ไม่ได้ต้องระวังอะไรต่อไป...."¹

นายปาวีเดินทางจากกรุงเทพฯ พร้อมกับคณะสำรวจดังกล่าว ในเดือน กันยายน
พ.ศ. 2429 และแยกจากคณะสำรวจไปเมื่อถึงบริเวณเหนือปากน้ำโพ² นายปาวีเดินทาง
ไปถึงหลวงพระบางไม่นานนัก กองทัพของเจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสงชูโต) ซึ่งเสร็จ
จากการปราบฮ่อ และจัดราชการในบริเวณสิบสองจุไทย และหัวพันทั้งห้าทั้งหก ก็กลับมาถึง
หลวงพระบาง การพบปะติดต่อกันระหว่างบุคคลทั้งสองก็เป็นไปในลักษณะ "ตั้งใจรักษาทาง
พระราชไมตรีเป็นอย่างดี" เจ้าหมื่นไวยวรนาถช่วยส่งเคราะห์นายปาวีในการขอเข้าที่ค้ำจาก
เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบาง เพื่อทำการก่อสร้างสถานีกงสุลที่ตำบลท่าเชียงแสน การที่
กองทัพไทยยังคงปฏิบัติการอยู่ในบริเวณนี้ทำให้นายปาวีเขาแทรกแซงกิจการภายในหลวงพระบาง
ไม่มากนัก นายปาวีจึงใช้ช่วงเวลานี้ออกเดินทางสำรวจเส้นทางเชื่อมแม่น้ำโขงตอนบนกับ
เขตตังเกี๋ยตามที่ได้รับมอบหมายมาจากรัฐบาลฝรั่งเศส โดยมีเจ้าพนักงานฝ่ายไทยติดตามไป
"ช่วยอนุเคราะห์แนะนำในการเดินทาง"

ในระหว่างที่นายปาวีกับคณะเดินทางสำรวจบริเวณตอนเหนือของลาว
เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้ถอนทัพกลับกรุงเทพฯ หลังจากนั้นไม่นานพวกเขาก็ได้ยกมาที่เมืองแกลง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/38 กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ทุน
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวัน 17 10 ค่ำ ปีมะเส็ง ศักราช 1248

² James McCarthy, op. cit., p. 106.

³ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3 หน้า 43-46

และเตรียมยกลงมาโจมตีหลวงพระบาง เจ้าพนักงานไทยที่เดินทางร่วมไปกับนายปาวีจึง
แนะนำนายปาวีว่า ถ้าหากเดินทางต่อไปอาจจะประสบอันตรายจากพวกฮ่อ ควรเดินทางกลับ
หลวงพระบาง นายปาวีจึงเดินทางกลับมาหลวงพระบาง ขณะนั้น ทางหลวงพระบางกำลัง
ตื่นกลัวภัยจากฮ่อ และเตรียมการสู้รบอย่างสุดแสนจะวุ่นวาย นายปาวีได้เข้าแทรกแซงใน
เหตุการณ์นี้ โดยรับอาสาหลวงพิศณุเทพ (ช่วง) ขาหลวงไทยประจำหลวงพระบางว่าจะทำ
การสู้รบกับพวกฮ่อ แต่หลวงพิศณุเทพไม่เห็นชอบด้วย นายปาวีจึงแนะนำให้หลวงไทย
อพยพหนีภัยฮ่อ ดังปรากฏในใบบอกของหลวงพิศณุเทพว่า "มองซิเออร์ปาวีพูดกับ
หลวงพิศณุเทพว่าจะอยู่ในเมืองไม่ได้ ควรราษฎรแตกตื่นไม่คิดจะสู้รบ หลวงพิศณุเทพกับ
มองซิเออร์ปาวี ลงเรือมาพักอยู่ปากถ้ำ ผังน้ำของลานตะวันตก" ¹ หลังจากขาหลวงไทย
และนายปาวีอพยพมาอยู่ที่บ้านปากถ้ำแล้ว เจ้านครหลวงพระบางก็อพยพครอบครัว
เจ้านายท้าวพระยา ราษฎร มาพักรวมกันที่นั่น ณ ที่นี้นายปาวีได้แสดงความเอาใจใส่และ
เอื้อเฟื้อต่อเจ้าหลวงเป็นอย่างดี จนดูเหมือนว่านายปาวีมีหน้าที่โดยตรงในการให้ความช่วย
เหลือเจ้านครหลวงพระบางและครอบครัว

ความเอื้อเฟื้อของนายปาวีที่มีต่อเจ้านครหลวงพระบางในครั้งนี้ ทำให้ฐานของ
นายปาวีดีขึ้นในสายตาของชาวหลวงพระบาง ทางไทยเองก็ยอมรับว่า การกระทำของนาย
ปาวีทำให้อิทธิพลของฝรั่งเศสเพิ่มพูนขึ้นในหลวงพระบาง เป็นช่องทางที่ฝรั่งเศสจะครอบครอง
หลวงพระบางได้ง่ายขึ้น ดังปรากฏในพระบรมราชาธิราชฉบับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
พระวรวงศ์เธอเจ้าหลวงอินทวิชิตราชการในหลวงพระบาง ภายหลังที่ถูกฮ่อโจมตีแล้ว
ในปี พ.ศ. 2431 ตอนหนึ่งว่า

"...ควยเห็นว่า เจ้านครหลวงพระบางในเวลานี้มีความหวาดหวั่น
ควยเรายอมมาถึงแล้ว จะคิดเห็นไปว่ากองทัพกรุงเทพฯ ออกไปปราบ
ปราบพวกฮ่อ พวกฮ่อก็มีความยำเกรงเข็ดขยาดฝีมือ พวกกองทัพทย
ฮ่อก็ยกคิดเขามาจนเสียเมืองหลวงพระบาง..... กองทัพกรุงเทพฯ "

ต่อสู้กับฮอโจจริง แต่ไม่ป้องกันอันตรายเมืองหลวงพระบางได้อย่าง
หนึ่งอย่างใดเลย ถึงแม้จะมีชาหลวงอยู่ประจำกับบ้านเมือง ชาหลวง
ก็ไม่ใช่คนคิดอุปการะรวมกันรวมกันคิด มีศัตรูมากก็คิดแต่จะเอาตัวรอด
ฝ่ายมองสิเออปาวีที่เป็นคนดี มีใจเกียของควย ก็ไม่หลบหนีเอา
ตัวรอดไปเสียไหนทางไกล รับอาสาจะออกต่อสู้ แลยังติดตามมาช่วย
ประคับประคอง ตลอดจนถึงบานปากกลาย จะเห็นไปว่าฝรั่งเศสเป็นคน
ซื่อตรงและกล้าหาญ ฝ่ายมองสิเออ ปาวีไคอยู่กับลาว เห็นกริยา
อาการความกล้าหาญของลาว.... ก็จะไม่คิดออกจากรอภัยกำลัง
ของฝรั่งเศส ที่จะช่วยป้องกันอันตรายให้แข็งแรง และจะไม่คิดเบียด
เบียนลทพจนประโยชน์แล้วอำนาจยศศักดิ์.... ถ้าเจ้านครหลวงพระบาง
คิดถึงเวลาที่ชาหลวงขึ้นไปไวยศ ไวยอำนาจ ชุมชี่ ก็จะเห็นไปว่าถา
เอาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งจะไม่ทองชุมชี่เช่นไทย แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีความ
กลัวเกรงกรุงเทพฯ อยู่มาก ถ้าปรารภขึ้นถึงกรุงเทพฯ ฝรั่งเศสก็
คงจะเขารับว่าไม่ใช่กรุงเทพฯ มาเกียของอย่างหนึ่งอย่างใดได้
ทางที่ฝรั่งเศสจะเขาไคในเวลาที่มีอยู่ทางเดียวเท่านั้น.....¹

ปลายปี พ.ศ. 2430 รัฐบาลไทยดับฝรั่งเศสตกลงตั้งคณะกรรมการสำรวจเขตแดน
ทั้งสองฝ่าย เพื่อเตรียมการปักปันเขตแดนในโอกาสต่อไป นายปาวีไครับแต่งตั้งเป็น
ประธานคณะกรรมการฝ่ายฝรั่งเศส ในระหว่างที่กองทัพปราบฮอของพระยาสุรศักดิ์มนตรี
(เจ้าหน่ในไวยวรนาถ) ซึ่งต้องกลับขึ้นไปปราบฮอครั้งที่สอง ยังยกขึ้นไปไม่ถึงหลวงพระบาง
นายปาวีไคเดินทางออกจากหลวงพระบาง เพื่อไปร่วมอยู่ในกองทัพฝรั่งเศสที่ทำการปราบปราม
ฮอในบริเวณดังกล่าวในระหว่างการเดินทาง นายปาวีไคถือโอกาสแสวงหาความจงรักภักดีจาก
พวกฮอในบริเวณหัวพันทั้งห้าทั้งหก และสิบสองจุไทย นายปาวีไครู้ว่าการผนวกดินแดนแถบนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รล. 3/32 พระบรมราชโองาาตลับ (ไปรเวต)

พระราชทานชาหลวงประจำเมืองหลวงพระบาง

จะประสบอุปสรรค ถ้าหากพวกเขายังไม่ให้ความร่วมมือ ในบันทึกนายปาวีไคกล่าวถึงเหตุการณ์หลายครั้งหลายคราที่ตนเกลี้ยกล่อมพวกเขาย่อยอมสวามิภักดิ์ต่อฝรั่งเศส โดยอ้างว่าหัวพันทั้งห้าทั้งหก สิบสองจุไทย หลวงพระบาง เป็นดินแดนของฝรั่งเศส พร้อมทั้งให้คำรับรองว่า กองทัพไทยจะต้องถอยออกไปจากบริเวณนี้ เพื่อเปิดโอกาสให้กองทัพฝรั่งเศสเข้ามารักษาความสงบแต่เพียงฝ่ายเดียว¹

เมื่อกองทัพของพระยาสุรศักดิ์มนตรียกขึ้นไปถึงหลวงพระบางแล้ว พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ทราบข่าวกองทัพฝรั่งเศสเข้ามาทำการปราบฮ่อในบริเวณสิบสองจุไทย จึงยกกองทัพขึ้นไป สิบสองจุไทย กองทัพไทยและฝรั่งเศสต่างก็ทำการยึดครองสิบสองจุไทย ต่างฝ่ายต่างอ้างว่าบริเวณนี้เป็นดินแดนของตน เพื่อหลีกเลี่ยงการปะทะกันด้วยกำลังทั้งสองฝ่ายจึงตกลงรักษาสถานะเดิมไว้* จนกว่าจะได้มีการตกลงปักปันเขตแดนระหว่างรัฐบาลทั้งสองในโอกาสต่อไป

การที่ไทยยินยอมให้ฝรั่งเศสทำการยึดครองสิบสองจุไทยบางส่วน เข้าใจว่าอาจทำให้ฝรั่งเศสตระหนักถึงจุดอ่อนของไทยที่ไม่มีความแน่ใจในสิทธิของตนเหนือดินแดนแถบนี้ ซึ่งเท่ากับเป็นการเพิ่มน้ำหนักให้แก่ข้ออ้างของฝ่ายฝรั่งเศส อีกประการหนึ่งที่ของไทยที่แสดงว่าต้องการความร่วมมือจากฝรั่งเศสในการตกลงเรื่องเขตแดน ทำให้ฝรั่งเศสอยู่ในฐานะได้เปรียบฝ่ายไทย ฝรั่งเศสจึงไม่ยอมหยุดการขยายอิทธิพลอยู่เฉพาะที่บริเวณลาวตอนเหนือแต่ได้เริ่มตามองสิทธิ์เหนือดินแดนลาวบริเวณอื่นต่อไป เพื่อก่อปัญหายุ่งยากให้แก่ไทย โดยวิธีเช่นนี้ฝรั่งเศสหวังว่า ฝ่ายไทยคงจะไม่มีทางเลือกอื่นใด นอกจากยินยอมสละดินแดนฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ตน ความยุ่งยากที่จะเกิดขึ้นแก่ฝ่ายไทยในเวลาต่อมา นั้นนายปาวีมีบทบาทรวมอยู่ด้วยเป็นอย่างมาก ซึ่งจะได้อธิบายในตอนต่อไป

ดินแดนลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง เป็นดินแดนที่อยู่ห่างไกลจากอำนาจการปกครองของกรุงเทพฯ รัฐบาลไทยจัดการปกครองหัวเมืองเหล่านี้แบบเมืองประเทศราช มีความผูกพันกันแต่เพียงส่งคนไมเงินคนไมทองเป็นเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งเป็นธรรมเนียม

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อ.ก. หน้า 184

* โปรดดูออกแถลงการณ์ หน้า 35 - 43

การปกครองประเทศราชอันเป็นที่ยอมรับกันในทางตะวันออก ฝ่ายไทยมิได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวในกิจการภายในแต่อย่างใด การที่หัวเมืองเหล่านี้มีอำนาจปกครองตนเอง จึงทำให้กลายเป็นเมืองสองฝ่ายฟ้าได้โดยง่าย เนื่องจากดินแดนบริเวณนี้มีเขตแดนติดต่อกับญวน บรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ จึงสนิทสนมกับญวน และยอมรับอำนาจการปกครองของญวน ดังนั้นอิทธิพลของไทยและญวนเหนือบริเวณนี้จึงมีอยู่กำกวมกัน แม้ว่าหัวเมืองเหล่านี้จะมีลักษณะดังกล่าวแต่รัฐบาลไทยก็ดี รัฐบาลญวนก็ดี ต่างก็ถือว่าตนมีสิทธิขาดในหัวเมืองเหล่านี้แต่เพียงฝ่ายเดียว ปัญหาเรื่องสิทธิเหนือดินแดนลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงระหว่างไทยกับญวน จึงยังคงคาราคาซังกันอยู่เช่นนี้เรื่อยมา

ในขณะที่ฝรั่งเศสทำการรุกรานญวน ไทยก็เกรงว่าถ้าหากฝรั่งเศสครอบครองญวน สมความปรารถนาแล้ว อาจจะทำให้การรุกเข้ามาในดินแดนลาวซึ่งมีเขตแดนติดต่อกัน เมื่อเกิดความระส่ำระสายในบริเวณนี้ ซึ่งเนื่องมาจากการรุกรานของฮ่อ รัฐบาลจึงส่งกำลังทหารไปปราบปรามในฐานะผู้ปกครองดูแลลาว แต่ปรากฏว่าไม่ได้รับผลสำเร็จเท่าที่ควร นับตั้งแต่ พ.ศ. 2425 เป็นต้นมา ฝรั่งเศสมีท่าทีสนใจลาวอย่างเด่นชัด และได้ดำเนินการเป็นขั้น ๆ เพื่อแผ่อิทธิพลเข้ามาลาว รัฐบาลไทยทราบดีว่าสิทธิเหนือดินแดนลาวอาจถูกโต้แย้งจากฝรั่งเศส เนื่องจากในขณะนั้นฝรั่งเศสอยู่ในฐานะผู้ปกครองญวน ดังนั้นรัฐบาลจึงดำเนินการทั้งทางการทหาร และการทูต เพื่อปกป้องคุ้มครองดินแดนลาวให้คงอยู่ในความปกครองของไทยตลอดไป

2. การดำเนินนโยบายของไทยเพื่อคุ้มครองดินแดนลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง

ก. การปราบฮ่อในปี พ.ศ. 2418 และ พ.ศ. 2426

ดินแดนฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงตอนเหนือซึ่งได้แก่สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก หลวงพระบาง และเมืองพวน รัฐบาลไทยถือว่าเป็นดินแดนในพระราชอาณาเขต เมื่อเกิดเหตุร้ายในปี พ.ศ. 2417 ฮ่อพวกฮ่อโงมตีเมืองพวนแตก และยกกำลังมาตั้งที่ทุ่งเชียงคำ เพื่อโจมตีหลวงพระบางและหนองคาย ทางรัฐบาลจึงส่งกำลังทหารไปปราบปราม

ภายหลังจากปราบฮ่อเสร็จเรียบร้อยแล้วในปี พ.ศ. 2419 กองทัพไทยได้จัดการปกครองในเชียงใหม่ให้รัดกุม เพื่อที่จะให้สิทธิของไทยในเชียงใหม่ปรากฏชัดไม่คอยไปกว่าสิทธิของญวน พระยาพิไชย (คิศ) และพระสุริยภักดี (เวก บุญรัตพันธุ์) แม่ทัพปราบฮ่อ มีนโยบายกักกันเจ้าเมืองพวนไม่ให้สนิทสนมกับฝ่ายญวน จึงแต่งตั้งให้ท้าวขันตีเจ้าเมืองพวนมาเป็นเจ้าเมืองเชียงขวาง ทางฝ่ายญวนทราบข่าวจึงให้แต่งตั้งให้ท้าวยะ เจ้าเมืองเชียงคำ ซึ่งฝักใฝ่อยู่กับญวนมาขอตัวท้าวขันตีกลับไปอยู่เมืองพวนตามเดิม ดังปรากฏในหนังสือญวนมาถึงฝ่ายไทยว่า "...ซึ่งราชบุตรท้าวขันตีกับโกลีเวียน ท้าวเพี้ยไพร่พลเมืองพวน จะมีความผิดประการใด ขออนุญาตโปรดกลับไปเป็นเจ้านายอยู่บ้านเมือง ฟังบุญทั้งสองฝ่ายฟ้าเป็นผาสุกดังเก่า..... ขอให้ในความแค้นสมควรกราบเรียนเจ้าคุณแม่ทัพไทยกับเจ้าเมืองหลวงพระบางได้ทราบ....."¹

ด้วยเหตุนี้ พระสุริยภักดีจึงได้ชักชวนบรรดาท้าวเพี้ย กรมการเมืองพวนลงมาอยู่กรุงเทพฯ เพื่อเป็นการกักกันมิให้ไปฝักใฝ่กับฝ่ายญวน ตามหลักฐานที่ปรากฏนั้น บรรดาท้าวเพี้ยกรมการเมืองพวนเหล่านี้มีท้าวพัน ท้าวคำโง่น ท้าวขุนแก้ว ท้าวยะ รวมทั้งท้าวขันตี เจ้าเมืองพวน สำหรับท้าวขันตีนั้น ฝ่ายไทยได้ "จำขัง" ไว้ตลอดเวลา เหตุการณ์ครั้งนี้จะมีผลสะท้อนในเวลาต่อมา เมื่อท้าวพันหนีกลับไปเข้ากับฝ่ายญวน และได้รับแต่งตั้งเป็นนางเบียนแห่งทุ่งเชียงคำ กลับเขามาบอกความวุ่นวายในปี พ.ศ. 2434²

ความสงบเกิดขึ้นในบริเวณนี้เพียงชั่วคราวในปี พ.ศ. 2426 ฮ่อได้ยกทัพมารุกรานอีกครั้งหนึ่ง ทางกรุงเทพฯ ได้จัดกำลังทหารไปปราบเช่นเดียวกับครั้ง ปี พ.ศ. 2417 แต่การปราบฮ่อครั้งที่สองนี้ ทางรัฐบาลเริ่มวิตกเกี่ยวกับปัญหาการละเมิดพรหมแดนของกองทัพฝรั่งเศสที่ทำการปราบฮ่อในบริเวณดังกล่าว ทั้งนี้เพราะเขตแดนระหว่างไทยกับญวนยังไม่ได้กำหนดแน่นอน หัวเมืองชายแดนเหล่านี้เป็นเมืองขึ้นสองฝ่ายฟ้า การจัดการปกครอง

¹ ราชกิจจานุเบกษา ๒: 339 - 340 ปีชวด อัฐศก ศักราช 1238 (พ.ศ. 2419)

² จดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/6 ใบบอกที่ 38 พระยาสุริยเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 110 (ใจความในใบบอกนี้กล่าวหาว่าความถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับนางเบียนใน ปี พ.ศ. 2420)

การจัดการปกครองหัวเมืองเหล่านี้ฝ่ายไทยยังมีใ้ทำให้เรียบรอยแต่ประการใด เท่าที่ไ้
 ทำมาแล้วเมื่อ ปี พ.ศ. 2419 ก็เพียงแต่นำตัวเจ้าเมือง ท้าวเพี้ย กรมการเมืองพวนลงมา
 กรุงเทพฯ ๑ เท่านั้น ดังนั้น รัฐบาลจึงคิดจัดระเบียบการปกครองดินแดนเหล่านี้ให้รัดกุมยิ่งขึ้น
 เพื่อแสดงสิทธิของไทย ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูล
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ มีใจความตอนหนึ่งว่า

".....การซึ่งตั้งเสปราบปรามพวกฮ่อชงคำอยู่บัดนี้ ถึงว่าอันแ่ไป
 ไม่เหมือนกับที่คาดคเนวจะเป้นเหมือนแต่ก่อน เขาก็ยังส่งทหารเพิ่มเติม
 มาอยู่ไม่ขาด เวลาที่จะทำการไ้ก็ยังมีอีกหลายเคิ้น บางทีจะทำการ
 สำเร็จตลอดไปไ้ ถ้าชยพวกนี้แตกพานเข้ามาในพระราชอาณาจักร
 เป้นหมวดเป้นกอง ถ้าการจัดกระจ่ายมาก็ร้ายทั้งสองอย่าง พระยาราช
 กองเคียวลัวจะรับไม่อยู่ ถ้าการหละหลวม มันมีกำลังตั้งตัวไ้ใน
 เขตแดนของเราก็จะต้องปรามปรามลำบาก โดยฝรั่งเสสจะติดตามมา
 ว่ากล่าว ถ้าตามเข้ามาปรามปรามก็ไม่มีที่กักกันอันใด เพราะเป้น
 เมืองไม่มีเจ้าของรักษา จึงเห็นควรจะคิดการเพื่อนำเพื่อหลังไว้ให้
 รอบคอบ อีกอย่างหนึ่งนั้นโดยจะไม่มีกัการทัพศึกดังเช่นที่ว่า ก็จะได้
 ตรวจตราใหญ่เบาแ่สที่จัดบ้านเมืองต่อไป....."¹

นอกจากนี้แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้ พระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหมื่นพิชิตปริชากร (พระยาศิโนชนะนั้น) "คิดตริตรองที่จะจัดราชการหัวเมืองลาวฝ่าย
 ตะวันออก" เพื่อเป้นแนวทางในการปรับปรุงการปกครอง กรมหมื่นพิชิตปริชากรไ้กราช
 บังคมทูลความเห็นสรุปไ้ดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สมุดพิเศษ เล่ม 12 สำเนาพระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา
กรมพระบำราบปรปักษ์ ลงวัน 5 ๑ 1 ค่ำ ปีมะแม เบญจศก สักราช 1245

เวียงจันทน์ ฝ่ายฝรั่งเศสก็มีความปรารถนาที่จะไต่ล่านำโขงเป็นที่หมาย
 เขตแดนมาแต่เดิมแล้ว จะเป็นเหตุให้เอิบเอื่อมเอาเมืองซึ่งอยู่ปากโขง
 ฝ่ายตะวันออกเป็นของฝรั่งเศส ตลอดจนไปจนถึงเมืองนครจำปาศักดิ์
 เพราะฉะนั้นราชการในเมืองพวนเป็นการสำคัญยิ่งนัก ในพระยาราชวรา
 ณุกษัตริย์ท่านไปปราบฮ่อในเมืองพวนเสียให้เรียบรอยไหงไค แล้ว
 ทรงเจ้าจัดการ เมืองพวน เกียคกันฮ่อให้พวกเจ้าเมืองเวียงกวานช้าง
 พวน ออกไปหาพวนเป็นที่พึ่งไคเป็นอันขาด¹

กองทัพของพระยาราชวรานุกุลทำการรบพุ่งกับฮ่อที่ทุ่งเชียงคำเป็นเวลานาน จนกระทั่ง
 ตัวท่านได้รับบาดเจ็บ และกองทัพขาดเสบียง จึงต้องถอยกลับมาหนองคาย ดังนั้น
 พระยาราชวรานุกุลจึงมีอาจะจัดการปกครองเมืองพวนให้เรียบรอยไคมากไปกว่าที่ท่านไคเคย
 กระทำเมื่อ ปี พ.ศ. 2420*

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สมุดพิเศษ เล่ม 12 ตำนานการพระราชเสด็จ
มาถึง พระยาราชวรานุกุล ๗ วัน (ไม่ปรากฏวันที่) ปีวอก ฉศก ศักราช 1246
 หน้า 479 - 781

* ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าหลังจากพระยาราชวรานุกุล เมื่อครั้งเป็นพระสุรยภักดี
 ชักชวนท้าวขันธ์เจ้าเมืองพวนและพวกพ้องลงมากรุงเทพฯ พร้อมกับตัวท่านในปี พ.ศ. 2420
 แล้ว ทางเมืองพวนมีใครปกครองดูแลแทนท้าวขันธ์ สันนิษฐานว่า พระยาราชวรานุกุล
 คงจะแต่งตั้งผู้หนึ่งผู้ใดให้เป็นเจ้าเมืองพวน สำหรับการนำตัวท้าวขันธ์มากรุงเทพฯ นั้น
 ทางรัฐบาลก็เป็นความลับ ดังนั้น จึงเป็นที่รับรู้กันในขณะนั้นว่า ทางกรุงเทพฯ มี
 คำสั่งแต่งตั้งให้ท้าวขันธ์เป็นเจ้าเมืองเชียงขวางแทน ท้าวโพ ซึ่งเสียชีวิตในการรบกับฮ่อ

ข. การทำแผนที่ดินแดนลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง

รัฐบาลไทยตกลงใจส่งเจ้าหน้าที่กองแผนที่ขึ้นไปสำรวจดินแดนลาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงใน ปี พ.ศ. 2426 ทั้งนี้สืบเนื่องมาจาก นายเจมส์ แมคคาธี ซึ่งรัฐบาลจ้างมาทำงานในกองแผนที่ ได้ถวายคำแนะนำแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (ดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพในเวหาต่อมา) อธิบดีกรมทหารมหาดเล็กราชวัลลภรักษาเมืองของไทยยังไม่มีกำหนดแน่นอน ย่อมก่อให้เกิดปัญหายากยากกับฝรั่งเศส ซึ่งกำลังปราบปรามในแถบนี้ และอาจล่วงล้ำเข้ามาในเขตแดนไทย ไทยควรจัดส่งเจ้าหน้าที่ไปทำการสำรวจเพื่อทำแผนที่โดยเร็ว ถ้าหากเกิดกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศส ฝ่ายไทยจะได้มีหลักฐานสำหรับโต้เถียงกับฝรั่งเศส¹

คำแนะนำนี้ทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงเห็นชอบด้วย จึงมีการเร่งรัดให้จัดทำโดยเร็วที่สุด

คณะสำรวจดินแดนลาวซึ่งมี นายเจมส์ แมคคาธี เป็นหัวหน้า ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2426 ได้ทำการสำรวจและทำแผนที่บริเวณลาวตอนเหนืออย่างคร่าว ๆ คณะสำรวจต้องเผชิญกับอุปสรรค คือ สภาพดินฟ้าอากาศ และโรคภัยไข้เจ็บ จึงเดินทางกลับกรุงเทพฯ ในวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2426²

เนื่องจากงานทำแผนที่ยังไม่เรียบร้อย คณะสำรวจได้กลับไปหลวงพระบางอีกสองครั้ง คือ ปี พ.ศ. 2427 และ พ.ศ. 2429 การทำแผนที่จึงเสร็จสิ้นลง นายเจมส์ แมคคาธี เดินทางไปประเทศอังกฤษ เพื่อจัดพิมพ์แผนที่ประเทศไทยฉบับแรกในปี พ.ศ. 2430³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ สมุดพิเศษ เล่ม 12 นายเจมส์ แมคคาธี
กราบทูล พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ลงวันที่ 21 ธันวาคม ค.ศ. 1885 หน้า 171

² James McCarthy op. cit., p.p. 19-77.

³ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) กำเนิดกรมแผนที่ หน้า 23

หลังจากที่ทางรัฐบาลไทยตกลงจัดตั้งคณะกรรมการสำรวจเขตแดนร่วมกับฝ่ายฝรั่งเศส รัฐบาลไทยส่งกองแผนที่ขึ้นไปสำรวจ และทำแผนที่กำหนดเขตแดนฝ่ายไทยในบริเวณสิบสองปันนา สิบสองจุไทย หลวงพระบาง หัวพันทั้งห้าทั้งหก และเมืองพวน กองแผนที่ชุดนี้ประกอบด้วย นายคอลลินซ์ (Collins) ขุนสุนทรสาทิศาสตร์ นายเล็ง (ต่อมาเป็น พระยามหาอำมาตยาธิบดี) นายสว่าง นายเจริญ นายถัก นายเพิ่ม¹ ออกเดินทางไป หลวงพระบางพร้อมกับกองทัพร่วมของพระยาสุรศักดิ์มนตรี การทำแผนที่ครั้งนี้มีอุปสรรค เนื่องจากไม่สามารถเข้าไปสำรวจดินแดนในเขตที่กองทัพฝรั่งเศสยึดครอง* จึงได้ทำการสำรวจเฉพาะบริเวณสิบสองปันนา หัวพันทั้งห้าทั้งหก เมืองแฉก และ หลวงพระบาง คณะสำรวจชุดนี้เดินทางกลับกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2432²

รัฐบาลไทยเร่งรัดจัดทำแผนที่บริเวณลาวตอนเหนือตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2426 เพื่อใช้เป็นเครื่องมือยืนยันสิทธิของไทยเหนือบริเวณนี้ เมื่อครั้งที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถยกกองทัพมาปราบฮ่อใน ปี พ.ศ. 2428 เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้มอบแผนที่แสดงเขตแดนไทยบริเวณ สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก หลวงพระบาง และเมืองพวนให้แก่นายปาวีหนึ่งฉับ³ ** เพื่อให้นายปาวีรับทราบว่า พระราชอาณาจักรไทยมีขอบเขตเพียงใด แต่การยึดครอง สิบสองจุไทยของกองทัพฝรั่งเศสก็ การที่นายปาวีอ้างว่าสิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก เป็นของฝรั่งเศสก็ ล้วนแล้วแต่แสดงว่าฝรั่งเศสไม่ยอมรับสิทธิของไทยตามที่ปรากฏในแผนที่ ไทย การกำหนดเส้นเขตแดนของฝ่ายไทยจึงจำเป็นต้องได้รับการรับรองจากฝรั่งเศส ซึ่ง ทำให้ฝ่ายไทยอยู่ในฐานะเสียเปรียบ ถ้าหากฝรั่งเศสไม่ให้ความร่วมมืออย่างจริงจัง

¹ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี อ.ด. เล่ม 3 หน้า 128

* โปรดดูหน้า 22

² พระยามหาอำมาตยาธิบดี อ.ด. หน้า 24 - 25

** แผนที่ฉับร้าง ที่พระวิภาควรรคุด ทำไว้เมื่อ ปี พ.ศ. 2426

³ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี อ.ด. เล่ม 3 หน้า 216

ค. การจัดตั้งคณะกรรมการเพื่อสำรวจเขตแดน

ภายหลังที่หลวงพระบางถูกยึดโจมตีใน ปี พ.ศ. 2430 รัฐบาลไทยได้ส่งกองทัพ
 หนา ภายใต้การนำของหลวงดับกรปลาส (อู่) ขึ้นไปหลวงพระบาง โดยมี พระยานนทบุรีศรี
 เกษราราม (ศักดิ์สิงห์เสนา) ซึ่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวงใหญ่ประจำหลวงพระบาง เฝ้า
 ทางร่วมไปถวาย และเตรียมการจัดส่งกองทัพใหญ่ของพระยาสุรศักดิ์มนตรีติดตามไปในภายหลัง
 ความเคลื่อนไหวของไทยครั้งนี้ทำให้ฝรั่งเศสรู้สึกวิตก ดังจะเห็นได้จากจดหมายของนายเฟรซเน็ต
 รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศฝรั่งเศส มีมาถึงนายแกร์การาเด็ค มีใจความว่า "การปฏิบัติการ
 นี้ ซึ่งดำเนินไปโดยมีข้ออ้างที่จะปราบปรามการรุกรานครั้งใหม่ของพวกฮ่อ มีจุดมุ่งหมายที่
 แท้จริงในอันที่จะยืนยันสิทธิของประเทศสยามในดินแดนซึ่งตั้งอยู่แถบพรมแดนที่กำหนดขึ้นไว้อย่าง
 เลว ระหว่างประเทศญวนและเมืองขึ้นของราชสำนักกรุงเทพฯ ๑ ด้วยเหตุนี้จึงควรพิจารณา
 อย่างไม่ล่าช้า เพื่อหาวิธีที่เราควรจะใช้เพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของอาณานิคมของเราในส่วนนั้น
 ของอินโดจีน"¹ ดังนั้น ฝรั่งเศสจึงรีบดำเนินการทางการทูตเพื่อตอบโต้ไทยทันที
 นายแกร์การาเด็ค ได้แจ้งให้รัฐบาลไทยทราบเป็นครั้งแรกว่า ฝรั่งเศสจะส่งกำลังทหารทำการ
 ปราบฮ่อในดงเกียบ แต่เนื่องจากเขตแดนติดต่อกันกับกองทัพไทยกับฝรั่งเศสอาจจะปะทะกัน
 ดังนั้น เพื่อหลีกเลี่ยงข้อพิพาทที่อาจเกิดขึ้น นายแกร์การาเด็ค จึงเสนอให้มีการแต่งตั้ง
 คณะกรรมการขึ้นเพื่อหาหน้าที่ติดต่อประสานงานระหว่างกองทัพทั้งสอง รัฐบาลไทยยังลังเลที่
 จะรับข้อเสนอของฝรั่งเศส เพราะระแวงว่าฝรั่งเศสอาจใช้คณะกรรมการของฝรั่งเศสเข้ามา
 สืบสวนกิจการภายในกองทัพไทย เมื่อฝ่ายไทยมีท่าทีว่าจะไม่ยอมตกลง นายแกร์การาเด็ค
 จึงเสนอเพิ่มเติมให้คณะกรรมการชุดนี้ทำหน้าที่สำรวจเขตแดนของทั้งสองฝ่ายว่าคาบเกี่ยวกัน
 อย่างไร เพื่่อนำข้อมูลมาใช้ประโยชน์ในการปักปันเขตแดน ข้อเสนอนี้ตรงกับความต้องการ
 ของรัฐบาลไทยอยู่แล้วในอันที่จะมีการปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศส ฝ่ายไทยจึงยอมตกลง²

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ก. หน้า 135

²
ล.ก. หน้า 173 - 175

การแต่งตั้งคณะกรรมการประจำกองทัพบกของแต่ละฝ่ายนี้ ไทยยังหวังประโยชน์อีกประการหนึ่งว่า คณะกรรมการฝรั่งเศสที่ประจำกองทัพบกไทยอาจช่วยอำนวยความสะดวกให้แก่แผนการปราบฮั่นเค็ดคาของพระยาสุรศักดิ์มนตรี นั่นคือ การขับไล่ฮั่นกลับไปสู่ถิ่นเดิมในประเทศจีน การที่ฝ่ายไทยจะกระทำตามแผนการนี้จึงจำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากฝ่ายฝรั่งเศสในการปล่อยให้พวกฮั่นผ่านดินแดนตั้งเกี่ยวกับไปสู่แดนจีน¹

คณะกรรมการฝ่ายไทยมีสองชุด คณะกรรมการชุดแรก มี หลวงไพรัชพากย์ภักดี (ทวน บุนนาค) หลวงคำนวณถนัดมานต์ (ศรี ปายะนันท์) นายบรรหารภูมิสถิตย์ (เผื่อน) ขุนปราบชลไชย (ซุม) ท้าหนาที่ล้ำม นายแหว (ต่อมาเป็นหลวงนเรศวิชัยกิจ) ท้าหนาที่จกหมายเหตุ คณะกรรมการชุดนี้เดินทางจากกรุงเทพฯ ไปฮั่นเค็ดเพื่อประจำในกองทัพบกฝรั่งเศส คณะกรรมการชุดที่สองประกอบด้วย หลวงสาทรวิจิตรฤทธิ หลวงฤทธิพลไชย ทำงานร่วมกับคณะกรรมการฝ่ายฝรั่งเศสที่ประจำอยู่กับกองทัพบกไทยคือ นายรอยเอกคุเบต์ (Cupet) และนายรอยโท นิคอลอง (Nicolon) สำหรับนายปาวี ซึ่งได้รับการแต่งตั้งเป็นประธานคณะกรรมการฝ่ายฝรั่งเศสไม่ได้อยู่กับกองทัพบกไทย แต่เดินทางไปร่วมอยู่ในกองทัพบกฝรั่งเศสที่ยกเข้ามาปราบฮั่นเค็ดบริเวณดังกล่าว²

ง. การปราบฮั่น พ.ศ. 2428 และ พ.ศ. 2431

การปราบฮั่น ปี พ.ศ. 2428 เป็นการดำเนินงานตามนโยบายที่วางไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2426 ในครั้งนั้นรัฐบาลไทยมีนโยบายให้กองทัพบกพระยาสุรศักดิ์มนตรีทำการขับไล่ฮั่นให้พ้นจากพระยาสุรศักดิ์มนตรี และจัดการปกครองหัวเมืองลาวให้เรียบร้อย แต่ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น กองทัพบกพระยาสุรศักดิ์มนตรีต้องถอยกลับมากัน เพราะจะมีโอกาสกระทำการใด ๆ ตามนโยบาย ดังนั้น ในครั้งนี้จึงเป็นโอกาสที่กองทัพบกไทยจะได้ทำงานที่ค้างไว้ให้ลุล่วงไป

เจ้าหน้าไววรณารณได้กล่าวถึงจุดประสงค์ในการปราบฮั่น ปี พ.ศ. 2428 ไว้ว่า

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ อ.ก. หน้า 180 - 181 อ้างจากจดหมายเหตุพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่มีไปถึงรอยเอกคุเบต์ ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานฝ่ายฝรั่งเศส แต่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีมิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในหนังสือของท่านแต่อย่างใด

² เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี อ.ก. เล่ม 3 หน้า 128 - 129

"....เวลานี้เป็นโอกาสที่จะจัดการ อาณาเขต ด้วยฝรั่งเศสมาทำสงครามกับญวน และจะแบ่ง เขตแดนกับจีน ถ้าเขามาแบ่ง เขตแดน เขามาไกลเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก เมืองสิบสองจุไทย ก็จะเลยเขามาเทียบพระวราชอาณาเขต ก็จะเคลมเอาเสียว่าเป็นอาณาเขตของญวน เพราะเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลัวจะไม่ทันทั่วที่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เรายกกองทัพขึ้นไปปราบปรามอย่าช้าในแล่งปีระกานี้ เรา ก็ตั้งใจที่จะทำให้สำเร็จตามพระราชประสงค์....."¹

กองทัพยกไปแบ่งเขตปฏิบัติการ 2 ทาง เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นแม่ทัพฝ่ายเหนือ เขาทำการรบในเขตหลวงพระบาง หัวพันทั้งห้าทั้งหก สิบสองจุไทย พระเจ้านองยาเชอ กรมที่แปะจักษุคือปลาคม (พระยาคีในขณะนั้น) ทรงเป็นแม่ทัพฝ่ายใต้ ปฏิบัติการรบในเขตเมืองพวน ตลอดจนมาถึงบริเวณหัวเมืองลาวทางดานใต้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราโชวาทแก่แม่ทัพทั้งสอง เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติงาน ซึ่งทำให้เห็นชัดว่าการปราบปรามครั้งนั้นนอกเหนือจากการปราบปรามโจรผู้ร้าย และจัดการปกครอง ให้เป็นระเบียบรัดกุมแล้ว ยังเป็นการดำเนินนโยบายของไทยอย่างหนึ่งที่จะหาทางป้องกัน มิให้ฝรั่งเศสถือโอกาสเขามาแทรกแซงในดินแดนลาวได้ ดังจะเห็นได้จากความตอนหนึ่งว่า

".....เมื่อเวลาไล่ต่อไปถึงปลายเขตแดน ถ้าฝ่ายฝรั่งเศสจะมาว่า ด้วยเขตแดนประการใดควรให้ใดตอบได้ว่า การเรื่องนี้ที่กรุงเทพฯ ไต่ปรึกษากับทูตฯ เคยมาแล้ว ฝรั่งเศสแล้วว่า เขตแดนข้างไหน ใครว่าเพียงใดก็ให้ทำแผนที่ไว้ จะไต่ปรึกษากันแบ่งปันให้ตกลงโดยทางไมตรี ที่กรุงเทพฯ ไม่ควรจะแย่งชิงกัน ข้างไหนว่าเพียงใดจะเป็นที่เถียงกัน มากน้อยเท่าใด ก็จงจะตกลงกันไต่ภายหลัง ของใครว่าเพียงใดก็ให้รักษาไว้เพียงนั้นก่อน ที่คำลือลือซึ่งชนาบคาบเกี่ยวกัน คือฝ่ายเราว่า

¹ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี อ.ก. เล่ม 2 หน้า 499

ที่ของเรา แต่ฝ่ายฝรั่งเศสมารักษายูหรือฝ่ายฝรั่งเศสว่าที่ของฝรั่งเศส
ฝ่ายเรารักษายูก็ให้ทางคนต่างรักษาไว้อย่างไมตรี เหมือนหนึ่งช่วย
กันรักษาไปก่อน กว่าจะตกลงแน่ว่าเพียงใด จึงถอนคนเขามาตาม
แผนที่ใดตกลงกัน....."¹

กองทัพฝ่ายใดไม่ค่อยมีบทบาทมากในการปราบฮ่อครั้งนี้เท่าใดนัก เพราะเมื่อกองทัพ
ขึ้นไปถึงหนองคาย ทิพย์ที่ทุ่งเชียงคำได้ถอยไปแล้ว กองทัพหนาและทัพหนุนซึ่ง
กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมโปรดให้ พระอมรวิไชยสรเดช (โต บุญนาค) พระราชวรินทร์
(บุญ บุญรัตพันธุ์) พระยาปลัดเมืองนครราชสีมา (กาจ สิงหเสนี)
พลวงสรวิเศษเขาวุธ (ม.ร.ว. อรุณ นีรกุล) และ จมื่น ไชยบูรณ์ (สาย สิงหเสนี)
ยกขึ้นไปตีทุ่งเชียงคำ จึงไม่ไ้ทำการรบแต่อย่างใด กองทัพได้ถอยมาอยู่ที่เชียงขวาง
และเขาทำการรักษาความสงบในบริเวณนี้ บรรดาแม่ทัพไทยได้ทำการเกลี้ยกล่อมชาวเมืองที่
หนีฮ่อไปอยู่ตามป่าเขาให้กลับมาสวมผ้าขาวแดง ตลอดจนชักชวนพวกฮ่อที่อยู่บริเวณเขาบรรทัด
ให้ยอมอ่อนน้อมต่อไทย เมื่อจักราชการเรียบรอยแล้ว กองทัพหนาและทัพหนุนจึงยกกลับมา
หนองคาย กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมกลับกรุงเทพฯ ในเดือน มีนาคม พ.ศ. 2430²

กองทัพเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ออกจากกรุงเทพฯ เดือน ตุลาคม พ.ศ. 2428 ได้ทำการ
ปราบฮ่อในบริเวณหัวพันทั้งห้าทั้งหก ซึ่งปรากฏว่ามีพวกฮ่อยอมอ่อนน้อมต่อกองทัพไทยเป็น
จำนวนมาก เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนาถเห็นว่า สถานการณ์เป็นที่ว่างใจได้ จึงดำริที่จะยก
กองทัพขึ้นไปทางทิศตะวันออกจนถึงไท่หลอดขึ้นไปถึงเมืองสิบสองจุไทย และจะไทยกตัตถ์
ทางไปจักราชการ เมืองแดง แต่เนื่องจากกองทัพขาดเสบียงอาหาร เจ้าหมื่นไวยวรนาถ
จึงเปลี่ยนใจโดยส่งกองทัพหนาไปสิบสองจุไทยแทนกองทัพใหญ่ซึ่งยังคงพำนักอยู่ที่เมืองซัน³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 64/1 พระบรมราชโองการ พระราชทานแก่กรมหมื่น
ประจักษ์ศิลปาคม เจ้าหมื่นไวยวรนาถ แม่ทัพนายกอง ลงวัน 2 12 คำ ปรีดา
สัปดาห์ ศักราช 1247

² องค์การฯ ของครูสภา ประชุมพงศาวดารภาคที่ 24 หน้า 347 - 348

³ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ล.ด. เล่ม 2 หน้า 570 - 577

สถานการณ์ในลิมสองจุไทยขณะนั้น เจ้าเมืองไคกำลังมีอำนาจอยู่เหนือแว่นนี้ โดยทำการขับไล่กษัตริย์ เจ้าเมืองแดง ออกไปจากเมืองแดง ตัวกษัตริย์นั้นได้เขาสวามีภักดีต่อกองทัพไทย ท้าวไคได้ส่งบุตรชายสามคนลงมาคุมเชิงกองทัพไทยอยู่ที่เมืองแดง กองทัพหน้าของไทยที่ยกขึ้นไปเมืองแดงจึงได้รับคำสั่งจากเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ให้ทำการจับกุมบุตรชายทั้งสามคนของท้าวไค

ปลายปี พ.ศ. 2429 กองทัพไทยยกขึ้นไปเมืองแดง เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้เข้าจัดการเมืองแดงจนเรียบร้อย เกี่ยวกับท้าวไคนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนาถคิดว่า การที่จับกุมบุตรชายท้าวไคเอาไว้ คงจะทำให้ท้าวไคไม่กล้าคิดร้ายต่อไทย และยินยอมลงมาพบแม่ทัพไทยที่เมืองแดง แต่ปรากฏว่าท้าวไคยังคงตั้งมั่นอยู่ที่เมืองไคเฉย ๆ ไม่แสดงท่าทีแต่อย่างใด เมื่อสถานการณ์เป็นที่วางใจได้ กองทัพไทยจึงยกออกจากเมืองแดงกลับหลวงพระบาง และเดินทางกลับกรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 เจ้าหมื่นไวยวรนาถได้นำตัวบุตรสามคนของท้าวไคมากรุงเทพฯ ควบคุม

การถอนกองทัพกลับกรุงเทพฯ ทำให้สถานการณ์กลับไปสู่ความยุ่งยากอีกครั้งหนึ่ง ท้าวไคและบุตรชายคนโตได้นำกำลังพวกฮ่อเข้าโจมตีหลวงพระบาง เพื่อแย่งชิงบุตรชายทั้งสามคนกลับคืน เนื่องจากท้าวไคคิดว่าถูกคุมขังอยู่ที่หลวงพระบาง

หลวงพระบางถูกโจมตีครั้งนี้ เนื่องมาจากความผิดพลาดของกองทัพไทย ดังได้กล่าวแล้วว่า เจ้าหมื่นไวยวรนาถคาดการณ์การเอาตัว การจับตัวบุตรท้าวไคเป็นประกัน คงทำให้ท้าวไคไม่กล้าคิดร้ายต่อไทย ดังนั้น จึงไม่ได้ถึงกำลังทหารไว้ตามจุดสำคัญ ที่เป็นหนาค้นป้องกันหลวงพระบาง เช่น เมืองแดง เมืองงอย ตลอดจนตัวเมืองหลวงพระบาง กำลังป้องกันที่จัดไว้มีแต่ทหารพื้นเมือง เมื่อถูกโจมตีด้วยกำลังที่เข้มแข็งกว่า หลวงพระบางจึงแตกอย่างยับเยิน

รัฐบาลทางกรุงเทพฯ ดำเนินการแก้ไขสถานการณ์ โดยจัดส่งกองทัพหน้าขึ้นไปปราบฮ่อและรักษาความสงบในหลวงพระบาง ตลอดจนจัดส่งชาหลวงใหญ่ขึ้นไปดูแลรักษาการภายในหลวงพระบาง และเตรียมรับกองทัพใหญ่ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งจะยกขึ้นไปภายหลัง

๗. ข้อตกลงเมืองแกลง

แม้ว่าทางรัฐบาลไทยจะได้ออกแถลงเรื่องการตรวจเขตแดนเพื่อเตรียมการปักปันกับฝรั่งเศสแล้ว * รัฐบาลก็ยังไม่หายวิตกในเรื่องนี้ เมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี และพระยานนทบุรีศรีเกษรารามจะขึ้นไปหลวงพระบางใน ปี พ.ศ. ๒๔๓๑ (๑๙๘๘) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราโชวาทเกี่ยวกับเรื่องเขตแดนมีใจความดังนี้

"ข้อ ๑ ดินแดนทั้งหลายซึ่งเคยได้เป็นพระราชอาณาเขตมาแต่ก่อนอยู่เพียงใด ต้องถือว่าเป็นของไทยอยู่เพียงนั้น จนกว่าจะได้มีคำสั่งต่อไปว่า ได้ออกแลกกันที่กรุงเทพฯ ๖ กับ คอเวอนแมน ฝรั่งเศส จะได้ปักเขตแดนกันใหม่

ข้อ ๒ การที่คอเวอนแมนสยามกับฝรั่งเศสได้ไปผูกขาดตกลงกันแต่งข้าหลวงพร้อมกันทั้งสองฝ่ายออกไปตรวจเขตแดนครั้งนี้ ไม่ได้ตกลงกันว่าจะให้ไปปักเขตแดนว่าจะจะเป็นเพียงใด ได้เป็นการตกลงแต่เฉพาะว่าจะให้ข้าหลวงทั้งสองฝ่ายไปตรวจดูว่าเขตแดนไทยกับญวนจำแนกในตักเกีย เกียคาบลำเกียนกันอยู่อย่างไร ไม่ใช่ว่าจะตรวจดูให้รู้ว่าจะต่อกันอย่างไร ถ้าใดความประการใด มาพร้อมกันทั้งสองฝ่าย แล้วจึงได้ตัดสินให้ตกลงกันที่กรุงเทพฯ ๖

ข้อ ๓ เพราะเหตุฉะนั้น แม้พิคคี ข้าหลวงก็ดี ไม่มีอำนาจที่จะไปผูกขาดให้เป็นการตกลงว่าเขตแดนต่อกันได้ขนาดเพียงใดกับฝรั่งเศส นอกจากกรุงเทพฯ ๖ แม้พิคคีและข้าหลวงควรจะต้องจัดการอพยพจากไปผูกขาดได้แต่เพียงที่เพื่อจะให้เป็นการสำเร็จในความประสงค์ที่กล่าวมาในข้อ ๑ } เท่านั้น

* โปรดดูหน้า ๓๐ ประกอบด้วย

ข้อ 4 แม่ทัพและข้าหลวง ควรผูกขาดกับฝรั่งเศสตามความในข้อ 6 นั้น
 เหมือนหนึ่งว่าถ้าฝรั่งเศสจะทำการล่าเกิน เป็นตนว่าจะยกทหารฝรั่งเศส
 ฤๅลงมือทั้งจัดการในดินแดนซึ่งฝ่ายเราถือว่าเป็นพระราชอาณาเขตดังนี้
 แล้ว ก็เป็นหน้าที่ของแม่ทัพและข้าหลวง จะต้องพิจารณาความดินแดนที่
 ฝรั่งเศสทำการ เหลื่อมล้ำเขามานั้น เป็นที่สำคัญจำเป็นจะละไว้พลาง ๆ
 กอนใด ๆ ใด ถ้าเป็นที่ซึ่งจำเป็นจะละไว้ไม่ได้ เปรียบเหมือน
 อย่างว่าฝรั่งเศสจะยกทหาร เขามาจัดการที่เมืองหลวงพระบางเอง
 ซึ่งเป็นการที่คิดไม่ได้ เห็นว่าจะ เป็นขึ้นมาได้ดังนี้แล้ว ก็จำเป็นที่จะต้อง
 สรุบบั้ให้ฝรั่งเศสออกไปเสียให้จงได้

ข้อ 5 แต่ถาดินแดนซึ่งฝรั่งเศสเอิบเอื่อมเขามาทำการ เหมือนเป็น
 เจ้าของมัน เป็นที่ปลายเขตไรด เป็นที่ไม่สำคัญ ไม่พอที่จะถึงของ
 รบสู้แย่งชิงกันแล้ว ก็ให้แม่ทัพและข้าหลวงมีหนังสือถึงฝรั่งเศสให้รู้ว่าที่นั้นๆ
 ฝ่ายไทยได้ถืออยู่ว่าเป็นพระราชอาณาเขต การที่ฝรั่งเศสเอิบเอื่อมเข
 มาจัดการในเวลาที่กำลังตรวจการ อยู่ด้วยกันทั้งสองฝ่ายดังนี้ ฝรั่งเศสจะ
 เอาไปพิณบกขึ้นอ้างว่า เป็นฝ่ายไทยโดยยอมให้ฝรั่งเศสจัดการในที่นั้น
 อย่างใดไม่ได้เลย การที่เขตแดนจะตกลงกันเพียงใดจะต้องเป็นตาม
 ข้อที่ว่าไว้ในข้อ .2 เท่านั้น

ข้อ 6 เป็นหน้าที่สำคัญอันหนึ่งของแม่ทัพ และข้าหลวงจะเก็บรวบรวมขอ
 ความทั้งปวงที่จะเป็นสำคัญยานว่า ดินแดนทั้งหลายซึ่งฝ่ายเราถือเป็น
 พระราชอาณาเขตรนั้น มีหลักฐานที่อ้างอิงอย่างใดมา ให้โลกความไม่หมค
 จนเต็มกำลังที่จะเก็บได้ แล้วส่งลงมา ณ กรุงเทพ ฯ ด้วย

ข้อ 7 แลเป็นหน้าที่สำคัญของแม่ทัพและข้าหลวงอีกอย่างหนึ่งด้วย ในการที่
 จะส่งเสด็จให้หรืออยู่เสมอว่าฝรั่งเศสใดทำการ เอิบเอื่อมเขามาจัดการใน
 ดินแดนที่เป็นพระราชอาณาเขตแห่งใด แล้วแม่ทัพและข้าหลวงได้จัดการ

แก๊วไว้อย่างใด ไหมออกลงมายังกรุงเทพ ฯ ค่าย¹

พระบรมราชโองการตั้งกล่าวแสดงให้เห็นถึงนโยบายเกี่ยวกับเขตแดนของไทยได้เป็นอย่างดี ดังนั้นการพำนักของเมืองแถวระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ฝ่ายไทยจึงถือว่าเป็นการปฏิบัติตามนโยบาย

ในขณะที่กองทัพปราบฮ่อของพระยาสุรศักดิ์มนตรียังไม่ขึ้นมาหลวงพระบาง กองทัพฝรั่งเศสภายใต้การบังคับบัญชาของนายพันเอก เปร์โนต์ (Pernot) ซึ่งมีคณะกรรมการฝ่ายไทยร่วมมาด้วย โดยยกเขามาตั้งเมืองไลแตก และยกเขามาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองแดง แต่เนื่องจากขาดเสบียงอาหาร จึงได้ถอนกำลังส่วนใหญ่กลับไปฮานอย โดยทิ้งทหารจำนวนหนึ่งไว้ที่เมืองไล²

กองทัพใหญ่ของไทยมาถึงหลวงพระบาง ก็ได้ทราบข่าวกองทัพฝรั่งเศสเข้ามาปราบฮ่อบริเวณสิบสองจุไทย พระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงเคลื่อนทัพออกจากหลวงพระบางไปสิบสองจุไทย จุดประสงค์ของพระยาสุรศักดิ์มนตรีในการไปสิบสองจุไทย คาดคะเนว่า คงต้องการทำความเข้าใจเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศสเป็นประการสำคัญ กองทัพไทยเข้ายึดเมืองแดง ในขณะนั้น กองทัพฝรั่งเศสได้ยกกลับมาอีกครั้งหนึ่ง ภายใต้การบังคับบัญชาของนายพันเอกปานเนอแกง (Pennequin) กองทัพฝรั่งเศสตั้งมั่นอยู่ที่เมืองไล นายปาวีซึ่งร่วมอยู่ในกองทัพฝรั่งเศสได้เดินทางล่วงหน้ามาพบกับพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่เมืองแดง เพื่อทำความเข้าใจเรื่องสิบสองจุไทย

ในการเจรจานั้นทั้งสองฝ่ายมีความเห็นไม่ตรงกันอยู่ตลอดเวลา พระยาสุรศักดิ์ได้ชี้แจงให้นายปาวีทราบว่า ฝ่ายไทยต้องการให้กองแผนที่ (คณะของนายคอลินซ์) ทำการสำรวจบริเวณสิบสองจุไทย และหัวพันทั้งห้าทั้งหก เพื่อทำแผนที่สำหรับใช้ในการปักปันเขตแดนที่กรุงเทพ ฯ นายปาวีปฏิเสธไม่ยอมให้กองแผนที่ของไทยเขาไปทำการสำรวจในบริเวณ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รล.3/3 พระบรมราชโองการ ร.ศ. 107
คำสั่งแม่ทัพหลวงในการเรื่องเขตแดน

² หลวงนเรนทีบัญชีกิจ (แก้ว) นิราศดงเกี้ยว หน้า 76 - 89

ที่กองทัพฝรั่งเศสยึดครองอยู่ โดยอ้างว่าบริเวณหัวพันทั้งห้าทั้งหกที่ไทยยึดครอง ฝรั่งเศสก็
 ไม่ไถ่ลวงล่าเขาไป นายปาวีแจ้งให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีทราบ ว่า ทางฝ่ายฝรั่งเศสทำ
 แผนที่เรียบรอยแล้ว ขอให้ใช้แผนที่ของฝรั่งเศสในการตกลงแบ่งปันดินแดน เรื่องการทำ
 แผนที่ของฝ่ายไทยควรจะยุติไฉนแล้ว เพราะชาวลวงทั้งสองฝ่ายก็ถูกเรียกตัวกลับไปแล้ว *
 พระยาสุรศักดิ์มนตรีเกิดความเข้าใจผิดของนายปาวีว่า ชาวลวงที่ไปประจำกองทัพทั้งสองฝ่าย
 ไม่มีหน้าที่ทำแผนที่ ซึ่งเป็นหน้าที่ของกองแผนที่ ชาวลวงมีหน้าที่แต่เพียงตรวจ เขตแดน
 เพื่อให้ได้ข้อมูลมาช่วยประโยชน์ในการแบ่งดินแดน ในขณะที่ยังไม่มี การเจรจาปักปันเขตแดน
 ทางไทยถือว่าสิบสองจุไทยเป็นดินแดนในพระราชอาณาเขต ฝรั่งเศสไม่ควรกีดกันการทำงาน
 ของกองแผนที่ไทย นายปาวีจึงยินยอมให้กองแผนที่เฉพาะที่เป็นคนไทยเขาไปสำรวจในเขต
 กองทัพฝรั่งเศส ¹ **

*
 ชาวลวงที่เดินทางกลับมารุงเทพ ฯ คือคณะของพระไพรัชพากย์ภักดี
 ส่วนหลวงสาตราธิกรณฤทธิ และหลวงฤทธิพลไชย ยังคงปฏิบัติงานร่วมกับคณะกรรมการฝ่าย
 ฝรั่งเศสต่อไปจนถึง พ.ศ. 2432

¹
 เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ด.ด. เล่ม 4 หน้า 154 - 157

**
 การที่นายปาวียินยอมให้เจ้าหน้าที่ในกองแผนที่เฉพาะคนไทยเขาไปปฏิบัติงานใน
 เขตของฝรั่งเศสนั้น สันนิษฐานว่า นายปาวีคงต้องการกีดกันนายคอลินซ์ ออกจาก
 กองแผนที่ และเชื่อว่าหากปราศจากนาย คอลินซ์ แล้ว ลำพังเจ้าหน้าที่คนไทยคงจะ
 ไม่สามารถปฏิบัติงานได้ แต่ที่จริงนั้น เจ้าหน้าที่ไทยชุดนี้ได้รับการฝึกหัดมาแล้วเป็นอย่างดี
 พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยศิริ) เล่าไว้ในหนังสือกำเนิดกรมแผนที่ว่า
 เมื่อกองแผนที่ซึ่งประกอบด้วยคนไทยล้วน ๆ เดินทางไปสำรวจในบริเวณสิบสองจุไทยได้
 ครึ่งทางก็พบกับกองทัพฝรั่งเศส กองทัพฝรั่งเศสไม่อนุญาตให้เดินทางต่อไป จึงต้องกลับ
 มาหลวงพระบาง

หลังจากที่พันเอก ปานเนอแกว เดินทางมาถึงเมืองแกลงเรียบร้อยแล้ว การเจรจาได้เริ่มอีกครั้งหนึ่ง พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้แจ้งใต๋นายปาวีทราบเกี่ยวกับการจัดการของฝ่ายไทยในบริเวณนี้ ไต๋นายปาวีกล่าวว่า ไม่มีความจำเป็นใด ๆ ที่ฝ่ายไทยจะต้องจัดการในบริเวณนี้ เพราะขณะนี้เหตุการณ์สงบเรียบร้อยแล้ว เนื่องจากพวกฮอลันดายอมถอนกองทัพฝรั่งเศส พระยาสุรศักดิ์มนตรี จึงถือว่า พวกฮอลันดายอมถอนกองทัพไทยเหมือนกัน¹

วันสุดท้ายของการเจรจา นายปาวียื่นข้อเสนอต่อฝ่ายไทยว่า บริเวณสิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหกเป็นของฝรั่งเศส รัฐบาลฝรั่งเศสมีคำสั่งใต๋นายปาวีมาจัดการราชการในบริเวณนี้ให้เรียบร้อย ขอให้ไทยถอนกองทัพออกไป พระยาสุรศักดิ์มนตรีปฏิเสธอย่างเด็ดขาด และโต้เสนอว่า เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงการวิวาทลง ขอให้กองทัพทั้งสองฝ่ายต่างรักษาเขตแดนของตน ฝ่ายไทยจะตั้งมั่นในบริเวณหัวพันทั้งห้าทั้งหก ส่วนฝรั่งเศสก็ปกครองสิบสองจุไทย สำหรับเมืองแกลงนั้น กองทัพทั้งสองจะร่วมกันรักษา นายปาวียอมตกลงข้อตกลงที่ทั้งสองฝ่ายร่วมลงนามด้วยกันนั้น มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

" หนังสือสัญญา ๑ ข้อ

ข้าพเจ้า พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฝ่ายสยาม ข้าพเจ้ากอมมอดอง เปนนาทา ข้าพเจ้ามองซิเออร์ปาวีร์ แบชคองเดอลากอมิสของ ฝรั่งเศส ไต๋พรอมกัน ณ เมืองแกลงตกลงกันทั้ง 2 ฝ่ายที่จะจัดการให้เป็นระเบียบเรียบร้อยในเมืองสิบสองจุไทย เมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนไคพรอมกันตกลงที่จะรักษาการในระหว่างซึ่งเกาะวนแหมตทั้ง 2 ฝ่ายยังมีไคตกลงแบ่งเขตแดนกันนั้น จะรักษาการไว้กว่าจะตกลงดังต่อไปนี้ -

1. ซึ่งจะรักษาการในระหว่างซึ่งเกาะวนแหมตยังมีไคตกลงกันนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสก็จะตั้งอยู่ในตำบลสิบสองจุไทย ฝ่ายทหารไทยจะตั้งอยู่ในเมืองหัวพันทั้งห้าทั้งหก และเมืองพวน ตั้งรักษาราชการอยู่กว่าเกาะวนแหมต

¹ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ล.ค. เล่ม 4 หน้า 158 - 162

ทั้งสองฝ่ายจะตกลงแบ่งเขตแดนกัน ทหารไทยจะไม่ล่วงเข้าไปในเขต
ที่ทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ ฝ่ายทหารฝรั่งเศสก็ไม่ล่วงเข้าไปในเขตที่
ทหารไทยตั้งอยู่เหมือนกัน

2. เมืองแกลงนั้นทหารไทย และทหารฝรั่งเศสจะพร้อมกันตั้งรักษา
การอยู่ในเมืองแกลงทั้ง 2 ฝ่ายกว่าเกาะเวอนแมนต์จะแบ่งเขตแดนตกลงกัน
กองทหารไทยและทหารฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่เมืองแกลงทั้ง 2 ฝ่ายนั้น จะรักษา
การโดยสุภาพเรียบร้อยทั้ง 2 ฝ่าย เมื่อทหารไทยจะมีการหรือจะชักชวนไป
มาในตำบลที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่ก็ให้บอกกล่าวให้ฝรั่งเศสทราบก่อนจะให้ความช่วยการ
นั้นให้สำเร็จตามสมควร เมื่อฝ่ายฝรั่งเศสจะมีการหรือจะชักชวนไปมาใน
ตำบลที่ไทยตั้งอยู่ ก็ให้บอกกล่าวให้ฝ่ายไทยทราบก่อน จะให้ความช่วยการนั้น
ให้สำเร็จตามสมควร ซึ่งกล่าวมาในข้อ 2 นี้ เป็นการที่จะรักษาความ
เรียบร้อยสำหรับกองทหารทั้ง 2 ฝ่าย ซึ่งตั้งอยู่แต่ที่เมืองแกลงนี้

3. ฝ่ายเมืองไถยนั้นฝรั่งเศสได้ตั้งรักษาอยู่แล้ว บัดนี้ คำเห็น
คำกุก บุนทรทาวไถยเขายอมฝรั่งเศสแล้ว แต่คำสาม คำฮุย ทาวมว
ซึ่งอยู่ในกองทัพไทยนั้น ขอให้ฝรั่งเศสช่วยส่งไปหาบิดา และให้กลับถึง
เมืองควย จะใดเป็นการเรียบร้อยต่อไป แต่คนเมืองหลวงพระบาง ซึ่ง
ฮึดเอาไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะช่วยส่งคืนมายังเมืองแกลงยังกองทัพไทยที่
ตั้งอยู่นั้น

4. ฝ่ายเมืองหัวพันหาทั้งหก และเมืองพวนนั้น กองทหารไทยได้
ตั้งรักษาการอยู่หลายตำบล ฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงนอกจากเขต
หัวพันหาทั้งหก และเมืองพวนออกไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะไม่ล่วงเข้ามาใน
เขตตำบลนั้นอยู่เหมือนกัน

5. พวกฮือซึ่งเป็นโจรผู้ร้ายยังตั้งอยู่หลายตำบลตามเขตฉนวน
เขตสิบสองจุไทย เขตหัวพันหาทั้งหก และเขตพวนนั้น จะช่วยจัดการ
ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยทั้ง 2 ฝ่าย

6. เจ้าพนักงานกองเชอร์เวฝ่ายไทยจะไต่ตรวจเชอร์เวไนโน
ที่ ๆ ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ฝ่ายฝรั่งเศสจะให้หนังสือให้ทำการไปโดยสะดวก
และจะจัดหาทหารฝรั่งเศสรักษาไปไม่ให้มีอันตรายเหมือนดังฝ่ายไทยได้จัดการ
รักษาอันตรายไปกับการเชอร์เวของฝรั่งเศสนั้น จะส่งจนถึงเมืองหัวพันหา
ทั้งหก ซึ่งกองทหารไทยตั้งอยู่

7. ราษฎรในเมืองแฉง ซึ่งถูกโจรผู้ร้ายรบกวนเที่ยวแตกอยู่ในป่า
คงหลายตำบลนั้น ฝ่ายไทยจะประกาศให้กลับมาอยู่ภูมิลำเนาเดิม ตามความ
สมัครของราษฎร ไม่เป็นการขัดขวางความสมัครของคนเหล่านั้น

8. จะไต่เรียกกรรมการท้าวซุน ซึ่งเป็นหัวหน้ามีอยู่ในเมืองแฉงเวลา
นั้นให้มาพอร่วมกันทั้งสองฝ่าย พุคซึ่งแจ้งไม่ให้ท้าวซุนและราษฎรเป็นที่
หวาดหวั่น ที่กองทหารตั้งอยู่ทั้ง 2 ฝ่าย เพื่อจะรักษาความสงบเรียบร้อย
ให้ท้าวซุน และราษฎรตั้งอยู่เป็นสุขต่อไป

9. ส่วนหนังสือราชการ ฝ่ายฝรั่งเศสที่จะส่งไปยังเมืองหลวงพระบาง
หรือฝ่ายเมืองหลวงพระบางจะส่งขึ้นมายังเมืองแฉง ฝ่ายไทยจะช่วยเป็น
ธุระรับหนังสือราชการนั้นส่งไปมาให้โดยสะดวกด้วย

ซึ่งไต่จัดการกล่าวมาข้างต้นทั้ง 9 ข้อ ไต่พร่วมกันทั้ง 2 ฝ่ายเห็น
ตกลงกันได้เห็นชื่อไว้ในท้ายหนังสือ ทั้ง 2 ฝ่าย

เมืองแฉง ณ วัน 7 ๆ 1 ค่ำ ปีมะโรง สัมพุทธศก 1250¹

(ตรงกับวันที่ 22 ธันวาคม พ.ศ. 2431)⁴

รัฐบาลไทยถือว่าการทำข้อตกลงเมืองแฉง เป็นการปฏิบัติตามนโยบายเกี่ยวกับเขตแดน
ที่ใดกำหนดไว้ ดังจะเห็นได้จากลายพระหัตถ์ พระเจ้าสองยาเชอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์
(พระยศในขณะนั้น) ถึง พระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ 6 กันยายน ร.ศ. 108 มีใจความว่า
"การที่พระยาสุรศักดิ์มนตรี จัดการทั้งปวงให้โดยสมควรแล้ว ในพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็กลับมา
กรุงเทพฯ จะไปปรึกษาจัดการปักปันเขตแดน ด้วยพระยาสุรศักดิ์มนตรีเข้าใจการทั้งปวงหมด

¹ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ล.ค. เล่ม 4 หน้า 162 - 169

แล้ว.....¹ สำหรับฝ่ายฝรั่งเศสนั้น ขอตกลงเมืองแดงเป็นการยุติปฏิบัติทหะทหะทหะทหะ
สองฝ่ายลงชั่วคราว นายปาวีกล่าวไว้ในบันทึกของตนว่า ฝรั่งเศสมิใช่จะพอใจอยู่เพียงแค่
สิบสองจุไทยเท่านั้น ยังต้องการยึดครองหัวพันทั้งห้าทั้งหก แต่เนื่องจากกำลังทหารฝรั่งเศส
มีน้อยเกินไปที่จะปฏิบัติการใด ๆ ต่อไปได้ จึงยินยอมทำขอตกลงดังกล่าว² ดังนั้นขอตกลง
เมืองแดงจึงมีความสำคัญสำหรับฝ่ายไทยในการใช้เป็นเครื่องมือคุ้มครองดินแดนลาวที่ระบุไว้ใน
ขอตกลง ในทางตรงข้ามฝรั่งเศสกลับไม่เห็นความสำคัญของขอตกลงนี้ ภายหลังทั้งสองฝ่ายจะ
ขัดแย้งกันเกี่ยวกับการตีความในขอตกลงฉบับนี้ ซึ่งจะได้อธิบายในตอนต่อไป

อย่างไรก็ตามรัฐบาลไทยมีความหวังว่า เมื่อฝ่ายไทยทำแผนที่สำเร็จเรียบร้อยแล้ว
(แผนที่ประเทศไทยฉบับแรกพิมพ์เสร็จเรียบร้อยใน ปี พ.ศ. 2432) จะได้มีการเจรจามักปัน
เขตแดนกับฝรั่งเศส แต่การฉ้อฉลเป็นก้างคาค ความยุ่งยากเรื่องเขตแดนระหว่างไทยกับ
ฝรั่งเศสเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อฝรั่งเศสอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง บริเวณลาวตอน
กลางและตอนใต้อย่างเป็นทางการ³ ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2431 นายแกร์การาเด็ค
มีหนังสือกราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการว่า รัฐบาล ญวนได้ประกาศว่า ประเทศตน
มีเขตแดนจรดแม่น้ำโขง ตั้งแต่ ตระนินท์ (เมืองพนม) ลงมาถึงเขตแดนเขมร เพราะ
ฉะนั้นฝรั่งเศสย่อมมีสิทธิทุกประการในการปฏิบัติการใด ๆ บนดินแดนดังกล่าว³ กรมหลวงเทเว
ศร์วัชรปการทรงมีลายพระหัตถ์ตอบนายแกร์การาเด็คว่า ขออ้างของญวนดังกล่าวนั้น ญวน

¹ อ. ทนา 225

² นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.อ. หน้า 197

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ. 18.1/1 นายแกร์การาเด็ค กราบทูล
กรมหมื่นเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 28 เมษายน ร.ศ. 107

ไม่เคยเรียกร้องมาก่อน จนกระทั่งตกไปอยู่ใต้อารักขาของฝรั่งเศส และขออ้างถึงกล่าวก็
ไม่มีหลักฐานอะไรที่ถูกต้องในสายตาของฝ่ายไทย¹

ดังนั้น ความยุ่งยากเรื่องเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจึงเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งใน
บริเวณลาวกลางและลาวใต้ รัฐบาลไทยต้องการให้ฝรั่งเศสรับรองสิทธิของไทยเหนือบริเวณ
นี้ เมื่อฝรั่งเศสขออนุญาตส่งคณะสำรวจมาทำแผนที่เขตแดนไทยที่ติดต่อกับญวน ปลายปี
พ.ศ. 2432 รัฐบาลจึงยินยอมอนุญาตพร้อมกับส่งกองแผนที่ไทยออกไปปฏิบัติงานตั้งแต่เมืองพวน
ลงไปถึงเชียงแตง และหวังว่าเมื่อการปฏิบัติหน้าที่ของทั้งสองฝ่ายเรียบร้อย จะได้มีการ
ปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศส* ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2433 เป็นต้นมา ความขัดแย้งเรื่องเขตแดน
ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสทวีขึ้นเรื่อย ๆ ต่างฝ่ายต่างกล่าวหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งตั้งด่านรุกเข้าไปใน
เขตแดนของตน รัฐบาลไทยพยายามดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าว แต่ไม่ได้รับความร่วมมือ
จากฝรั่งเศส และในที่สุดฝรั่งเศสได้ใช้กำลังทหารบังคับไทยให้สละดินแดนฝั่ง ตะวันออก
แม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ตน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18.1/1 กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ถึง
นายแกร์การวาคี ลงวันที่ 11 พฤษภาคม ร.ศ. 107

* การสำรวจเขตแดนของคณะกรรมการไทย-ฝรั่งเศส ที่ตกลงจัดตั้งขึ้นเมื่อปี
พ.ศ. 2430 ปฏิบัติหน้าที่เสร็จสิ้นเมื่อต้นปี พ.ศ. 2432 แต่ไทยกับฝรั่งเศสก็ไม่ได้มีการปักปัน
เขตแดนกันอย่างไร จนกระทั่งฝรั่งเศสขออนุญาตส่งคณะสำรวจมาทำแผนที่เขตแดนไทยใน
เดือนธันวาคม พ.ศ. 2432 ไปรื้อทศต่อไป

สภาพการณ์ก่อนเกิดวิกฤตการณ์

1. สภาพการณ์โดยทั่วไประหว่าง พ.ศ. 2432 - 2433

ก. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสภายหลังการทำข้อตกลงเมืองแกลง

การทำข้อตกลงเมืองแกลงมีผลให้ความสัมพันธ์ของทั้งสองประเทศดีขึ้นระยะหนึ่งเท่านั้น ในขณะที่คณะกรรมการสำรวจเขตแดนไทย-ฝรั่งเศสกำลังปฏิบัติหน้าที่ ฝรั่งเศสได้ละเมิดข้อตกลงโดยส่งทหารเข้ามาในบริเวณเมืองพวน สร้างค่ายทหารประจำที่บานนาเป (ค่ายกะนองมา) แขวงเมืองคำเกิด ฝ่ายไทยทำการโต้ตอบโดยส่งทหารไปประจำที่เมืองคำมวน ตลอดจนจัดการรักษาด่านต่าง ๆ ที่ติดต่อกับเขตพวน ความเคลือบไหวทางทหารของทั้งสองฝ่ายเป็นอุปสรรคต่อการสำรวจเขตแดนของคณะกรรมการ ดังนั้น นายปาวี ประธานคณะกรรมการฝ่ายฝรั่งเศสจึงทำข้อตกลงควยวากับพระยอดเมืองขวาง (ขำ ยอดเพชร) ขาหลวงไทยประจำเมืองคำเกิด คำมวน โดยสัญญาต่อกันว่า ฝ่ายฝรั่งเศสจะตั้งค่ายทหารอยู่แถบบานนาเปเท่านั้น ไม่รุกเข้ามาอีกต่อไป ส่วนกองทหารไทยก็จะประจำอยู่ที่คำมวน ไม่ล่วงล้ำเข้าไปในเขตที่ฝรั่งเศสยึดครอง นายปาวีขอรับพระยอดเมืองขวางถอนกำลังฝ่ายไทยทิ้งไว้ โดยอ้างว่าด่านต่าง ๆ เป็นเครื่องกีดขวางการค้าขายระหว่างชาวพวนกับชาวพื้นเมือง ฝ่ายไทยไม่ยินยอม เพราะถือว่าด่านเหล่านี้อยู่ในดินแดนไทย¹

ข้อตกลงระหว่างพระยอดเมืองขวางกับนายปาวีไม่ก่อให้เกิดผลอันใด ฝรั่งเศสพยายามขับไล่ทหารไทยที่รักษาด่านเขามัว แต่พระยอดเมืองขวางประท้วงว่าฝรั่งเศสทำผิดข้อตกลงที่นายปาวีได้สัญญาไว้ ฝรั่งเศสก็อ้างว่าบริเวณเหล่านี้เป็นเขตแดนของฝรั่งเศส² ภายหลังทางกรุงเทพฯ ทราบเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงรับสั่งว่า "...การที่จะคือไป

¹ กองกฎหมายแห่งชาติ ม.59/1 ใบบอกที่ 52 พระยอดเมืองขวาง ถึง
พระยาสุริยเดช ขาหลวงเมืองหนองคาย ลงวันที่ 18 กรกฎาคม ร.ศ. 109

ไปรักษาค่านตามัวให้ไ้ตามคำสั่งเดิมนั้น เห็นจะไม่ตลอด เพราะเขาเข้ามาตั้งค่ายถล่มเข้า
มาเสียข้างโน้นแล้ว ถึงตั้งไ้กองต้องขับไล่กันร้ไป คงจะเป็นเหตุให้วิวาทกันไม่ขาด
ในเหตุการณ์ที่รักษาค่านตามัวเสีย ในรักษาอยู่เพียงค่ายคามวนก่อน เมื่อว่ากล่าวกันด้วย
เขตแดนแล้วประการใด จึงค่อยจัดการต่อไป...."¹ การที่ไทยยอมถอนจากค่านตามัว
ส่อให้เห็นว่าฝ่ายไทยหวังว่าการปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจะจัดข้อขัดแย้งของทั้ง
สองฝ่าย จึงพยายามหลีกเลี่ยงการกระทำใด ๆ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเจรจาตกลงตั้งกล่าว

นอกจากนี้บริเวณสิบสองจุไทยก็เกิดเรื่องยุ่งยาก ตามขอตกลงเมืองแกลงนั้นทหารไทย
-ฝรั่งเศสทำการยึดครองเมืองแกลงร่วมกัน ต่อมาฝรั่งเศสพยายามขับไล่กองทหารไทยให้ออก
จากเมืองแกลง ในชั้นนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ยินยอมถอนทหาร แต่ภายหลังเห็นว่า
การที่ทหารไทยยังคงอยู่ที่เมืองแกลงคงจะมีเรื่องบาดหมางกับฝรั่งเศสต่อไป จึงมีคำสั่งถอน
ทหารกลับมาหลวงพระบาง² สิบสองจุไทยจึงตกอยู่ในความยึดครองของฝรั่งเศสตั้งแต่
พ.ศ. 2432 เป็นต้นไป

การปฏิบัติหน้าที่ของคณะกรรมการสำรวจเขตแดนไทย-ฝรั่งเศสสิ้นสุดลงในเดือน
พฤษภาคม พ.ศ. 2432³ ปรากฏว่าไทยกับฝรั่งเศสไม่ได้ทำการปักปันเขตแดนตามที่ตกลงไว้
เนื่องจากนายปาวีเดินทางกลับไปฝรั่งเศส ซึ่งคาดคะเนว่านายปาวีคงจะเดินทางไปรับมอบ
หมายนโยบายใหม่จากรัฐบาลฝรั่งเศส ฉะนั้น จะเห็นได้ว่าฝรั่งเศสได้ยืดเวลาการปักปัน
เขตแดนกับไทยออกไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
เจ้าพระยา รัตนบดินทร์ ร่างพระราชหัตถเลขาไม่ปรากฏ วันที่ และ เดือน ร.ศ.109

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/1 สำเนาที่ 11/432 พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ. 109

³ ราชกิจจานุเบกษา 6 : 68 วันที่ 26 พฤษภาคม ร.ศ. 108

ข. การติดต่อทางการทูตระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสที่เกี่ยวข้องกับไทย พ.ศ. 2432

การติดต่อระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสที่เกี่ยวข้องกับไทยเริ่มต้นตั้งแต่ปีพ.ศ. 2428 เมื่ออังกฤษทำการผนวกพม่าตอนบน และ ฝรั่งเศสได้ญวนเป็นอาณานิคม โดยฝรั่งเศสเสนอให้ไซแฌน่าโฮง เป็นเส้นกั้นพรมแดนระหว่างอาณานิคมของทั้งสองชาติ แต่ขอเสนอของฝรั่งเศสมิได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาลอังกฤษ เนื่องจากในขณะนั้นเขตแดนของฝรั่งเศสยังไม่ขยายมาถึงไซแฌน่าโฮง และที่สำคัญรัฐไทยใหญ่ที่ตกอยู่ในความครอบครองของอังกฤษมีเขตแดนครอบคลุมมาถึงฝั่งซ้ายไซแฌน่าโฮง ซึ่งอังกฤษจะต้องทำความเข้าใจเรื่องเขตแดนของรัฐกับไทยและจีน ทางกรไทยทราบข่าวนี้อยู่บางเหมือนกัน โดยได้รับคำบอกเล่าจากนายชาเตา (Sir Ernest Satow) ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ในขณะนั้น และเกิดความวิตกอยู่ตลอดเวลา นับแต่ไทรราชวาทนี้ ด้วยเกรงว่าอังกฤษกับฝรั่งเศสจะทำความเข้าใจกันได้เกี่ยวกับการแบ่งดินแดนไทย ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลของกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการตอนหนึ่งว่า

"...การเรื่องนี้เป็นข้อที่ข้าพระพุทธเจ้ามีความสงสัยอยู่ไม่หายตั้งแต่ทราบความที่ ม. ชาเตามาแย้มบอก แต่ปีระกา สัปตศก 1247 เมื่ออังกฤษเอาเมืองพม่าว่า ฝรั่งเศสขอให้แบ่งปันพรมแดนผลประโยชน์ของประเทศทั้งสองนั้น ถึงว่า ลอร์ด สลอสบูรี ไม่ยอมตกลงในครั้งนั้น ก็น่าที่จะตกลงกันได้ต่อไปภายหน้า...."

ต่อมาในเดือน เมษายน พ.ศ. 2432 ฝรั่งเศสทำการติดต่อกับอังกฤษอีกครั้งหนึ่ง นายแวกคิงตอง (Waddington) เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอน ได้เข้ามา

¹ Chandran Jeshurun " The Anglo-French Declaration of January 1896" Journal of the Siam Society, July 1970, Vol.28, Part 2 p. 107 และ D.G.E. Hall, A History of South-East Asia, p. 601

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/42 สำเนาที่ 97/15087 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 21 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108

พม ลอร์ด ซอลซเบอรี (Lord Salisbury) นายกรัฐมนตรี และ รัฐมนตรีว่าการ
 ต่างประเทศของอังกฤษ พร้อมกับยื่นข้อเสนอว่า "รัฐบาลฝรั่งเศสมีความปรารถนาให้ไทย
 เป็นอาณัติที่มั่นคงแข็งแรง และมีอิสระ เพื่อเป็นเขตคั่นกลางระหว่างเขตแดนของอังกฤษ
 กับฝรั่งเศส ความจำเป็นประการแรกของฝรั่งเศสก็คือ ต้องการปักปันพรมแดนระหว่างไทย
 กับฝรั่งเศสให้แน่นอน ซึ่งความปรารถนาของฝรั่งเศสในชั้นนี้ตรงกับของรัฐบาลอังกฤษที่
 ต้องการปักปันเขตแดนคานพม่าเช่นกัน สำหรับเขตแดนของอาณานิคมฝรั่งเศสในอินโดจีน
 ฝรั่งเศสไม่ประสงค์ที่จะขยายไปถึงหลวงพระบาง จึงขอเสนอขีดเส้นทางทิศตะวันออกของ
 หลวงพระบางตรงลงมาทางทิศคดโค้งแม่น้ำโขง แล้วอาศัยลำน้ำโขง เป็นเขตคั่นระหว่างไทย
 กับฝรั่งเศสจนเข้ามาในเขตของเขมร" ลอร์ดซอลซเบอรี ให้ความสำคัญแก่เรื่อง
 คนเห็นควยกับการสถาปนาไทยเป็นรัฐกึ่งชนระหว่างอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศส แต่สำหรับ
 เรื่องการแบ่งปันเขตแดนระหว่างอาณานิคมของฝรั่งเศสกับไทยนั้น ตนยังไม่ทราบรายละเอียด
 ต่าง ๆ พอที่จะแสดงความคิดเห็นได้¹

ภายหลังที่ลอร์ดซอลซเบอรีนำข้อเสนอของฝรั่งเศสไปปรึกษากับกระทรวงการอินเดีย
 (India Office) ก็ได้รับคำตอบว่า อังกฤษจะทำการปักปันเขตแดนกับไทยให้
 เสร็จสิ้นเสียก่อน แล้วจึงควรพิจารณาเรื่องรัฐกึ่งชนตามข้อเสนอของฝรั่งเศส ดังนั้นใน
 วันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2432 ลอร์ดซอลซเบอรี ส่งบันทึกไปนายเว็คคิงตอง โดยยืนยัน
 ว่า "รัฐบาลอังกฤษมีความปรารถนาที่จะให้มีการปักปันเขตแดนของไทยโดยเรียบรอยทั้งสอง
 ด้าน โดยยึดถือความเป็นอิสระภาพของไทยไว้เป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามการตกลงเรื่องกา
 ปักปันเขตแดนเป็นเรื่องที่รัฐบาลไทยจะต้องตัดสินใจด้วยตนเอง"²

¹ บันทึกการเจรจาระหว่างนายเว็คคิงตอง กับ ลอร์ดซอลซเบอรี อ้างไว้ในจดหมาย
 โต้ตอบระหว่าง ลอร์ดโรสเบอรี กับ นายเว็คคิงตอง ลงวันที่ 3 เมษายน ค.ศ. 1893
 เอกสารนี้ทางกระทรวงต่างประเทศอังกฤษส่งมายังสถานทูตของตนในไทย และราชทูตอังกฤษ
 นำสำเนามามอบให้ทางการไทย ซึ่งมีปรากฏในแฟ้ม ๘.18.1/4

² บันทึกของลอร์ดซอลซเบอรี ลงวันที่ 27 สิงหาคม ค.ศ. 1889 อ้างไว้ในจดหมาย
 ของลอร์ดโรสเบอรี

จะเห็นได้ว่านโยบายของอังกฤษนั้น มุ่งที่จะรักษาสถานะประโยชน์ของตนไว้เป็นสำคัญ และพยายามระมัดระวังที่จะไม่ผูกพันตนเองแต่อย่างใด อังกฤษโดยกปัญหาการปักปันเขตแดน ให้เป็นหน้าที่ของไทยที่จะต้องแก้ไข ซึ่งแสดงว่าอังกฤษไม่ประสงค์ที่จะกระทบกระทั่งกับ ฝรั่งเศสในปัญหานี้ อังกฤษได้ดำเนินงานตามนโยบายของตน โดยในปีนั้นเอง รัฐบาลอังกฤษ กับรัฐบาลไทยได้ตกลงแต่งตั้งคณะกรรมการผสมออกไปทำการปักปันเขตแดนทางด่านแม่น้ำสาละวิน จนกระทั่งสำเร็จเรียบร้อยใน ปี พ.ศ. 2435 สำหรับฝรั่งเศส เขาใจว่าคำตอบของอังกฤษ คงทำให้ฝรั่งเศสผิดหวัง จึงไม่ได้ตอบบันทึกของลอร์ดรอซเบอรี อย่างไรก็ตาม คาดว่า เมื่อฝรั่งเศสเห็นว่าอังกฤษแสดงท่าทีเกี่ยวกับไทยออกมาในรูปนี้ ฝรั่งเศสจึงดำริที่จะส่ง คณะสำรวจ เขตแดนไทยซึ่งมีนายปาวีเป็นหัวหน้าคณะมาเมืองไทยในเค็อน ธันวาคม พ.ศ. 2432

รัฐบาลไทยทราบข่าวการติดต่อกันระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสในขณะนี้แต่เพียงคร่าว ๆ * โดย นายลูซซาทตี (Luzzatti) เป็นผู้แจ้งให้ทางการไทยทราบว่า "เค็อนนี้อังกฤษ กำลังแบ่งปันเขตแดนเมืองไทยอยู่กับฝรั่งเศส" ข่าวนี้นำให้กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ".... เขาใจซึ้งว่าเป็นเรื่องเก่าแก่นั้น กลับเกิดขึ้นอีก เป็นที่วิตกมาก จนได้คิดสืบสวนอีกหลายทาง ก็ยังไม่ได้ความแน่" อย่างไรก็ตามข่าวนี้นี้ก็ส่งผลให้รัฐบาลไทยเล็งกลมความคิดที่จะให้อิตาลี ชักชวนประเทศต่าง ๆ ในยุโรปประกันอิสรภาพของไทย ทั้งนี้ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ทรงให้เหตุผลว่า "ถาการเป็นจริงเช่นนั้นแล้ว จะคิดแก้โดยทางการันทีก็เห็นไม่เป็นผล เพราะถ้าวางการันทีก็มีชัคอย่างเดือกที่รูดเชือกถึงซื้อด้วย ยังไม่ กัดสงครามใหญ่ใน

* รายละเอียดต่าง ๆ รัฐบาลไทยได้ทราบก็ต่อเมื่อได้รับสำเนาจดหมายโต้ตอบของ ลอร์ดรอซเบอรี ที่มีไปถึง นายเว็คคิงตอง ลงวันที่ 3 เมษายน ค.ศ. 1893 ซึ่งในจดหมาย ฉบับนี้ กล่าวหาว่าความถึงการติดต่อกับฝรั่งเศสในปี ค.ศ. 1889

** ๒
 ผู้แทนรัฐบาลอิตาลีที่เดินทางมาไทยในปี พ.ศ. 2432 เพื่อติดต่อกับรัฐบาลไทย ในกรณีของไทยขอให้อิตาลีเป็นชาติผู้นำในการเรียกร้องให้นานาชาติในยุโรปประกันอิสรภาพของไทย

ปีคฤสทศักราช 1578 ได้... การที่จะป้องกันอิศราภของบ้านเมืองนี้ก็มีแต่ทางเดียวที่จะต้องจัดการเอง ให้ปรากฏแก่บ้านเมืองทั้งปวงว่ากำลัง เจริญอยู่ทั้งการทำนุบำรุงผลประโยชน์แก่กำลังของบ้านเมืองเท่านั้น...."¹

ก. การสำรวจเขตแดนไทยของฝรั่งเศสปลายปี พ.ศ. 2432 - 2433

การที่ฝรั่งเศสส่งคณะสำรวจมาสำรวจเขตแดนไทย นับว่าเป็นการดำเนินงานที่สอดคล้องกับการดำเนินงานทางการทูตของนายแกร์การาเด็ค และนายลอว์ซู (Lorgeou) กองสุลฝรั่งเศสซึ่งดำรงตำแหน่งตอจากนายแกร์การาเด็ค ดังได้กล่าวมาแล้วว่านายแกร์การาเด็คแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบอย่างเป็นทางการ เมื่อเดือน เมษายน พ.ศ. 2431 ว่า เขตแดนของญวนจรดแม่น้ำโขงตั้งแต่เมืองพวนลงมาถึงเขมร ซึ่งรัฐบาลไทยได้ปฏิเสธคำอ้างดังกล่าวไปแล้ว ต่อมานายลอว์ซู ได้ยืนยันในเรื่องนี้อีกครั้งหนึ่งว่า ญวนต้องการให้แม่น้ำโขงเป็นเขตแดนของตน² ฝ่ายไทยก็โต้ตอบปฏิเสธไปเช่นดังครั้งก่อน³

การอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอย่างเป็นทางการของฝรั่งเศสในครั้งนี้ นับว่ามีความสำคัญมาก เพราะแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสต้องการก่อให้เกิดความยุ่งยากแก่ไทย

* หลังจากสงครามไครเมียสิ้นสุดลง ชาติต่าง ๆ ก็เกี่ยวข้องกับสงครามเช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส ออสเตรีย รัสเซีย ไครวมลงนามในสนธิสัญญาปารีส เมื่อวันที่ 3 มีนาคม ค.ศ. 1856 ใจความข้อหนึ่งในสัญญานี้รับรองความเป็นเอกราชของตุรกี แต่อย่างไรก็ตาม รัสเซียได้ทำสงครามกับตุรกี ใน ปี ค.ศ. 1877 - 1878 ใญ่ได้ชัยชนะของการวิครชนอำนาจของอาณาจักรตุรกี และเพิ่มพูนอำนาจของตนในแหลมบอลข่าน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/42 สำเนาที่ 99/15089 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกภากร กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 21 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 108

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18.1/1 นายลอว์ซู กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกภากร ลงวันที่ 13 เมษายน ค.ศ. 108

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18.1 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกภากร ถึง นายลอว์ซู ลงวันที่ 28 เมษายน ค.ศ. 108

ในบริเวณลาวกลางและลาวใต้ ในครั้งก่อนนั้นความขัดแย้งเรื่องเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในบริเวณลาวเหนือยุติไปชั่วคราวขอตกลงเมืองแดน และการจัดตั้งคณะกรรมการสำรวจเขตแดนไทย-ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสคงจะคาดหวังว่าบริเวณลาวกลางและลาวใต้ ซึ่งได้แก่บริเวณเมืองพวนลงมาถึงเขตเขมรนี้ ฝ่ายไทยยังไม่ได้ทำการสำรวจโดยละเอียดถ้วน ฝรั่งเศสคงจะคาดหวังว่า การอ้างสิทธิเหนือบริเวณนี้จะทำให้รัฐบาลไทยต้องเปิดโอกาสให้ฝรั่งเศสส่งคณะสำรวจมาสำรวจเขตแดนดังเช่นครั้งก่อน เพื่อหลีกเลี่ยงการพิพาทเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศส

วัตถุประสงค์ที่แท้จริงของฝรั่งเศสจะเป็นอย่างไรก็ตาม เมื่อปลายปี พ.ศ. 2432 ฝรั่งเศสก็ได้นำคณะสำรวจมาเมืองไทยเพื่อสำรวจเขตแดนของไทยที่ติดต่อกับญวน โดยอ้างว่าเพื่อทำแผนที่สำหรับใช้ในการปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับญวนตลอดเห็นจอร์โด และขอร้องให้ฝ่ายไทยช่วยเหลือในเรื่องจัดหาคนนำทาง ที่พัก เสี่ยงอาหาร พาหนะ ฝ่ายไทยได้อนุญาต เนื่องจากเห็นว่าฝรั่งเศสคงจะมีความต้องการตรงกับไทยในอันที่จะทำการปักปันเขตแดนโดยเร็ว¹

คณะสำรวจฝรั่งเศสเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในเดือน ธันวาคม พ.ศ. 2432 นายปาวี เจ้าฝ่ายกรมหลวงเทเวศร์วสุโรปกการเพื่อกระถามทูลชี้แจงว่า คณะสำรวจทั้งหมดมี 15 นาย จะไปแยกย้ายไปปฏิบัติหน้าที่บริเวณสิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก หลวงพระบาง เมืองพวน คำเกิด คำมวน ตลอดมาถึงจำปาศักดิ์ เชียงแตง (สั้งแตง) นายปาวีกำหนดว่าการสำรวจจะเรียบร็อยในเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2433 แล้วจากนั้นจะได้มีการเจรจาปักปันเขตแดนที่กรุงเทพฯ²

ในขณะเดียวกัน ฝ่ายไทยได้ส่งพนักงานกรมแผนที่ ซึ่งประกอบด้วยหลวงสากลกิจประมวญ (ม.ร.ว.เจิม) หลวงคำนวณคณานต์ (สี) นายถนอมการวิจิตร นายมานิตร์ถยา (เอม)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.11/1 สำเนาที่ 34/2282 พระยาพิพัฒน์โกษา ถึง พระยาศรีสังหเทพ ลงวันที่ 19 พฤษภาคม ร.ศ. 111

หม่อมราชวงศ์กัน นายเย็น นายปาน นายเสม นายถึก นายฉิว นายเจริญ แยกกันไป
ปฏิบัติหน้าที่พร้อมกับข้าหลวงรักษาทวีเมืองชายพระราชอาณาเขต โดยทำการสำรวจเขตแดน
บริเวณเมืองพวน คำเกิด คำมวน เขมราฐ สองคอนคองตง เมืองพิน เมืองนอง
สาละวัน อัครปุอ คำทองใหญ่ แสนปาง เชียงแตง หน้าที่อีกประการหนึ่งช่องกองแผนที่
และข้าหลวงทวิเมืองชายแดนเหล่านี้คือ อำนวยความสะดวกและชี้แจงข้อมูลบางประการให้แก่
คณะสำรวจฝรั่งเศส¹

ในขณะที่ไทยกับฝรั่งเศสทำการสำรวจเขตแดน ทั้งสองฝ่ายได้เกิดการขัดแย้งกันใน
ประเด็นต่าง ๆ ซึ่งต่อไปจะเป็นสาเหตุที่นำไปสู่ภาวะคับขันในปี พ.ศ. 2436 ประเด็น
ต่าง ๆ เหล่านี้มีดังนี้

1. การรุกเขตแดนซึ่งกันและกัน

ทางกรุงเทพฯ ได้รับรายงานจากข้าหลวงประจำทวิเมืองชายแดนว่า ฝรั่งเศส²
ส่งกำลังทหารเข้ามาตั้งค้ำในเขตแดนไทย เช่น เมืองภูวดลสออง เมืองวังคำ และไค้มังคับ
ทาวเพีย กรมการ เมืองคัตทางเชื่อมต่อกันระหว่างเมืองสม เมืองบ่อ เมืองวังคำ โดยอ้าง
ว่าเป็นดินแดนของฝรั่งเศส ทางกรมไทยจึงมีคำสั่งให้ข้าหลวงประจำทวิเมืองชายแดนส่ง
กำลังไปประจำตามค้ำต่าง ๆ เช่น แสนปาง สาละวัน อัครปุอ คำทองใหญ่ เพื่อป้องกัน
ไม่ให้ฝรั่งเศสรุกแดนเข้ามา สำหรับฝรั่งเศสก็ทำการประท้วงว่าไทยส่งทหารเข้าไปตั้งค้ำ
ในเขตแดนของตน และเรียกร้องให้ฝ่ายไทยถอนค้ำ โดยอ้างว่า การกระทำของไทย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/26 สำเนาที่ 721 ท้องตราพระราชสีหนอย
ถึง พระยาราชเสนา ขาหลวงเมืองอุบลราชธานี ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 108 และ
ม. 62.1/27 สำเนาที่ 759 ท้องตราพระราชสีหนอย ถึง พระยามหาอำมาตย์
ขาหลวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 108

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/26 เจ้าพระยารัตนบดินทร์ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 12 มีนาคม ร.ศ. 108

ละเมิดข้อตกลงที่นายปาวีทำไว้กับชาหลวงไทยประจำเมืองคำเกิด คำมวน¹

2. คณะสำรวจฝรั่งเศสแทรกแซงกิจการภายในของไทย

ฝ่ายไทยเห็นว่าคณะสำรวจฝรั่งเศสนอกจากจะปฏิบัติงานในหน้าที่แล้ว ยังได้ทำกิจกรรมบางอย่างนอกเหนือหน้าที่ เช่น ทำการเกลี้ยกล่อมชาวพื้นเมืองในเขตสำรวจของตนให้เอาใจออกห่างไทย และยอมรับอำนาจการปกครองของฝรั่งเศส ชาวฝรั่งเศสเหล่านี้ทำการผูกมิตรกับชาวบาน โดยแจกสิ่งของเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น รูปภาพ ยาโพกศีรษะ เมื่อเห็นว่าชาวบานให้ความสนิทสนมด้วยแล้ว ก็จะทำการชักชวนให้ไปทำงานในเขตที่ทหารฝรั่งเศสปกครอง โดยสัญญาว่าจะคุ้มครองไม่ให้ทางการไทยจับกุมตัว นอกจากนี้ยังได้พยายามชักจูงบรรดานายกานของไทยให้ถอนคืนที่ตั้งไว้ โดยแจกเงาพนักงานไทยเหล่านั้นว่า รัฐบาลไทยตกลงยกดินแดนแถบนี้ให้แก่ฝรั่งเศส² ภายหลังที่ทางกรุงเทพฯ ทราบเรื่องดังกล่าว จึงทำการประท้วงฝรั่งเศสว่า คณะสำรวจฝรั่งเศสละเมิดข้อตกลงที่นายปาวีแจ้งแก่ไทยไว้ว่าคณะสำรวจจะปฏิบัติงานที่ได้รับมอบหมายมาจากรัฐบาลฝรั่งเศสโดยไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของไทย³

ตามรายงานของพระยาสุริยเดช ชาหลวงประจำเมืองหนองคาย ปรากฏว่าเมืองท่าอุเทน คำเกิด คำมวน ขุนคมหงษ์สถิต นครพนม ได้เกิดเหตุการณ์ที่สร้างความวิตกให้แก่ทางฝ่ายปกครอง นั่นคือ ฝรั่งเศสส่งคนมาเกลี้ยกล่อมชาวเพี้ยกรมการเมืองให้ไปทำงานกับฝรั่งเศส ณ ค่ายคะนองมา ปรากฏว่ามีท้าวเพี้ยและราษฎรขึ้นรายชื่อต่อชาหลวงขอสมัครไปอยู่ในบังคับฝรั่งเศสถึง 300 คน บางเมืองนั้น ท้าวเพี้ยไม่สามารถเรียกเก็บเงินจากไพร่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 11/1 สำเนาที่ 4641 นายฮารุคิวิน กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/7 สำเนาที่ 102/1096 พระยาศรีสิงหนเทพ กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตฯ ลงวันที่ 17 ธันวาคม ร.ศ. 110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/30 สำเนาที่ 287/110 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110

สมได้ เนื่องจากราษฎร เหล่านี้พากันหลอมหนีไปอยู่กับฝรั่งเศส ในบางแห่งท้าวเพี้ยที่เปลี่ยนใจทำการรบกับฝ่ายฝรั่งเศสก็กลับมาเกลี้ยกล่อมให้ราษฎรไปอยู่ในปกครองของฝรั่งเศส โดยอ้างว่าฝรั่งเศสจะให้ความคุ้มครองและไม่เรียกเก็บเงินส่วย ยังผลให้ราษฎรแตกตื่นพากันไปเข้าหาฝรั่งเศสเป็นจำนวนมาก¹

นอกจากนี้พระพิศณุเทพ ขาหลวงที่สองประจำเมืองนครจำปาศักดิ์ ได้รายงานมาทางกรุงเทพฯ ว่า บรรดาพ่อค้าฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาค้าขายตามหัวเมืองชายแดน ได้กระทำการละเมิดกฎหมายไทยเช่น ลักลอบตัดต้นไม้ ระเบิดแก่งในลำน้ำแม่โขง เดินทางเข้าเขตไทยโดยไม่มีหนังสือเดินทาง หรือถือหนังสือเดินทางของผู้อื่น หลีกเลียงไม่ยอมเสียภาษีสินค้าที่นำเข้ามา ตลอดจนทำการเกลี้ยกล่อมราษฎรในกระดางกระเบื้องต่อทางการไทย²

ทางรัฐบาลไทยได้ดำเนินการแก้ไขสถานการณ์เหล่านี้ โดยวิธีกำลังไปยังขาหลวงหัวเมืองชายแดนให้ระมัดระวังมิให้ชาวฝรั่งเศสที่มีใญ่ปฏิบัติตามสัญญาทางพระราชไมตรี "หลวงล่าเข้ามาในพระราชอาณาเขตใดเป็นอันขาด" และได้นะวิธีให้ขาหลวง "บำรุงความซุ้มเย็นแก่ราษฎร" โดยงดเก็บเงินส่วยจากราษฎรที่อยู่ตามชายแดนเป็นการชั่วคราว ตลอดจนให้หาทางทำการแจกจ่ายสิ่งของที่จำเป็น เช่น เสื้อผ้า แก้วราษฎรที่ยากจน³

3. กรณีข้างเขียน

ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสที่สำคัญคือ กรณีที่ฝรั่งเศสสนับสนุนให้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/5 สำนวนที่ 41 พระยาสุริยเดช กราบบังคมทูล ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/30 พระพิศณุเทพ กราบบังคมทูล ลงวันที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาวิเทศมนตรี ลงวันที่ 5 มีนาคม ร.ศ. 110

บางเบียน* เขามาตั้งบ้าน ณ หุ่นเชียงคำ ซึ่งไทยดี ว่าเป็นดินแดนไทย ทางการไทย
ได้รับรายงานว่า ชาวฝรั่งเศสชื่อ นายกุนยง ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ในคณะสำรวจ ได้ชักชวน
บางเบียนและพวกของประมาณ 35 คน เขามาปลุกสร้างที่ทำการ ณ หุ่นเชียงคำ และชักชวน
ฝรั่งเศสเห็นดินแดนนี้ พระนิเวศวิสุทธิ ขาหลวงไทยประจำเมืองเชียงขวางจึงมีคำสั่งให้
พระแก้วอาษา เว็นชนะสงคราม นายหาย ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ดูแลหุบเชียงคำไปทำการจับได้
แต่ไม่ได้ผลประการใด¹ เมื่อทางกรุงเทพฯ ทราบเรื่อง กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ
ทรงมีหนังสือไปประทวงนายลอร์ซู และเวียงกรองไหแก่ไซเตุการณ กอนที่ไทยจะ "ใช้อำนาจตาม

* บางเบียนเป็นตำแหน่งเจ้าพนักงานดูแลท้องที่ของญวน บางเบียนผู้นี้มีชื่อว่า
ท้าวพัน เป็นกรมการเมืองพวน แต่สนิทสนมกับญวนมาก ในคราวที่พระยารัษฎราชนุกูล
(เวก บุณยรัตพันธุ์) เมื่อครั้งเป็นพระสุริยภักดิ์ นำกองทัพไปปราบฮ่อที่หุบเชียงคำ
พ.ศ. 2418 หลังจากพวกฮ่อหลบหนีไปแล้ว พระสุริยภักดิ์เกลี้ยเกลอบมิให้พื้นของของท้าวพัน
เช่น ท้าวขันตี เจ้าเมืองพวน ท้าวคำโง่น ท้าวอุ้นแก้ว ท้าวทองคำน้อย ลงมารับราชการ
ที่กรุงเทพฯ ท้าวพันไคพามารดาและน้องชายติดตามพระสุริยภักดิ์มากรุงเทพฯ เมื่อมาถึง
ปรากฏว่าท้าวขันตีถูกจำคุก ท้าวทองคำน้อย น้องชายท้าวพัน ถูกนำตัวไปรับราชการใน
กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ท้าวพันกับมารดาอยู่กับพระสุริยภักดิ์ไม่นานนัก ก็ถูกจำคุกมีกำหนด
2 ปี ท้าวพันจึงพามารดาหนีกลับมาหุบเชียงคำ ต่อมาไคเขารับราชการกับพระยาสุริยวงษา
ขาหลวงเมืองเชียงขวาง โดยรับสินค้าไปขายในแดนญวน และสืบราชการให้ฝ่ายไทย ไม่นานนัก
ท้าวพันเป็นหนี้พระยาสุริยวงษา จึงหลบหนีไปอยู่กับญวน และได้รับการแต่งตั้งเป็น
บางเบียนแห่งหุบเชียงคำ

: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/7 ใบบอกที่ 58 พระยาสุริยเดช กราบเรียน
เจ้าพระยารัตนบดินทร ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 110

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/6 ใบบอกที่ 80 พระยาสุริยเดช กราบเรียน
เจ้าพระยารัตนบดินทร ลงวันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 109

สิทธิในการรักษาพระราชอาณาเขต¹ นายลอร์ดชูบฏีเสวว่าไม่มีส่วนรู้เห็นในเรื่องนี้ และยืนยันว่าตามความเข้าใจของนายลอร์ดชูบฏีนั้น ทั้งเชิงคำเป็นของญวน

เกี่ยวกับเรื่องบางเบียนนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า

".....ว่าควยบางเบียน พระแก้วอาสาไปหลอดขง แลกลับยกกันขึ้นใหญ่ แลพูดหาว่าหาญไปต่าง ๆ..... การเรื่องนี้ฉันเห็นว่าอยู่ข้างจะแรงมาก ยิ่งทุกทีแล้ว..... ถ้าไม่พูดจาวากล่าวกันเสีย ปากเขายาวปากเราสั้น มีแต่เสียเปรียบถายเดียว การที่หมายใจว่า เมื่อจะต้องยกให้ก็ต้องยกให้ เมื่อแบ่งปันนั้น จะเปนอันเขาไคไปเสียก่อนแล้ว ควยเป็นที่ของเขาเอง เราลอบลักเขาไปแย่งเอา เจ้าของเขามาก็วิ่งหนี มีแต่ความเสียถายเดียวดังนี้ ขอให้พิจารณาว่ากล่าวกันตามควรที่จะว่าไค....."³

สำหรับคำตอบของนายลอร์ดชูบฏีที่ว่าไม่มีส่วนรู้เห็นในเรื่องนี้นั้น ทรงมีพระราชดำริเพิ่มเติมภายหลังว่า

"....แต่หนังสือลอร์ดชูบฏีกับคำที่มาพูด เปนอันไม่น่าจะเชื่อได้ บางทีก็จะเพันท้าใจยังไม่ตกลงแน่ จึงตอบหนังสือโยเยไว ไขปากกลุมให้เราเชื่อ เมื่อเห็นควรทำไคประการใด ก็จะส่งไปให้ทำ ไม่ให้เรารูตัว... .. แต่การที่ฝรั่งเศสจัดการปลายค่านี้นี้ ดูท่ากระรวงกะแรงอยู่อย่างไร ชอบกล ตัวลอร์ดชูบฏีเอง ก็ไม่ตอบไคอย่างไร ให้เป็นที่แน่นอนควย"⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/6 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึง นายลอร์ดชูลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/6 . นายลอร์ดชู . กราบทูล - กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/6 ร.ที่ 44/110 ต.ป.94 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ.110

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/6 ร.ที่ 245/110 ต.ป.94 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 9 กรกฎาคม ร.ศ.110

สำหรับกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการทรงดำริดังนี้ "...การที่บางเบี่ยนเข้ามาตั้งนี้ ไม่ไ้มีทหารญวนญานทหารฝรั่งเศส เหมือนอย่างเช่นเมืองแกลง แลคอคเวณเมนต์ฝรั่งเศส ทั้งในกรุงปารีส แลหัวเมืองไม้ไ้ไ้ไ้มา คงเป็นแต่พวกกองแผนที่ป่าวิญญ์ให้ชักแจงลงดู จึงไ้มีความปรากฏในบอกแก่คนพวกบางเบี่ยนเอง 35 คนเท่านั้น.... เห็นด้วยเกล้าว่า จะเป็ความจริงที่ลือรือบอกวามไม่รู้เห็น..... นิติถ้าฝรั่งเศสเห็นเป็นว่าไทยถือเป็นใหญ่ ไ้ไป บางทีจะคิดประกอบเข้ามาทำเป็นไ้"

การจับกุมบางเบี่ยนนั้น ฝ่ายไทยลงเลใจอยู่นาน ทางกรมมหาดไทยนั้นดำริที่จะมี คำสั่งไปถึงข้าหลวงเมืองหนองคายให้ทำการจับกุมบางเบี่ยน แต่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัว "ไม่วางใจสำนวนของตราของกรมมหาดไทย แลไม่สว้างใจพระยาสุริยเดช พระนิเวศวิสุทธีว่าจะทำการไม่ให้เสียท่วงที่ขายหน้าไ้ ขอใ้เรียบเรียงตราขอรับเรื่องนั้นมาตรวจ ดูเสียก่อน แลถามันไม่รุกรนกำเริบรุนแรงนักไ้ไ้เป็นการจำเป็นจะต้องจับกุม รอไว้เมื่อกรม ประจักษ์ขึ้นไป จะค่อยมีส่งารามแลมีความคิดดีกว่าข้าหลวงเคยขึ้นสักหน่อยหนึ่ง...."² ส่วนกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการก็ทรงดำริว่า "...การควรจับไ้คตองจับ ควรเสมอของเลย ไว้ รวังอย่าไ้เกิดรบกับฝรั่งเศสขึ้นไ้ ที่ควรจับบางเบี่ยนก็คือที่ไม้มีคนฝรั่งเศสญานทหารญวน อยู่....."³ อย่างไรก็ตาม เมื่อต้นเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2434 ทางกรมไทยตัดสินใจมี คำสั่งไ้ถึงพระยาสุริยเดช ข้าหลวงเมืองหนองคายให้เร่งทำการจับกุมบางเบี่ยนโดยเร็ว⁴ เหตุผลในการตัดสินใจครั้งนี้สืบเนื่องมาจากฝ่ายไทยเชื่อว่าทางการฝรั่งเศสไม้มีส่วนรู้เห็นใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/6 สำเนาที่ 107/5508 กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/28 สำเนาที่ 210/110 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 11/1 กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 110

⁴ เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ แฟ้มที่ 2.30/1 สารตรา ที่ 132 เจ้าพระยาจักรี สมุหนายกถึง พระยาสุริยเดช ข้าหลวงประจำหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ณ หนองคาย ลงวันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 110

เรื่องนี้ และคาดว่าฝรั่งเศสคงจะไม่เข้ามาเกี่ยวข้องกับแต่อย่างใด อีกประการหนึ่งฝ่ายไทย เห็นว่าบาง เบียนนั้นนับวันแต่ จะก่อการกำเริบยิ่งขึ้น ไม่ควรรังรองไว้โทษ"¹

การจับกุมบาง เบียนนี้ยังให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก "เรื่องให้จับ บาง เบียนนั้น ไททราบแล้ว ฉันไม่ได้ตอบ ข้าไปควยก็ครวนเรออยู่บ้าง กล่าววว่าฝรั่งเศส ซึ่งมาตั้งอยู่ค่ายกะนองมาจะขึ้นไปอยู่เป็นเพื่อนบาง เบียน ควยรู้ตัวว่าเราจะทำอย่างไร ทองตราขึ้นไปถึงที่หลัง ถ้าไปเจอหน้ากันเขา พระยาสุรียเดชใครมบังคับเข้มแข็ง ก็คงจะไปจับจ้งใด การที่จะเกิดวิวาทรบพุ่งกับฝรั่งเศส ด้วยเหตุเรื่องบาง เบียนเพียงเท่านั้น ฉันก็ยังไม่ได้คิดเห็น แต่ไปหมกใจด้วยกำลังของเรา ทั้งผู้คนแลสัตว์ราวูช ถ้ามีอยู่ใน เมืองพวน ฉานองคาอยู่ข้างกระรูงกระแ่งไซเซ ถ้าไปทำการไม่สำเร็จเสียท่วงทีมาก็เห็นว่าพวกพวนจะพากันกำเริบเข้าหาฝรั่งเศสมากขึ้น ก็จะเป็นเหตุให้เสียทางที่จะรักษา ไปภายหลังมา อาจจะก่อเกิดความลำบากกว่าไป. ... ที่ฉันกลัวเดี๋ยวนี้ กลัวมันจะรู้ว่า ขาหลวงของเราอีกอึด ขั้วของอยู่เป็นใจ มันจะแกลงลงใจดูหัวเล่น ก็จะเป็นเสีย เกียรติยศเท่านั้น....."²

ภายหลังที่ทางการไทยมีคำสั่งจับกุมบาง เบียนแล้ว นายลอว์ชูไคแจ้งให้ทราบวว่า "ขอเวอนเเม่เตฝรั่งเศสปรารณาอยู่ในที่จะให้แทนพยานแห่งความซื่อตรง ซึ่งได้เคารพขอ สัญญาของประชาธิปไตยสยาม จึงได้มีคำสั่งให้ถอนท่าน ซึ่งเจ้าพนักงานดูวนตั้งอยู่ในที่ทุ่ง เชียงคานันเสีย"³

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในครั้งแรกที่ฝ่ายไทยทราบข่าวการมุกรุกทุ่งเชียงคานของบาง เบียน ไทยได้เรียกร้องให้ฝรั่งเศสแก้ไขเหตุการณ์ แต่ฝ่ายฝรั่งเศสมิได้ดำเนินการใด ๆ ภายหลังที่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/28 พระยาพิพัฒน์โกษา แจ้งความมายัง พระยาศรีสิงหนเทพ ลงวันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 110

² เอกสารกระทรวงต่างประเทศ แฟ้มที่ 2.30/1 ประมวล ที่ 289/110 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ. 110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18.1/11 นายลอว์ชู กรานทุล กรมหลวงเทเวศร์ วโรปการ ลงวันที่ 20 กันยายน ร.ศ. 110

ทางการไทยมีคำสั่งให้จับกุมบางเป็นนแล้ว อีก 2 เดือนต่อมาฝรั่งเศสจึงได้แจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า ได้มีคำสั่งให้เจ้าพนักงานฉนวนถนาคันที่ทุ่งเชียงคำ ซึ่งในขณะนั้นนายลอร์ซูเองก็ยังไม่ทราบว่า ฝ่ายไทยได้ทำการจับกุมตัวบางเป็นนไว้แล้ว รูปการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าฝ่ายไทยอาจจะได้รับความยุ่งยาก เพราะฝรั่งเศสอาจกล่าวหาได้ว่า ทั้ง ๆ ที่ฝ่ายไทยทราบว่าฝรั่งเศสมีคำสั่งถนาคัน ก็ยังทำการจับกุมคนของฝรั่งเศส แต่ในขณะนั้นปรากฏว่าหลังจากนายลอร์ซูแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบถึงคำสั่งดังกล่าวแล้ว ฝ่ายไทยก็แจ้งให้นายลอร์ซูทราบถึงการจับกุมบางเป็นน ซึ่งนายลอร์ซูมิได้โต้ตอบอย่างใด ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทางมิได้ไปถึงกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมว่า "เรื่องอาบบางเป็นนที่เราจับมานั้น เจ้าลอร์ซูมาพูดกับกรมหลวงเทเวศร์รวม ๆ ไม่เป็นหลักฐาน....."¹

เรื่องนี้ส่งเบรียมมาจนกระทั่งนายปาวีเดินทางมาเมืองไทยในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2435 ในฐานะราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ นายปาวีจึงได้ถือโอกาสหยิบยกกรณีบางเป็นนขึ้นมาเจรจากับรัฐบาลไทยอีกครั้งหนึ่ง เพื่อผลประโยชน์ในการดำเนินนโยบายของฝรั่งเศส *

2. การเตรียมการภายในของไทยเพื่อเผชิญกับการคุกคามของฝรั่งเศส

(พ.ศ. 2434 - 2435)

ตามข้อตกลงเมืองฉาง ไท่ไทยและฝรั่งเศสจะตอญุติความเคลื่อนไหวทางทหารในดินแดนที่ระบุไว้ในข้อตกลง จนกว่าการปักปันเขตแดนของทั้งสองประเทศจะสำเร็จเรียบร้อย แต่ฝรั่งเศสมิได้รักษาสอดคล้องอย่างเคร่งครัด ดังจะเห็นได้จากฝรั่งเศสทำการขับไล่กองทหารไทยให้ถอยไปจากเมืองฉาง ไท่ซึ่งภายหลังไทยก็ถอยทหาร เนื่องจากต้องการหลีกเลี่ยงการทะเลาะวิวาท กับฝรั่งเศส ส่วนเมืองพวนซึ่งอยู่ในความคุ้มครองของข้อตกลงนี้ด้วย ปรากฏว่ากองทหารฝรั่งเศสทำการรุกเข้ามาในบริเวณเมืองคำเกิด ทำให้ฝ่ายไทย

¹ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ปรากฏวัน เดือน ปี แต่ระบุว่าทรงตอบลาบพระหัตถ์กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ฉบับลงวันที่ 22 ธันวาคม ร.ศ. 110 มีรายละเอียดในประชุมพงศาวดาร เล่ม 46 หน้า 168 (ฉบับองค์การการกุศล)

* โปรดอ่านรายละเอียดในเรื่องนี้ หน้า 77 - 79

ต้องส่งกำลังไปตั้งมั่นที่เมืองคำมวน และทำการรักษาตามชายแดนไทยโดยกวตั้น ในขณะนั้นการสำรวจเขตแดนตามที่ตกลงไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ยังไม่สำเร็จเรียบร้อย ความเคลื่อนไหวทางการทหารของทั้งสองฝ่ายจึงเป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติงาน แม่ว่าจะไม่มีข้อตกลงระหว่างนายปาวีกับพระยอกเมืองขวาง ก็ยังไม่สามารถจัดความยุ่งยากที่เกิดขึ้นภายหลังได้

การสำรวจเขตแดนไทย-ฝรั่งเศสสิ้นสุดลงในเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2432 แต่ไม่มีการปักปันเขตแดนแต่อย่างใด เพราะฝรั่งเศสกลับเรียกร้องสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตั้งแต่เมืองพวนลงมาถึงเขมร ขอเรียกร้องครั้งใหม่ร่วมกับขอเรียกร้องสิทธิในดินแดนลาวตอนเหนือ แสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสต้องการดินแดนลาวทั้งหมดอย่างชัดเจน รัฐบาลไทยตระหนักดีว่า การปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศสจะช่วยแก้ไขปัญหานี้ได้ ดังนั้นเมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสอนุญาตส่งคณะสำรวจมาทำแผนที่เขตแดนไทยที่ติดต่อกับญวนในปลายปี พ.ศ. 2432 โดยอ้างว่าเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ในการปักปันเขตแดน ฝ่ายไทยจึงยินยอมและได้จัดส่งกองแผนที่ออกไปสำรวจบริเวณเมืองพวนตลอดลงมาถึงเชียงแตง ในขณะที่ทั้งสองฝ่ายทำการสำรวจเขตแดนนั้น พฤติการณ์ของฝรั่งเศสดังที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ไทยระแวงว่า ฝรั่งเศสต้องการยึดครองดินแดนให้ไ้มากที่สุด เพื่อเป็นประโยชน์สำหรับฝ่ายตนในการเจรจาปักปันเขตแดน ฉะนั้นไทยปล่อยให้ฝรั่งเศสรุกเขตแดนเข้ามาเรื่อย ๆ จนถึงฝั่งแม่น้ำโขง ดินแดนลาวทั้งหมดก็อาจจะตกไปเป็นของฝรั่งเศส ด้วยเหตุนี้รัฐบาลไทยจึงรีบเร่งดำเนินการ เพื่อเตรียมรับสถานการณ์

ก. การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองฝ่ายตะวันออก

ความคิดที่จะปฏิรูปการปกครองหัวเมืองฝ่ายตะวันออกมีมาตั้งแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นพิทยปรีชากรทรงตรวจราชการหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในปี พ.ศ. 2426 แต่เนื่องจากในขณะนั้นสถานการณ์ทางด้านการเมืองภายในยังเป็นที่วางใจไ้มากกว่าทางหลวงพระบาง รัฐบาลจึงเพียงแต่ส่งพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ไปกำกับราชการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ และส่งหลวงภักดีณรงค์

(ทักษ์ ไกรฤกษ์) ไปรักษาราชการ เมืองอุบลราชธานี¹

ในเวลาต่อมา รัฐบาลเริ่มไม่ไว้วางใจสถานการณ์ชายแดนด้านนี้ เนื่องจากฝรั่งเศส แสดงท่าทีจะยึดครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด ดังนั้น รัฐบาลจึงได้หันมาเอาใจใส่ หัวเมืองฝ่ายตะวันออกเพิ่มขึ้น โดยจัดรูปการปกครองใหม่ในปี พ.ศ. 2433 แบ่งหัวเมืองลาวเหล่านี้ออกเป็น 4 กองใหญ่ มีข้าหลวงกำกับการปกครองกองละ 1 คน และมีข้าหลวงใหญ่กำกับราชการ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ การจัดการปกครองลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะขยายอำนาจการปกครองจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองลาวในทิวเขายิ่งขึ้น

การข้าหลวงไปประจำหัวเมืองลาวนี้ รัฐบาลหวังว่าข้าหลวงจะคอยสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎร และแก้ไขปัญหาอันเกิดจากการกระทำของฝรั่งเศส แต่ปรากฏว่าบรรดาข้าหลวงเหล่านั้นปฏิบัติหน้าที่ได้ไม่เป็นที่พอใจของรัฐบาล โดยเฉพาะเมื่อเกิดกรณีวิวาทกับฝรั่งเศสแต่ละครั้ง ข้าหลวงไม่แก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าด้วยตนเอง แต่กลับรอพึ่งคำสั่งจากกรุงเทพฯ กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการทรงทำหนังสือปฏิบัติหน้าที่ของข้าหลวงไว้ว่า ".... ข้าหลวงทำอะไรไม่เปน จนฝรั่งเศสเขามาระเบิดศิลา ตักต้อนไม้ก็ไม่ห้ามปราม ถ้าไม่มีการออกไป ก็ทำอะไรไม่ถูก พระยาศรีสิงหนะเทพ กรมมหาดไทยเองก็ยังไม่รู้ว่าควรทำอย่างไร ต้องถามกรมท่าบ่อย ๆ"²

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริตรงกับกรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอนหนึ่งว่า "....การ เรื่องห้ามฝรั่งไม่ให้ทำอะไร มิไม่มีหนังสือเดินทาง ไม่ให้เข้ามาในพระราชอาณาเขตรเป็นต้น ดูข้าหลวงหัวเมืองค่านทางทุกตำบลยังไม่มีความรู้เลยว่าจะทำอย่างไรบ้าง การที่ห้ามปรามดูเป็นน่าหัวรอก ๆ เรื่องต้องไปหลอกไปอย่างเตี้ย ๆ คั่น ๆ แล้วก็ไม่สำเร็จสักไรเดียว....."³

¹ ราชกิจจานุเบกษา 9 : 17 วันที่ 7 สิงหาคม ร.ศ.111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.11/1 สำเนาที่ 64/4048 กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 18 มิถุนายน ร.ศ.110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.11/1 ร.ที่189/110 ต.ป.94 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ ลงวันที่ 20 มิถุนายน ร.ศ. 110

ตัวอย่างคำสั่งของชาหลวงที่ทำให้ทรงพระพิโรธมากก็คือ คำสั่งของพระยาสุริยเดช ชาหลวงเมืองหนองคาย ที่มีไปถึงหลวงณรงค์ นายทหารผู้รักษาคำที่ทุ่งเชียงคำ ซึ่งมีใจความตอนหนึ่งว่า "....ถ้าฝรั่งเศสจะคุมทหารยกเข้ามาในเมืองทุ่งเชียงคำมากจนย่ำเท้าใด จะมาทำอันตรายประการใด ก็อย่าให้หลวงณรงค์มีความหวั่นหวาด ให้ตั้งมั่นรักษาอยู่ในท่าที่ ฝรั่งเศสจะมาคิดแซกแซงลงประการใดก็พาเนา ถึงโดยที่สุดฝรั่งเศสจะมาตั้งกระบวนรบพุ่งอย่างไร ก็อย่าให้หลวงณรงค์กับทหารและไพร่สุรบเป็นอันขาด ถึงเขาจะฆ่าพันวันแทงยิงทหาร ญายิงหลวงณรงค์ตาย ญายิงหลวงณรงค์ไป ก็ต้องเอาชีวิตเฝ้าของพระเจ้าแผ่นดิน....."¹

พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยารัตนสินทร มีความว่า "ซึ่งพระยาสุริยเดช มั่งคั่งไปยังหลวงณรงค์ว่า....นั้นไม่ชอบ เป็นการเหลือเกินที่มนุษย์จะทำตามใด แต่เป็นการเสื่อมเสียเกียรติยศอย่างยิ่ง เพราะผู้ซึ่งไปรักษาพระราชอาณาเขต จะต้องนั่งเป็นท่อนไม่อยู่เช่นนั้น จะเป็นประโยชน์อันใด คำสั่งเช่นนั้นเหมือนเอาคนไปปักเป็นหลักแทนเสาหิน ให้แก้คำสั่งเสียใหม่ว่า ถ้าฝรั่งเศสจะล่วงเกินเข้ามาในหามปราม ถ้าฝรั่งเศสเอาสาตราวุธมายิงพัน ให้ต่อสู้จนเต็มกำลัง....."²

ความบกพร่องของชาหลวงซุกเกา ทำให้รัฐบาลวิตกมาก ดังนั้น จึงมีการปรึกษารัฐที่ส่งชาหลวงต่างพระองค์ขึ้นไปประจำหัวเมืองลาว เพื่อกำกับราชการให้เข้มแข็ง ตลอดจนแก้ไขเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจากฝ่ายฝรั่งเศส กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ กราบหม่อมหลวงว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิริยดิศพลักษ และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงเหมาะสมกับตำแหน่งชาหลวงต่างพระองค์ที่ดำริจะแต่งตั้งขึ้นในครั้งนี้³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/6 ใบบอกที่ 39 พระยาสุริยเดช กราบเรียนเจ้าพระยารัตนสินทร ลงวันที่ 15 ตุลาคม ร.ศ. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/6 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยารัตนสินทร ลงวันที่ 20 ธันวาคม ร.ศ. 110

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 11/1 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ กราบหม่อมหลวงว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 110

ซึ่งองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว "...ไม่มีความรังเกียจส่งสายลับใดในเรื่องเขาหา
ฝรั่งเศสสักไฉน เพราะไม่เป็นแต่.... ก็ว่ายังดีกว่าชาวหลวงอื่น ๆ ซึ่งไปทำให้อคนแตกกรีน ๆ
เป็นแน่..... แต่วิตกอยู่ว่าการที่เอาคนโต ๆ ขึ้นไปคงเป็นที่ให้สูงสะเทือน....."¹

นอกเหนือไปจากความบกพร่องของชาหลวงชุดเก่าแล้ว สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้
ใ้ทางรัฐบาลดำริที่จะส่งชาหลวงชุดใหม่ขึ้นไปดูแลหัวเมืองลาวก็คือ ทางรัฐบาลได้รับ
รายงานมาว่า รัฐบาลฝรั่งเศสได้แต่งตั้งนายลาเนสซอง (Lanessan) เป็นผู้สำเร็จ
ราชการประจำอินโดจีนสืบต่อจากนายปิเกต์ (Piquet) เมื่อวันที่ 24 เมษายน
พ.ศ. 2434² ฝ่ายไทยทราบที่ว่านายลาเนสซองนี้เป็นนักจักรวรรดินิยมคนหนึ่งของฝรั่งเศส
เคยเขียนหนังสือชื่อ "การขยายอาณานิคมของฝรั่งเศส" (L'Expansion Coloniale de
la France) ในปี พ.ศ. 2429 หนังสือเล่มนี้กล่าวถึงเจตนารมณ์ของฝรั่งเศสในอันที่จะ
ขยายอาณานิคมออกไป นายลาเนสซองได้เสนอแนะว่า เขตแดนอาณานิคมฝรั่งเศสทาง
คาบสมุทรอินโดจีนควรจรดแม่น้ำโขง ดังนั้น รัฐบาลไทยจึงคาดว่า การเดินทางมารับตำแหน่ง
ที่อินโดจีนในครั้งนี้ นายลาเนสซองคงจะดำเนินการตามแผนการที่ตนเคยใฝ่ฝันไว้ ซึ่งย่อม
ก่อให้เกิดความกระทบกระเทือนแก่ไทย ดังปรากฏในลายพระหัตถ์กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ
กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดังนี้

".....ขอซึ่งทรงพระวิตกว่า ถ้ามีคนโต ๆ ขึ้นไปจะเป็นที่ส่สูงสะเทือน
ให้ฝรั่งเศสตั้งใจร่ว้ง แลตั้งใจจะเดินรุกโดยเร็วก่อนคนของเราจะใด
ขึ้นไปจัดการอาไม่นั้น.... เหนียวเกล้าว่า จะไม่เป็นไฉนในที่
ถึงแม้ว่าจะเป็นไฉนจะพลอยไว้เช่นนี้ก็มีแต่จะเสียมากกว่าใด.....
แลเวลานี้คำเล่าว่ามองซิเออ เดอ ลาเนสซอง คนที่แต่งเรื่อง
เมืองลาวขึ้นแก่งวณ จนเขมเบอไม่อาจตกลงวิถีไฟสัญญาหลวงพระบางนั้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.11/1 ร. ที่ 70/110 ต.ป. 18 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ.110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.11/1 สำเนาที่ 3047 หลวงสุริยาวัตร ราชทูตประจำเบอร์ลิน กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 29 เมษายน ร.ศ.110

จะไ้รับตำแหน่งที่คือเวอนเนอเยเนอราล.... เมื่อผู้นี้มากคงจะคิด
ประกอบการทุกอย่างที่จะทำได้ เพื่อจะขยายอาณาเขตรฝรั่งเศสเขา
มา จำเป็นจะต้องคิดรับรักษาทุกอย่างที่จะทำได้ จึงจะหันท่วงที
หาไม่ฉันก็เหมือนกับไม้ใดจักไม้ใดทำไป เมื่อใดทำทุกอย่างที่ควร
ทำได้แล้ว ยังจะต้องเสียอยู่แล้ว ก็เห็นด้วยเกล้าว่า ไม่นานที่จะ
เสียใจภายหลัง"¹

ดังนั้น การส่งข้าหลวงต่างพระองค์ไปดูแลหัวเมืองลาว จึงเป็นการดำเนินนโยบาย
ของฝ่ายไทยให้หันท่วงทีกับฝ่ายฝรั่งเศส ซึ่งทางรัฐบาลหวังว่า ข้าหลวงชุดใหม่นี้จะเป็น
"หลักชัย ไต่ทานกับฝรั่งเศสได้"²

ในคราวเกี่ยวกับการส่งข้าหลวงต่างพระองค์ไปกำกับราชการหัวเมืองลาว รัฐบาล
ไทยยกเลิกการแบ่งหัวเมืองตามแผนที่เคยจัดไว้ในปี พ.ศ. 2434 และจัดแบ่งหัวเมืองเหล่านี้
เสียใหม่ โดยแบ่งออกเป็น 3 กอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
ให้ข้าหลวงต่างพระองค์ "ไปประจำหัวเมืองหน้าด่าน ปลายแดน บังคับว่ากล่าว เจ้านาย
ท้าวพระยา เจ้าเมือง กรมการเมือง ท้าวเพี้ย ให้รักษาราชการใหญ่ถูกต้องตามเขตแขวง"
รายพระนามข้าหลวงต่างพระองค์ที่ได้รับการแต่งตั้งมีดังนี้

1. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงเป็นข้าหลวงเมือง
นครจำปาศักดิ์ เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวกาว บังคับบัญชาเมืองใหญ่ 23 เมือง
เมืองขึ้น 55 เมือง
2. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงเป็นข้าหลวง
เมืองหนองคาย เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวพวน บังคับบัญชาเมืองใหญ่ 16 เมือง
เมืองขึ้น 36 เมือง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/6 สำเนาที่ 29/2314 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ
กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ.110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/28 สำเนาที่ 210/110 พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ.110

3. พระเจ้านองยาเชื้อ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงเป็นข้าหลวง
เมืองหลวงพระบางราชธานี เรียกว่า ข้าหลวงหัวเมืองลาวพุงขาว บังคับบัญชาสิบสองปันนา
ลื้อ สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก และหัวเมืองขึ้น¹

กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์มีใตเสด็จไปหลวงพระบาง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อำกับราชการหัวเมืองลาวกลาง ณ เมืองนครราชสีมา
หัวเมืองลาวพุงขาว จึงอยู่ในความดูแลของพระพลญาณวัณห์ ซึ่งเป็นข้าหลวงประจำหลวงพระบาง
มาแต่ครั้งพระยาสุรศักดิ์มนตรีกลับมากรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2432 กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
เสด็จจากกรุงเทพฯ ในวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ. 2434² กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จจาก
กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2434³ และทรงเลือกเมืองอุบลราชธานีเป็นที่
กำกับราชการหัวเมืองลาวกาว แทนเมืองนครจำปาศักดิ์

ข. การเตรียมการป้องกันชายแดน

1. ด่านหัวเมืองลาวกาว

กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จประทับที่เมืองอุบลราชธานีไม่นานนัก ก็ทรง
ได้รับรายงานจากพระภักดีณรงค์ (สิน โกรธนะ) ข้าหลวงที่ 2 ประจำหัวเมืองลาวฝ่าย
ตะวันออกเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของฝรั่งเศส ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีใจความตอนหนึ่งว่า ".....ญวนมีหนังสือบังคับมาถึงเมืองตะโปน
ว่า ฝรั่งเศสสั่งให้เกณฑ์ไพร่ทำทางใหญ่ยาว 6 วา ไปให้ถึงแม่น้ำโขงทางหนึ่ง ไปเมือง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/47 สารตราที่ 14278 ร.ศ.111

สารตรามาถึงพระพลญาณวัณห์ ข้าหลวงเมืองหลวงพระบางราชธานี

² ราชกิจจานุเบกษา 8 : 251 วันที่ 11 ตุลาคม ร.ศ.110

³ ราชกิจจานุเบกษา 8 : 293 วันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ.110

ศาลวันทางหนึ่ง ไปเมืองนองทางหนึ่ง ไปเมืองวังคำทางหนึ่ง รวม 4 ทาง ว่าองค์
 กงท้อฝรั่ง และญวนจะยกมาจากเมืองลาคำโล..... เขาเข้ามาไปถึงแม่น้ำโขง....
 ขอความในหนังสือญวนนั้น ก็เป็นคำชู้สาวอย่างคารม ญวนเคยมาแต่ก่อนนั้น ๆ
 แต่เห็นจะมีความจริงอยู่สักอย่างที่ฝรั่งเสสสั่งให้ทำทางเขามาตามนาค่านนั้น ด้วยอาการที่
 ฝรั่งเสสทำการปลายเขตแดนทุกวันนี้ ก็ตั้งท่าทางใหญ่เขามาตามที่ทำได้....
 ราชการนาค่านทางแถบนี้ ทุกวันนี้พวกญวนก็ว่ากล่าวเอิบเอื่อมอ้างว่าเป็นเขตแดนญวน
 เหลื่อมเกินกับหัวเมืองนาค่านฝ่ายกรุงเทพฯ อยู่หลายตำบล ฝรั่งเสสคิดจะช่วยอุดหนุนแล
 ปรึกษาให้ปรากฏเห็นว่า เขตแดนแลอำนาจญวนเวลานี้จะมีอย่างไร จึงได้สั่งทำทางเขามา
 ถ้าเข้ามาได้เพียงใด ก็คงจะอ้างว่าเป็นแดนญวนแท้ เอาเป็นที่ตั้งว่ากล่าวกาวเกิน
 ต่อไป..... บางทีการเล่าๆ ครั้งนี้จะเป็นประณตเหตุหนึ่งแห่งการใหญ่ได้เคย....." ¹

รายงานอีกฉบับหนึ่งที่ทำให้ทราบถึงท่าทีของฝรั่งเศสที่มีต่อไทย คือรายงานของ
 พระประจักษ์กิจ (แหม่ม บุนนาค) ซึ่งแจ้งมาทางอบลีให้ทราบว่า เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์
 พ.ศ. 2434 ฝรั่งเศสพร้อมด้วยทหารญวนพากันมาที่บ้านห้วยสาร แขวงเมืองตะโปน
 เพื่อจะมาตรวจราชการเมือง ตะโปน เมืองนาบึง เมืองวังคำ ตลอดไปถึงฝั่งแม่น้ำโขง
 โดยอ้างว่าเมืองเหล่านี้เป็นเมืองขึ้นของญวน หลวงเทพนรินทร์ ขาหลวงเมืองตะโปนทำการ
 ชี้แจงว่าไม่ไหนเหล่านี้เข้ามาในเขตแดนไทย ฝ่ายฝรั่งเศสจึงได้กลับไป

เหตุการณ์ชายแดนบริเวณลาวตอนใต้ซึ่งติดกับเขมร พระพิศณุเทพได้ถวายรายงาน
 แดกรมหลวงพิชิตปรีชากรว่า เมื่อวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2434 ฝรั่งเศสพาชาวเขมร
 ประมาณ 30 - 40 คน มาลี้กลอบระเบิดกำแพง และตัดถนนไม้ทำทาง ในบริเวณแก่งลี้ผี
 นายถานผู้รักษาแก่งลี้ผีได้ทำการห้ามปราม แต่พวกฝรั่งเศสมิได้เชื่อฟัง ²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/32 กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 19 มกราคม ร.ศ. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/32 พระประจักษ์กิจ กราบทูล
กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110

พฤติการณ์ของฝรั่งเศสตามที่ปรากฏในรายงานแต่ละฉบับ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรง
มีความเห็นว่า ฝรั่งเศสมุ่งคุกคามหัวเมืองชายแดน โดยใช้กำลังข่มขู่ไทยมากยิ่งขึ้น จึงทรง
เตรียมการป้องกันชายแดน โดยทรงจัดข้าหลวงไปประจำตามด่านต่าง ๆ และโปรดให้
เตรียมเสบียงอาหารไว้ให้เพียงพอแก่ความต้องการ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. ในหลวงเทพเพชร ไปจัดตั้งป้อมค่ายและเป็นผู้จัดการด่านชั้นในที่แก่งสี่
2. ในท้าวเพี้ยเมืองสีทันดร ไปปลูกยุ้งฉางและปลูกพลับพลาที่เมืองสีทันดร
3. ในหลวงขนิสารสุทธารักษ์ (หวาง) ไปจัดซื้อข้าวขึ้นฉางที่เมืองสุรินทร์
4. ในนายสุตจินดา (เลี่ยน ณ นคร) ไปจัดซื้อข้าว และประจำราชการ
เมืองกาฬสินธุ์
5. ในพระศรีพิทักษ์ ขาหลวงขุขันธิ์ ไปต่อสายโทรเลข และตรวจราชการ
เมืองเสียมราฐ และให้กรมการเมืองขุขันธิ์คทาทางเพื่อต่อสาย
โทรศัพท์ ตั้งแต่เมืองขุขันธิ์จนถึงเมืองอุบลราชธานี

นอกจากนี้กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงเห็นว่า เมืองเชียงแตงเป็นเมืองสำคัญทางใต้
เพราะเป็นศูนย์รวมการค้าขายระหว่างไทย พวน และ เขมร ฝ่ายไทยมีรายได้จากการเก็บ
ภาษี ที่สำคัญเมืองเชียงแตงเป็นจุดยุทธศาสตร์เปรียบเสมือนกุญแจแห่งแม่น้ำโขง เนื่องจาก
เชียงแตงติดต่อกับเมืองอื่น ๆ ทางเหนือใต้ทั้งทางน้ำและทางบก ซึ่งเหมาะสำหรับการส่งสม
บุญและเสบียงอาหาร สมควรที่ฝ่ายไทยจะต้องดูแลมิให้ฝรั่งเศสเข้ามามีครอบครอง ดังนั้นจึง
โปรดให้ขุนมหาวีไชย ขาหลวงเมืองสีทันดร คุมไพรและทหาร 100 คนเศษ ไปประจำ ณ
แก่งสี่ และทรงกำชับพระพิศนุเทพให้สั่งการไปยังหลวงบุรินทร์มาตร์ ขาหลวงเมืองเชียงแตง
ว่า "...ให้จัดทหารรักษาตามลำน้ำโขงโดยกวคั่น ถ้ามีเรือ พวน เขมร ขึ้นมาตาม
ลำน้ำให้ไปตรวจดู ถ้าพบคนระเบิด คินป็น และเครื่องอาวุธ ให้ชี้แจงอย่าให้เข้ามาใน
พระราชอาณาเขต ถ้าห้ามไม่ฟัง ให้ใช้กำลังเข้าจับกุมเอาคนและของของห้ามไว้ทวงไต่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/32 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ กรมหลวง

ถามามากให้เร่งเกณฑ์กำลังออกกวาดสักตามปรามจับกุมให้ทันทั่วที่¹

ในการจับป้องกันชายแดน กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงประสบปัญหาขาดแคลนกำลังทหารที่ได้รับการฝึกมาอย่างดี จึงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ออกำลังกองทัพอากาศจากกรุงเทพฯ ขึ้นมาทำหน้าที่รักษาชายแดน แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงมีพระราชดำริว่า

".....แต่ซึ่งฝรั่งจะทำการรุกรานจนถึงต้องเป็นการต่อสู้เรี่ยวแรงไปนี้ไม่คิดเห็นว่าจะเป็น เพราะทางที่จะบุกโดยวามืออยู่ ไทจะอยากให้อาวุธ จะเป็นก็แต่ตาม ๆ กัน เห็นได้ก็จะลามเข้ามา ถ้ามีการก่อกวนพอให้เห็นว่าทำยากแล้ว คงไม่ทำ.... การที่จะส่งกำลังยุคนทหารกรุงเทพฯ ขึ้นไประจากรักษาการที่เป็นแต่เตรียมเพื่อยิงกว่าชาติข้าพเจ้าเห็น ผู้คนไปอยู่ติดถิ่นฐาน ก็จะเจ็บป่วยล้มตายมาก.....เห็นการควรจะให้กำลังป้องกัน.... จัดคนในประเทศนั้นเป็นทหารประจำราชการขึ้น สัตราวุธจะของการอีกเท่าใด ควรบอกมาจะได้อีกไป... .."²

เพื่อสนองตามแนวพระราชดำริดังกล่าว กรมหลวงพิชิตปรีชากรจึงทรงออกประกาศให้มีการเกณฑ์ทหารในหัวเมืองลาวกาว³ ซึ่งในขณะนั้นหัวเมืองอื่น ๆ ในพระราชอาณาจักรยังไม่มีมีการเกณฑ์ทหาร แม้แต่ในกรุงเทพฯ ก็ยังไม่มีพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหารสักอย่างใด*

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.62.1/32 สำเนาที่ 26 กรมหลวงพิชิตปรีชากร ถึง พระพิบูลเทพ ลงวันที่ 28 กุมภาพันธ์ ร.ศ.110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/32 สำเนาที่ 6/111 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 25 เมษายน ร.ศ.111

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/34 สำเนาประกาศคัดเลือกชายฉกรรจ์ในหัวเมืองลาวกาว วันที่ 1 พฤษภาคม ร.ศ.111

* พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารประกาศใช้ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2451

ทางกรุงเทพฯ ได้ให้ความสนับสนุน โดยส่งนายทหารจากกรมยุทธนาธิการขึ้นไปช่วยทำการฝึกหัด และจัดส่งข้าหลวงคุมอาวุธขึ้นไปเพิ่มเติมจำนวนหนึ่ง¹ นอกจากการเตรียมการทางทหาร ในระยะนี้กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้ทรงจัดส่งข้าหลวงออกไปกำกับราชการหัวเมืองชายแดนอีก หลายแห่ง ดังปรากฏรายนามต่อไปนี้

1. พระประชาบดีกิจ รักษาการ เมืองเชียงแตง และเมืองชวามวิตร
2. พันพิศมูราช รักษาการ เมืองอัตปือ
3. นายพันตรีหลวงพิทักษ์วินทร (เนื่อง) จักรราชการ เมืองคำทองใหญ่

เมืองสาลวัน

4. หลวงเทพนทรเทพ ไปปราบโจรผู้ร้าย และจัดค่าน้ำในหัวเมือง สี่พันคร และเมืองแสนปาด แทนขุนมหาวิไชย ซึ่งถึงแก่กรรม

5. พระศรีพิทักษ์ เป็นข้าหลวงกำกับราชการในเขตเมืองสุรินทร์ ชุขันธ์ ศรีสะเกษ และสังขะ

6. ขุนไผ่ไทยพิทักษ์ เป็นข้าหลวงช่วยประจำเมืองศรีสะเกษ

7. หลวงขนิสารสุทธารักษ์ กับ ขุนกัมพูชวาทา ประจำรักษาราชการ เมือง สุรินทร์

8. โปรคไทรพระยาราชเสนา พระภักดีณรงค์ หลวงโยธินวิรักษ์ รับราชการ อยู่หัวเมืองอุบลราชธานีตามเดิม

9. จมื่นศักดิ์บริบาล ไปจักษราชการ เมืองสุวรรณภูมิ

10. หลวงเทพนรินทร์ (วัน ไกรฤกษ์) ไปตั้งรักษาคำที่เมืองตะโปน

11. นายสุตจินดา จักรราชการ เมืองกาฬสินธุ์ และเมืองภูแล่นช้าง

12. นายรองชิต จักรราชการ เมืองร้อยเอ็ด²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/33 สำเนาที่ 22/111 กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 62.1/34 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 1 สิงหาคม ร.ศ. 111 (ตามใบบอกกรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 111)

ถึงแนวชาหลวงหัวเมืองลาวกาวจะได้เตรียมการ เฝ้ารับการคุกคามของฝรั่งเศส แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าสำหรับการเตรียมทหารนั้น ยังอยู่ในขั้นเริ่มต้นเท่านั้น ดังนั้นเมื่อบริเวณนี้เผชิญกับการบุกรุกของฝรั่งเศสในต้นปี พ.ศ. 2436 การป้องกันชายแดนจึงดำเนินไปอย่างหละหลวม เนื่องจากกองทัพไทยขาดอาวุธและขาดประสิทธิภาพในการรบตั้งจะโคกลาวต่อไป

2. คานหัวเมืองลาวพวน

กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสด็จไปถึงหนองคาย เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2435 ทรงพบวาสนาการณ์ทางชายแดนไม่น่าวางใจ เนื่องจากทรงได้รับรายงานว่า ฝรั่งเศสส่งกำลังเข้าบดขยี้ในเขตแดนไทย เช่น คานบ้านสบกะสก คานบ้านทองแขวงเมืองวังคำ คานดิงเหลา แขวงเมืองพิน นอกจากนี้ยังทำการขับไล่นายคานไทยที่ บ้านกะบาย แขวงเมืองผามัง จึงโปรดให้ตั้งคานขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น คานคันทาย คานหลังเสน คานอะคว คานกองฮาย ซึ่งอยู่ติดกับเขตแดนญวน¹

เหตุการณ์สำคัญในหัวเมืองลาวพวน ซึ่งเป็นกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ภายหลังคือ กรณีฝรั่งเศสกล่าวหาชาวหลวงไทยว่า ทำการข่มเหงชาวฝรั่งเศสที่เมืองท่าอุเทน เรื่องเดิมมีอยู่ว่า ชาวฝรั่งเศสสองคน คือ นายซัมแปนัวส์ (Chamenois) และ นายเอสกลาต (Esquilat) คุมสินค้าจากญวนเข้ามายังเขตไทย พระยอบเมืองขวาง ชาหลวงเมืองคำเกิด คำพวน ขอตรวจดูหนังสือเดินทาง ปรากฏว่าคนทั้งสองถือหนังสือของ นายแฉะมี นายบุญนินยอง นายลคอง นายเคอ คุลยอง ซึ่งคนทั้ง 4 ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลไทยให้เดินเรือกลไฟในแม่น้ำโขง พระยอบเมืองขวางขอให้ฝรั่งเศสทั้งสองนายกลับไปเสีย แต่คนทั้งสองขออนุญาตนำสินค้าไปเก็บไว้ที่เมืองท่าอุเทน โดยอ้างว่าเมื่อเก็บสินค้าเรียบร้อยแล้ว จะกลับไปขอหนังสือเดินทางในญุกทอง พระยอบเมืองขวางจึงยินยอมให้คนทั้งสองลงเรือขนสินค้ายังเมืองท่าอุเทน พอมาถึงท่าอุเทน นายซัมแปนัวส์ และ นายเอสกลาต กลับนำสินค้าออกขายชาวเมือง ครั้นความทราบถึงขุนสุรชาติโยธิน ชาหลวงเมืองท่าอุเทน ชาหลวงจึงเขาทำการเก็บภาษีสินค้า แต่คนทั้งสองไม่ยอมเสียภาษี อ้างว่าจะขอเสียภาษีที่กรุงเทพฯ ขุนสุรชาติโยธินขอตรวจดูหนังสือเดินทาง ก็พบความจริงว่า

1

กองจกหมมยเหตุแห่งชาติ ม.59/7

กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทูล

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ. 111

คนทั้งสองถือหนังสือเดินทางของผู้อื่น ขุนสุรชาติโยธินจึงให้คนทั้งสองกลับออกไปขอหนังสือ
 เดินทางใหม่ให้ถูกต้อง และให้ทำสัญญาปากสัญญาไว้เป็นเวลา 3 เดือน ถ้าพ้นจากกำหนด
 นี้แล้ว ไม่ไปขอหนังสือเดินทางกลับมา ขาหลวงจะขายสิ่งของ เก็บเงินค่าภาษีร้อยละ 3
 ส่วนเงินที่เหลือจะส่งมาให้กงสุลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ นายซัมเบนิวส์ และ นายเอสกลัด
 ยินยอมทำสัญญาดังกล่าว และเดินทางกลับออกไปทางคำเกิด คำมวน เมื่อวันที่ 21 กันยายน
 พ.ศ. 2435¹

จะเห็นได้ว่าพฤติการณ์ของชาวฝรั่งเศสทั้งสองนายเป็นการละเมิดสนธิสัญญาทาง
 พระราชไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ปี พ.ศ. 2399 ข้อ 7 ซึ่งระบุว่าชาวฝรั่งเศสที่เดินทาง
 เขามาในประเทศไทยจะต้องถือหนังสือเดินทางซึ่งเจ้าพนักงานไทยเป็นผู้ออกให้ และการ
 กระทำของขาหลวงไทยเองก็หาได้เป็นการข่มเหงรังแกชาวฝรั่งเศสทั้งสองอย่างใดไม่ แต่
 ภายหลังฝรั่งเศสได้ใช้กรณีนี้กล่าวหาขาหลวงไทยว่าทำการข่มเหงชาวฝรั่งเศสทั้งสองโดย
 อำนาจหน้าที่เขายึดสินค้าและจับไล่ชาวฝรั่งเศสโดยพลการ ฝรั่งเศสเรียกร้องให้ทางการไทย
 ชดเชยค่าตัวผู้ให้แค้นทั้งสอง แต่ทางฝ่ายไทยปฏิเสธ อีกทั้งสองฝ่ายจะโต้เถียงเรื่องนี
 กันต่อไปในเวลาเจ็ดขวบที่ผ่านเขตแดน

กรณีพิพาทกับฝรั่งเศสอีกเรื่องที่เกิดขึ้นในหัวเมืองลาวพวน คือกรณีกรมหมื่นประจักษ์
 ศิลปาคม ทรงส่งตัวนายบาระตอง (Baraton) ออกจากเมืองหนองคาย กล่าวคือ
 นายบาระตองเดินทางเข้ามาหนองคายโดยไม่มีหนังสือเดินทาง และได้ขอลงอนุญาต
 กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ตั้งโรงต้มกลั่นสุราที่หนองคาย แต่ในขณะนั้นทางการไทยมีนโยบาย
 ให้อาวุธทหารเมืองในหัวเมืองลาวพวนต้มกลั่นสุราจำหน่ายแก่ราษฎร เพื่อความสะดวกในการ
 จัดเก็บภาษี จึงไม่อนุญาตให้นายบาระตองทำการดังกล่าว ประกอบกับนายบาระตองไม่มี
 หนังสือเดินทาง จึงถูกส่งตัวกลับไป²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/7 สำเนาที่ 18976 กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
 ทูลกรมหมื่นไกรสรราชานุภาพ ลงวันที่ 23 ตุลาคม ร.ศ.111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม. 59/7 สำเนาที่ 18976 ล.ค.

กรณีนายบาระตองก็เช่นเดียวกับนายซิมเบัวส์ และเอสกิลลาท์ ฝรั่งเศสกล่าวหาว่า
ทางการไทยข่มเหงคนฝรั่งเศส ทั้ง ๆ ที่นายบาระตองมีความผิดมิโดยละเมิดสนธิสัญญาทาง
พระราชไมตรี จะเห็นได้ว่าฝรั่งเศสนั้นพยายามใส่โคลงรัฐบาลไทยโดยไม่คำนึงถึงความถูกต้อง
กรณีบางเบียน ซิมเบัวส์ เอสกิลลาท์ และบาระตองเหล่านี้ ฝรั่งเศสนำมาเป็นเครื่องมือใน
การต่อรองกับฝ่ายไทย ในการเจรจาปักปันเขตแดน นายปาวีเรียกรອງให้รัฐบาลไทยคืน
ตัวบางเบียน และชดเชยค่าหัววัวไหแก่ชาวฝรั่งเศสทั้งสามคน โดยมีข้อเสนอว่าหาก
รัฐบาลไทยจัดการเรื่องนี้เรียบร้อย ฝรั่งเศสจะยินยอมเจรจาปักปันเขตแดนกับไทย ในทำ
นองเดียวกันฝ่ายไทยก็ต่อรองกับฝรั่งเศสว่า ถ้าหากฝรั่งเศสทำการปักปันเขตแดนกับไทยให้
เสร็จสิ้นลงไป ทางรัฐบาลอินดีจะพิจารณาไต่สวนเรื่องที่เกิดขึ้นทุก ๆ ราย

ค. การติดต่อทางการทูตกับอังกฤษ พ.ศ. 2434

ในขณะที่ไทยเกิดการขัดแย้งกับฝรั่งเศส ทางรัฐบาลมีความประสงค์จะทราบว่า
อังกฤษจะดำเนินนโยบายอย่างไรเกี่ยวกับไทย ดังนั้น กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการจึงทรงมี
คำสั่งให้พระคิษฐการภักดี (แฉ่ บุนนาค) อุปทูตไทยประจำลอนดอนติดต่อกับลอร์ดแอลซเบอรี
อุปทูตไทยถาวรรายงานการ เข้ามบลอร์ดแอลซเบอรี สรุปได้ความว่า

เมื่อวันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2434 นายเวธนี (Frederick Verney) เลขาธิการ
ประจำสถานทูตไทยโคเชาพบ เซอร์โทมัส แซนเดอร์สัน (Sir Thomas Sanderson) ปลัด
กระทรวงการต่างประเทศ ซึ่งแจ้งให้ทราบว่า ลอร์ดซอลส์เบอรี มีความเห็นว่า ถ้าหากไทย
ต้องการให้อังกฤษช่วยเหลือในขณะที่มีเรื่องยุ่งยากกับฝรั่งเศส อังกฤษยินดีจะช่วย ขอให้ไทย
รับทำสัญญาเขตแดนกับอังกฤษให้เรียบร้อย ในสัณฐานนี้อาจจะระบุข้อความเพิ่มเติมว่า ไทย
จะไม่ยินยอมยกดินแดนใด ๆ ให้แก่ชาติหนึ่งชาติใด ก่อนที่จะได้รับความเห็นชอบจากอังกฤษ
สัญญานี้จะช่วยไม่ให้ฝรั่งเศสเข้ามารุกรานดินแดนของไทย ในวันเดียวกันนี้ ลอร์ดซอลส์เบอรี
แถลงต่อสภาขุนนางอังกฤษว่า อิศรภาพของไทยนั้นมีความสำคัญต่ออังกฤษ และเป็นที่วาง
ใจได้ว่าในชั่วชีวิตนี้คนอังกฤษคงจะไม่มีโอกาสเห็นเมืองไทยต้องสูญเสียความเป็นเอกราช¹

พระคิษฐการภักดีรู้สึกพอใจในคำแถลงของลอร์ดซอลส์เบอรี จึงได้ติดต่อพบ

¹ เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ แฟ้ม 2.30/4 สำนวนที่ 51 พระคิษฐการภักดี
กราบทูลกรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 110

ลอร์ดซอลซเบอรีในวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 พระคิษฐการภักดีแจ้งให้รัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษทราบว่า รัฐบาลไทยกำลังวิตกกฤตที่ฝรั่งเศสมุ่งคุกคามดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของไทย ลอร์ดซอลซเบอรีจึงแนะนำว่า ทางเลือกของไทยมีสองประการ ประการแรกไทยจะต้องระวังรักษาเขตแดนของตนให้เข้มแข็ง เพื่อเตรียมตัวเผชิญกับการบีบบังคับของฝรั่งเศส ลอร์ดซอลซเบอรี เชื่อว่าฝรั่งเศสคงจะไม่ดำเนินการรุนแรงกับไทย นอกจากจะชู้ใหญ่แล้ว ถาหากไทยระมัดระวังมิให้เกิดเหตุร้ายที่จะยั่วยุให้รัฐบาลที่ปารีส ประกาศสงครามใดแล้ว ไทยก็จะปลอดภัย ประการที่สอง รัฐบาลไทยอาจจะหาความตกลงกับอังกฤษและเยอรมัน โดยทำสัญญาเก็บชาติทั้งสองว่าไทยจะไม่ยกดินแดนใด ๆ ให้แก่ใครโดยมิได้แจ้งให้อังกฤษและเยอรมันมีทราบ สัญญานี้จะช่วยให้ไทยรอดพ้นจากการสูญเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศส¹

การติดต่อกับอังกฤษในครั้งนี้อย่างผลให้รัฐบาลไทยรีบเร่งปรึกษาเรื่องเขตแดนคานแก่น้ำสาละวินกับอังกฤษจนเรียบร้อยในปี พ.ศ. 2435 เนื่องจากทางรัฐบาลตระหนักถึงท่าทีของอังกฤษที่แสดงออกมาอย่างชัดเจนว่าต้องการตกลงปัญหานี้กับไทยโดยเร็ว ซึ่งก็ตรงกับความต้องการของฝ่ายไทยเช่นกัน สำหรับคำแนะนำทั้งสองประการของลอร์ดซอลซเบอรี จะเห็นได้ว่า คำแนะนำประการแรกนั้นตรงกับปฏิบัติการของรัฐบาลไทยซึ่งได้กระทำมาเป็นเวลานานแล้ว ส่วนคำแนะนำประการหลัง กรมหลวงเทเวศวงศ์วโรปการทรงมีความเห็นว่า "ลอร์ดซอลซเบอรี พูดจาเอาเปรียบแก่ไทยนัก"²

ในเวลาต่อมา นายเวอนี เดินทางมาเมืองไทย เพื่อให้คำแนะนำแก่รัฐบาลไทยเกี่ยวกับปัญหาเขตแดนระหว่างไทยกับอังกฤษและฝรั่งเศส นายเวอนี เฝ้ากรมหลวงเทเวศวงศ์วโรปการ เพื่อสนทนาเรื่องเขตแดนคานแก่น้ำสาละวินและแม่น้ำโขง การสนทนาครั้งนี้ กรมหลวงเทเวศวงศ์ นำความขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีใจความ

¹
ก.

²
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ต.4/2 สำนัที่ 108 พระคิษฐการภักดี กราบทูล
กรมหลวงเทเวศวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ.110

ตอนหนึ่งว่า

".....เวอห์นเป็นคณอังกฤษเทร็กซ์แฮมลประโยชน์ของอังกฤษ... ..
แต่เรื่องแผนที่เกี่ยวกับฝรั่งเศสนั้นเป็นอันเชื่อได้ว่า คงจะคิดช่วยไทย
ที่สุดที่จะทำได้โดยเต็มกำลัง จนเห็นตรงแน่ว่าการจะรักษาเส้นทาง
แม่น้ำโขงนั้นของอาไศรยกำลังพลทหารสำคัญให้เห็นว่าเป็นมีจริง
รักษาไว้จริงจะไม่มีเหตุใด... .. การที่ฝรั่งเศสออกจากราวกล่าวจะ
เอาลำนํ้าโขงเป็นแดนนี้.... เห็นทวยเกล้าว่า จะพูดว่าขึ้นเป็น
ยี่สิบให้เกิดเหตุ ที่เป็นของเรายอยู่แล้ว และเป็นการสำคัญที่จะต้องรักษา
ไว้ให้โดยจริง... .. เพราะฉะนั้น ฝ่ายไทยจะต้องคิดเตรียมการทั้งปวง
โดยเงียบ ๆ เพื่อว่าถ้ามีเหตุเช่นนี้ก็จำเป็นจะต้องทำทางเกี่ยว จึง
อยากจะตกลงเขตแดนกับอังกฤษเสีย....."¹

ในเวลาเดียวกันรัฐบาลไทยทราบข่าว เมื่อวันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2435
นายหัตถกิจทอง เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสได้ยื่นขอเสนอแก่อังกฤษว่า เพื่อหลีกเลี่ยงการขัดแย้ง
ระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส ทั้งสองควรตกลงกันว่าจะไม่ขยายเขตอิทธิพลของตนให้เลยแม่น้ำ
โขงออกไปในบริเวณแม่น้ำโขงตอนบน แต่รัฐบาลอังกฤษยังไม่ตกลงลงอย่างใด เพราะกำลัง
ปรึกษากับกระทรวงการอินเดีย และได้นำใบบอกให้ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ รายงานขอเท็จจริง
เกี่ยวกับดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไปให้รัฐบาลทราบ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงนำความ
ขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า

".....เมื่อวันที่ 12 ม.เพรช* ได้บอกแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่า
คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสได้ให้ ม. แวกิงตัน.... ตกลงกับคอเวอน
เมนต์อังกฤษว่า จะเอาลำนํ้าโขงเป็นแดน คอเวอนเมนต์อังกฤษ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ต.2/2 สำเนาที่ 5/1308 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 17 เมษายน ร.ศ.111

* กงสุลอังกฤษประจำเมืองอินชอนนั้น

ยังไม่ได้ออกลง ความมาให้ทูตที่กรุงเทพฯ รีบออกไป แต่ ม. เฟรนช์
ขอให้พระพุทธรูปเจ้าเก็บความขุ่นสับสนไว้ แมแต่ ม. เวณีก็อธิบายให้
ทราบ หาไม่ว่าจะมีผิดในราชการ..... จึงไม่ได้ปรึกษากับเวณีย์
แต่ได้ตอบเขาไปว่า จะเอาน้ำโขงนั้นแน่นอนแล้ว ฝ่ายไทยทนไม่ได้
ไม่มีทางอื่นนอกจากกำลังที่จะต่อสู้เอาไวจนได้ แต่ถ้างอังกฤษตกลงกับ
ฝรั่งเศสเสียด้วยแล้ว ก็สมควรที่กำลังไทยไม่ให้สู้ฝรั่งเศสเท่านั้น
...หวังใจว่าเรา จะรีบไปตามการที่คืนแดนฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง
เป็นของไทยจริง และรักษายูจนเวลานี้ แล้วแล้วขอไม่ให้อังกฤษตกลง
กับฝรั่งเศสเช่นนั้นได้ เขาก็รับว่าอย่างนั้นเป็นแน่แล้ว แต่ความขุ่น
จะมีพระกระส่ายแปรายแก่ ม. เวณีย์ อย่างไร อย่างนี้เห็นมาจาก
ม. เฟรนช์ และเป็นการกวาดอังกฤษไว้อย่างไรยอมใครจะยิ่งดี¹

เมื่อนายเวณีย์เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อกราบบังคมทูลลากลับ
ไปอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสแก่นายเวณีย์ว่า ทรงทราบข่าว
ว่าอังกฤษกับฝรั่งเศสจะตกลงแบ่งดินแดนของไทย โดยให้ลำน้ำโขงเป็นเขตแดน ทรงขอให้
เวณีย์คิดอ่านแก้ไข ขอให้ฝรั่งเศสตกลงกับอังกฤษได้ นายเวณีย์กราบทูลว่า ตัวเขาเกรง
ว่ารัฐบาลอังกฤษกับฝรั่งเศสจะมีความคิดตรงกัน วิธีที่ดีที่สุด รัฐบาลไทยควรชี้แจงความ
ประสงค์ของตนตรง ๆ กับรัฐบาลอังกฤษ มิฉะนั้น อังกฤษจะรับฟังความจากฝรั่งเศสข้างเดียว²

หลังจากนายเวณีย์กลับไปยังอังกฤษแล้ว ได้ถวายรายงานมายังกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ
ว่า พยายามพบปะพูดจากับลอร์ดซอลซ์เบอรีอยู่บ่อย ๆ เพื่อให้ลอร์ดซอลซ์เบอรี แสดงท่าที
อย่างชัดเจนว่า อังกฤษจะทำการใด ถ้าหากฝรั่งเศสทำการเบียดเบียนไทย แต่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ต.2/2 สำเนาที่ 10/1426 กรมหลวงเทเวศร์
วโรปการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 18 เมษายน ร.ศ.111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ต.2/2 สำเนาที่ 45/111 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ถึง กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ.111

ลอร์ดซอลซเบอรียังคงสงวนท่าทีที่ไม่ยอมเอ่ยปากว่าจะทำประการใด เพียงแต่พูดว่าถ้าฝรั่งเศส
คิดจะเอาแม่น้ำโขงเป็นเขตแดนของอาณานิคม อังกฤษจะหาแทรกแซงพูดซาวากลาว
ฝรั่งเศส นายเวอน์กราบพูดเข้ามาในรายงานว่า ลอร์ดซอลซเบอรีไม่เคยปรึกษาบุคคลเลยว่า
อังกฤษจะส่งกำลังทหารมาช่วยเหลือไทยในกรณีไทยจะต้องรบพุ่งกับฝรั่งเศส

รายงานของนายเวอน์แสดงให้เห็นชัดว่า อังกฤษยังคงยึดมั่นในนโยบายเดิม คือ
พยายามระมัดระวังที่จะไม่ผูกพันตัวเองกับไทย หรืออีกนัยหนึ่งอังกฤษรักษาคณะประโยชน์ของ
อังกฤษเท่านั้น ปัญหาของไทยที่เกี่ยวกับฝรั่งเศสในสายตาของอังกฤษเป็นเพียงสิ่งบดบัง
ที่ไม่มีความสำคัญพอที่จะทำให้ถึงกับต้องสละชีวิตของพลเมืองเพื่อช่วยเหลือไทย

3. การเจรจาเรื่องเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสระหว่างเดือนมิถุนายน

พ.ศ. 2435 - เดือน เมษายน พ.ศ. 2436

ตามที่นายปาวีตกลองไว้กับฝ่ายไทยเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2432 การสำรวจ
เขตแดนไทยของฝรั่งเศสจะเรียบร้อยในเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2433 ครั้นถึงกำหนด
นายปาวีขอเลื่อนไปจนถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. 2434 โดยอ้างว่าชาหลวงไทยประจำหัวเมือง
ชายแดนบางแห่งไม่ยอมส่งเสบียงอาหาร และจัดหาคนนำทางให้แก่คณะสำรวจ ทำให้การปฏิบัติงาน
งานล่าช้า รัฐบาลไทยยินยอมผ่อนผันให้แก่โดยดี ทั้ง ๆ ที่ฝ่ายไทยรู้สีกว่างานที่แท้จริงของ
คณะสำรวจฝรั่งเศสก็คือ การสอดแนมกิจการภายในของไทย โดยที่รัฐบาลไทยเองต้อง
เป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายให้ ทั้งนี้ รัฐบาลไทยหวังอยู่อย่างเดียวว่าฝรั่งเศสคงจะทำการปักปัน
เขตแดนกับไทยเมื่อถึงกำหนดดังกล่าว²

หลังจากคณะสำรวจฝรั่งเศสปฏิบัติงานเรียบร้อยแล้ว กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ต.4/2 สำเนาที่ 10491 นายเวอน์ กราบทูล
กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ.111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.11/1 สำเนาที่ 24/2147 กรมหลวงเทเวศร์
วโรปการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 17 พฤษภาคม ร.ศ.110

ทรงมีหนังสือเตือนนายลอร์ซูว่า นายปาวีตกลงไว้ว่าเมื่อฝรั่งเศสทำการสำรวจเขตแดนเรียบร้อยแล้ว จะไต่เปิดการเจรจาปักปันเขตแดนกับไทย บัดนี้เวลาไต่ลงเลยมาถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2434 แล้ว จึงขอให้ดำเนินการโดยเร็ว¹

สาเหตุสำคัญที่ทำให้ไทยต้องเร่งรัดฝรั่งเศสในครั้งนี้ เนื่องมาจากฝ่ายไทยทราบมาว่า นายปาวีจะเดินทางกลับไปปารีส ทำให้ไทยเกรงว่าจะสูญเสียโอกาสที่จะไต่เจรจาปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศส ซึ่งฝ่ายไทยรอคอยมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 อันเป็นปีที่มีการแต่งตั้งคณะกรรมการสำรวจเขตแดนเป็นครั้งแรก แต่ในขณะนี้ไม่มีการดำเนินงานดังกล่าวแต่อย่างใด จนกระทั่งนายปาวีกลับปารีสในปลายเดือน มิถุนายน พ.ศ. 2434

ฝรั่งเศสถือเอาการเดินทางไปปารีสของนายปาวีเป็นข้ออ้างที่จะยุติเรื่องการปักปันเขตแดนไวชั่วคราว จะเห็นได้ว่าการสำรวจเขตแดนของฝรั่งเศสครั้งนี้มีผลเช่นเดียวกับครั้งก่อน กล่าวคือ หลังจากการสำรวจเสร็จสิ้นลง ฝรั่งเศสหาใดทำการปักปันเขตแดนกับไทยไม่ ฝรั่งเศสก็มีข้ออ้างต่าง ๆ ในอันที่จะหลีกเลี่ยงการปักปันเขตแดนกับไทย ทำให้ฝ่ายไทยเห็นว่าฝรั่งเศสมีเจตนาไม่สุจริต

ในระหว่างที่นายปาวียังอยู่ในปารีส รัฐบาลไทยได้รับข่าวว่าทางการฝรั่งเศสจะแต่งตั้งนายปาวีเป็นราชทูตประจำกรุงเทพฯ สืบต่อจากนายลอร์ซู ขาวนี้สร้างความวิตกกังวลแก่วงการรัฐบาลไทย ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีไปถึงกรมมหาดไทยว่า "...กรมหลวงเทเวศร์วงศ์... ปอศเสียเรื่องมองซิเออปาวี เป็นกงสุลเขเนอราล และ ซาเยตาแพ เจ้าคนนี้น่าคงจะกวนเรื่อง เมืองลาวมาก แต่ยังไม่กว่าดีกว่าจะไต่คิลองเคอ มามาก... .."²

¹ กองจดหมายเทศาภิบาล ฝ.11/11 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปกวรรถึง
นายลอร์ซู ลงวันที่ 9 มิถุนายน ร.ศ.110

* นายเดอลองกล (Deloncle) ในขณะนั้นเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เคยดำรงตำแหน่งกงสุลฝรั่งเศสประจำพม่า เดินทางมาเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2428 เพื่อขอขุดคลองกระแทกที่รัฐบาลไม่อนุมัติ และเพ่งเล็งว่าบุคคลผู้นี้มีทัศนคติไม่ดีต่อเมืองไทย

² องค์การการศึกษาศาสนา ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 46 หน้า 168 -- 169

เมื่อคราวที่นายปาวีได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลฝรั่งเศส มาดำรงตำแหน่งกงสุล
ที่สองประจำหลวงพระบาง รัฐบาลไทยเพิ่งเล็งพฤติกรรมของบุคคลผู้นี้มาก และพยายาม
กีดกันการหางานของนายปาวีในทุก ๆ ทาง นายปาวีเป็นผู้ที่มีความร่าเริงเกี่ยวกับ
ความเป็นไปต่าง ๆ ของลาว การที่รัฐบาลฝรั่งเศสแต่งตั้งบุคคลผู้นี้มาดำรงตำแหน่งราชทูต
ประจำกรุงเทพฯ ย่อมทำให้ฝ่ายไทยรู้สึกว่าการส่งคนชั่งใจคนแลไปจากไทย
อย่างแนบเนียน ในเมื่อก่อนหน้านี้นายปาวีจะมาดำรงตำแหน่งราชทูตไทยกับฝรั่งเศสมีข้อขัดแย้ง
หลายเรื่อง กรณีขัดแย้งเหล่านี้ยังไม่ได้ทำความตกลงกันให้เรียบร้อย รัฐบาลไทยจึงรู้สึก
วิตกที่จะต้องเจรจาปัญหาต่าง ๆ กับบุคคลเช่นนายปาวี ซึ่งเป็นผู้ที่ผู้นำไทยถือว่า เป็นนัก
จักรวรรดินิยมตัวยงของฝรั่งเศส

นายปาวีเดินทางมารับตำแหน่งราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ในเดือนมิถุนายน
พ.ศ. 2435 และไต่เปิดการเจรจากับกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ เกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ที่
ค้างคาอยู่ตั้งแต่สมัยของนายลออรัฐ รวมทั้งปัญหาการปักปันเขตแดน

กรณี เบง เมียน

ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2405 นายปาวีเข้าเฝ้ากรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ
เพื่อขอตัวบางเบียนคืนจากฝ่ายไทย นายปาวีกราบทูลว่า บางเบียนเป็นคนของฝรั่งเศส
ซึ่งฝ่ายไทยเองก็ยอมรับ มิฉะนั้นแล้วฝ่ายไทยก็คงจะไม่ทำการประหว่งฝรั่งเศสให้ทำการถน
ค่านและเรียกตัวบางเบียนกลับไป ฝรั่งเศสเองต้องการรักษาสัมพันธไมตรีอันดีกับไทย เมื่อ
ไทยทำการประหว่งเช่นนั้นจึงยินยอมถนค่าน แต่ฝ่ายไทยมองไม่เห็นเจตนาดีของฝรั่งเศส จึง
ได้ทำการจับกุมตัวบางเบียนไปคุมขังเอาไว้ นายปาวีตั้งข้อสงสัยว่า ถ้าหากบางเบียนเป็นคน
ในบังคับของไทยตามที่ไทย กล่าวอ้าง แต่ฝ่ายไทยจึงมิได้ทำการจับกุมตัวในทันทีทันใด
การที่ฝ่ายไทยพูดว่ากล่าวกับฝรั่งเศส ย่อมประจักษ์ชัดอยู่แล้วว่าไทยเองก็ยอมรับว่าบางเบียน
เป็นคนของฝรั่งเศส¹

กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการทรงไต่ถามนายปาวีว่า เมื่อฝ่ายไทยทราบเรื่องว่าบางเบียน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/6 คำเนาที่ 89/1701 กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ
กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ. 111

กับพวกพ้องตั้งค่านรกเข้ามาในเขตแดนไทย ก็ดำริที่จะมีคำสั่งให้จับกุมบางเป็นน แต่เนื่อง
จากเห็นว่าไทยกับฝรั่งเศสมีไมตรีต่อกัน จึงไต่แจงเรื่องให้ฝ่ายฝรั่งเศสทราบ เพื่อให้
โอกาสแก้ไขเหตุการณ์ก่อนที่ไทยจะกระทำตามสิทธิของไทย ฝรั่งเศสเองมิได้ลังเลไม่ยอม
ทำตามคำขอร้องของไทย ดังนั้น ถึงแม้ว่าจะได้รับคำตอบจากฝรั่งเศสว่ายินยอมถอนค่านัก
ไม่มีผลอะไร ทั้งนี้ เพราะไทยได้จับกุมตัวบางเป็นนไว้ก่อนหน้าที่จะได้รับคำตอบดังกล่าวของ
ฝรั่งเศส ฝ่ายไทยไม่สามารถคืนตัวบางเป็นนให้ฝรั่งเศส จนกว่าจะได้มีการปักปันเขตแดน
กันให้เรียบร้อยเสียก่อน ไทยยินยอมคืนให้แต่เฉพาะของชาติฝรั่งเศสกับปิ่นเท่านั้น¹

สาเหตุที่ทำให้ฝ่ายไทยไม่ยอมคืนตัวบางเป็นนให้แก่ฝรั่งเศส นอกจากฝ่ายไทยจะไต่
กรณีนี้เป็นเรื่องมีต่อของฝรั่งเศสรับแรงจูงใจจากปักปันเขตแดนกับไทยแล้ว ยังมีสาเหตุอีก
ประการหนึ่ง ดังจะเห็นจากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง
กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ตอนหนึ่งว่า "....การที่จะให้บางเป็นนไปนั้น กลัวจะเป็น
เหตุให้คนเช่นท้าวขันตีกับพวกที่ไปรับทราบตั้งญวนมาเหมือนกันนั้น หันเขาไปหาฝรั่งเศส
ให้มาขอร้องบาง เพราะคนพวกนี้กระตือรือร้นจะเอาจากอยู่ไม่ขาด อีกอย่างหนึ่งถ้าเรา
ไล่เขาบางเป็นนไปแล้ว บางเป็นนคงจะหาพวกในเมืองพวนไคมาก จะบูชาฝรั่งเศส
กันขึ้น ถ้าเป็นเช่นนั้นเราเสียเปรียบ เพราะเราเป็นญัก เขาเป็นญัก..... ถ้าผย
นั้นเป็นการคืนคืนอะไรได้ อย่าให้ของสงฆ์คืนจะเป็นการดี"²

ความคึกของไทยกับฝรั่งเศสนั้นตรงกัน ฝ่ายไทยไต่กรณีบางเป็นนต่อของฝรั่งเศส
จัดการปักปันเขตแดนโดยเร็ว ส่วนฝรั่งเศสถือว่าไทยต้องการปักปันเขตแดน จึงขอให้ไทย
ปล่อยตัวบางเป็นนเสียก่อน ฝรั่งเศสจึงจะเปิดการเจรจาเรื่องเขตแดน เมื่อทั้งสอง
ฝ่ายไม่ยอมยอมขอมต่อกัน จึงยังไม่มีการเจรจากันปักปันเขตแดนในระหว่างนี้

1

ก.

2

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/6 ร. ที่ 31/111 ต.ป. 56 พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ลงวันที่ 30 กรกฎาคม ร.ศ.111

ต่อมาในเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2435 นายปาวีเจ้าเผ่ากรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เพื่อขอตัวบางเป็นคินจากไทยอีกครั้งหนึ่ง แต่กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงปฏิเสธ และทรงขอร้องให้นายปาวีเปิดการเจรจาปักปันเขตแดนโดยเร็ว นายปาวีกราบทูลว่า แผนที่ตั้งของฝรั่งเศสยังจึก ทำไม่เรียบรอย ต้องรอไปจนถึงเดือน มกราคม พ.ศ. 2436 แต่หากไทยต้องการเจรจาเรื่องเขตแดนโดยเร็วก็ขอให้ปล่อยตัวบางเป็นคินเสีย ฝรั่งเศสจะไต่เร่งรัดทำแผนที่ให้แล้วเสร็จ และจะเปิดการเจรจาทันที กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงยินยอมว่า ไม่ปล่อยตัวบางเป็นคิน แต่ทรงยินยอมคินชิงชาติฝรั่งเศสให้แก่ นายปาวี¹

เมื่อพิจารณาเหตุทำพิพาทของฝ่ายฝรั่งเศสจะเห็นได้ว่านายปาวีพยายามถ่วงเวลาการเจรจাপักปันเขตแดน โดยยกเอากรณีบางเป็นคินมาเป็นข้ออ้าง ถ้าหากฝ่ายไทยยินยอมปล่อยตัวบางเป็นคิน เชื่อว่าฝรั่งเศสคงจะหาเรื่องอื่นมาเป็นข้ออ้างในการถ่วงเวลาเจรจาต่อไป สำหรับไทยนั้นถือว่า การปล่อยตัวบางเป็นคินก่อนทำการปักปันเขตแดน จะทำให้ไทยเสียเปรียบหลายประการ ดังพระราชดำริพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า "... ...ถ้าได้ปักปันเขตแดนกันแล้ว จะให้ไป มันมาทำอะไร ข้าหลวงกงระไม่ฉลาดเห็นแต่กตัญญู การที่จะยอมลงในครั้งนี้ เห็นว่าเป็นพยานว่าคนเหล่านี้เป็นของเขาล้วนแล้ว บ้านเมืองก็ควรเป็นของเขาอยู่เอง เห็นเสียเปรียบนัก เป็นเหตุหลายเรื่องข้าชากเงาไซของฝรั่งเศสอย่างยิ่ง แต่เห็นจะต้องจำเป็นลองดูกับสักพักหนึ่ง"²

ในต้นเดือนกันยายน นายปาวีเจ้าเผ่ากรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และเปลี่ยนท่าทีใหม่ โดยตกลงยอมรับคินชิงฝรั่งเศสกลับไป จึงเป็นอันว่าในระยะนี้กรณีบางเป็นคินยุติแต่เพียงเท่านี้ โดยเป็นที่รับรู้กันทั้งสองฝ่ายว่า ไทยจะส่งตัวบางเป็นคินให้แก่ฝรั่งเศส เมื่อการปักปัน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/6 สำเนาที่ 108/9259 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 25 สิงหาคม ร.ศ.111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.59/6 ร.ที่ 404/111 ร.ป. 74 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 26 สิงหาคม ร.ศ.111

เขตแดนเรียบร้อยแล้ว หลังจากตกลงกันได้ในเรื่องนี้บางเป็น ในตอนท้ายของการสนทนา กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการรับสั่งแก่นายปาวีว่า รัฐบาลไทยทราบข่าวว่าในขณะนี้หนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสกำลังเรียกร้องให้รัฐบาลยึดครองดินแดนลาว และได้ทราบว่าชาวฝรั่งเศสบางคน เช่น นายเคอลองกลได้เขียนแผนที่แสดงเขตแดนฝรั่งเศสว่าเขามาถึงเมืองนครราชสีมา ชาวเขานิยมขอให้รัฐบาลไทยหันเหออยู่บ้าง เนื่องจากไม่ทราบว่ารัฐบาลฝรั่งเศสมีข้อคิดอย่างไร "ทั้งนี้จะได้มีการปรึกษาเรื่องปักปันเขตแดนกันเสียให้เสร็จสิ้น" นายปาวีกราบทูลว่า ฝรั่งเศสเองก็อยากจะตกลงกับไทยให้เรียบร้อยแล้ว และทราบว่าอะไรจะนำใจเป็นเขตแดนไม่ได้ เกรงแต่ว่าไทยเองจะเป็นฝ่ายมีชัยของ ในที่สุดทั้งสองฝ่ายตกลงกันว่าต่างฝ่ายต่างจะนำแผนที่มาแสดงเขตแดนของฝ่ายตน ถ้าหากมีการลาเกินอย่างไรระใดทำการลดหย่อนแบ่งปันกัน¹

ในการเจรจาครั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่ากรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเชื่อถือคำพูดของนายปาวีมาก..... ปาวีผู้จริงที่ว่าไม่คิดเอาล่านำใจเป็นแดน..... มีความยินดีเป็นลนเกล้า ฯ ที่แลเห็นทางที่จะตกลงเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศสได้เร็วแล้ว เมื่อตกลงปักปันกันเสร็จก็จะเป็นการดีที่รักษาราชการได้ง่าย....." เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่อง ก็ทรงพอพระทัย ".....ที่พูดกันเสียใจตามความจริงตรง ๆ ดังนี้ เป็นการสมควรนัก เพราะฝ่ายใดก็คงจะต้องคิดรักษาดลประโยชน์ของตัวอยู่ด้วยกัน ซึ่งเธอพูดว่าจนปาวีตกลงเป็นอันจะปันเขตแดนนั้น เป็นดียิ่งนัก ฉันได้สั่งให้พระยาสุรศักดิ์ไทรวรรวมความสืบสวนควยเขตแดนจะหมายในแผนที่เพื่อจะได้กำหนดให้ตกลงตามความประสงค์ข้างฝ่ายเรา"³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.11/2 สำเนาที่ 113/9863 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 1 กันยายน ร.ศ.111

² ๑.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.11/2 ร.ที่ 450/111 ต.ป.81
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 5 กันยายน ร.ศ.111

จะเห็นได้ว่าฝ่ายไทยมีความเชื่อมั่นมากกว่าจะไต่ทำการเจรจาปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศส แต่ทว่าอีกหนึ่งเดือนต่อมา เหตุการณ์ได้เปลี่ยนแปลงไป โดยนายปาวีไคหิมนยกปัญหาการตั้งด่านรุกเขตแดนมาเป็นข้ออ้างในการเลิกลมการเจรจাপักปันเขตแดนกับไทย ดังจะไต่กล่าวต่อไป

การตั้งด่านรุกเขตแดน

อันที่จริงปัญหานี้เกิดขึ้นมานานแล้ว แต่ทั้งไทยและฝรั่งเศสก็ไม่ได้หาทางแก้ไข นอกจากจะทำการประหว่งและตั้งด่านโต้ตอบซึ่งกันและกัน ในขณะที่ไทยกำลังเตรียมการปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศส นายลาเนสของ ผู้สำเร็จราชการประจำอินโดจีนฝรั่งเศสได้โทรเลขแจ้งให้นายปาวีไคหิมนว่า ทหารไทยจำนวนหนึ่งมกรุกเขาไปในเขตแดนของฝรั่งเศสทางด่านกิ่งเหลา นายปาวีไคหิมนำเรื่องนี้มาประหว่งฝ่ายไทย พร้อมทั้งแจ้งให้ทราบว่าเป็นสถานการณ์เช่นนี้ฝรั่งเศสไม่อาจจะเจรจาเรื่องเขตแดนกับไทยได้ จนกว่าไทยจะมีคำสั่งให้กองทหารกลับมา กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการประธานคำตอบว่า "เรื่องนี้เป็นคำเล่าลือ ฝ่ายไทยก็ถือว่าฝรั่งเศสหาทางเข้ามา ฝรั่งเศสถือว่าไทยยกออกไป"²

กรณีนายซัมแปนัวส์ เอสกิลาค์ และบาระทอง

จากเหตุการณ์ที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าในตอนต้นเดือนกันยายนนั้น ไทยกับฝรั่งเศสมีลู่วางที่จะตกลงเรื่องเขตแดน แต่อีกหนึ่งเดือนต่อมาการณ์กลับเปลี่ยนไป โดยฝรั่งเศสได้ยกปัญหาเรื่องการรุกเขตแดนมาเป็นข้ออ้างในการเลิกลมการเจรจา และในเวลาที่ไม่ได้เกี่ยวกับการประหว่งเรื่องทหารไทยรุกเขตแดน นายปาวีไคหิมนทำการประหว่งไทยว่า เจาพนักงานไทยทำการข่มเหงชาวฝรั่งเศส 3 นาย คือ นายซัมแปนัวส์ เอสกิลาค์ บาระทอง โดยจับไล่คุกเกล้าเหล่านี้ออกจากประเทศไทย นายปาวีไคหิมนร้องให้รัฐบาลไทยจ้ะคำทำขวัญให้แกคนทั้งสาม มิฉะนั้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 11/2 นายปาวี ไกรบทูล กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 6 ตุลาคม ร.ศ. 111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 11/2 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ถึงนายปาวี ลงวันที่ 12 ตุลาคม ร.ศ. 111

แล้วจะไม่เจรจาเรื่องเขตแดนกับไทย¹ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงชี้แจงให้นายปาวี
ทราบว่า กรณีนี้ไม่เกี่ยวกับการเจรจาแต่อย่างใด - นายปาวีเองก็ได้รับปากกับฝ่าย
ไทยแล้ว ควรจะดำเนินการเจรจาต่อไป ฝ่ายไทยยินดีจะจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อย
ภายหลังปักปันเขตแดนเสร็จสิ้นลง²

จะเห็นได้ว่าปัญหาต่าง ๆ ที่นายปาวีโต้แย้งกับฝ่ายไทย นายปาวีได้นำมาเป็นข้ออ้าง
ในการระงับการเจรจาเรื่องเขตแดน รัฐบาลไทยจึงพยายามหาทางป้องกันมิให้เกิดปัญหาใหม่ ๆ
อีก วิธีการของฝ่ายไทยนับว่าน่าสนใจ แต่ฝรั่งเศสมิได้ให้ความร่วมมือแต่ประการใด

ข้อเสนอเกี่ยวกับ "วิถีชีวิต" (Modus Vivendi)

เมื่อต้นเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2436 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงยื่น
ข้อเสนอแก่นายปาวีดังนี้

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในปัจจุบันระหว่างไทยกับฝรั่งเศสสืบเนื่องมาจาก
รัฐบาลฝรั่งเศสกล่าวหาว่าไทยคุกคามสิทธิของญวน อันที่จริงแล้วดินแดน
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอยู่ภายใต้การปกครองของไทยมาเป็นเวลานานับ 100 ปี
ฝรั่งเศสไม่มีข้อพิสูจน์อันใดที่จะแสดงว่าดินแดนเหล่านี้เป็นของญวนโดย
ชอบธรรม เมื่อฝรั่งเศสส่งกำลังบุกรุกเข้ามาในดินแดนของไทย ไทย
จำเป็นต้องปกป้องคุ้มครองดินแดนที่เป็นสิทธิของตนมาแต่ดั้งเดิม อย่างไรก็ตาม รัฐบาลไทยต้องการหลีกเลี่ยงกรณีพิพาทเรื่องเขตแดน จึงยินยอม
ให้มีการสำรวจเขตแดนเพื่อแบ่งปันดินแดนให้เรียบร้อยทั้งสองฝ่าย ตลอดจน
จนทำข้อตกลงในปี พ.ศ. 2431 แต่ทั้งนี้ยังไม่อาจจะยุติข้อขัดแย้ง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.11/2 คำแปลที่ 13287 นายปาวี กราบทูล
กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 20 ตุลาคม ร.ศ.111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.11/2 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึง
นายปาวี ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ.111

ของทั้งสองฝ่าย ต่างฝ่ายต่างกล่าวหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งบุกรุกเข้าไปในเขตแดนของตน เพื่อหลีกเลี่ยงการทะเลาะวิวาททั้งปวง ฝ่ายไทยขอเสนอหลักการที่เรียกว่า "วิถีรักษาสีพ" (Modus Vivendi) นั่นคือการก่อกั้นแดนกลางกว้าง 50 กิโลเมตร ยาว 650 กิโลเมตร ตั้งแต่ใต้เมืองคำม่วนลงมาถึงที่แห่งหนึ่งแห่งใดในบริเวณแลตติจูดที่ 13 องศาเหนือ บริเวณดังกล่าวอยู่ในสันเขาปันน้ำทางฝ่ายไทยซึ่งติดต่อกับแดนญวน ทั้งสองฝ่ายจะต้องถอนกำลังทั้งหมดที่มีอยู่ในบริเวณนี้ สถานะของดินแดนจะคงอยู่โดยปราศจากกองทหารตลอดไป จนกว่าจะได้มีการแบ่งปันเขตแดนกันโดยเรียบร้อย¹

ภายหลังที่นายปาวีรับทราบข้อเสนอของฝ่ายไทย นายปาวีตกลงที่จะมีการพิจารณาด้วยกัน ดังนั้น จึงมีการประชุมเกี่ยวกับ "วิถีรักษาสีพ" ในวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2436 ณ สถานทูตฝรั่งเศส กรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการทรงชี้แจงว่า หลักการดังกล่าวเป็นการป้องกันและระงับเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นในปัจจุบันและอาจเกิดขึ้นในอนาคต ดินแดนที่ระบุไว้คือ บริเวณตั้งแต่ใต้เมืองคำม่วนลงมาถึงบริเวณลาวดอนไตที่ติดต่อกับเขมร ซึ่งขณะนั้นกำลังมีการขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส สำหรับบริเวณอื่นเช่น สิบสองจุไทย หลวงพระบาง หัวพันทั้งห้าทั้งหก เมืองพวน ตลอดจนคำเกิด คำมวน ไม่อยู่ในหลักการนี้ เพราะบริเวณดังกล่าวอยู่ในความคุ้มครองของข้อตกลงเมืองแฉ่ง ปี พ.ศ. 2431²

นายปาวีโต้แย้งว่า ข้อตกลงเมืองแฉ่งนั้นคุ้มครองเฉพาะหลวงพระบางกับหัวพันทั้งห้าทั้งหกเท่านั้น เมืองพวน คำเกิด คำมวน เป็นดินแดนของญวนและข้อตกลงเมืองแฉ่งก็มีได้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ป.18.1/1 กรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ถึง
นายปาวี ลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ.111 (พ.ศ. 2436)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ป.18.1/1 บันทึกสถานะภาพปัจจุบันของความสัมพันธ์
ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส วันที่ 21 มีนาคม ร.ศ.111

ระบือเมือง คำเกิด คำมาน กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการจึงทรงชี้แจงว่า เป็นความจริง
ที่ว่าเมืองคำเกิด คำมาน ไม่ได้ถูกระบุเอาไว้ในชอตกลง แต่ชอตกลงควรวางที่นายปาวีทำ
ไว้กับพระยอดเมืองขวาง ปี พ.ศ. 2432^{*} ย่อมยืนยันได้ว่า บริเวณดังกล่าวเป็นของไทย
และทรงถามนายปาวีว่า รัฐบาลฝรั่งเศสมีคำสั่งให้นายปาวียื่นขอเสนอแก่ไทยอย่างไรบ้าง
นายปาวีทูลตอบว่า ยังไม่ได้รับคำสั่งแต่ประการใด เหนือที่ของนายปาวีในขณะนี้คือรับฟังขอ
เสนอของไทย¹

เป็นที่น่าสังเกตว่า การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในครั้งนี้ มีข้อถกเถียงเกี่ยว
กับชอตกลงเมืองแดง ทั้งสองฝ่ายตีความในชอตกลงดังกล่าวไม่ตรงกัน นายปาวีอ้างว่าชอ
ตกลงเมืองแดงพาดพิงไปถึง เฉพาะหลวงพระบางและหัวพันทั้งห้าทั้งหกเท่านั้น เมืองพวน
คำเกิด คำมาน อยู่นอกเหนือชอตกลง ทั้งนี้เพราะนายปาวีถือว่า เป็นดินแดนของญวน ซึ่ง
ชออ้างของนายปาวีนั้นขัดแย้งกับขอเท็จจริงในชอตกลงที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีบันทึกไว้เป็นลาย
ลักษณ์อักษร การที่นายปาวีกล่าวอ้างเช่นนี้ คาดคะเนว่านายปาวีคงต้องการให้กล่าวอ้าง
ของตนสอดคล้องกับขอของฝ่ายฝรั่งเศสที่ว่า ญวนมีเขตแดนติดกับแม่น้ำโขงตั้งแต่เมืองพวน
ตลอดมาจนถึงเขมร สำหรับสืบสองจุไทยซึ่งถูกระบุไว้ในชอตกลงเช่นกัน นายปาวีมีใ้
ถึงเรื่องนี้ เพราะในขณะนั้นฝรั่งเศสยึดครองสืบสองจุไทยได้แต่ญ่เกี้ยว โดยกองทหารไทย
ต้องถอยออกจากเมืองแดงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2432 และหากนายปาวีสามารถทำให้ไทยยอมรับ
ได้ว่า ชอตกลงเมืองแดงมีผลสืบมาถึงเฉพาะหลวงพระบางและหัวพันทั้งห้าทั้งหก ฝรั่งเศสก็
ไม่ต้องกังวลว่าการส่งกำลังทหารรุกเข้ามาในบริเวณนี้จะถูกไทยประท้วงว่าละเมิดชอตกลง
เนื่องจากฝ่ายไทยคาดว่าฝรั่งเศสคงไม่ส่งกำลังทหาร เข้ามารุกรานหลวงพระบาง และหัวพันทั้งห้าทั้งหก
ซึ่งมีกองทหารไทยรักษาการณ์อยู่ตลอดเวลา^{**}

^{*} โปรดดูรายละเอียด หน้า 44

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18, 1/1 ล.ค. วันที่ 21 มีนาคม ร.ศ.111

^{**} หลังจากพระยาสุรศักดิ์มนตรีถอนกองทัพใหญ่จากหลวงพระบางกลับกรุงเทพฯ ในเดือน
มกราคม ร.ศ.108 แล้ว ยังมีกองทหารของพระพลญาณุรักษ์ (สุข ชูโต) และหลวงตันกรปลาศ
(อยู่) ประจำอยู่ที่หลวงพระบาง : เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ล.ค. เล่ม 4 หน้า 225

สำหรับฝ่ายไทยนั้นถือว่าชอกชกล เมืองแฉ่งไช้มังคับบริ เวณสิบสองจุไทย หัวตั้นทั้งหา
ทั้งหก เมืองพวน (หลวงพระบางอยู่นอกเหนือชอกชกลนี้ เนื่องจากในขณะที่ทำชอกชกล
ฝรั่งเศสยังยอมรับว่าหลวงพระบางเป็นประเทศราชของไทย) สำหรับ คำเกิด คำมวน ถึงแม้
จะไม่ใคร่เชื่อไว้ในชอกชกล ไทยก็ถือว่ารวมอยู่ด้วย เพราะเมืองทั้งสองอยู่ในแขวง
เมืองพวน การที่ไทยตีความว่าชอกชกล เมืองแฉ่งไช้มังคับบริ เวณตั้งแต่คำมวนขึ้นไปทาง
เหนือนั้น คาดว่าฝ่ายไทยหวังจะอาศัยความคุ้มครองจากชอกชกลนี้ ในกรณีฝรั่งเศสส่งกำลัง
ทหารมกรุกเข้ามาในบริ เวณนี้ ส่วนบริ เวณใต้เมืองคำมวนลงมาถึงเขมร ซึ่งไทยกับฝรั่งเศสกำลัง
มีกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนอยู่ในขณะนั้น โดยต่างฝ่ายต่างประท้วงว่าอีกฝ่ายหนึ่งรุกล้ำเขตแดน
ของตน ไทยจำเป็นต้องแสวงหาความคุ้มครองจากชอกชกลฉบับใหม่ ถ้าหากฝรั่งเศสยอมรับ
"วิวิธราชศัพท์" ของไทย ก็เท่ากับว่าดินแดนบริ เวณลาวกลางและลาวใต้อยู่ในความคุ้มครองของ
ชอกชกลนี้ เมื่อรวมชอกชกลใหม่กับชอกชกลเมืองแฉ่ง ซึ่งคุ้มครองดินแดนลาวตอนเหนือ ฝ่าย
ไทยก็หวังว่าเขตแดนไทยที่ติดต่อกับญวนตั้งแต่เหนือจรดใต้ จะปลอดภัยจากการรุกรานของฝรั่งเศส
ถ้าหากสหภาพกรังโง็งเป็นไปดังนี้ ฝ่ายไทยคาดหวังว่าการเจรจาปักปันเขตแดนของทั้งสองฝ่ายจะ
ดำเนินไปอย่างราบรื่น

ในการเจรจาครั้งนี้ ทั้งสองฝ่ายมีข้อโต้แย้งกันด้วยเรื่องการตีความชอกชกล เมืองแฉ่ง
ดังนั้น ฝ่ายไทยจึงยังไม่ทราบว่าทางนายปาวีจะตกลงรับหลักการของ "วิวิธราชศัพท์" หรือไม่
หลังจากการเจรจากันผ่านไปแล้ว นายปาวียังคงสงวนท่าทีไม่ยอมแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่าคนมี
ความเห็นอย่างใดเกี่ยวกับหลักการดังกล่าวของไทย ด้วยเหตุนี้ในวันที่ 25 กุมภาพันธ์
พ.ศ. 2436 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการจึงทรงมีลายพระหัตถ์เตือนนายปาวีว่า รัฐบาลของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีความปรารถนาที่จะจัดความยุ่งยากที่เกิดขึ้นระหว่างไทยกับฝรั่งเศส
เกี่ยวกับเรื่องเขตแดน แต่โดยที่ทางฝ่ายไทยยังไม่ทราบอย่างเป็นทางการว่า รัฐบาลฝรั่งเศส
มีความประสงค์อย่างไรในเรื่องนี้ และตัวนายปาวีก็ยังคงยืนยันว่ารัฐบาลยังไม่มีคำสั่งมาแต่
ประการใด ดังนั้นรัฐบาลไทยจึงขอเสนอต่อฝรั่งเศสว่า

1. ดินแดนซึ่งในปัจจุบันกำลังมีข้อถกเถียงเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ คือบริ เวณตั้งแต่
ใต้เมืองคำมวนลงมาถึงเมืองเชียงแตง ขอให้ดำรงความเป็นกลางชั่วคราวก่อน โดยใช้หลักการ

ของ "วิธีรักษาชีพ" ซึ่งฝ่ายไทยได้แจ้งให้ฝรั่งเศสทราบแล้ว จนกว่าจะได้มีการปักปันเขตแดนกัน

2. รัฐบาลไทยยินดีสละดินแดนที่มีพยานหลักฐานประจักษ์ชัดแจ้งว่าเป็นของญวนมาแต่ก่อน

3. ในการปักปันเขตแดน ถ้าเกิดปัญหาใด ๆ ที่เห็นว่าจะตกลงกันเองไม่ได้ รัฐบาลไทยขอเสนอให้อนุญาโตตุลาการ เป็นผู้วินิจฉัย¹

ผลปรากฏว่านายปาวีไม่ตอบหนังสือฉบับนี้ คาดว่าการที่นายปาวียังคงสงวนท่าทีเช่นนั้นเนื่องมาจากนายปาวียังมิได้รับคำสั่งจากรัฐบาลของตน

ข้อเสนอมติ 3 ของฝรั่งเศส

หลักฐานฝรั่งเศสระบุว่าในเดือน มีนาคม พ.ศ. 2436 ทางฝรั่งเศสทราบว่าการถึงแก่กรรมของนายมาสซี* (Massie) นายเคอลองส์ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดมณฑลพิษณุโลกมีโอกาสหีบยกเรื่องนี้มาประกอบขอแถลงต่อรัฐสภาเกี่ยวกับกรณีพิพาทที่มีอยู่กัมพูชา โดยขอให้รัฐสภาพิจารณาสิทธิของฝรั่งเศสและขอให้ดำเนินการ เพื่อให้ไทยเคารพสิทธินั้น

นายปอวูลวิลล์ (Pouvoirville) ผู้แต่งหนังสือ " L' affaire de Siam " บรรยายเหตุการณ์ตอนนีไวว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ป.18, 1/1 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์ไธสงาร ถึง นายปาวี ลงวันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2436

* นายมาสซีเป็นเกสเซอร์ในสังกัดกองทัพอังกฤษ เคยทำงานร่วมกับนายปาวีในหลวงพระบาง เมื่อเดือน กันยายน พ.ศ. 2434 ทางฝรั่งเศสแต่งตั้งให้นายมาสซีไปรับหน้าที่กงสุลที่สองประจำหลวงพระบางสืบต่อจากนายปาวี นายมาสซีถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2435 ในระหว่างเดินทางจากหลวงพระบางไปไซ่ง่อน หลักฐานไทยระบุว่านายมาสซีวิกลจริตจึงได้กระทำการอัตวินิบาตกรรมที่เมืองสีทันดร แต่ฝรั่งเศสกล่าวหาว่า นายมาสซีได้รับความคับแค้นใจเนื่องจากถูกกดขี่จากทางการไทย จึงเป็นเหตุให้หมกมุ่นจนถึงแก่กรรม

"มรดกมรดกอันน่าสลดใจของยูนิโคตฝรั่งเศสย่อมเป็นโอกาสที่จะพิจารณาปัญหา
 การฉ้อราษฎร์บังหลวง รัฐบาลก็หมดความรับผิดชอบ ในการประชุม
 รัฐบาลครั้งนี้ควรบันทึกไว้เป็นประวัติศาสตร์ของอินโดจีนฝรั่งเศส ซึ่งจะลืมเสีย
 มิได้ เพราะมีมติเกือบเป็นเอกฉันท์อนุมัติให้ดำเนินการ โดยทันทีเกี่ยวกับปัญหา
 เขตแดนกับไทย โดยมีเงื่อนไขว่าให้รัฐบาลใช้วิธีการที่ดีที่สุดที่จะกระทำให้
 สำเร็จโดยเร็วโดยเสียเงินและเลือดเนื้อน้อยที่สุด"¹

ควมเห็นค่าความทางรัฐม ฝรังเศสคงจะมีค่าถึงนายปาวีให้ดำเนินการ เรียกรอง
 สิทธิของฝรั่งเศสจากไทยอย่างเป็นทางการ ในวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ. 2436 นายปาวีเข้าพบ
 นายโรลิ่ง ยักมินส์* ที่ปรึกษาการทูตของรัฐบาลไทย ณ กระทรวงต่างประเทศ พร้อมทั้ง
 แจ้งว่า ตนได้รับคำสั่งจากรัฐบาลให้ยื่นขอเสนอแก่ไทยดังนี้

1. รัฐบาลฝรั่งเศสขออ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นดินแดนใน
 อาณัติของญวน
2. ให้รัฐบาลไทยถอนกองทหารที่ประจำอยู่ในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงออกไป
 ทั้งหมด
3. ให้รัฐบาลไทยชดเชยค่าทำขวัญให้แก่ชาวฝรั่งเศสที่ถูกข่มเหงจากเจ้าพนักงาน
 ไทย ณ เมืองท่าอุเทนและหนองคาย อีกทั้งให้ปล่อยตัวคนในบังคับญวนที่ถูกจับกุมตัวไปจากทุ่ง
 เจริญคำ นายปาวีขอคำแนะนำจากนายโรลิ่ง ยักมินส์ว่า ควรทำอย่างไรไทยจึงจะตกลงตาม
 ข้อเสนอ นายยักมินส์ตอบว่า ตนไม่มีหน้าที่ให้คำแนะนำใด ๆ แก่นายปาวี²

¹ อ้างไว้ในกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสและการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา
 สมัย ร.ศ. 112 เรียบเรียงโดย แซน บัจจุสานนท์ และ สวัสดิ์ จันทน์ หน้า 32.

* นายโรลิ่ง ยักมินส์ (Monsieur Gustave Rolin Jaequemyns) ผู้เชี่ยวชาญทาง
 กฎหมาย ชาวเบลเยียม เดินทางมารับราชการในตำแหน่งที่ปรึกษาการทูตของไทยเมื่อ
 วันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2435 จนถึง พ.ศ. 2444 ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น
 เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/1 ล.ก. วันที่ 21 มีนาคม ร.ศ. 111

หลังจากแจ้งขอเสนอของฝรั่งเศสให้นายโรลังบักมินส์ทราบ ต่อมาในวันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2436 นายปาวีโคเขาเผ่ากรมหลวงเทเวศร์วโรปการ เพื่อยื่นขอเสนอ 3 ข้อ ของฝรั่งเศสให้ทรงพิจารณา¹ รัฐบาลไทยใช้เวลาในการพิจารณาขอเสนอของฝรั่งเศส หลังจากวันที่ 14 มีนาคมไปแล้วนายปาวีมีหนังสือเร่งรัดฝ่ายไทยตลอดเวลาเพื่อขอ คำตอบ หนังสือฉบับหนึ่งของนายปาวี ลงวันที่ 21 มีนาคม พ.ศ. 2436 มีใจความเป็นเชิง เตือนฝ่ายไทยว่า ".....กรุงฝรั่งเศสแม้ไม่มีความคิดอันร้ายต่อกรุงสยาม แต่ได้ตกลงกันแล้ว ที่จะไม่ทอดทิ้งอำนาจซึ่งเป็นของ เมืองญวนและเมืองเขมร แลข้าพเจ้าได้ทูลฝ่าพระบาทแล้วว่า กอเวนเมนต์ฝรั่งเศสได้แสดงความใน เรื่องนี้ต่อที่ประชุมพวกเคบู่เต ในเวลาใดเพียงกันถึง งบประมาณเมืองขึ้นแล้ว....."

เวลาผ่านไปจนถึงวันที่ 4 เมษายน พ.ศ. 2436 รัฐบาลไทยจึงได้ขอเสนอของ ฝรั่งเศส ซึ่งมีใจความดังนี้

1. การอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของฝรั่งเศส ควรต้องพิจารณาว่า เขตแดนของแม่น้ำอยู่ตรงไหน ขอให้ฝรั่งเศสทำการปักปันเขตแดนกับไทยโดยเร็ว ถ้ามี ปัญหาเกิดขึ้น ไทยยินยอมให้ประเทศเป็นกลางทำหน้าที่ตัดสิน

2. รัฐบาลไทยยินดีที่จะถอนทหาร ออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตามหลักการของ "วิธีรักษาสันติภาพ" ที่เสนอแก่ฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 23 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2436

3. รัฐบาลไทยยินดีพิจารณากรณีงานเขียน ซิมเปนิวส์ เอสกลิตบาร์ตอง ภายหลังการปักปันเขตแดนสำเร็จเรียบร้อยแล้ว

ก่อนหน้าที่ยกข้อ 3 นี้มาพิจารณาก่อนหน้านี้ ฝ่ายไทย ฝรั่งเศสได้ส่งเรือลูติน (Lutin) เข้ามายังในกรุงเทพฯ โดยมีปัญญชาการทหารเรือประจำไซ่ง่อนเดินทางร่วมมาด้วย ฝรั่งเศสจะ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/1 นายปาวี กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 21 มีนาคม ร.ศ.111

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/1 กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ถึง นายปาวี ลงวันที่ 4 เมษายน พ.ศ. 112

มีเจตนาอย่างใดก็ตาม ฝ่ายไทยก็เห็นว่า การส่งเรือรบเข้ามาในลำน้ำเจ้าพระยาในระหว่างนี้เป็นกรณีร้ายบังคับไทยให้ตกลงตามขอเสนอของฝรั่งเศส แต่ฝ่ายไทยก็มีใ้ทำการขัดขวางแต่อย่างใด เนื่องจากฝรั่งเศสมีสิทธิกระทำการดังกล่าวตามสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี ปี พ.ศ. 2399

ต่อมาหลังจากได้รับคำตอบจากฝ่ายไทยแล้ว นายปาวีโตแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า ฝรั่งเศสจะนำเรือรบอีกลำหนึ่งชื่อ คอมेट (Comète) เข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อรับผู้บัญชาการทหารเรือกลับไปซึ่งตน กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการทรงนำเรื่องนี้ไปปรึกษากับ นายโรลันด์มินส์ นาวาเอกเดวี โจนส์ ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ และนายเฟรนช์กงสุลอังกฤษประจำไซ่ง่อน ทั้งหมดลงความเห็นว่

".....จะปล่อยให้เข้ามาที่ละลำสองลำอย่างเมืองฟูกูเจี้ยนไม่ได้ ถ้าจะเป็นชู้กันก็ให้ปรากฏไป จะรบก็ให้ตัว จะมาเล่นลอยที่หัวกันนี้ไม่ได้ ก็จะทำให้ได้อยู่แต่ปากน้ำเท่านั้น ไม่ให้ขึ้นมากรุงเทพฯ เห็นควยเกล้าว่า การที่ฝรั่งเศสทำนี้ เล่นทำขี้ไม่ให้รบเห็นเป็นขี้ ถ้าขี้ไม่กลัว เล่นขี้ โทโสให้ไทยโกรธก่อนแล้ว จะหาว่าไทยลงมือก่อนเท่านั้น....."¹

อันที่จริงฝ่ายไทยเองก็รู้สึกวิตกเกี่ยวกับการห้ามเรือรบฝรั่งเศส ทั้งนี้เพราะสัญญาทางพระราชไมตรีที่ไทยทำไว้กับฝรั่งเศส ปี พ.ศ. 2399 ข้อ 15 ที่ว่าควยเรือเรือรบนั้นไม่รั้ดกุม ในสัญญาระบุว่า เรือรบฝรั่งเศสทุกลำมีสิทธิจอดสมอได้ที่ปากน้ำสมุทรปราการ แต่ถ้าจะเดินทางมากรุงเทพฯ หลังจากทำความตกลงกับฝ่ายไทยในเรื่องที่จอดแล้ว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/1 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 5 เมษายน ร.ศ.112

ก็ขึ้นมาได้ * กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ เองก็ทรงตระหนักในความจริงข้อนี้ ดังปรากฏใน
คำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ".....การที่จะขึ้นมากองเทพ ๑ นั้น
สัญญาอังกฤษให้อนุญาต แต่สัญญาฝรั่งเศส เป็นแต่ของบอกเจ้าพนักงานให้จัดที่จอด แต่ถา
ไม่จัดที่จอด จะขึ้นขึ้นมาก็คงไม่ทำหัด...." ¹ แต่อย่างไรก็ตามกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ
ทรงแจ้งใ้หมายปาวีทราบ ว่า ฝ่ายไทยยินยอมให้เรือคอเมตจอดอยู่เพียงแต่ปากน้ำสมุทรปราการ
เท่านั้น ซึ่งปรากฏว่า นายปาวียินยอมแต่โดยดี ทั้งนี้กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการทรงมี
ความเห็น ว่า "เป็นเศษพระบารมีอย่างยิ่งแล้ว" เรือคอเมตเดินทางรับผู้บังคับบัญชาการทหาร
เรือซึ่งกลับไปในวันที่ 13 เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

ความเคลื่อนไหวของฝรั่งเศสในครั้งนี้อีกว่า ฝรั่งเศสมีแผนการใช้กำลังทางเรือ
ปฏิบัติงานร่วมกับกำลังทางบก ในการบีบบังคับไทยให้ยอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศส ดังจะเห็น
ได้ว่า เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสอนุมัติให้รัฐบาลฝรั่งเศสดำเนินการให้ไทยเคารพสิทธิของญวนแล้ว
รัฐบาลไคสีงไคส่งไปยังนายลาเนสของ ผู้สำเร็จราชการประจำอินโดจีน ให้ดำเนินการขับไล่
ไทยให้พ้นจากดินแดนที่กำลังพิพาทกันอยู่ นายลาเนสของจึงมีคำสั่งไปยังนายบริแอ (Brière)

* สนธิสัญญาฉบับภาษาไทยระบุว่า "เรือรบฝรั่งเศสจะเข้ามาทอดจอดได้แต่เพียงหน้าด่าน
เมืองสมุทรปราการ ถ้าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ ในหมอกท่านเสนาบดีฝ่ายไทยในกรุง ท่าน
เสนาบดีฝ่ายไทยยอมให้ขึ้นมาจอดอยู่ที่ไหน ก็ขึ้นมาจอดได้"

ฉบับภาษาอังกฤษระบุว่า "French men-of-war may go up the river and
drop the anchor at Paknam; should they want to proceed to Bangkok,
they must inform the Siamese authorities, and arrange with them as to the
place where they may anchor."

ฉบับภาษาฝรั่งเศสระบุว่า "Les bâtiments de guerre Français pourront
pénétrer dans le fleuve et jeter l'ancre à Paknam; mais ils devront
avertir l'autorité Siamoise pour remonter jusqu'à Bangkok, et s'entendre
avec elle relativement à l'endroit où ils pourront mouiller."

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18.1/1 กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 112

เรลสังคัสเปรีเออร์ ประจำวนเหนือ ในวันที่ 21 มีนาคม พ.ศ. 2436 มีใจความว่า

"รัฐบาลไทยคงมายังข้าพเจ้าว่า ใต้ตกลงใจที่จะจัดการรื้อเกล้าเขต
แผนที่ฝ่ายไทยกระทำอยู่ ข้าพเจ้าคิดว่างานนี้คงกระทำโดยง่าย แต่
ข้าพเจ้าเกรงว่าในขณะที่เรากำลังดำเนินการอยู่นั้นทางแม่น้ำโขงตอนล่างอยู่นี้
ฝ่ายไทยคงจะหาทางก่อเหตุเป็นศัตรูแก่เราทางญวน จึงจำต้องเพิ่มกำลัง
ชายแดนให้มากขึ้น ในกรณีนี้ข้าพเจ้าตกลงดำเนินการทุก ๆ แห่งพร้อม ๆ
กันครั้งนี้ จำเป็นที่กองทหารของเราจะต้องสาม เรอแม้จะมีฝ่ายไทย
ล่าถอยไปโดยไม่ต้องการให้มีการรบพุ่ง และจะต้องให้มีการปะทะอย่าง
รุนแรงที่น้อยที่สุด ทั้งนี้จะเป็นไปได้อีกต้องจัดให้มีจำนวนทหารมากพอที่
จะบีบบังคับอีกฝ่ายหนึ่งใด กับให้บังคับกองทหาร แกร่งอาวุธให้ทราบ
ควยว่า รัฐบาลไทยคงที่จะให้ความคุ้มครองเต็มที่ ในพยายามรวบรวม
จักรวรรดิที่อยู่ตามป่าเขามาเป็นพวกของเรา.... มีศรัทธาต่อเรา...
จะต้องทำถนนเชื่อมต่อกันระหว่างญวนกับแม่น้ำโขง.... ให้รู้จักเจ้าเหนือที่
ตรวจการฝ่ายพลเรือน ดำเนินการสำรวจถนนทาง ตลอดจนพิจารณา
ที่จะก่อสร้างถนน.... ในการดำเนินการตามคำสั่งนี้ ให้เลือกเช่น
เรลสังคัสเปรีเออร์เป็นผู้อำนวยการ และปฏิบัติภารกิจให้เป็นไปในลักษณะ
ที่เข้มแข็งแน่นอน"

แต่คงจะเนื่องจากสถานการณ์ยังไม่อำนวยให้ฝรั่งเศสปฏิบัติการทางเรือ หรือเนื่อง
จากฝรั่งเศสยังไม่ทราบว่าปฏิบัติการทางบกจะเกิดเป็นอย่างไร ถ้าหากกำลังทางบกปฏิบัติงาน
โดยดี การไต่ถามทางเรือก็มีความจำเป็น ดังนั้น ในระหว่างนี้ฝรั่งเศสจึงไม่มีความ
เคลื่อนไหวทางเรือใด ๆ มากไปกว่าที่ใดกล่าวมา

สำหรับการติดต่อทางจารุฑระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในขณะนั้น ปรากฏว่าคำตอบ
ขอเสนอของฝรั่งเศสที่ฝ่ายไทยแจ้งในนาย.ว่าที่ทราบเมื่อวันที่ 4 เมษายน พ.ศ. 2436 นั้น

1 อาจไว้ใน กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และการรบที่ปากน้ำเจ้าพระยา

นายปาวีไม่เห็นชอบด้วย โดยแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบในวันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2436 ว่า
ฝรั่งเศสมองไม่เห็นความจำเป็นใด ๆ ที่จะต้องใช้ "วิธีการพิเศษ" ของฝ่ายไทยแก้ไขปัญหาเรื่อง
เขตแดนและยืนยันว่า มีทางเดียวที่ไทยกับฝรั่งเศสอาจตกลงกันได้ นั่นคือ ให้ไทยถอนทหาร
จากฝั่งซ้ายกลับมาฝั่งขวาแม่น้ำโขงทั้งหมด ถ้าไทยปฏิบัติตามขอเรียกร้องนี้ ฝรั่งเศสจะเปิด
การเจรจาปักปันเขตแดนทันที¹ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการประท้วงคำขอของนายปาวีว่า
ขอเสนอต่าง ๆ ของไทยนั้น เกิดจากความปรารถนาที่จะจัดच्छักแย่งเรื่องเขตแดนในทันที
ไป ไทยจะไม่ยอมเสียสละดินแดนที่ไทยมีสิทธิครอบครอง สำหรับเรื่องการถอนทหาร ถ้า
หากฝรั่งเศสลดอันดับที่ได้จัดตั้งขึ้นในเร็ว ๆ นี้ทั้งหมด ไทยยินดีจะลดอันดับฝ่ายไทยเช่นกัน²

การเจรจาเรื่องเขตแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในขณะนี้ไม่มีมิ่ง เกิดผลแต่ประการใด
เนื่องจากทั้งสองฝ่ายไม่อาจจะตกลงกันได้โดยปราศจากข้อขัดแย้งต่าง ๆ ตามหลักการโดยทั่วไปใน
กรณีผลประโยชน์ของสองชาติขัดแย้งกัน ทั้งสองฝ่ายอาจเลือกใช้การคำนวณงานทางการทูต
च्छักแย่งกันนั้น แต่จะเห็นได้ว่าในขณะนี้ไทยกับฝรั่งเศสไม่สามารถใช้ "การทูต" เป็น
เครื่องมือจัดच्छักแย่ง สำหรับฝรั่งเศสเมื่อเห็นว่าในขณะนั้นการทูตของตนใช้ไม่ได้ผล
เนื่องจากไม่อาจทำให้ไทยปฏิบัติตามขอเสนอของตน ฝรั่งเศสจึงได้หันไปใช้ "การสงคราม"
เป็นเครื่องมือบีบบังคับไทย โดยส่งกำลังทหารบุกรุกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในเดือน
เมษายน พ.ศ. 2436 ทำให้ไทยต้องเผชิญกับภาวะคับขันทางชายแดนเป็นครั้งแรก ในรัชสมัย
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ป.18, 1/1 นายปาวี กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 7 เมษายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ป.18, 1/1 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึง
นายปาวี ลงวันที่ 8 เมษายน ร.ศ.112

ประเด็นสำคัญของการขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสก็คือ สิทธิในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงควรจะเป็นของใคร ฝ่ายไทยถือว่าดินแดนดังกล่าวอยู่ในความปกครองของตน และไต่ถามเนิ่นการต่าง ๆ เพื่อคุ้มครองสิทธิของไทย ส่วนฝรั่งเศสนั้นก็ถือว่าตนมีสิทธิในดินแดนนี้ในฐานะที่ตนเป็นผู้สืบสิทธิจากญวน อันที่จริงดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นดินแดนที่ไทยกับญวนต่างมีสิทธิพลอยร่วมกัน ดวยหัวเมืองเหล่านี้เป็นเมือง "สองฝ่ายฟ้า" ในอดีตไทยกับญวนก็เคยขัดแย้งกันในปัญหานี้ ภายหลังญวนตกไปเป็นเมืองขึ้นฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจึงเป็นตัวแทนของญวนในการโต้แย้งสิทธิเหนือดินแดนนี้กับไทย ฉะนั้นกล่าวได้ว่าการขัดแย้งในประเด็นที่กล่าวมาเป็นสาเหตุระยะยาวที่ทำให้ไทยเผชิญกับวิกฤตการณ์ในปี ร.ศ. 112 โดยมีสถานการณ์ต่าง ๆ อำนวยให้ไทยหลีกหนีภาวะดังกล่าวไม่พ้น

ไทยเผชิญวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเริ่มตึงเครียด เมื่อ ทั้งสองฝ่ายไม่อาจตกลงกันได้ ในปัญหาเขตแดนและปัญหาดินที่ย่อยต่าง ๆ ในขณะนั้นฝรั่งเศสส่งเรือรบลำหนึ่งเข้ามากรุงเทพฯ ทำให้ฝ่ายไทยหวาดระแวงว่าฝรั่งเศสเจตนาใช้เรือรบเป็นเครื่องมือบีบบังคับไทยให้ยอมรับขอเสนอของฝรั่งเศส ทางกรมไทยจึงได้เริ่มเร่งเตรียมการป้องกันกรุงเทพฯ

ตลอดจนติดต่อขอความช่วยเหลือจากอังกฤษในกรณีไทยอาจถูกฝรั่งเศสโจมตี สถานการณ์ทวีความตึงเครียดเมื่อฝรั่งเศสส่งกำลังบุกรุกทางชายแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกิดการต่อสู้กับกำลังป้องกันของไทย กองทัพฝรั่งเศสทำการรบได้ผล สามารถขับไล่ทหารไทยออกไปจากที่มั่นบางแห่งได้ในเวลาอันรวดเร็ว ฝ่ายไทยไม่อาจจะต้านทานได้เนื่องจากกองทัพขาดแคลนอาวุธประการหนึ่ง ทหารซึ่งเกณฑ์มาจากชาวพื้นเมืองขาดความชำนาญในการรบอีกประการหนึ่ง และประการสุดท้ายกองทัพฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ขาดการประสานงาน หลังจากทางกรุงเทพฯ ได้รับรายงานเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น คณะรัฐบาลยังไม่อาจจะลงมติได้ว่าควรส่งกองทัพไปจากกรุงเทพฯ ไปสนับสนุนทางชายแดนหรือไม่ ทั้งนี้เพราะบุคคลสำคัญในคณะรัฐบาลมีความเห็นแตกแยกเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งสนับสนุนให้ทำการรบนั้นแตกหักกับฝรั่งเศส อีกฝ่ายหนึ่งมีความเห็นว่าไทยกับฝรั่งเศสมีทางที่จะเจรจาทกลงกันได้ จึงคัดค้านมิให้ทำสงครามกับฝรั่งเศสอย่างเปิดเผย โดยขอให้รักษาสอบเขตของการสู้รบให้เป็นไปในแบบการต่อสู้ป้องกันตัว เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ไทยในการเจรจาท้องถิ่นกับฝรั่งเศส แต่เมื่อเหตุการณ์ทางชายแดนรุนแรงยิ่งขึ้น คณะรัฐบาลจึงลงมติให้จัดส่งกองทัพจากกรุงเทพฯ ไปทำการสนับสนุนพร้อมกันนั้นก็ให้ทางตกลงกับฝรั่งเศส ทว่าสถานการณ์ของไทยกลับเลวร้ายถึงที่สุด เมื่อเกิดเหตุการณ์อันไม่คาดฝันที่ปากน้ำ โดยเรือรบฝรั่งเศสสองลำที่ผ่านแนวป้องกันของไทยเข้ามากรุงเทพฯ รัฐบาลไทยขอความช่วยเหลือทางการทูตจากอังกฤษในเหตุการณ์ครั้งนี้ แต่อังกฤษมิได้เข้ามายุ่งเกี่ยวกับประการใด ไทยจึงต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตโดยลำพัง

ความเคลื่อนไหวของไทยกับฝรั่งเศสในช่วงระยะเดือน เมษายน - เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2436

เหตุการณ์ในเดือน เมษายน พ.ศ. 2436

การรณบริเวณหัวเมืองลาวกาว

ฝรั่งเศสคุมกำลังทหารญวนและเขมรประมาณ 400 คน ลงเรือล่องมาตามลำน้ำโขง บุกรุกเข้ามาในเขตแดนไทย ทำการจับไล่ทหารไทยที่ตั้งอยู่ ณ บ้านบุ่งขลา และบ้านเสียมโบก แขวงเมืองเชียงแตง ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2436 วันต่อมาฝรั่งเศสยกทัพเข้ายึดเมืองเชียงแตง หลวงพิพิธสุนทร (ของอิน) และนายรอยโทคราม ขาหลวงไทยประจำเมืองเชียงแตง กองชายพม่ายู่เมืองขาราวีวัตร ผังโขงตะวันตก พร้อมด้วยทหารไทยประมาณ 20 คน หลังจากนั้นฝรั่งเศสก็มุ่งหน้าไปทางแก่งผิ และยึดตั้งมั่นได้ในวันที่ 4 เมษายน หลวงเทพนทรเทพ ขาหลวงเมืองสีทันดรทราบข่าวก็จึงจัดกำลังไปสกัดทัพฝรั่งเศสที่ดอนสาคร (ดอนคอน) ในระหว่างนั้น พระประเทศคึกกิจกำลังเดินทางกลับจากตรวจราชการเมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อได้ทราบข่าวจึงมีหนังสือกราบทูลกรมหลวงพิชิตปรีชากรให้ทรงทราบและสั่งให้ขุนวิจิตรชลหาญ จัดเตรียมเสบียงอาหาร อาวุธ และกำลังผู้คน จากเมืองมุลป่าโมกข์¹ ประมาณ 100 คน แล้วให้ท้าวสุริยวงษ์ กรมการเมืองมุลป่าโมกข์ คุมลงมารักษาเมืองสีทันดร

หลังจากกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงทราบเรื่องแล้ว ทรงเกรงว่าหากกองทัพพระประเทศคึกกิจตั้งรับฝรั่งเศสไม่อยู่ ฝรั่งเศสอาจยกเข้ามาถึงจำปาศักดิ์ จึงโปรดให้นายสุตจินดา (เลื่อน ณ นคร) ขุนอินทรประสาธ นายร้อยตรีคล้าย ท้าววรกิติการ กรมการเมืองอุบลราชธานี คุมกำลังทหาร 100 คน และกำลังเมือง (ชายฉกรรจ์ที่ไม่ได้เป็นทหาร) 500 คน ยกไปสมทบกับพระประเทศคึกกิจที่สีทันดร และโปรดให้นายรองชิต คุมกำลังเมืองศรีสะเกษและซุซันซ์ 1000 คน ยกไปรักษาเมืองนครจำปาศักดิ์ ในวันที่ 10 และ 14 เมษายน ตามลำดับ นอกจากนี้ยังโปรดให้หลวงบริรักษ์รักษากร หลวงสาแ琅ฤทธิ์ นายบรรหารภูมิสถิตย์ นำกำลังเมืองประมาณ 1,000 คน ไปสกัดทัพฝรั่งเศสที่เมืองตะโปน เมืองวัง เมืองพิน เมืองนอง นายร้อยโทเล็ก และ ท้าวบุตวงษา กรมการเมืองอุบล

¹

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/1 สำเนาโทรเลขลับ ขุนวิจิตรชลหาญ
เมืองนครจำปาศักดิ์ กราบทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 112

คุมทหาร 12 คน กำลังเมืองอุบล 500 คน เมืองสองคอนคณฑก 500 คน เมืองพลาน
200 คน เมืองเขมราฐ 800 คน รวม 2,000 คน ยกไปตั้งรักษาด่านบ้านต๋องหวาย
ภูกระไดแกว แขวงเมืองพอง เมืองพลาน¹

กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงมีความเห็นเกี่ยวกับการกระทำของปลัดเสด็จดังนี้

".....การที่ฝรั่งเศสแคว้นทำอาการเป็นทัพโจร จูโจมเข้ามาปล้น
บ้านเรือนหัวเมืองปลายด่านแดนครั้งนี้เป็นที่ปลาด และอัศจรรย์ยิ่งนัก
จะถือใจว่าเป็นกองทัพรังเศสก็ผิดใจ ครั้นจะว่ามีไซ่ ก็ใครอื่นเล่า
จะกระทำดังนี้ได้ แต่สังเกตคนที่มากไม่มาก แลอาการที่ทำก็เป็น
การจูโจมเข้ามามิได้คิดถึงการเบี่ยงหน้า ถ้ามีไซ่ทัพโจร ก็คงจะมีที่
มุ่งหมายในการรับรองภายในแห่งใดแห่งหนึ่ง แลอาไสรบแก่ความ
วางใจมิใคร่วัง แลคนนั้นกำลังและมีมือลาว ตามที่ใครเห็นอยู่
เต็มใจควยกัน ถึงใครรับตั้งค้นเข้ามา ถ้าทำการตลอดเข้ามาจนถึงที่
ที่มุ่งหมายจะอาไสรบภายในเขารวมรวมกันเขาหาที่มั่น ก็เห็นจะเป็น
การใหญ่อยู่ ถ้าหลวงเทพเสธารและ พระประชา มีกำลังรับรองได้
7 - 8 เวลา รอกองทัพเมืองอุบลไปถึงกอนเสียจำปาศักดิ์ได้ การคง
สงบระงับลงได้....."²

เมื่อทางกรุงเทพ ฯ ทราบข่าวฝรั่งเศสส่งกำลังบุกรุกชายแดน รัฐบาลได้ตระเตรียม
จัดส่งอาวุธไปทางชายแดน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยในการปฏิบัติงานของ
กรมหลวงพิชิตปรีชากรมาก ดังจะเห็นได้จากพระราชโองการเลขาที่มีความว่า "ฉันแลเสนาบดีสภา
ได้ทราบการซึ่งเขोजักไป เห็นเป็นที่ควรสรรณเสริญยิ่งนัก ขอให้มั่นใจเถิดว่าจะอุดหนุนจน

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/2 สำเนาที่ 2/112 กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 9 เมษายน ร.ศ.112

สุดท้าย^๑

ราวปลายเดือนเมษายน กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงแจ้งให้ทางกรุงเทพฯ ทราบว่า ทรงวางแผนการที่จะส่งกำลังทหารบุกเข้าไปในเขตแดนของฝรั่งเศสทางด่านที่ติดต่อกับญวนและ เขมร เพื่อเป็นการโต้ตอบฝรั่งเศส โดยจะเสด็จไปบัญชาการทัพ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์^๒ แผนการนี้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงนำขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งกราบบังคมทูลว่า จะต้องนำไปหารือกับกรมหลวง เทววงษ์โรปกาว^๓ เรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า ".....เห็นว่าความคิดกรมหลวงพิชิต เป็นความคิดที่เกิดจากความรักบ้านเมือง แต่ไม่น่าที่จะทำ การเล็กน้อยให้เป็นข้ออ้างสงครามใหญ่ แลเสียชั้นเชิงที่จะพุดจา ซึ่งเขาจะหาจากกรมหลวง เทววงษ์ก่อนดีแล้ว แต่ความเห็นฉันดังนี้^๔

การที่ฝ่ายไทยไม่คิดที่จะทำการรบขึ้นแตกหักกับฝรั่งเศสนั้น เนื่องจากทางรัฐบาลเชื่อ ว่าการบุกรุกชายแดนไทยครั้งนี้ เป็นการดำเนินงานของรัฐบาลฝรั่งเศสประจำอินโดจีนแต่เพียง ลำพัง มิได้รับความอุดหนุนจากรัฐบาลฝรั่งเศส ณ กรุงปารีส เมื่อเป็นเช่นนั้นการสู้รบคงไม่ ใหญ่โตอะไรนัก ถ้าหากไทยพยายามระมัดระวังขอบเขตของการสู้รบให้เป็นที่ปลอดภัยของ การต่อสู้เพื่อป้องกันตัว ก็จะทำให้ไทยได้เปรียบในการเจรจากับฝรั่งเศส ในทางตรงข้าม

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.๑๘.๑/๒ โทรเลขที่ ๑/๘๖๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้า อยู่หัว ถึง กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ ๒๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.๑๘.๑/๒ สำเนาโทรเลขลับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๒๕ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒

^๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.๑๘.๑/๒ ไปรเวตที่ ๕๙/๑๔๔ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๓๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒

^๔ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.๑๘.๑/๒ ไปรเวตที่ ๘๒/๑๔๔ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๓๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒

ที่จะได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา¹

การติดต่อกับอังกฤษ

ในขณะนี้ไทยพยายามติดต่อทางการทูตกับอังกฤษอย่างใกล้ชิด สิ่งที่รัฐบาลไทยอยากทราบเป็นอย่างยิ่งก็คือ อังกฤษทำประการใดบ้าง ในกรณีนี้ไทยถูกคุกคามจากฝรั่งเศส กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงมีโทรเลขกำชับให้พระยามหาโยธา (นกแก้ว ครุเสถียร) อัครราชทูตไทยประจำลอนดอน เข้าพบ ลอร์ดโรสเบอรี (Lord Rosebery) รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศอังกฤษ เพื่อขอคำตอบในเรื่องนี้² ลอร์ดโรสเบอรีได้ให้คำแนะนำว่า ไทยไม่ควรกระทำการเป็นศัตรูกับฝรั่งเศสอย่างเปิดเผย เช่น สั่งซื้ออาวุธจากอังกฤษ และอื่นๆ เพราะอาจทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสหาเหตุประกาศสงครามกับไทย โดยอ้างว่าเพื่อทำการยึดเครื่องสาตราวุธที่อาจเป็นอันตรายต่อฝรั่งเศส ไทยควรหาทางตกลงกับฝรั่งเศสโดยสันติวิธี โดยอาจใช้วิธีส่งทูตพิเศษไปตกลงที่ปารีส หรือให้ประเทศอื่นช่วยไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทที่มีต่อกัน³ ภายหลังที่อังกฤษทราบข่าวการสู้รบระหว่างไทยกับฝรั่งเศสบริเวณแม่น้ำโขง อัครราชทูตไทยได้แจ้งให้ลอร์ดโรสเบอรีทราบว่า ไทยจำเป็นต้องต่อสู้เพื่อป้องกันชีวิตและทรัพย์สินของพลเมือง ซึ่งลอร์ดโรสเบอรีมีความเห็นว่า รัฐบาลไทยควรมีโทรเลขชี้แจงให้รัฐบาลฝรั่งเศสที่ปารีสเข้าใจว่า รัฐบาลไทยไม่ปรารถนาที่จะทำการรบพุ่งกับฝรั่งเศสแต่อย่างใด⁴

¹ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ๘.18.1/4 โทรเลขที่ 3704 พระสุริยานุวัตร กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ๘.18.1/1 โทรเลขที่ 363 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึง พระยามหาโยธา ลงวันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 112

³ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ๘.18.1/6 โทรเลขที่ 2159 พระองค์เจ้าวิชฌามานุวงศ์ และพระยามหาโยธา กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 27 เมษายน ร.ศ.112

⁴ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ๘.18.1/6 โทรเลขที่ 2896 พระยามหาโยธา กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 12 พฤษภาคม ร.ศ.112

ท่าทีของอังกฤษที่กล่าวท้าทายไม่ให้ไทยใช้อาวุธ ตลอดจนให้คำแนะนำ
ชี้แจงให้รัฐบาลฝรั่งเศสทราบโดยตรงว่าไทยไม่ต้องการรบพุ่งกับฝรั่งเศสนั้น บุค
รัฐบาล เช่น พระเจาองยาเชอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เสนาบดีว่าการกร
ทรงมีความเห็นว่า ".....รวมสองอย่างนี้ เป็นพยานว่าฝ่ายอังกฤษสนใจยิ่งนัก
รบขึ้นกับฝรั่งเศสแล้ว ควรจะชักลากอังกฤษเขาไปควย เพราะจะนั่งเสียมิได้
ผลประโยชน์ของคนชาติอังกฤษในเมืองไทยมีเป็นที่หนึ่ง..... จึงเชื่อนว่าอังกฤษ
ไ้หาที่อื่นมาใช้อำนาจในเมืองไทยนอกจากไทยเอง ถ้าแลไทยรบควยฝรั่งเศสขึ้น
มาจะไม่ช่วยรบตรง ๆ ก็ยังไม่ไ้ อาจจะต้องช่วยป้องกันญวญก็คววางอย่างใด
อย่างนอยที่สุด....."¹

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับ
".....ขอชิงไ้ความชัดเจนว่า อังกฤษมิได้เล่นควยกับฝรั่งเศส
แต่ยังมีไ้มีความวางใจแก่คนชาตินั้นเลย เพราะเห็นว่ารักษาร
ถาญญจะทำ ตัวเป็นญจะไ้แล้ว ก็น่าที่จะยินดีรับ เมื่อไ้ก็รับไ้.....
ดำริเพิ่มเติมเกี่ยวกับอังกฤษและฝรั่งเศสไว้อีกว่า ".....การที่จะอุทหน
วจากนั้นยังไม่คิดเห็น ควยเขาของวังซึ่งจะกระทบกระเทือนต่อกันในท่า
ฝ่ายเรารักษาตัวไ้แข็งแรงพอควรแก่กำลัง คงจะไ้ได้รับความอุทหนโดยไม่สง
อแอแล้วไม่เห็นว่าจะมีคุณอันไ้ที่จะไ้รับจากชาตินั้นเลย....."³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/6 ฉบับที่ 32/2203 พระองค์เจ
กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/6 สำเนาที่ 83/2361 พระบาท
เจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 12 พฤษภาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.16.1/6 ไปรเวทที่ 2464 พระบาทส
อยู่หัว ถึง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 112

นับว่าฝ่ายไทยเคาใจอังกฤษได้ใกล้เคียง อังกฤษนั้นมุ่งที่จะรักษาดลประโยชน์ของตนไว้เป็นสำคัญ จึงระมัดระวังที่จะไม่ผูกพันตัวเองกับไทย ในกรณีของไทยต้องการความช่วยเหลือจากตน แต่ในขณะเดียวกันอังกฤษก็ไม่ต้องการให้ฝรั่งเศสคุกคามดินแดนของไทย เพราะอาจมีผลกระทบกระเทือนความมั่นคงของอาณานิคมอังกฤษในภูมิภาคนี้ในระยะยาว อังกฤษจึงพยายามมิให้ไทยเกิดการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศส เนื่องจากเกรงว่าตนจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับควย

การเตรียมการป้องกันกรุงเทพฯ ๑

นับตั้งแต่ฝรั่งเศสส่งกำลังทหารบุกรุกเขตแดนไทยทางฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงทางกรุงเทพฯ ๑ เริ่มวิตกว่า ฝรั่งเศสอาจจะส่งกำลังทางเรือบุกรุกเข้ามากรุงเทพฯ ๑ เพื่อดำเนินการบีบบังคับไทยพร้อม ๆ กันทั้งทางบกและทางน้ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยาชลยุทธโยธินทร์* รองผู้บัญชาการทหารเรือเป็นผู้อำนวยการป้องกันรักษาพระราชอาณาจักรเขตหัวเมืองชายทะเลตามตะวันออก พระยาชลยุทธโยธินทร์ได้กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เกี่ยวกับแผนการป้องกันหัวเมืองชายทะเลตามตะวันออกดังนี้

1. ที่เกาะกง จัดทหารไว้ 50 คน มีทหารเรือจากกรุงเทพฯ ๑ 14 คน ทหารจากเมืองตราด 24 คน ทหารจากเมืองแกลง 12 คน รวม 50 คน มีอาวุธพร้อม
2. ที่แหลมงอบ จัดทหารไว้ 200 คน เพื่อเตรียมไปสนับสนุนทางเกาะกง
3. ที่แหลมสิงห์ จัดทหารไว้ 600 คน รักษาการณ์บริเวณปากน้ำจันทบุรี¹

* มีนามเดิมว่า André de Richelieu ชาวเดนมาร์ก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.17/2 พระยาชลยุทธโยธินทร์ กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 25 เมษายน ร.ศ.112

สำหรับเมืองสมุทรปราการซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านชั้นในสุดของกรุงเทพฯ ทางรัฐบาล
ไคสรวางป้อมขึ้นที่ตำบลแหลมฟ้าผ่า โดยให้เงินพระคลังข้างที่เป็นจำนวน 10,000 ชั่ง
(800,000 บาท) เรียกชื่อว่า ป้อมพระจุลจอมเกล้า กำหนดเปิดในเดือนสิงหาคม
พ.ศ. 2436 ป้อมนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้เป็นกำลังสำคัญใน
การสกัดกั้นเรือรบฝรั่งเศสที่จะล่วงล้ำเข้ามากรุงเทพฯ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "...เรื่องป้อมพระจุลจอมเกล้าได้กำหนดเปิดใน
เดือน ๘ ขึ้น 11 ค่ำ เป็นวันฤกษ์..... จะโปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์เสด็จไปทอด
พระเนตรด้วยทุก ๆ แห่ง โดยจะพาทางโน้น หนทางนี้ ก็ไม่กลัวกันเลย....." ¹

การที่ฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามาในกรุงเทพฯ และส่งเรือรบเข้ามาทอดสมอที่
หน้าด่านเมืองสมุทรปราการ ทำให้รัฐบาลวิตกว่าฝรั่งเศสอาจจะส่งเรืออื่น ๆ เข้ามาอีก
ควมเห็นทางรัฐบาลจึงดำริที่จะออกประกาศห้ามมิให้เรือรบทุกชาติล่วงล้ำสันดอนที่ปากน้ำเข้ามา
แต่ในระยะเดือนเมษายนนี้ สถานการณ์ยังไม่คืบหน้า การออกประกาศห้ามเรือรบจึงเป็น
เพียงข้อห้ามเท่านั้น ² อย่างไรก็ตามรัฐบาลไทยมีความหวังอยู่ว่า การเตรียมการป้องกัน
ปากน้ำอย่างเข้มแข็งของไทยจะเป็นการขู่ฝรั่งเศสมิให้กระทำการรุนแรงทางกรุงเทพฯ ดัง
ปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตอนหนึ่งว่า "...ฉันไม่คิดเห็นว่า
จะมีการรบใหญ่ครั้งนี้ นอกจากที่จะได้ตีทางโน้นอีกครั้งหนึ่ง เวนไวแต่เราให้เพิกเฉย
มิได้คิด..... ที่จะเอาเรือ แต่ลำหนึ่งสองลำมาให้เอาง่าย ๆ ฉันนี้กว่าผลแห่งการที่ฉันลง
มาเอื้อเฟื้ออยู่เหล่านี้ คงจะทำให้เคลือบแคลงใจประจามิตร ถึงมีมากก็นอย จึงมิได้คิด
ขยอสงวนร่างกาย....." ³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/2 สำเนาที่ 3/1841 พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว ถึง กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/1 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 7 เมษายน ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/6 สำเนาที่ 83/2361 พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 12 พฤษภาคม ร.ศ.112

การ "เอื้อเฟื้อ" ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นก็คือ การเสด็จพระราชดำเนิน
 ตรวจเยี่ยมพระจุลจอมเกล้า และการเสด็จตรวจแนวป้องกันปากน้ำโดยสม้าเสมอ พระองค์ทรง
 มีพระราชบัญชาอันแน่วแน่ในการต่อต้านฝรั่งเศสครั้งนี้ ในระหว่างการเสด็จพระราชดำเนิน
 ครั้งหนึ่งประมาณต้นเดือนเมษายน ได้เสด็จประทับแรม ณ ปากน้ำสมุทรปราการ ซึ่งในขณะนั้น
 เรือคอมเมตยังไม่เดินทางกลับไปยังชน คณะเสนาบดีทางกรุงเทพฯ พากันวิตกมาก รឹบ
 อยู่เชิงโศกเศร้ากลับ แต่พระองค์หาได้เสด็จกลับโดยทันทีไม่ "อย่าให้มีความสงสัยว่า
 ข้าจะยินยอมอย่างใดแก่ฝรั่งเศส ที่สุดจนเอาปืนมาของเขามาให้เขาสู้ ถ้าจะจับตัวลงเรือรบไป
 ก็ไม่ยอมเป็นอันขาด.....ได้จัดการให้เรือมหาจักรี เรือมกุฎราชกุมาร เรือหาญหักศัตรูเตรียม
 พร้อม คิกไฟอยู่เสมอ..... เมื่อมีเหตุอันใดคงใคร่รบกันแหลกเหลว....."¹

เหตุการณ์ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2436

การรบทางชายแดนแม่น้ำโขง

การรบบริเวณแก่งสี่คิงค์ดำเนินต่อไปในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2436 ฝรั่งเศส
 ขับไล่กองทหารของหลวงเทพนคร เทพออกจากดอนสาคร ทหารกองนี้ต้องถอยมาตั้งมั่นที่ดอนสม
 และพยายามที่จะยึดดอนสาครคืนจากฝรั่งเศส นอกจากนั้นฝ่ายไทยยังตั้งค่ายโอบล้อมฝรั่งเศส
 ณ บริเวณหัวดอนสาคร หาดดอนสาคร ดอนสม ดอนเค และดอนชะคำ
 กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงบรรยายเหตุการณ์ไฉฉนี้ "พระประชาภัสร์จินดาสมทบกันเขารบ
 ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสตาย 3 คน ขวดยาหลายคน ไทยเสียทหารลาวคนหนึ่ง รบกันแต่วันเสาร์
 ที่ 4 ถึง วันที่ 7 ฝรั่งเศสใช้ปืนใหญ่เป็นพัน ยังรบกันอยู่ หนึ่งกองดำเลียงใต้เรือที่ขึ้นมา
 จับได้ตัวนายทัพที่ลงไปเชิญแดงกลับมาทหารยวนสาม ลาวหนึ่ง ลาว 13 กับเสบียงทั้งสิ้น..."²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/2 สำเนาที่ 2/621 พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว ถึง กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 22 เมษายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/4 สำเนาโทรเลขฉบับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 18 พฤษภาคม ร.ศ.112

นายทัพฝรั่งเศสที่ไทยจับได้ในครั้งนี้คือ นายรอยเอกโทเรอส์ (Thoreaux)
 เนื่องจากกองทัพฝรั่งเศสที่ตั้งอยู่คอนสาครขาดเสบียงอาหาร รอยเอกโทเรอส์จึงคุมกำลัง
 ส่วนหนึ่งกลับไปเอาเสบียงและรับกำลังหนุนที่เมืองเชียงแตง ครั้นใดเรียบรอยจึงเดินทาง
 กลับมาตามลำน้ำโขง กระแสน้ำไต่พัดเรือของรอยเอกโทเรอส์มาทางฝั่งขวา กองคัด
 ลำเลียงของไทยซึ่งทำการลาดตระเวนอยู่บริเวณนี้ได้ออกไล่ล่าจึงเข้าทำการจับกุม นำตัวส่ง
 นายสุตจินดาที่ค่ายหัวดอนสาคร นายสุตจินดาจึงให้หลวงเทพพนมคุมตัวไปส่งพระประชาคิตกิจ
 ณ เมืองสีทันดร พระประชาคิตกิจนำตัวรอยเอกโทเรอส์ส่งมาอมลเมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม¹

ในครั้งแรกนั้นทางกรุงเทพฯ เชื่อว่าการรบทางชายแดนคงจะยุติในไม่ช้า เมื่อ
 ฝรั่งเศสเห็นว่าฝ่ายไทยทำการรบอย่างเข้มแข็ง ก็คงจะถอยกลับไป แต่การนี้กลับปรากฏ
 ว่าฝรั่งเศสยังคงทำการรบต่อไป โดยส่งกำลังหนุนและเสบียงอาหารจากเมืองเชียงแตงซึ่ง
 ฝรั่งเศสยึดได้ในตอนเดือน เมษายน มาเพิ่มเติมอยู่เสมอ ต่อมาราวต้นเดือนพฤษภาคม
 ทางกรุงเทพฯทราบข่าวว่า ฝรั่งเศสคุมกำลังจากเมืองแถวนั้น (เมืองเว) ประมาณ 20 คน
 มายังค้ำเอาเสบียงจากเมืองอัตปือ เมืองแสนปาง ชาวน้ำท่าให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระพิโรธมาก ดังทรงมีพระราชดำริว่า "การซึ่งจะให้เป็นอันสำเร็จเกิดขาดโดยตกลง
 พุจฉะ กันคืบจะเป็นการยากหนักขึ้นเสียแล้ว ค่ายฝรั่งเศสมีความหมิ่นประมาทเหลือเกิน
 จนถึงไซคนเพียง 20 คนเท่านั้น....."²

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะใช้วิธีการรุนแรงโต้ตอบ
 ฝรั่งเศส กรมหลวงเทเวศร์วศโรปการไคกรามมังคมทูลทวงตึงไว้ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/4 สำเนาโทรเลขลับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
 ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/2 ไปรเวคที่ 122/2198 พระบาทสมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 8 พฤษภาคม ร.ศ.112

".... ทางที่ฝรั่งเศสประพฤติทั้งนี้ ก็ไม่เป็นที่จะขัดขวางของฝ่ายไทย
 ไม่ให้เดินทางเช่นนั้นบ้าง แต่ขอสำคัญที่ฝ่ายไทยจะต้องทำนั้นจะเป็นการ
 อย่างไร ๆ ก็ดี ต้องให้ปรากฏว่าเป็นการต่อสู้ป้องกันเท่านั้น.....
 แลการที่จะกระทำนั้นจะเป็นการดีเอาที่คิดกันก็ดี ถ้าเป็นการป้องกันต่อสู้
 ก็ดี ต้องให้เชื่อได้แน่ว่าจะกระทำสำเร็จ..... ก็เป็นการควรกระทำใด
 ไม่ต้องรังรัง... .. มีความสงสัยว่ากำลังฝ่ายไทยที่มีอยู่ในเวลานี้จะยัง
 ไม่พอการให้สำเร็จได้ ถ้ามีคำสั่งออกไปให้ต่อสู้เอาที่ฝรั่งเศสกันนั้นแล้ว
จะเป็นการใดที่เสียที่นั้น เป็นที่สงสัยนัก....ยังมีการฝ่ายไทย
 ที่เตรียมกำลังที่จะจัดสำหรับรักษาวรนครต่อไป....ก็ยังไม่พร อมมุล
 บริบูรณ์ทั้งสินนี้ ก็เป็นขอสำคัญที่จะต้องพิจารณาจนจะกระทำการรบพุ่ง
 ชิงไชย แต่เมื่อจะมีเหตุเล็กน้อยยังไม่พอที่จะให้ลูกหลาน....ก็จำเป็น
 ต้องแก้ไขรับไว้.....ที่คิดกระทำการจัดอยู่ทุกวันนี้ จะต้องให้ปรากฏ
 แก่โลกทั้งปวงว่าฝรั่งเศสเข้มแข็งไทยอ่อนแล้ว จึงควรจะคิดร่นพ่วงกับฝรั่งเศส
แต่ไวใจว่ากรมพิชิต ฯ คงจะไต่ทรงดำริจัดการทั้งปวงรอบคอบแล้ว
 การส่งอาวุธไปอุดหนุนอย่างใดก็เห็นว่า ไม่ขัดขวางการที่กระทำอยู่ในยุโรป
 และกรุงเพท ฯ การที่เจรจากับฝรั่งเศสในเรื่องนี้ก็เป็นการจัดของทำ
 ไปตามคติของโลกทั้งหลายที่นับถือว่า การเช่นนั้นเป็นหนทางของเมืองอัน
 รุ่งเรือง จะต้องคำเนิร. หนทางการทั้งปวงที่ได้ปรนิมิตราชมการ
 แลผลที่ปรากฏแก่คนทั้งปวงแต่คนในเรื่องฝรั่งเศสเป็นการดี อยู่ในที่ถูกต้อง
 เป็นที่คนทั้งปวงที่เป็นกลางติเตียนไม่ได้แล้ว ถ้าแม้จะมีเหตุอันเสียสติไป
 ไม่เป็นที่พอใจแก่กันเอง จะกระทำการผดุนผด้นพันแล่นอย่างไร แล้ว
 ก็จะเป็นที่เสียใจยิ่งนัก....."¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/2 สำเนาที่ 9/2632 กรมหลวงเทเวธวงศ์
 วโรปการ' กรานทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ.112

คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตอบว่า "ซึ่งชนวิหังงบิใจไวนั้น ก็เห็นชอบด้วยแล้ว..... แต่อกกลันความเคื้อคขึ้นมา ไมไค ด้วยฉันไมไคเขาใจเลยว้า ฝรั่งเศไคเดินผ่านเมืองอัทปือ เมืองแสนปาง ฉันเขาใจว้ามันเคินบ้ามาบนกระบานหัวทงบิสิบคน....." ¹ ในเวลาเดียวกันทรงมีพระราชนัดดาเสนา พระราชทานกรมหลวงพิชิตปรีชากร ความว่า ".....การซึ่งยังมอไคสิ่งให้คิ่นภาติคอบทางขึ้น เพราะ เห็นว้า ขณะนี้เป็นเวลากำลังเจรจาวเรื่องเชตรแดนอยู่ กำลังข้างฝ่ายเชอก็ยังไม่สู มันคง ถ้าพลาคลงจะทำไหลาวกำเริบฎาทอถอย ถ้ามีฉะนั้นพวกคนสองสามคนซึ่งมีความคิด ปรารธนาในเมืองไทยอยู่ จะทะโกนกูไพลเมืองฝรั่งเศเคื้อครธนว้าเสียเกียรตียศ จนยอม ออกเสียเงินให้ไค ก็จะเป็นการใหญ่โตมากไป ถ้าจะเป็นการใหญ่เช่นนั้น คงหันมาเล่น ขางกรุงเทพ ฯ กำลังปองกันทางกรุงเทพยังไมมันคง..... เพราะฉะนั้นจึงไคไหรงร้อไว.. " ²

นอกจากการรบบริเวณแก่งลี้แล้ว ฝรั่งเศยังไคส่งกำลังบุกรุกเข้ามาทางคาน คิงเหลา ในวันที่ 29 เมษายน พ.ศ. 2436 ฝรั่งเศคุมกำลังทหารฉนวน 500 คน ทำการยึด เมืองเชียงร่ม บ้าง วังคำ ไคจับตัวหลวงมลอโยชานุโยค ขาหลวงประจำเมืองเชียงร่มไว คอจากนั้นเคลื้อนกำลังมายึดเมืองพิน เมืองนอง และเมืองตะโปน จับตัวหลวงบริรักษ์ฎาการ หลวงสาแแดงฤทธิ์ และนายบรรหารภูมิสถิทร กุมไว วันที่ 19 พฤษภาคม ฝรั่งเศยกมาถึงค้าย ทหารไทยที่บานตั้งหวาย ฎาระไคแกว นายรอยโทเล็กและทาวบุดวงษา เห็นว้าฝรั่งเศมี กำลังมากกว่าจึงถอยหนีข้ามฝั่งโขงกลับมา ฝรั่งเศยึดเมืองพลอง เมืองพลานไคในวันที่ 21 พฤษภาคม ยึดเมืองสองคอนคองคอง ไคไคในวันที่ 23 พฤษภาคม ปลายเคื้อน พฤษภาคมฝรั่งเศตั้งกองทหาร ประชิดฝั่งโขงคานตะวันตกที่เมืองท่าประชุม ซึ่งตั้งอยู่ตรงข้าม เมืองเขมราฐของไทย ³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/2 สำเนาที่ 67/2264 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/2 สำเนาที่ 3/1841 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/2 สำเนาโทรเลขลับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

สถานการณ์ชายแดนของไทยในตอนนี้จึงอยู่ในสภาพคับขัน กรมหลวงพิชิตปรีชากร โปรด
ให้หมื่นวิไชยบุตร์ คุณกำลังทหารจากอุบล 1,000 คน ยกไปตั้งรับฝรั่งเศสที่เมืองเขมราฐ¹
และโปรดให้เกณฑ์กำลังเมืองคำทองใหญ่ เพื่ตั้งรับฝรั่งเศสที่ฝั้ นำเขม้งเหียน 500 คน¹
ปัญหาเฉพาะหน้าซึ่งกรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จอยู่ในขณะนี้คือ กองทัพชาควาฐ และชาว
ประสิทธิภาพในการรบ ดังปรากฏในโทรเลขกรมหลวงพิชิตปรีชากรดังนี้ "ข้าศึกมาสองทาง
คือทางคอนคอน และทางสองคอน คนก็เสียใจควยไม่มีอะไรจะต่อสู้ หม่อมเจ้าอดวยชีวิต
สิ้นความคิดอยู่แล้ว"² อีกฉบับหนึ่งส่งมาติด ๆ กันมีความว่า "ขอใหส่งกองทัพ อาวุธ
จากกรุงเทพฯ ไปช่วย"³ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงบรรยายความคอบสมรรถภาพของทหาร
พื้นเมืองไว้ดังนี้ "...ให้ไปรบ แพ้ไม่กลับมา เพราะกลัวถูกฆ่า เกรงจะไปเป็นไส้ศึก"⁴
"...เนื่องการอันตรายแก่ราชการครั้งนี้กับนายไพร่จะไม่ตั้งใจต่อสู้กับข้าศึก เหมือนอย่าง
หลวงเทพนทรกับนายร้อยโทเล็ก เห็นข้าศึกใกล้เข้า ก็ทิ้งไพร่หนีเสีย ราชบุตรสารคาม
และท้าวบุตรวงษ์ ข้าศึกมาไม่ต่อสู้ไม่หนี ยอมให้จับทั้งนายไพร่ ไหม้นเอาปืนไปหลายร้อย"⁵
ทางกรุงเทพฯ นั้น แม้จะเข้าใจสถานการณ์ชายแดนได้ดีเพียงไรก็ตาม แต่ทาง

1

๑.

2

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/7 สำเนาโทรเลขลับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ.112

3

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/8 สำเนาโทรเลขลับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 1 มิถุนายน ร.ศ.112

4

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/8 สำเนาโทรเลขลับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 29 พฤษภาคม ร.ศ.112

5

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/9 สำเนาโทรเลขลับ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ทูล กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ.112

รัฐบาลยังไม่ต้องการทำสงครามอย่างเปิดเผย และพยายามระมัดระวังให้การรบอยู่ในขอบเขตของการต่อสู้ป้องกันตัว ดังนั้น ทางกรุงเทพฯ จึงเพียงแต่ส่งอาวุธและกำลังทหารไปช่วยเหลือเพียงเล็กน้อย มติของคณะรัฐบาลยังคงยืนยันอยู่ว่า "...การที่จะส่งทัพใหญ่จากกรุงนั้น ก็จะเป็นไทยคิดรบกัน ถ้าส่งคนและอาวุธเล็กน้อย ก็เป็นการแก้ตัวไคเหมือนอย่างเดิม..."¹

อย่างไรก็ตามแม้ว่ารัฐบาลยังไม่คำริส่งกองทัพอใหญ่จากกรุงเทพฯ ไปในระหว่างนี้ แต่ก็ไม่มีความสัใจให้หัวเมืองใกล้เคียงกรุงเทพฯ จัดส่งทหารไปยังหัวเมืองลาวกาวและลาวพวน เช่นเมืองนครราชสีมา เมืองกระบิลบุรี ตลอดจนมีความสัใจให้เมืองพิไชยส่งทหารลงมากรุงเทพฯ

ในการป้องกันประเทศ รัฐบาลต้องประสบกับปัญหาสำคัญอย่างหนึ่ง นั่นคือกองทัพอากาศ แล่นอาวุธเป็นอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงขอมพรเรื่องนี้ ดังที่ทรงปรารภว่า "...แต่จะอย่างไรไค ต้องเอาคนไวเสียก่อน มิฉะนั้นก็ถอยลาว ไมรวก ไปตามที..."² การส่งซื้ออาวุธเป็นปัญหาที่ถกเถียงกันมากในคณะรัฐบาลในขณะนั้น ฝ่ายหนึ่งมีความเห็นว่า ควรส่งซื้ออาวุธจากต่างประเทศ เช่น ปืนใหญ่ สิงคโปร์ อังกฤษ มาไผมากที่สุด เพื่อใช้ในการทำสงครามขึ้นแตกหักกับฝรั่งเศส อีกฝ่ายหนึ่งมีความเห็นว่าการส่งซื้ออาวุธโดยเปิดเผย อาจทำให้ฝรั่งเศสถือเอาเป็นสาเหตุประกาศสงครามกับไทย ฝรั่งเศสกับไทยในขณะนั้นก็ยังไมตรีอยู่ต่อกัน ปัญหาขัดแย้งต่าง ๆ อาจมีทางตกลงกันได้โดยสันติวิธี จึงยังไม่สมควรที่ไทยจะทำศึกใหญ่กับฝรั่งเศส เว้นไคเสียแต่ทำการสุรบแบบป้องกันตัวเอง อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมองเห็นความจำเป็นที่ไทยจะต้องส่งซื้ออาวุธเพิ่มเติม การนี้จึงเป็นไปดังพระราชประสงค์ ดังที่ทรงเล่าไว้ในพระราชหัตถเลขาพระวรพทานกรมหลวงพิชิตปรีชากรว่า "...การที่ขัดสนอย่างยิ่งในเวลานี้ ก็แต่เรื่องสาตราวุธ ท่านพวกคิโปลมaticaทั้งหลายเชื่อสุดวดยลมปากมากกว่าควยกำแซน หน่วง ๆ ร้ง ๆ เสีย ฌันไค

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ๒.18.1/8 สำเนาที่ 24 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการกราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ๒.18.1/4 สำเนาที่ 168/3134 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ.112

ฉันไต่รอนหลายครั้งหลายคราแล้ว แต่อย่างไรก็เป็นอันตกลงคงจะได้....."¹

เหตุการณ์ทางหัวเมืองลาวพวน

ในขณะที่หัวเมืองลาวกาวเผชิญกับการบุกรุกของฝรั่งเศส ทางหัวเมืองลาวพวนก็ทราบข่าวว่าฝรั่งเศสคุมทหารฉนวนประมาณ 400 คน เตรียมการบุกรุกเข้ามาทางคำพวน และทุ่งเชียงคำ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงมีโทรเลขมาทางกรุงเทพฯ ขอให้ส่งอาวุธและทหารไปหนองคาย² และทรงมีคำสั่งให้หลวงวิจิตรวาทธรรม ขานหลวงที่สามประจำหัวเมืองลาวพวนมีหนังสือแจ้งไปยังพระยอบเมืองขวางขานหลวงเมืองคำเกิด คำมวน ให้เตรียมการต่อสู้กับฝรั่งเศส³

ระหว่างที่หลวงวิจิตรวาทธรรมยกกองทัพไปตั้งมั่นที่ท่าอุเทน เพื่อเตรียมการสนับสนุนทางคำมวน ก็ไต่ทราบว่า ฝรั่งเศสยกทัพมาขับไล่พระยอบเมืองขวางแล้ว จึงมีคำสั่งให้นายทวย นายแปลก นายเวก คุมกำลังทหารจากเมืองหนองคาย กรุงเทพฯ ฯ และทหารเกณฑ์ เมืองไชยบุรี รวม 144 คน ยกไปช่วยพระยอบเมืองขวาง⁴

ก่อนที่กองทหารกองนี้จะเดินทางไปถึงเมืองคำมวน กองทหารฝรั่งเศสภายใต้การนำของนายลูซ (Luce) นายโกรสกุแรง (Groscurain) และนายโซเลอร์ (Soler)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/7 สำเนาที่ 5/4002 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/6 สำเนาโทรเลขฉบับ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.30.9/1 สำเนาที่ 4/112 หลวงวิจิตรวาทธรรม ถึง พระยอบเมืองขวาง ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ.112

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.30.9/1 สำเนาที่ 1/112 หลวงวิจิตรวาทธรรม ทูล กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ลงวันที่ 31 พฤษภาคม ร.ศ.112

ได้เข้ายึดค่ายพระยอดเมืองขวางที่เมืองคำมวน โดยที่พระยอดเมืองขวางมิได้ทำการต่อสู้แต่ประการใด ต่อมานายลูมไคไ้หมายโกรสกุแรง พร้อมควยทหารญวน 25 คน คุ่มตัวพระยอดเมืองขวางกับพวกพ้อง 60 คน นำไปส่งที่ปากพิบูลย์ ซึ่งอยู่ใกล้กับท่าอุเทน ในขณะที่เดินทางมาถึงแก่งเจ๊ก พระยอดเมืองขวางได้พบกับกองทหารไทยซึ่งเดินทางไปช่วยเหลือ พระยอดเมืองขวางกับทหารกองนี้ได้เกิดต่อสู้กับฝรั่งเศส ผลปรากฏว่านายโกรสกุแรงเสียชีวิตในการสู้รบ *

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งนี้อาจมาฝรั่งเศสกล่าวหาว่าพระยอดเมืองขวางเป็นตัวละครสำคัญที่ทำให้นายโกรสกุแรงเสียชีวิต ฝรั่งเศสเรียกร้องให้รัฐบาลไทยลงโทษพระยอดเมืองขวาง ในขณะที่รัฐบาลไทยกำลังหาหนทางมาฝรั่งเศสให้ยินยอมรับทูลพิเศษซึ่งรัฐบาลคำริจะแต่งตั้งไปเจรจาเรื่องเขตแดนและกรณีพิพาทอื่น ๆ ณ กรุงปารีส ดังนั้นรัฐบาลไทยจึงยอมรับว่าจะจัดการไต่สวนให้

การติดต่อทางการทูตกับฝรั่งเศส

เมื่อฝรั่งเศสส่งกำลังบุกรุกชายแดนในต้นเดือนเมษายน รัฐบาลไทยมิได้ทำการประท้วงฝรั่งเศสแต่อย่างใด ฝ่ายไทยยังคงทำการติดต่อกับฝรั่งเศสตามปกติ ราวต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2436 พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ อัครราชทูตไทยประจำปารีสเข้าพบนายเดอแวลล์ (Develle) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศฝรั่งเศส และทรงแจ้งว่า พระองค์ได้รับคำสั่งจากรัฐบาลไทยให้เสนอต่อรัฐบาลฝรั่งเศสว่า ฝ่ายไทยมีความปรารถนาที่จะจัดข้อขัดแย้งทั้งปวงกับฝรั่งเศส จึงขอให้นำปัญหาที่โต้เถียงกันในประเทศเป็นกลางไกล่เกลี่ย นายเดอแวลล์ปฏิเสธว่า ไม่มีความจำเป็นใด ๆ ที่จะให้ประเทศอื่นมายุ่งเกี่ยว ไทยกับฝรั่งเศสควรตกลงกันเอง ถ้าหากไทยยอมรับขอเสนอของฝรั่งเศสเกี่ยวกับกรณีบางเบียน ชัมเป้นัวส์ เอสกิลาด์ และบาระตอง ฝรั่งเศสจะยินยอมปักปันเขตแดนกับไทย¹

* โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 5 ว่าด้วยการพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวาง หน้า 205-216

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/6 โทรเลขที่ 2783 พระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ. 112

จะเห็นได้ว่าคำตอบของนายเคอเวลล์ คล้าย ๆ กับคำตอบของนายปาวีที่ให้แก่ฝ่ายไทย นั่นคือ ไซการปักปันเขตแดนเป็นเครื่องล่อให้ไทยยอมรับข้อเสนอของฝรั่งเศสในข้อใดข้อหนึ่งของทั้งหมด เกี่ยวกับการปฏิเสธไม่ให้ประเทศเป็นกลางเข้ามายุ่งเกี่ยว คาดคะเนว่าฝรั่งเศสคงจะเกรงว่า ตนอาจสูญเสียความหวังที่จะโค่นล้ม ไชงเป็นเขตแดนของอาณานิคม เพราะฝรั่งเศสเองก็คงจะไม่แน่ใจว่า คำตัดสินของประเทศที่เป็นกลางจะเป็นไปตามความต้องการของฝรั่งเศสทุกประการ

ราวกลางเดือนพฤษภาคม รัฐบาลไทยมีคำสั่งให้อัครราชทูตไทยประจำปารีสแจ้งให้นายเคอเวลล์ทราบว่า รัฐบาลไทยมีความเสียใจที่เกิดการสู้รบกับฝรั่งเศส ไทยไม่ต้องการทำสงครามกับฝรั่งเศส แต่ไทยจำเป็นต้องป้องกันรักษาดินแดนของไทย¹ นายเคอเวลล์ให้คำตอบว่า รัฐบาลฝรั่งเศสยังไม่ทราบข่าวการรบแต่อย่างใด เท่าที่ทราบนั้นเป็นข่าวมาจากอังกฤษ รัฐบาลฝรั่งเศสไม่เคยมีคำสั่งให้ส่งทหารไปเมืองสีทันดรตามที่ไทยกล่าวหา ทางปารีสจำเป็นต้องได้รับรายงานจากไซงอนเสียก่อน จึงจะแจ้งให้ไทยทราบได้ว่าจะดำเนินการอย่างไร² นายเคอเวลล์คงคิดว่าคำตอบที่ให้แก่ไทยในลักษณะนี้ อย่างน้อยที่สุดก็อาจทำให้ฝ่ายไทยเชื่อว่า รัฐบาลฝรั่งเศสมิได้มีส่วนรู้เห็นอย่างใดกับการกระทำของทางไซงอน และการทำให้ไทยเชื่อเช่นนี้จะทำให้ฝรั่งเศสได้เปรียบฝ่ายไทยในการดำเนินการทางการทูตและการทหาร

หนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า ในระหว่างที่ไทยทำการสู้รบกับฝรั่งเศสบริเวณแม่น้ำโขง นายปาวีแถลงหาที่ว่าไม่ทราบเรื่องแต่อย่างใด การพบปะติดต่อกับฝ่ายไทยในระหว่างนี้ นายปาวีไม่ยอมเอ่ยถึงการสู้รบเลย ซึ่งฝ่ายไทยตีความว่า นายปาวี "ทำเป็นไม่รู้"³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/6 โทรเลขที่ 2968 กรมหลวงเทเวธวงศ์
วโรปการ ถึง พระองค์เจ้าวิฆานวงศ์ ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/6 โทรเลขที่ 3053 พระองค์เจ้าวิฆานวงศ์
กราบทูล กรมหลวงเทเวธวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/6 สำเนาที่ 121/205 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
กราบทูล กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ.112

ซึ่งคาดคะเนได้ว่านายปาวีคงจะไม่ต้องการเสียเวลาโต้ตอบในเรื่องนี้กับไทย เพราะฝรั่งเศส
ไม่ใช่ผู้เสียประโยชน์ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

ความเคลื่อนไหวของกองเรือฝรั่งเศส

นับตั้งแต่เรือคอเมเตเดินทางออกจากปากน้ำสมุทรปราการกลับไปยังชน ใน
วันที่ 13 เมษายน พ.ศ. 2436 แล้ว เป็นอันว่าฝรั่งเศสมีเรือลูแบง เหลืออยู่ในกรุงเทพฯ
เพียงลำเดียว รวตณเคียนพฤษาคุม กองเรือภาคตะวันออกของฝรั่งเศสยังคงอยู่ที่เมือง
นางาซากิ ประเทศญี่ปุ่น กองเรือนี้ประกอบด้วย เรือตรีองฟิงค์ ซึ่งเป็นเรือธงของ
นายพลเรือตรีฮูมานน์ ผู้บัญชาการทหารเรือประจำภาคตะวันออก เรือฟอร์แนตต์
เรือแองคองสตังค์ และเรือ คอเมเต เมื่อทางปารีสทราบข่าวว่านายรอยเอกโทเรอส์ ถูกฝ่าย
ไทยจับกุมตัว รัฐมนตรีว่าการกระทรวงทหารเรือจึงมีคำสั่งให้นายพลเรือตรีฮูมานน์ นำกอง
เรือเดินทางไปยังฮ่องกงเพื่อรอฟังคำสั่งต่อไป¹

เมื่อวันที่ 20 พฤษภาคม กองเรือรบฝรั่งเศสทอดสมออยู่ที่ฮ่องกงเพื่อรอฟังข่าว
นายพลเรือตรีฮูมานน์เชื่อว่าสัมพันธ์ไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับไทยจะต้องซบเซาจากกันไปในไม่ช้า
จึงเสนอความเห็นไปยังกระทรวงทหารเรือ ขอให้จัดส่งเรือสติกซ์เดินทางมาจากฝรั่งเศส
เพื่อใช้ระดมยิงทำลายป้อมที่ปากน้ำเจ้าพระยา และจัดส่งให้เรือแองคองสตังค์กับเรือคอเมเต
จัดการเตรียมพร้อมสำหรับการรบ²

เหตุการณ์ในเดือนมิถุนายน

การส่งกองทัพจากกรุงเทพฯ ไปหัวเมืองชายแดน

ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2436 การรบยังคงรุนแรงที่แก่งสี่ชัย กองทัพไทย
พยายามโจมตีค่ายฝรั่งเศสที่ดอนสาคร แต่ยังไม่สามารถยึดค่ายฝรั่งเศสได้ ส่วนบริเวณอื่นที่

¹ แซน บัจจุสามนต์ และ สวัสดิ์ จันทน์ ล.ก. หน้า 120

² ค. หน้า 211

ฝรั่งเศสได้เช่น เมืองสองคอน คอนตง ฝรั่งเศสสถอนกำลังส่วนใหญ่กลับไป สถานการณ์เช่น
นี้ทำให้ทางกรุงเทพ ฯ คิดที่จะทำการรบขึ้นแตกหักกับฝรั่งเศส โดยส่งกองทัพใหญ่ไปจาก
กรุงเทพ ฯ แผนการรบดังกล่าว ปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณว่า

"....การที่ฉันึกนั้น รวมเป็นสองการ ถ้าจะต้องการรบให้พระยาสุรศักดิ์
ไปตั้งนครพนม ภูที่ท่าอุเทน ที่เป็นการใหญ่ ถ้าไม่ต้องการรบ ในกรม
สรรพสิทธิขึ้นไปโคราช ถอนพระประสิทธิ์ไปช่วยทางนครพนมภูที่ทางอุบล...¹
คือให้คุมกองทัพไปช่วยทางกรมประจักษ์ ภูที่ทางกรมหลวงพิชิตไคทั้งสองทาง..."

แนวพระราชดำริดังกล่าว พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณทรงสนับสนุน ดังคำกราบบังคมทูล
ว่า .

"การที่ฝรั่งเศสทำการรุกรานครั้งนี้ ก็เพราะปรารถนาจะได้ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
ฝ่ายเราเป็นเจ้าของบ้านเมือง จะป้องกันการรุกรานนี้ ก็ต้องป้องกัน
ในฝั่งซ้าย ถ้าจะถอยร่นเขามาตั้งฝั่งขวาหมดแล้ว ก็แปลว่าทิ้งฝั่งซ้าย
ไว้แต่เดี๋ยวนี้ไป ฝ่ายเราทำแต่จะเสียเปรียบ เหตุฉะนั้น ขาพระพุทธรเจ้า
จึงกราบบังคมทูลขัดกับกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ..... ในข้อที่จะโทร เลข
สั่งให้ตั้งรับแต่ฝั่งขวา ไม่ให้ข้ามไปฝั่งซ้ายเลย และเรื่องมีพระกระแส
ราชดำริถึงเรื่องจะส่งกองทัพใหม่อีกกรมหนึ่ง ให้ไปตั้ง ณ ท่าอุเทน ภู
นครพนม แลให้แต่งกองไปตั้ง ณ เชียงรม ผาบัง คอยนั้น ขาพระพุทธรเจ้า
จึงเวนเสียมิได้ที่จะเชิญพระราชดำริอันพิเศษหาที่เปรียบมิได้นี้ ถึงแม้ว่าจะ
มีข่าวแต่ปารีสว่า ฝ่ายฝรั่งเศสจะยอมรับทุกพิเศษเพื่อจะปรึกษาปรองคองก๊ก
การอันนี้ก็ไม่ขัดขวางแก่ที่จะตอกลิดจัดการรักษาพระราชอาณาเขตจนเต็มกำลัง
..... ไม่เห็นเลยว่าข่าวคือภาษาว่าร้าย แต่ปารีสจะมาแก้ไขหวงห้ามการที่เรา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18/4 ไปร เวที 22 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ถึง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ.112

ควรจะรักษานี้ไว้ได้ เรายังจะต้องยกไปตั้งฝั่งซ้ายนี้ อยู่เสมอ เว้นแต่
 จะไม่มีสัญญาความเข้าใจกันว่าจะไม่ทำการรื้อวายุอีก ก็ถ้าในระหว่างจะ
 รื้ออุปถัมภ์ประครอง งามมีสัญญาเช่นในขณะที่จะได้เปรียบเช่นนี้ เราจะ
 ต้องหยุดการรักษามานเมืองควยแล้ว มีแต่เราจะเสียที่เสียกลฝรั่งเศส
 การที่เราจะไปตั้งอยู่ในฝั่งซ้ายแม่น้ำในตำบลใดตำบลหนึ่งในตอนใด
 เชื่อว่าไม่มีใครจะคัดค้านได้ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์ ๑
 ยึดมั่นสักรมหนักดำรง ๑ ก็จะไม่สามารถที่จะค้นหาเครื่องใดถึงภัยคัดค้าน
 ในข้อนี้ได้นัก แต่ว่า คือเรื่องนี้จะเป็นปัญหาถึงกรมหลวงเทเวศร์วงศ์
 จะ resign แล้ว จึงควรคง เพราะเวลานี้เป็นเวลายากลำบาก
 ของบ้านเมือง ไม่ควรมีการที่ผิดแตกต่างในเคาน์ซิล จนถึงกับทำการ
 ร่วมกันไม่ได้ สำนึกที่ย่อมเป็นกำลังอันใหญ่ที่จะนำมาซึ่งชัยชนะแก่ศัตรู
 ขาพระพุทธรูปเจ้าทั้งใจออกกลืนคอยหลีกหนีการใดถึงภัยต่อปากคำในเรื่อง
 ฝรั่งเศสส้างปวง ถ้าการทั้งนี้ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์ ๑ ไททรงทราบ
 แน่ว่าเป็นพระราชประสงค์อันแน่นอนเกิดก่อสร้างสมิในพระบรมราชูปถัมภ์
 อันใดทรงพระราชวิจารณ์ปรารภเพื่อป้องกันพระราชอาณาเขตแดน
 ยังเชื่อว่าท่านคงจะต้องอุปถัมภ์พระบรมราโชบายนี้มีให้มีเหตุ
 ชัดของขึ้นได้"¹

จะเห็นได้ว่าในคณะรัฐบาลไทยสมัยนั้นมีความเห็นแตกแยกระหว่าง "นักรบ" กับ
 "นักการทูต" ทั้งสองฝ่ายต่างมีวิธีการดำเนินงานของตน เมื่อบรรลุถึงจุดประสงค์เดียวกัน
 คือ การปกป้องรักษาพระราชอาณาเขต ในระยะตน ๆ ที่ไทยเผชิญกับการบุกรุกของฝรั่งเศส
 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์ ๑ ใ้ปรารถนารพหายามที่จะควบคุมมิให้การสูญบลุดกลามออกไปจนกลายเป็น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ๒.18/4 ฉบับ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมหลวง
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 112

สึกใหญ่กับฝรั่งเศส เพื่อให้สหภาพการอำนวยความสะดวกเจรจากับฝรั่งเศส แต่ครั้นเวลาล่วง
มา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการเจรจากับฝรั่งเศสมีท่าทีว่าจะไม่บรรลุผล
จึงทรงพระราชนิพนธ์ที่จะทำการรบกับฝรั่งเศสให้จริงจัง แต่ทั้งนี้มิใช่ว่าพระองค์จะไม่ทรง
เห็นชอบกับกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ ดังจะเห็นได้จากพระราชปรารภว่า
".....แต่มารู้สึกตัวอยู่ว่า ความคิดฉันเ็นเป็นทหารหนักกว่าทางพลเรือน ซึ่งฉันยอมรับว่า
เขื่อนข้าศึกว่าฉัน ถาขออะไรดีจากคลองที่ควรจะได้เงิน เพื่อรักษาความเรียบร้อยแห่งบ้าน
เมือง ก็ขอให้หักทวงแลคิคอ่านแก้ไข ตามทางที่เห็นว่าดีและตกเคียน ขออย่างเดียวแต่
อย่าเพอเข้าใจว่าเสียอารมณ์ผู้สรวน อันลว่าไม่มีแก่นสารที่ควรจะได้ฟังจะคิดเท่านั้น
ยังมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์....."¹ และโดยทรงกล่าวหาว่าความที่ได้ออกพระองค์ไว้กับ
กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ ในพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณว่า ".....คุณเหมือนหนึ่งฉันจะ
ออกตัวไปว่า เป็นผู้สามารถที่จะคิดการข้างฝ่ายทหารอยู่บ้าง ก็ยังมีใจยินดียินยอมโดยเห็น
ซื่อว่าดีกว่ารบ แต่เพียงเท่าที่ฉันนี้ ก็ไม่มีใครคิดเห็นว่าจะเป็นอย่างสำเร็จใด เว้นไว้แต่ใคร
เห็นกำลังเรามีอยู่ในทิศทางทั้งปวง แลที่กรุงเทพฯ อันจะหาไม่ใช่ง่าย แต่ถึงหากว่าถ้าไม่
สำเร็จเช่นนั้น การปฏิกษาปรองคองนี้ ก็ยังเป็นดีอันหนึ่ง ที่จะเป็นโอกาสให้เราได้เตรียมตัว
ข้าเวลา....."²

อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งต่าง ๆ ตกลงกันได้โดย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงเห็นชอบกับพระดำริของกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์ ฯ ในอันที่จะแต่งตั้งพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณไป
เป็นทูตพิเศษเจรจาเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศส ณ กรุงปารีส และกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ
ทรง "อุปถัมภ์พระบรมราโชบาย" เกี่ยวกับการป้องกันพระราชอาณาเขต อันได้แก่การจัดส่ง
กองทัพอากาศกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองลาวกาว และลาวพวน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ตอนหนึ่งว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/8 สำเนาที่ 135/3545 พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ ลงวันที่ 31 พฤษภาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/4 ฉบับที่ 1/2 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ถึง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ.112

"...การไต่กลางในคำวันนี้ตามทางความคิดของเราหมดแล้ว ยังแต่จะ
ตั้งหน้าจัดการไปให้โตจริงเท่านั้น การซึ่งจะไปปรึกษาด้วยเขตรแดนครั้งนี้
ฉันเชื่อว่าเธอคงจะไขสติปัญญาอย่างสุขุมและอุสาหะจนสุดกำลังที่จะทำได้
แต่ไม่มีความแน่ใจเลยว่าจะเป็นอันสำเร็จใดเพียงไร.....ฉันก็จะ
อุสาหะช่วยเขียนสุดกำลัง ฉันทันทีก็จะพุดจนตายอยู่กับโต๊ะ เช่น ไต่พูด
วันนี้ จะไม่ไปไหนเวนแต่ไปตรวจการป้องกันพระนครอย่างเดิม....."¹

กองทัพที่ทางกรุงเทพ ฯ จัดส่งไปป้องกันพระราชอาณาเขต มีดังนี้

1. พระศรีณรงค์วิไชย (นิล) เป็นแม่ทัพคุมทหารออกไปอุปบลราชธานี
กำหนดเดินทางวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2436
2. พระฤทธิเดช (แขก) และจ๋มศรีบริรักษ์ คุมทหารไปอุปบล กำหนด
เดินทางวันที่ 9 สิงหาคม พ.ศ. 2436
3. พระพิเรนทรเทพ (สาย) เป็นแม่ทัพยกไปอุปบล กำหนดเดินทางใน
วันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ. 2436
4. พระยาฤทธิรงค์ธำรง (พระพลญาณุรักษ์ สุข ชูโต) คุมกองทหารไป
ตั้งที่เมืองศรีโสภณ
5. พระศักดาพิเศศวรฤทธิ คุมทหารกรมช่างออกไปรักษาเมืองพระตะบอง
เสียมราฐ
6. พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จออกไปเมือง
นครราชสีมา เพื่อเกณฑ์กำลังคนและเสบียงอาหารไว้ช่วยเหลือหัวเมืองลาวกาว และลาวพวน
7. พระประสิทธิ์ศีลการ (สอาด สิงหนเสนี) เป็นแม่ทัพยกออกไปตั้งนครพนม
เพื่อสนับสนุนหัวเมืองลาวพวน
8. พระยามหาเทพ เป็นแม่ทัพไปเกณฑ์คนเมืองหล่มสัก เพชรบูรณ์ วิเชียร
บัวชุม ยกไปรวมกับ กองทัพเมืองหนองคาย

สำหรับหัวเมืองลาวพุงขาว ทางรัฐบาลเชื่อว่าฝรั่งเศสยังไม่ส่งกำลังบุกรุกในขณะนี้ จึงมีคำสั่งให้พระยาพิไชย* ขาหลวงเมืองหลวงพระบาง และ พระคัมภีร์ปลาต (หลวงคัมภีร์ปลาต อยู่) จัดทหารไปประจำค่านต่าง ๆ ในบริเวณหลวงพระบาง และหัวพันทั้งห้าทั้งหก¹

การติดต่อกับฝรั่งเศส

เนื่องจากสหรัฐอเมริกาไม่ยินยอมเป็นคนกลางไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทระหว่าง ไทยกับฝรั่งเศส รัฐบาลไทยจึงยื่นข้อเสนอใหม่แก่ฝรั่งเศสในต้นเดือนมิถุนายน ขอเสนอของ ฝ่ายไทยมีว่า ไทยจะแต่งตั้งทูตพิเศษไปตกลงในทุกปัญหาที่ขัดแย้งกัน ณ กรุงปารีส และเพื่อให้ เห็นเจตนาอันแน่วแน่ของไทยในอันที่จะตกลงกับฝรั่งเศสโดยสันติวิธี ไทยยินยอมปล่อยตัว รอยเอกโทเรอส์ตามคำขอของฝรั่งเศส² นายเคอแวลล์ ให้คำตอบแก่พระองค์เจ้าวัณนา นวงศ์ว่า จะนำข้อเสนอของไทยไปปรึกษาในที่ประชุมคณะรัฐมนตรี³ แต่ต่อมาฝรั่งเศสแจ้ง ให้ไทยทราบว่า ไทยจะต้องจัดการเรื่องบางเบียน ชัมเป้นัวส์ เอสกิลาค และบาระทอง ให้เรียบร้อย ฝรั่งเศสจึงจะยอมรับทูตพิเศษของไทย⁴

* พระยาพิไชย (ชม กัลยาณมิตร) ผู้ว่าราชการเมืองพิไชย ดำรงตำแหน่งข้าหลวง เมืองหลวงพระบาง แทนพระพลญาณุรักษ์ ซึ่งถูกเรียกตัวกลับกรุงเทพฯ ในต้นปี พ.ศ. 2436

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/11 สำเนาที่ 1/4663 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง พระยาพิไชย ลงวันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/7 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึง พระองค์เจ้าวัณนาวงศ์ ลงวันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 พระองค์เจ้าวัณนาวงศ์ กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 112

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/5 โทรเลขถึง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบทูล กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 19 มิถุนายน ร.ศ. 112

ในระหว่างนี้ทางอังกฤษได้เตือนฝ่ายไทยว่า "หึงคเวนเสียจากการยั่วยุเข้าที่จะให้
เกิดเหตุฉุกเฉินขึ้นได้ นาวาเอก เฮนรี โจนส์ ราชทูตอังกฤษประจำไทยได้เสนอความเห็น
แก่ฝ่ายไทยว่า แม้ว่าไทยจะปล่อยตัวรอยเอกโทเรอสแล้ว ฝรั่งเศสคงจะยังไม่พอใจเท่าไร
นัก จนกว่าไทยจะไต่จัดการเรื่องบางเบียน และชาวฝรั่งเศสทั้งสามคนให้เรียบร้อย"¹
กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการประธานคำตอบแก่นาวาเอก เฮนรี โจนส์ ไว้ดังนี้

".....ข้าพเจ้าเห็นว่า การที่ปล่อยกับตันโทเรอน จะเป็นที่ปลดเปลื้อง
3 ข้อสำคัญ ซึ่งฝรั่งเศสปรารถนาจะต้องการให้ไต่แล้ว แต่ใน ความขอ
อื่น ๆ ที่ท่านกล่าวมา ในเรื่องบางเบียน ซัมเบนิวส์ เอสกิลลา
บาระตอง นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า เป็นเหตุขอเถียงกันอย่างที่สองรอง ๆ ไป
ซึ่งฝรั่งเศสคิดขึ้น จะทำให้เห็นเป็นการใหญ่ว่ามีความค้างอยู่หลายเรื่อง
แต่จนบัดนี้ฝรั่งเศสก็ไม่ใคร่จะยอมอย่างไร ในฝ่ายไทยทราบเป็นเท็จชาคณ
ข้าพเจ้าเห็นว่า จะเป็นการชิงสุกก่อนหาม แต่เป็นการชลาครเขลาเมากำลัง
ไป ในการที่จะยอมตกลงเรื่องความขึ้นที่สองรอง ๆ ไปนี้ โดยไม่
พิจารณาว่าหลักถานเลือนลอยอยู่อย่างไร แลขอประสงค์สำคัญของ
ฝรั่งเศสนั้น ก็เห็นปรากฏว่า เรื่องที่คิดจะเอาแผ่นดิน โดยอย่างน้อยที่สุด
ก็ฝั่งชายแม่น้ำ โขง อันเป็นขอที่ท่านก็ยอมมีความเห็นเช่นกระแสน้ำ
แล้ว ว่า จะยอมยกให้ไม่ได้ ถึงแม้ว่าจะยอมความขึ้นให้ไปไต่แล้ว
ข้าพเจ้าเชื่อมั่นว่า ก็จะเป็นการตกลงกันกับฝรั่งเศสได้หมดในขอที่เถียง
กันอย่างต่ำก็ตลอดเวลา 3 ปี.....แลฝรั่งเศสคงจะไม่เยื่อใยอะไรกับ
ขอคี่ที่เถียงกันเป็นขึ้นสองรอง ๆ ไป อันเป็นความที่ฝรั่งเศสเพาะปลูก
ขึ้น จะให้เห็นว่าเป็นการใหญ่โตมากมายนั้นเลย....ก็ฝ่ายไทยจะตกลง
ยอมในคี่ขึ้นสองรองขอใหญ่ที่เกี่ยวข้องนั้น ข้าพเจ้าก็กลับเชื่อเสียว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/7 คำแปลที่ 4945 นาวาเอก เฮนรี โจนส์
กรามหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ.112

จะเป็นการอุดหนุนคำจูงใจฝรั่งเศษกำเริบ มาทำการ เรี่ยวแรงข้างแฉนี้
ยิ่งกว่าที่จะเป็นอื่นไปใด..... ขอความที่จะควรวินิจฉัยนั้นคือว่า จะยอม
ให้ลำนำโขง เป็นพรหมแคนๆไม่ แลขอความที่สมควรจะตัดสินใจนั้น
ก็เห็นยอมไม่ได้เป็นแน่แล้ว เพราะเหตุนี้แล จึงมีการยุ่งยากลำบากกัน
ไม่เป็นอันที่จบที่สุดลงใดเท่านั้นเอง"¹

เป็นที่สังเกตได้ว่านับตั้งแต่ไทย เติบโตภาวะคับขันทางชายแดน ฝ่ายอังกฤษมิได้แจ้งให้
ฝ่ายไทยทราบว่า จะดำเนินการอย่างไร นอกจากตักเตือนไทยมิให้ทำการยั่วโทสะฝรั่งเศษ
เท่านั้น ลายพระหัตถ์ฉบับนี้ของกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ จึงเป็นการไต่ถามอังกฤษอยู่ใน
ที่ว่า อังกฤษจะทำการใด ถ้าหากฝรั่งเศษทำการคุกคามเอกราชของไทย

เมื่อปลายเดือนมิถุนายน ฝรั่งเศษแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า จะส่งผู้บัญชาการทหาร เรือ
ประจําภาคตะวันออกไกลมากรุงเทพฯ เพื่อเจรจายุติการสู้รบระหว่างไทยกับฝรั่งเศษ และ
ให้คำมั่นแก่ฝ่ายไทยว่าจะไม่นํากองทัพเรือติดตามมา ขอให้ฝ่ายไทยเตรียมรับรองควย
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการให้พระยาชลยุทธโยธินจัดเรือไปรับ¹

แต่ปรากฏว่า ฝรั่งเศษเปลี่ยนใจอย่างกะทันหัน เนื่องจากนายปาวีโตร์ เลขแจ้งให้
นายเคอเวลล์ทราบว่า ฝ่ายไทยดำเนินการล่าช้า เกี่ยวกับการปล่อยตัวร้อยเอกโทเรอส
และยังมีใ้ดำเนินการไต่สวนเกี่ยวกับการเสียชีวิตของนายโกรสญูรง ที่แก่งเจ๊ก ดังที่ไ้
รับรองไว้กับนายปาวี² พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตีความการที่ฝรั่งเศษสั่งขมิให้
ผู้บัญชาการทหาร เรือเดินทางมาเจรจาไว้ว่า เป็นเพราะฝรั่งเศษเข้าใจแต่แรกว่า
กองทหารฝรั่งเศษยึดครอง ถิ่นแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไว้ได้ทั้งหมด ครั้นทราบความจริงว่า
กองทหารฝรั่งเศษยึดครองดินแดนไว้อย่างบางส่วนเท่านั้น จึงมีคำสั่งงดตั้งกล่าว³

¹ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/9 ไปรเวตที่ 65/5497 พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว ถึง พระยา ชลยุทธโยธิน ลงวันที่ 27 มิถุนายน ร.ศ.112

² กองจกหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/10 สำเนาโทรเลขลับ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
กราบทูล กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 1 กรกฎาคม ร.ศ.112

³ ก.

ความเคลื่อนไหวของกองเรือฝรั่งเศส

หลังจากที่ทางการฝรั่งเศสทราบข่าวการสิ้นชีวิตของนายโกรสญูแรง ผู้บัญชาการทหารเรือประจำภาคตะวันออกเฉียงใต้ ไคมีคำสั่งให้กองเรือรบฝรั่งเศสที่ประจำช่องกงเก็นทางมารวมกันที่ไซ่ง่อน ดังปรากฏในบันทึกประจำวันวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2436 ของนายเรือเอก ฟรูนต์ ผู้บังคับการเรือคอเมต ดังนี้

".....เวลา 12.00 น. เราได้มาทอดสมออยู่ที่ช่องกง และรู้สึกแปลกใจมากที่มิได้เห็นเรือฝรั่งเศสจอดอยู่เลยสักลำเดียว จดหมายของผู้บัญชาการซึ่งได้ฝากไว้ที่นั่น ทำให้เราทราบเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่นั่น คือไทยได้บุกรุกเข้ามาในประเทศลาวอันเป็นดินแดนของเรา เจาหน้าที่ฝรั่งเศสชื่อ ม.โกรสญูแรงได้ถูกปล่อยไปหารายถึงแก่ชีวิตพร้อมกับผู้ที่ไปควยอีก 18 คน เรือตรีบงฟงต์ กับ เรือแองกอสตังต์ ได้ออกเดินทางจากที่นี่ไปไซ่ง่อน เรือโคเมตก็จะต้องรีบไปที่นี่ควย การนี้ได้เป็นไปอย่างเร่งรีบ และไม่สงสัยเลยว่ารัฐบาลของเราจะไม่คิดดำเนินการป้องกันสิทธิของเราโดยชั้นเชิง จะโดยอมจำนวนแก่เรา และการประพวติคนเป็นศัตรูอย่างลับ ๆ ล่อ ๆ ก็จะได้สิ้นสุดลง เราจักต้องใช้กำลังเรากระทำการเพื่อในบรรดาลผลตลอดไป เพราะนิสัยชาวมุรพิกนั้น ไม่รู้จักอะไรนอกจากการใช้กำลัง....."¹

เป็นที่น่าสังเกตว่าถ้อยคำในบันทึกของผู้บังคับการเรือฝรั่งเศสชวนให้เข้าใจว่า ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เป็นของฝรั่งเศส ไทยเป็นฝ่ายบุกรุกและทำร้ายคนฝรั่งเศส ควยเหตุนี้ฝรั่งเศสจึงต้องดำเนินการเพื่อลงโทษไทย

ความเคลื่อนไหวของอังกฤษ

ในขณะที่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสทวีความตึงเครียด อังกฤษได้

¹ หลุยส์ คาร์ คิช ดู ฟรูนต์ (อัย บุนยานท์ แปล) "รายงานการเดินทางของเรือโคเมต" ไทยเชม ปีที่ 8 เล่ม 3 วันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2474 หน้า 398-399

เผ่าภูเขาการณ้อย่างใกล้ชิด ลอร์ดโรสเบอรีมีจดหมายกราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้า
วิกตอเรียว่า ตามข่าวที่ได้รับ ไทยกำลังจะประกาศสงครามกับฝรั่งเศส และฝรั่งเศสก็
กำลังส่งกองทัพร่วมมากรุงเทพฯ เชื่อว่าทางกรุงเทพฯ คงไม่สามารถป้องกันตัวได้โดย
ถาวรกรุงเทพฯ ถูกฝรั่งเศสยึดได้ หนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสจะเรียกรองทัพฝรั่งเศสยึดครองไทย
ต่อไป เพื่อถ่วงอังกฤณ ฉะนั้น จำเป็นที่รัฐบาลจะต้องเผ่าภูเขาการณ้อยู่โดยพิณิจพิเคราะห์

ต่อมารัฐบาลอังกฤษมีคำสั่งให้กระทรวงทหารเรือส่งเรือปาลลาส (Pallas)
และเรือปิกมี (Pigmy) ซึ่งอยู่ที่สิงคโปร์ เดินทางมากรุงเทพฯ เพื่อสมทบกับเรือ
สวิต (Swift) ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ตั้งแต่วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2436 เรือ
ปาลลาสเดินทางออกจากสิงคโปร์มาถึงสันดอนปากน้ำเจ้าพระยาในวันที่ 1 กรกฎาคม
พ.ศ. 2436 ส่วนเรือปิกมีมีตราทหารเรือจึงจัดส่งเรือโพลเวอร์
(Plover) เดินทางมาแทน แต่เรือลำนี้เกิดความเสียหายในระหว่างเดินทาง
ทางการอังกฤษจึงส่งเรือลินเนต (Linnet) มาแทน กำหนดถึงสันดอนปากน้ำ
เจ้าพระยาในวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436²

ในเคัน มิถุนายนนี้ สมาชิกสภาสามัญของอังกฤษหนึ่งตั้งกระทู้ถามรัฐบาลว่า
จะจัดการอย่างไร เพื่อปกป้องรักษาผลประโยชน์ของชาวอังกฤษในไทย เซอร์เอ็ดเวิร์ด เกรย์
(Sir Edward Grey) ปลัดกระทรวงการต่างประเทศฝ่ายรัฐสภา (Parliamentary
Under Secretary) * ได้ตกลงว่า "ไม่ทราบข่าวว่าฝรั่งเศสจะคิดทำการอย่างไรใน
ประเทศไทย แต่รัฐบาลอังกฤษจะต้องปกป้องชาวอังกฤษและคนในบังคับ จึงได้ส่งเรือรบ

¹ ดีเรก ชัยนาม การทูต เล่ม 1 หน้า 415

² อิศ บุษยานนท์ สังเขปเอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. 112 หน้า 124-126
อ้างจากเอกสารติดต่อระหว่างกระทรวงต่างประเทศอังกฤษกับกระทรวงการทหารเรือ

* ปลัดกระทรวงต่างประเทศฝ่ายรัฐสภาเท่ากับรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงต่าง
ประเทศอันดับที่ 3 กล่าวคือเป็นตำแหน่งทางการเมือง

ไปแม่น้ำเจ้าพระยา 1 ลำ อีกลำหนึ่งกำลังเดินทางไปที่นั่น และลำที่สามก็เตรียมพร้อมที่จะไปพร้อมกับ 2 ลำแรก"¹

คำแถลงของปลัดกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษฝ่ายรัฐสภา ทำให้ฝรั่งเศสไหวหวั่น นายเคอแวลล์โคโหโรเลซงส์โฆมารอน เคสทรูแนลล์ (Baron d'Estournelles) อุปทูตฝรั่งเศสประจำลอนดอน ขอคำอธิบายจากลอร์ดโรสเบอรี ดังปรากฏในคำโหโรเลซงส์ว่า

" เนื่องจากคำประกาศของเซอร์ เอคเวิร์ด เกรย์..... ข้าพเจ้าเห็นว่า ท่านจะต้องได้รับคำแถลงชี้แจงจากลอร์ดโรสเบอรี เรื่องปัญหาประเทศสยาม ให้ท่านแจ้งแกลอร์ดโรสเบอรีว่า เราอยู่ในฐานะจำเป็นที่จะกระทำการ เพื่อให้รุกล่าอาณาเขตที่ฝ่ายไทยกระทำอยู่เนื่อง ๆ อันเป็นการเหยียบย่ำลัทธิของญวนและเขมรสิ้นสุดลง อนุสนธิจากคำบังคับ ซึ่งญวนของเราในอินโดจีนโค่งไปยังไทย ไทยก็โค่งออกกองทหารส่วนมากที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไปแล้วโดยไม่ชักช้า แต่ระหว่างที่ราชสำนักกรุงเทพฯ ให้ความมันส์สัญญาแก่เรา แสดงความประสงค์จะตกลงกันโดยฉันทมิตร ในปัญหาเรื่องดินแดนที่คาราคาซังกันนี้ กองทหารฝรั่งเศสที่ตั้งมั่นอยู่เกาะโขง (สีทันดอน) กลับขอกองทหารไทยโจมตี และนายร้อยเอกโทะรุสถูกจับกุมไปเป็นเชลย จนถึงที่สุดเมื่อไม่นานนี้ ขุนนางไทยประจำคำมวนโค่งกระทำมาตกรรมญวนของเราคนหนึ่ง และฆ่าพันทหารอาสาสมัครที่ไปควมล้มตายอีก การเรียกร้องอย่างเราารอนของญวนฝ่ายเราที่กรุงเทพฯ ก็ยังไร้ผลครบเท่าทุกวันนี้ . . . รัฐบาลอังกฤษจะต้องเข้าใจว่า เราจะคัดค้านให้เป็นอย่างอื่นไม่ได้แล้ว หากเราไม่ได้รับความพอใจภายในเวลาอันน้อย ก็จำเป็นจักต้องใช้วิธีใดวิธีหนึ่ง แต่เป็นที่น่าเกรงว่า

¹ อัย บุนยานนท์ อ.ค. หน้า 127 - 128

รัฐบาลสยามอาจเห็นค่าประกาศของอังกฤษในสภา เกี่ยวกับ
การส่งเรือรบไปนานนากุงสยาม เป็นขอยุยงสงเสริมให้มีความ
ทำการดีขึ้นไม่ยอมยิ่งขึ้น โดยเหตุนี้ รัฐบาลอังกฤษก็จะได้รับผล
สุดท้ายผิดไปจากที่ตั้งปณิธานไว้ ท่านควรแสดงไพลอว์คโรสเบอร์เห็น
ว่า เรารู้สึกประหลาดใจในคำพูดของ เซอร์ เอคเวิร์ค เกรย์
. . . ซึ่งเรายังเชื่อมั่นว่ารัฐบาลอังกฤษจะไม่เกิดเอาธุระในเรื่องที่เรา
กับสยามเกิดพิพาทกันในครั้งนี้”¹

ในวันที่ 3 กรกฎาคม บารอน เคสทรูแนลล์ อุปทูตฝรั่งเศสได้เข้าพบลอร์ดโรสเบอร์
คำสนทนาของคนทั้งสอง ปรากฏในจดหมายที่ลอร์ดโรสเบอร์มีไปถึงนายฟิปปส์ (Phipps)
อุปทูตอังกฤษประจำปารีสว่า

“.....อุปทูตฝรั่งเศสมาหาข้าพเจ้า..... บารอนเคสทรูแนลล์ได้กล่าว
อย่างหนักแน่นว่า เมื่อสิบปีล่วงมานี้ ฝรั่งเศสได้รับทุกขโศกนาฏเนื่อง
จากการที่ไทยล่วงเกินเล็ก ๆ น้อย ๆ และรุกรานเขตแดนเขามา ซึ่ง
เวลานั้นฝรั่งเศสมีอยู่ ในการจัดการปกครองตั้งเกีย
เมื่อไม่นานนี้ฝรั่งเศสได้เพ่งเล็งที่จะดำเนินการ ทั้งจะไดแสดงสิทธิ
ของฝรั่งเศสเหนือฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ไทยได้ชักจูงคิดการดำเนินการ
ของฝรั่งเศสดังกล่าวนี้ ได้ไขว่คว้าชิงหาฝรั่งเศส และทั้งได้จับกุม
นายทหารคนหนึ่งไว้ ไทยให้คำมั่นสัญญาว่าจะปล่อยตัว แต่ไม่เห็น
ปล่อย ต่อจากนั้น ม. เคสทรูแนลล์ ก็ได้อธิบายคำพูดของ
เซอร์ เอคเวิร์ค เกรย์ ว่าเป็นคำพูดที่ทำให้รู้สึกในประเท
สยามและในประเทศฝรั่งเศสว่า อังกฤษกำลังจะคิดสนับสนุนไทย
ข้าพเจ้าได้ปฏิเสธทันที และยืนยันว่า การที่ส่งเรือรบอังกฤษ

¹ อีช บุญยานนท์ ล.ค. หน้า 128 - 131 อ้างจากโทรเลขของนายเคอแวลล์
ที่มีไปถึง บารอน เคสทรูแนลล์ อุปทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอน

ไปในประเทศสยามนั้นด้วยความจำเป็น เพราะบรรดาพ่อค้าอังกฤษ
ใคร่องมามากมาย และข้าพเจ้าได้ขอให้ ม. เค สตรแนลล์
บอกไปยัง ม. เคอเวลล์ ว่า ในการเรื่องนี้ตั้งแต่ต้น ข้าพเจ้ายังมีใค
พบเจรจากับอัครราชทูตสยามเลย อีกประการหนึ่ง ทางราชทูต
อังกฤษที่กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าได้จะจงบอกไปว่า เป็นความ
ต้องการอย่างยิ่งที่จะให้ความเข้าใจกันให้เสียโดยเร็ว เพราะให้
ทำความเข้าใจกับฝรั่งเศสในทางสงบ สำหรับเรื่องส่งเรือรบไป
กรุงเทพฯ ๓ นั้น ข้าพเจ้าได้ให้ ม. เค สตรแนลล์ รับรองแก่
ม. เคอเวลล์ว่า ได้ส่งไปด้วยความมุ่งหมายและจะคุ้มครองชีวิตทรัพย์สิน
สินของชนชาติอังกฤษแต่อย่างเดียว ¹

คำโต้ตอบของ ลอร์ด โรสเบอรี ดังกล่าว แสดงให้เห็นชัดว่า อังกฤษพยายามระมัด
ระวังมิให้เกิดการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศส อาจจะเป็นเพราะเหตุนี้จึงทำให้ฝรั่งเศสกล่าวทำ
การรุนแรงกับไทย เนื่องจากแน่ใจว่าอังกฤษจะไม่สนับสนุนไทย

การเตรียมพร้อมภายในกรุงเทพฯ

ข่าวการเคลื่อนไหวของกองเรือฝรั่งเศส ทำให้รัฐบาลไทยรีบเร่งจัดการ
ป้องกันปากน้ำให้รัดกุมยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการถึง
พระวรวงศ์เชื้อพระวงศ์เจ้าจรรจงรสวงศ์ ญัตติฐานการทหารเรือ ให้ทำการปิดปากน้ำโดย
เอาเรือไปจม และให้เหลือของสำหรับเรือเดินไคเพียงลำเดียว เนื่องจากทรงมีพระราช
ดำริว่า เป็นการดีกว่าจะยิงปืนไหม้ไม่ให้เข้ามา โดยที่เรือรบของฝ่ายตรงข้ามยังไม่ได้
ทำการยิงถล่ม ซึ่งเป็นการหลีกเลี่ยงการรบพุ่ง ช่องทางเดินเรือให้ปิดตันที่ ถ้าเรือรบ
ของฝรั่งเศสจะฝ่าฝืนเข้ามา²

¹ อิช บุญยานนท์ ล.ค. หน้า 132 - 137 อ้างจากจดหมายลอร์ดโรสเบอรีถึง
นายชิปส์ ลงวันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2436

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
พระองค์เจ้าจรรจงรสวงศ์ ลงวันที่ 22 มิถุนายน ร.ศ.112

แต่เดิมฉันฝ่ายไทยคำวรีที่จะปิดปากน้ำโดยออกประกาศห้ามมิให้เรือรบของทุกชาติเข้ามา ขอคำวรีนี้ต้องยกเลิก เนื่องจากนางาเอก เฮนรี โจนส์ เห็นว่าจะเป็นการกีดกันมิให้เรือรบอังกฤษเดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ๑ ส่วนการจมเรือปิดปากน้ำนั้น ฝ่ายไทยพยายามให้ราชทูตอังกฤษเห็นชอบด้วย เนื่องจากเกรงว่าจะถูกชี้แจงว่ามีโทษดำเนินการดังกล่าว¹

การป้องกันรักษาพระนครรอบนอกนั้น กรมยุทธนาธิการได้ส่งทหารไปประจำ ณ บริเวณ สมุทรปราการ คลองสำโรง คลองพระโขนง และริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนการป้องกันภายในพระนคร ทหารกรมยุทธนาธิการ ได้กระจายกำลังไปตั้งบริเวณภายในกำแพงพระนคร สระปทุม บางรัก และฝั่งธนบุรี นอกจากนี้ยังมีทหารอาสาสมัครของพระยาสุรศักดิ์มนตรี ประมาณ 1,800 คน กระจายกำลังรักษาพระนครโดยทั่วไป

ในขณะที่กรุงเทพฯ กำลังเตรียมการป้องกันอย่างขะมัดมุ่นอยู่นี้ เรือปลาฉลามได้เดินทางมาถึงสันดอนปากน้ำเจ้าพระยา ในวันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ทำให้บุคคลในวงการรัฐบาล เช่น กรมหลวงเทเวศร์วาทโรปกการ และ นายโรลัง ยักมินส์ มีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเข้าใจว่าอังกฤษส่งเรือรบมาเพื่อข่มขู่ฝรั่งเศสไม่ให้ทำกรรณแรงกับไทย แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีใตทรงคือพระทัยเท่าไร ทรงมีพระราชดำริว่า ".....ปลาวาฬตัวโต พันท้ายที่ปากอ่าว เพื่อจะไหปลาเล็กปลานอยไหลไปตามกระแสน้ำเขาไปในช่องปากเท่านั้น แต่กักกันอยู่ไต่บางจริงดังว่า....."²

ง. เหตุการณ์ในเดือน กรกฎาคม

สถานการณ์ชายแดนไทย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบรรยายเหตุการณ์ทางชายแดนในตอนต้นเดือน กรกฎาคม ไว้ดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/5 สำเนาที่ 30 กรมหลวงเทเวศร์วาทโรปกการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 18 มิถุนายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/8 สำเนาที่ 135/3580 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วาทโรปกการ ลงวันที่ 1 กรกฎาคม ร.ศ.112

".....ฝรั่งเศสหาได้ลงมาถึงฝั่งโขงไม่ เว้นแต่ที่ท่าประชุม ซึ่งมาอยู่
 นิดหน่อย ก็ถอยไป น้ำโขงยังเป็นเขตแดนอยู่ตลอด ยกเสียแต่เมือง
 เชียงแตง ซึ่งเรายังคิดพันกันอยู่ที่แก่งสาคร ถึงโดยว่าถ้าเราจะไต่ลี้
 แล้ว เชียงแตงยังเป็นอันรักษายาก ตามความคาดคะเนของฉัน.....
 จะคิดเล่นงานทางลี้ในน้ำ ทางบนในน้ำแล่ง เพราะเวลานี้ทางบก
 มันเจ็บตายมานาน แก่งของเรามีได้ส่งออกทุกทิศ เว้นไว้แต่
 หนองคายคูไม่มีแก่นสาร อันใด เมื่อคันทันใดตกลงจะเปลี่ยนชาหลวง คือ
 สวัสดิ์โสภณจะขึ้นไป *.....ในเมื่อฟังเขาใจเกิดว่าฉันเหลือแต่หนังหุ้ม
 กระดูกเท่านั้น การทหารภายนอกก็ดี ภายในก็ดี คุณเหมือน
 จะเชื่อว่าปากไกอาจะสู้ศัตรูใดเสียโดยมาก ไม่มีผู้รอนรนามนัก
 เพราะเหตุที่เขายังถูกขัง อันเป็นรณณรงค์จะไม่ถึงบางกอกไหนแก่ฝรั่งเศส
การซึ่งเป็นข้อขัดสนอย่างยิ่งของเราเวลานั้น เรื่องอาวุธ

* เมื่อต้นเดือนมิถุนายนนั้น ทางรัฐบาลดำริจะส่งพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ เป็นทูต
 พิเศษไปเจรจาเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศส แต่ทางฝรั่งเศสไม่ยอมรับขอเสนอของไทย ทาง
 กรุงเทพฯ ฯ จึงดำริจะส่งพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ ไปเป็นชาหลวงหัวเมืองลาวพวน
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ นั้นไม่โปรดกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ในข้อที่ว่า ไม่ปฏิบัติ
 การรบนพระสานกับทางคานลาวกาว ดังทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
 ความว่า "...ถ้าจะตกใจโดยความรักใคร่ฉันญาติและมิตรอันสนิท ก็จะต้องบอกว่า
 การเสียมีกรุ่น ๆ เป็นแต่ชยอกกลืนเขาไว้ เพราะกลัวศัตรูจะรู้ ใ้คิดอ่านแก้ตัวให้จงดี
ทางที่แก่งจะมีอยู่ ก็หากว่าฝรั่งเศสยังไม่เป็นบามาตีเมืองหนองคายแตกเสียแล้ว
 ก็คงพอเป็นเครื่องเตือนใจเขอให้รู้ถึงการที่ความที่จริงใดบาง"

: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/11 สำเนาที่ 9/4739

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม วันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ.112

เดิมทีประชุมคิดแล้วเลื้อยลงมาเป็นกรรมการ* รวบรวมใจความกันอยู่ใน คอยให้เฉพาะคำที่อาวูของมาให้สาธุสรีเสียดละโดยมาก แต่ฉันไคลลงละเมิดเรื่องอาวูนี้หลายครั้ง ทำโดยลำพัง เพราะถ้ามีไคเงิน จะใช้เงินพระคลังข้างที่ เคียนนี้ไคอาวูมาบางแล้ว ฉันมิไคเก็บตัวอยู่กับเรือน แลมิไคเล่นอันไค การครั้งนี้ ใจฉันเห็นว่าเป็นการสำคัญ ถ้าเมืองไทยไม่จมลงไปพร้อมกับชีวิตของฉัน เพราะไม่สามารถจะทนทานอย่างอื่นไค ก็คงจะลอยขึ้นไคอีกมีมากกันอย...."¹

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้แสดงให้เห็นว่า "ความอึดอัดขัดขวาง" ซึ่งกันและกันยังคงมีอยู่ในคณะรัฐบาลไทย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงวิตกว่า ถ้าหากไทยอ่อนแอในการป้องกันบ้านเมืองแล้ว อาจจะทำให้อังกฤษทำการผนวกไทยเข้าเป็นรัฐในอารักขาตั้งเช่น "ลอร์ดคัลเฟอร์ริน ทำแกเมืองพม่า อันฉันจะทนอยู่ไม่ไค" จะเห็นไคว่าพระองค์ทรงมีความหวาดระแวงอังกฤษอยู่ตลอดเวลา ดังที่ครั้งหนึ่งไคทรงปรารภกับพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณว่า "...มันจะคบหัวดูลหลัง บิดมีอียัดขึ้น ไผ่ฝรั่งเสดต๋อยจนบอม จะไคโถมเขาหา...."²

ความเคลื่อนไหวของฝรั่งเศส

หลักฐานทางฝรั่งเศสระบุว่า หลังจากรัฐบาลฝรั่งเศสมีคำสั่งระงับการเดินทางมาเจรจาทรมองคองกับฝ่ายไทยของญัตติการทหาร เรือประจำภาคตะวันออกเฉียง

* กรรมการในที่นี้หมายถึงคณะกรรมการป้องกันพระราชอาณาเขต ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้น รวม 8 ท่านคือ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ญัตติการกรมยุทธนาธิการ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ เจ้าฟ้ากรมขุนวิเศษวานวิฑิตวงศ์ เสนาบดีกระทรวงการคลัง กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิศาตรา เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงกลาโหม พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ ญัตติการทหารเรือ พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/10 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงถึง พระองค์เจ้าวิมลนาถวงศ์ ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1 6 ไปรเวตที่ 2464 ล.ก.

ในวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 รัฐบาลฝรั่งเศสได้แต่งตั้งให้ นายเลอเมียร์ เดอ วิลเล่ * ซึ่งกำลังจะเดินทางมาสมัครญัตถนราษฏรที่ โคชินไชนา เป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสมาเจรจากับรัฐบาลไทย ดังปรากฏในคำสั่งของนายเคอเวลล์ ถึง นายวิลเล่ มีใจความว่า

" เนื่องจากเหตุการณ์ที่เพิ่งเกิดขึ้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง และอาการกิริยาที่ประเทศไทยได้แสดงแก่เรานั้น รัฐบาลฝรั่งเศสคิดว่าจะมีโอกาสในการที่ท่านจะเดินทางไปยังนั้น มอบให้ท่านเขาจะรับหน้าที่เจรจาปัญหาที่ยังการคาชักกันอยู่ให้เสร็จสิ้นไป ถ้าสามารถทำได้ เพราะได้ปรึกษารื้อกับท่านแล้ว เหตุนี้จึงส่งท่านไปกรุงเทพฯ เพื่อการนี้เป็นราชการพิเศษ ในจดหมายฉบับนี้ใส่ข้อความสำคัญให้อ่านวนแก่ท่านอย่างกว้างขวาง เพื่อแสดงต่อพระเจ้าแผ่นดินไทย จะได้สั่งให้เรือรบลำหนึ่ง มาคอยรับท่านที่สิงคโปร์ และนำท่านไปส่งยังกรุงเทพฯ ทันทีเท่าที่ท่านทราบอยู่แล้ว การเรียกร้องของเราต่อประเทศไทยในครั้งนี้มีอยู่ 2 ข้อคือ

1. เราได้ทำการให้ประเทศไทยถอนกองทหารที่ตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เพราะเป็นการเหยียบย่ำสิทธิของลาวและของเขมร
2. เราได้เรียกคำปรับใหม่ในการที่ไทยสมประมาทของฝรั่งเศส ที่ทุ่งเชียงคำ ในการขับไล่บุคคลร่วมชาติของเรา 2 คนคือ ม.เอสดีโลต์ และ ม. ซัมเบนิวส์ ให้ได้รับทุกสิ่งที่ทำอุทธรณ์เมื่อปีกลาย ในการข่มขู่ชาวฝรั่งเศสชื่อ บาโรตอง ในการจับกุมนายรอยเอกโทเรอส์ โดยไม่รัฐตัว และในการที่ชาวหลวงไทยประจำคามวนทำการฆาตกรรมบุตรจากการโกรธแค้น

* นายเลอเมียร์ เดอ วิลเล่ เคยเป็นผู้ว่าราชการการโคชินไชนา 2 สมัย คือระหว่างวันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ. 2422 ถึง 4 มีนาคม พ.ศ. 2423 และวันที่ 1 พฤศจิกายน ถึง 13 มกราคม พ.ศ. 2425 นายวิลเล่ ผู้เคยเสนอแนะรัฐบาลฝรั่งเศสให้แต่งตั้งนายปาวี มาดำรงตำแหน่งกงสุลที่สอง ประจำหลวงพระบาง

ในปัญหาเหล่านี้ ผู้แทนของเราที่กรุงเทพฯ ๓ ได้เรียกร้องไปแล้วแต่ไรผล เราได้รับคำตอบชนิดกักความยาวสาวความชี้จากรัฐบาลไทย เพราะฉะนั้น ที่จะไม่ให้ท่านเรียกร้องต่อรัฐบาลไทยนั้นมีหัวข้อดังนี้

1. ให้รัฐบาลไทยรับรองขอเรียกร้องดินแดนของเรานับตั้งชายแม่น้ำโขง

2. ให้ใช้ค่าเสียหายตามพฤติการณ์ที่เกิดขึ้น ซึ่งได้กล่าวมาแต่ข้างบนนั้น กับให้เสียค่าปรับไหมด้วย

ในกรณีที่รัฐบาลไทยไม่ยอมให้ความยุติธรรมเท่าที่เรียกร้องไปตามหัวข้อต่าง ๆ นี้แล้ว ถ้าถึงระยะเวลาที่ท่านจะต้องกำหนดให้ ให้ท่านนำขงชาติฝรั่งเศสออกจากกรุงเทพฯ ๓ พร้อมกับเจ้าหน้าที่ในสถานกงสุลเยเนอรัล และบรรดาเรือรบฝรั่งเศสที่จอดอยู่ในท่านั้น แล้วให้ท่านแจ้งแก่ผู้บัญชาการกองเรือไทยประกาศปิดอ่าวอ่าวไทย

อนึ่ง ขอกล่าวซ้ำอีกด้วย ก็รัฐบาลฝรั่งเศสหวังอยู่ว่า คงจะไม่จำเป็นถึงกับต้องใช้อำนาจบังคับขมิ้น และเชื่อมั่นในไหวพริบ และความหนักแน่นของท่านในอันที่จะโน้มน้าวรัฐบาลไทยให้ยอมทำตามความพอใจของเราเท่าที่เราร้องเรียกร้องไปโดยชอบธรรม

ท่านยอมทราบอยู่แล้วว่า เราไม่ได้ตั้งปรารภว่าที่จะกระทบกระทั่งยับยั้งต่อสภาพของไทย ถ้าเห็นว่าควรก็ให้อธิบายความข้อนี้ให้ราชสำนักกรุงเทพฯ ๓ ทราบโดยชัดแจ้ง และให้พยายามจัดความหวาดเกรงอันจะพึงมีแก่รัฐบาลไทยที่จะคำนึงถึงความปรารภอย่างนั้นของเรา อีกประการหนึ่งให้ท่านรู้สึกถึงประโยชน์อันเราจะได้รับในการเจรจากันที่กรุงเทพฯ ๓ ท่านจะต้องแสดงให้ชัดออกไปว่า เราไม่ยอมเจรจากับบุคคลทั้งหลายอื่น นอกจากพระเจ้าแผ่นดิน และคณะเสนาบดี และให้พยายามเลือกใส่ไล่พวกที่ปรึกษาชาวต่างประเทศ อย่าให้มาเกี่ยวข้องกับวงการคาบ

ข้าพเจ้าขอขอบคุณ ถ้าให้ข้าพเจ้าทราบเหตุการณ์อันแนชัด
 แห่งการเจรจาที่ดำเนินกันครั้งนี้โดยทางโทรเลข¹

เมื่อพิจารณาแล้วถึงรัฐบาลฝรั่งเศส จะเห็นว่าฝรั่งเศสเองก็อยากจะตกลงกับไทย
 โดยสันติวิธี แต่ที่ว่าเหตุร้ายที่เกิดขึ้นในตอนเย็นวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ทำให้
 เหตุการณ์ผันแปรไป ซึ่งนำไปสู่ภาวะวิกฤตอย่างแท้จริง

นอกเหนือจากคำสั่งนี้ ในวันเดียวกัน นายเคอเวลด์ได้โทรเลขมาถึงนายปาวี
 ราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ๑ ความว่า

"รัฐบาลอังกฤษคำริสั่งเรือรบ ๑ ลำไปยังกรุงเทพฯ ๑ เพื่อป้องกันรักษา
 ชนชาติอังกฤษ ฝ่ายเราจึงเห็นสมควรจักต้องเพิ่มกำลังทางเรือของเราให้ทันแจ้งให้รัฐบาล
 สยามล่วงหน้าว่า เรือรบฝรั่งเศสจะไปรวมกำลังกับเรือหลวง ในให้ให้เห็นโดยชัดว่า เรา
 ดำเนินการครั้งนี้อย่างเดียวกับที่ประเทศอังกฤษและประเทศอื่นใดทำก่อนแล้ว อีกประการ
 หนึ่ง จงให้เป็นທີ່เข้าใจว่าฝ่ายเราจะไม่ทำการรุกรบอย่างใด ๆ โดยไม่รายงานให้ทาง
 ปาริสภาทราบก่อน เว้นไว้แต่ในกรณีเรือของเราถูกโจมตี และถูกบังคับ จึงจะยิงโต้ตอบกับ
 ฝ่ายข้าศึกใด"²

เรือรบต่างประเทศที่นายเคอเวลด์อ้างถึงในโทรเลขฉบับนี้ คือเรือซุมบาวา
 (Sumbawa) ของฮอลันดา และเรือวูลฟ์ (Wolf) ของเยอรมัน การที่ฝรั่งเศส
 คำริจะส่งเรือรบเข้ามาในเอง เป็นจุดเริ่มต้นที่จะนำไปสู่ความยุ่งยากซึ่งจะเกิดขึ้นในเวลาต่อมา
เหตุการณ์ที่ปากน้ำ วันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

สถานการณ์ในกรุงเทพฯ ๑ เริ่มตึงเครียด เมื่อนายปาวี แจ้งแก่รัฐบาลไทย
 ในวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ว่า เนื่องจากรัฐบาลฝรั่งเศสทราบมาว่า รัฐบาล
 อังกฤษคำริจะส่งเรือรบหลายลำเข้ามาในกรุงเทพฯ ๑ เพื่อป้องกันคนในบังคับอังกฤษ ดังนั้น

¹ อิศร บุญยานนท์ ล.ก. หน้า 139 - 143

² อิศร บุญยานนท์ ล.ก. หน้า 144

รัฐบาลฝรั่งเศสจึงดำริจะกระทำบาง โดยส่งเรือรบสองลำคือ เรือคอมมตและเรือ
แองคองสแตงต์ เขามากรุงเทพฯ ๑ กำหนดจะมาถึงสันดอนปากน้ำในวันที่ 15 กรกฎาคม
ขอให้ทางการไทยจัดเรือนำร่องไปรับด้วย¹ ในเวลาไล่เลี่ยกัน นายปาวีแจ้งให้ทาง
รัฐบาลทราบอีกครั้งหนึ่งว่า เรือสองลำดังกล่าว เลื่อนกำหนดเขามาถึงสันดอนปากน้ำใน
วันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ในจดหมายฉบับนี้นายปาวีกล่าวเสริมว่า “แอดมิรอล
แมทธิวเรือไคโยนยืนยันว่า เรือรบลำนี้ควร เขามาถึงกรุงเทพฯ ๑ โดยตามหนังสือสัญญาทาง
พระราชไมตรี ทั้งรัฐบาลฝรั่งเศสได้แสดงความท้อแอดมิรอลแมทธิวเรือแล้วว่า รัฐบาล
ฝรั่งเศสพิจารณาเห็นว่าการณ์นี้เป็นอันชอบธรรมซึ่งจะเถียงมิได้”²

กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วิโรปการทรงมีคำตอบแก่นายปาวีว่า รัฐบาลอังกฤษไม่เคยแจ้ง
ให้ไทยทราบว่าส่งเรือมากรุงเทพฯ ๑ หรือที่แห่งใด ดังนั้น ขอร้องของฝรั่งเศสที่จะกระทำ
ตามอังกฤษจึงตกไป รัฐบาลฝรั่งเศสจะไม่ฝ่าฝืนให้เรือรบเขามากรุงเทพฯ ๑ อีก นอก
จากเรือลูเตง ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ๑ ตั้งแต่ วันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2436 ฝ่ายไทยเชื่อว่า
ถ้าเรือลูเตงกลับไปแล้ว เรืออื่น ๆ คงจะไม่อยู่กรุงเทพฯ ๑ เช่นกัน ความยุ่งยากทั้งปวงก็
คงสงบลง ข้าพเจ้าต้องขอคัดค้านการอธิบายความในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีอันเป็น
ที่ทำให้เข้าใจว่าประเทศใดประเทศหนึ่ง ย่อมมีอำนาจอันชอบธรรมที่จะให้เรือรบเข้ามาใน
ลำนํ้าของกรุงสยาม และถึงพระมหากษัตริย์แห่งพระราชอาณาจักรนี้ไต่ถามล้าตามความชอบ
ใจของประเทศนั้น ๆ หลักการแห่งหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีนั้น หาได้คัดอำนาจอัน
ชอบธรรมที่กรุงสยามควรมีเหมือนประเทศอื่น ๆ สำหรับการป้องกันตัว และรัฐบาลฝรั่งเศส
คงจะเข้าใจได้โดยง่ายว่า ตามสรรพเหตุการณอันมีอยู่บัดนี้ กรุงสยามจะยอมตามคำอธิบาย
เช่นกล่าวมานี้มิได้เลย แม้อยมก็เหมือนดังจะสละอำนาจที่เป็นประเทศเอกราชเสียเหมือนกัน³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 นายปาวี กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์
วิโรปการ ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ.112 (ฉบับที่หนึ่ง)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 นายปาวี กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วิโรปการ
ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ.112 (ฉบับที่สอง)

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์วิโรปการ ถึง นายปาวี
ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ.112

ขออ้างของฝ่ายไทยที่ว่าไม่ทราบเรื่องเรือรบถึงกฤษฎีกาไม่ยอมเป็นกลวิชัยของไทยในต้นที่จะยับยั้ง
มิให้ฝรั่งเศสส่งเรือเข้ามา

หลังจากนายปาวีได้รับคำทอนจากฝ่ายไทย นายปาวีแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า
สภาพเราใดแรงความไม่บังรัฐบาลฝรั่งเศส และแอดมิราลแมกซ์เรือแล้วว่า รัฐบาลของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอภัยภูมิกานไม่ยอมให้เรือรบเข้ามาในลำแม่น้ำเจ้าพระยา และ
เราเจ้าใจแจ้งไปควยว่า เราเจ้ายังไม่ปรารถนาให้เรือแองคองตังต์เข้ามา ในหอคอยที่
ปากน้ำเกษม รอคอยจนกว่าจะได้รับความสั่งตอบ¹ ซึ่งกรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการทรงยอม
รับสั่งนายปาวีว่า เพื่อจะหลีกเลี่ยงมิให้ความเราใจนึกเกิดขึ้นได้ คำสั่งของ
เราเจ้า ที่ไม่ยอมให้เรืออ่าวสันดอนเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยาโดยทั่วไป ตลอดถึงไม่ยอม
ให้เข้ามาจอดอยู่ที่ปากน้ำ และแลเลยเข้ามากรุงไทย² ควบ..... จะเห็นได้ว่า
ฝ่ายไทยพยายามนำให้ฝรั่งเศสทราบว่า ไทยไม่ยินยอมให้ฝรั่งเศสส่งเรืออ่าวสันดอนเข้า
มาถึงปากน้ำสมุทรปราการ

ต่อมาในวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 นายปาวีเข้าเฝ้ากรมหลวงเทเวธวงศ์
โรปการพร้อมทั้งทูตขึ้นเกล้าว่า จะส่งเรือรบเข้ามาถึงปากน้ำ โดยอ้างสิทธิตามสัญญาทาง
พระราชไมตรี แต่กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการทรงยินกรณมิให้เรือฝรั่งเศสส่งลำสันดอน
เข้ามา รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่สามารถจะยอมให้ประเทศใด ๆ ส่ง
เรือรบเข้ามาจอดอยู่ในลำแม่น้ำนี้ มากกว่าประเทศละลำ เพราะฉะนั้นจึงได้คำสั่งให้
กรมทหารบก กรมทหารเรือ จัดการความโดยกวดขัน³ และทรงแจ้งให้นายปาวีทราบ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 นายปาวี กราบทูล กรมหลวงเทเวธวงศ์
โรปการ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ถึง
นายปาวี ลงวันที่ 11 กรกฎาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ถึง
นายปาวี ลงวันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ.112

ว่า "เราพรั่งนี้ กรมทหาร เรือจะให้เรือกลไฟลำหนึ่งมาที่สถานทูตฝรั่งเศส สำหรับให้ท่าน
ใช้ไปมายังเรือแองคองสตังค์ เพื่อจะไต่ส่งข่าวไปตามที่ท่านดำริ เห็นสมควร"¹

ในขณะที่เดียวกันรัฐบาลไทยมีโทรเลขไปถึงอัครราชทูตไทยประจำปารีสมีความว่า
"ฝ่ายเรามีอำนาจอันชอบธรรม ที่จะไม่ยอมให้เรือรบเข้ามาในลำน่านอันอยู่ในพระราชอาณา
จักรของเรา เพื่อประสงค์จะมาแสดงความซื่อสัตย์ ในท่านำความไปแจ้งต่อเสนาบดี
ฝรั่งเศส ผู้ว่าการต่างประเทศ และพุดจาวากลาว่าให้ไต่การที่ที่สุด แล้วโทรเลขตรงมาให้
ทราบ² ต่อมาในวันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 พระองค์เจ้าวิฆานุนวงศ์ ทรงเข้าพบ
นายเคอแวลล์ และทรงแจ้งผลการเจรจามาถึงรัฐบาลว่า นายเคอแวลล์ยินยอมถอนคำสั่งเดิม
และไต่แจ้งให้ทราบว่า "รัฐบาลฝรั่งเศสมิได้มีความมุ่งหมายจะให้ส่งทหารเข้ามาต่อสู้รบพุ่ง
อย่างใดอย่างหนึ่งเลย แท้จริงมีความปรารถนาจะส่งผู้ไต่หนึ่งเข้ามาในกรุงเทพฯ โดย
เร็ว เพื่อจะไต่จัดการไต่ตกลงกันโดยฉันทมิตร³ เป็นที่น่าสังเกตว่านายเคอแวลล์มิได้แจ้ง
ให้ฝ่ายไทยทราบตรง ๆ ว่า ได้มีคำสั่งให้นายเลอ เมียร์ เคอ วิลเล่ เดินทางมาเจรจากับ
ไทยตั้งแต่วันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 แล้ว คาดว่า นายเคอแวลล์ คงเข้าใจว่า
เมื่อมีคำสั่งระงับไม่ให้เรือฝรั่งเศสเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยา เหตุการณ์คงจะเรียบรอย
เมื่อนายวิลเล่ เดินทางไปถึงกรุงเทพฯ ฝ่ายไทยคงจะยินยอมเจรจากับตัวแทนของฝรั่งเศส

การที่ฝรั่งเศสยินยอมถอนคำสั่งนั้น สืบเนื่องมาจากการติดต่อทางการทูต
ระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส หลังจากทีลอร์ดโรสเบอรี ได้รับโทรเลขรายงานเหตุการณ์
ทางกรุงเทพฯ จากนาวาเอก เฮนรี จอห์นสัน เมื่อวันที่ 11 กรกฎาคม แล้ว
ลอร์ดโรสเบอรี ได้โทรเลขไปยังนายพิลิปส์ อธิบดีอังกฤษประจำปารีส ให้แจ้งแก่รัฐบาล
ฝรั่งเศสว่า เรือรบอังกฤษจะไม่ล่วงล้ำสันดอนเขามาถึงปากน้ำ เมื่อวันที่ 12

¹
ก.

²
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ถึง
พระองค์เจ้าวิฆานุนวงศ์ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม ร.ศ.112

³
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/8 พระองค์เจ้าวิฆานุนวงศ์ กราบทูล
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ.112

กรกฎาคม และ ในวันเดียวกันนี้ ลอร์ดโรสเบอรี มีโทรเลขถึงราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ว่า "เรือปาลลาสะจะข้ามสันดอนเขาไปไม่ได้อีก ให้ท่านจัดการให้เรือปาลลาสะ และเรือโพลเวอร์ ทั้ง 2 ลำ อยู่ทางเขาแม่น้ำชานอกสันดอน และให้เจรจากับรัฐบาลไทยให้แจ้งเรื่องนี้ให้ ราชทูตฝรั่งเศสทราบด้วย"¹

นายพิปส์ ได้รับโทรเลขของลอร์ดโรสเบอรีในวันที่ 12 กรกฎาคม และในวันต่อมา ได้โทรเลขรายงานการสนทนากับนายเคอเวลล์ไว้ว่า

".....ข้าพเจ้าได้ไปพบ ม.เคอเวลล์ ที่นัดไว้บ่ายวันนี้ ตามความประสงค์ ที่ข้าพเจ้าได้แสดงไป ม.เคอเวลล์ได้ตอบว่า ... เป็นที่ตกลงว่าเรือ ฝรั่งเศสที่ส่งไปจะอยู่นอกสันดอน รอให้เรือลู่แดงอยู่ในกรุงเทพฯ..... ในการกระทำเช่นนี้ รัฐบาลฝรั่งเศสได้ยอมปรนมาเรื่อย ๆ ขอ 15 แห่ง หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับไทย ค.ศ. 1856 ก็มีอยู่ ชัดว่า ให้เรือฝรั่งเศสเขาไปในลำแม่น้ำได้จนถึงปากน้ำสมุทรปราการ และเมื่อใดแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบแล้ว ให้ลวงเขาไปถึงกรุงเทพฯ ได้ ความตั้งใจของฝรั่งเศสอย่างนั้นไม่มีมูล นอกจากเป็นข่าวอกศล โจรจันทน์ ทำนองเดียวกับที่กรุงเทพฯ แต่เรื่องที่เรือรบอังกฤษจะเขามาเป็นข่าว ที่ไม่น่าหมกอยู่ ตามคำแถลงการณ์ของ เซอร์ เอ็ดเวิร์ด เกรย์

ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ความตั้งใจของรัฐบาลอังกฤษนั้นมีหลักอยู่ว่า มีความจำเป็นจะต้องคุ้มครองผลประโยชน์ของเราในกรุงเทพฯ ฯ ซึ่งเรา มีส่วนในการขายถึงสามในสี่ส่วน.....เป็นที่เข้าใจกันอยู่ว่าฝ่ายเรา มิได้มีส่วนความน้อยเนื้อต่ำใจอย่างฝรั่งเศสมีแก่ไทยเลย ถ้าหากว่า มหาประเทศใด ๆ ซึ่งมีปัญหาระหว่างประเทศต้องพิพาทกับประเทศที่มีกำลัง น้อยแล้ว ยกกำลังทัพเรือใหญ่โตมาช่วยรักษาในอาณาเขตเช่นนี้ ก็ เหมือนกับว่ากำลังทัพประเทศนั้นเสียในอันที่จะป้องกันตัวเอง

ม.เคอแวลล์ตอบว่า ความอดทนและความอดปรนของรัฐบาลฝรั่งเศส ก็ได้แสดงให้เห็นแล้วว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นนี้ฝ่ายไทยมิได้เอาใจใส่ และยังมิได้ปล่อยตัวรอยเอกโทเรอส์ และก็เรื่องนี้ไม่จัดการให้เสร็จกันไป ฝรั่งเศส จะดำเนินการต่อไปอีก ข้าพเจ้าจึงนอกแก่ม.เคอแวลล์ว่า ไตเทาได้ แสดงความประสงค์อย่างกะโหลกอย่างกะโหลกที่ค้างคางอยู่บนเรือนรอลงตามทางที่ พจะทำได้ และขอทราบว่าปัญหาใหม่ที่เป็นปัญหาที่ ม. เคอแวลล์ ถือว่า สำคัญอย่างยิ่ง ม.เคอแวลล์ตอบว่า ชนไทยก็ทราบอยู่แล้ว ม. โกรสกุแรง ได้ถูกฆ่าตายอย่างเลวร้ายเป็นมโนทัศน์ และได้หาพันทหารพวน คอยในครั้งนี้ กับเรื่องการปล่อยตัวรอยเอกโทเรอส์อีกด้วย โดยเกียรติยศ ของฝรั่งเศส ๑ จะไม่ยอมให้ทางประเทศเขาแทรกแซง และจะต้องได้รับขอ ใ้เรียกรองอันชอบธรรมนี้ ซึ่งถ้าไม่ได้รับแล้วไซ้ก็จะต้องบังคับเอา¹

การสนทนาระหว่างนายฟิปปส์ กับ นายเคอแวลล์ จะเห็นได้ว่า นายเคอแวลล์ย่ำว่า ฝรั่งเศสมีสิทธิจะส่งเรือเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้ตามสนธิสัญญา และอ้างว่าการที่ฝรั่งเศส บินยอมถอนคำสั่งดังกล่าวเป็นการ "อดปรน" ให้แก่ฝ่ายไทย ที่นับว่าน่าสนใจในการสนทนา ครั้งนี้ก็คือ นายเคอแวลล์ได้แถลงออกมาว่า ตนถือว่า การจับกุมรอยเอกโทเรอส์และการ ฆาตกรรมนายโกรสกุแรงมีความสำคัญมาก การที่ฝรั่งเศสให้ความสำคัญแก่อุบายเรื่องนี้ เป็นเพราะ ฝรั่งเศสถือว่า ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของฝรั่งเศสโดยชอบธรรม เมื่อไทย บุกรุกเขาไปทำการจับกุมและทำร้ายคนฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจึงต้องเรียกรองให้รัฐบาลไทยลง โทษผู้กระทำผิด ความผิดของฝรั่งเศสดังกล่าวจึงตรงกันข้ามกับของฝ่ายไทย เพราะรัฐบาล ไทยถือว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเป็นของไทย เมื่อฝรั่งเศสส่งกำลังบุกรุกดินแดนดังกล่าว ไทยจำเป็นต้องต่อสู้ป้องกัน ด้วยเหตุนี้รัฐบาลไทยจึงพึงเล็งถึงความยุ่งยากต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น สืบเนื่องมาจากฝรั่งเศสต้องการยึดแย้งดินแดนของไทยเป็นสำคัญ กรณีข้างเป็นกรณี กรณี ชาวฝรั่งเศสทั้งสามคนก็ตี ตลอดจนการจับกุมตัวรอยเอกโทเรอส์ และคดีฆาตกรรมที่แก่งแจ็ก

¹ แชน ปัจจุบันสนธิ และ สวัสดิ์ จันทน์ ล.ค. หน้า 61 - 62

รัฐบาลไทยถือว่า "เป็นความอย่างที่สองรอง ๆ กันไป ที่ฝรั่งเศสเพาะปลูกขึ้น
ที่เป็นของเขา คนของตนเขามาต่อที่ เขาจับกุมได้ กลับรองไว้วาย"

รัฐบาลไทยได้รับโทรเลขฉบับที่แจ้งว่า รัฐบาลฝรั่งเศสยินยอมถอนคำสั่งในเช้าวันที่
13 กรกฎาคม หลักฐานข้างฝรั่งเศสระบุว่า นายปาวีได้รับคำสั่งจากนายเคอเวลล์ใน
เช้าวันที่ 13 กรกฎาคมว่า "...จงบอกให้กองเรือฝรั่งเศสทราบว่า รัฐบาลฝรั่งเศส
ตกลงจะยับยั้งไม่ให้เรือลำใดข้ามสันดอนเขาไปก่อนในเวลานี้ ถ้าแม้ว่าประเทศหนึ่ง ๆ มี
เรือรบเกิน 1 ลำ ในลำแล้ว เราจะไม่เปลี่ยนแผนความคิด หนึ่ง ในนอกไปยัง
นายพลเรือตรีดูมานน์ว่า ฝ่ายเรายังสงวนสิทธิที่เราได้อยู่ตามข้อ 15 แห่งสัญญาทางพระราช
ไมตรี ปี ค.ศ. 1856 ที่ทำไว้กับรัฐบาลไทยอย่างเด็ดขาด"¹

เหตุการณ์นี้ทำให้ว่าจะคลี่คลายไปในทางที่ดี แต่ในเวลาต่อมาการณ์กลับดำเนินไป
ในทางตรงข้าม เมื่อเรือรบฝรั่งเศสที่เดินทางมาถึงบริเวณสันดอนแม่น้ำเจ้าพระยา มิได้
ทอดสมอพัก ณ ที่นั้น กลับเดินทางลงลำเขามา และก่อให้เกิดการยิงต่อสู้กับกำลังป้องกันของ
ฝ่ายไทย

ตามบันทึกประจำวันวันที่ 12 กรกฎาคม ของผู้บังคับการ เรือคอเมตระบุว่า
เรือคอเมตและเรือแองคองสตังค์ ได้รับคำสั่งจากนายพลเรือตรีดูมานน์ให้เดินทาง เขามา
กรุงเทพฯ ฯ

"ในการไปกรุงเทพฯ ฯ ครั้งนี้.... รัฐบาลฝรั่งเศสมีความประสงค์จะ
ทำการบางอย่างให้รัฐบาลสยามรู้สึกสำนึกตน เพื่อจะได้รับความพอใจ
ในข้อพิพาทต่าง ๆ อันเกี่ยวกับเขตแดน ซึ่งได้เกิดขึ้นในระหว่างประเทศ
ทั้งสอง เมื่อไม่นานนี้ เราจะต้องไปทอดสมอที่ปากน้ำพูนนี้เย็น โดย
อาศัยสิทธิของเราที่มีอยู่ในสัญญา และเมื่อใดตกลงกับม.ปาวี ราชทูต
ประจำกรุงเทพฯ ฯ แล้ว ในคืนวันนั้น เราจะนำเรือเขาไปให้ถึงกรุงเทพฯ ฯ

¹ แชน ปัจจุบันท์ และ สวัสดิ์ จันทน์ ถ.ด. หน้า 163 อ้างจากโทรเลข
ของนายเคอเวลล์ ถึง นายปาวี ลงวันที่ 13 กรกฎาคม ค.ศ. 1893.

ในวันรุ่งขึ้นคือ วันที่ 14 กรกฎาคม เราจะได้ไปพร้อมกับเรือลู่เตง
ที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศส . . . การที่มีเรือมาจอดควมกันอยู่ในกรุงเทพฯ
ถึง 3 ลำเช่นนี้ . . . คงจะทำให้พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงรู้สึกตะขิด
ตะขวงพระทัยไม่มากก็น้อย การปล่อยนายร้อยเอกโทเรอส์ การจ่าย
เงินเป็นค่าทรัพย์สินในกระทรวง ม. โภชสัณฺฑี และพวกทหารอาสา
สมัคร และการทำอนุสัญญาใหม่สำหรับปักปันเขตแดนลาว ญวน เขมร
เหล่านี้จะเป็นสิ่งที่ทำให้สหภาพยุติลง นี่แหละเป็นข้อที่เราพึงประสงค์
ในขณะนี้... ."¹

เพื่อปฏิบัติตามคำสั่ง. นาวาโทโบ² ผู้บังคับการ เรือ แองคองสตังค์ ซึ่งทำหน้าที่
เป็นผู้บังคับการกองเรือควย โคตกลองวางบนว่าจะนำเรือเขาไปในแม่น้ำโขงใด แม้ว่า
จะต้องตีฝ่ากำลังป้องกันของฝ่ายไทย

"... ถ้าหากว่าเราคงถูกบังคับให้ดำเนินการตามแผนของเราไปจนถึง
ที่สุดแล้ว เราก็จะทิ้งคำสั่งของ ม.ป.ว. และผู้บัญชาการของเราต่อไป
หรือถ้าเรือแองคองสตังค์ หรืออีกประการหนึ่ง ถ้าป้อมทั้งหลายอยู่ที่ยังเรา
ขึ้นแล้ว เราคงต้องออกไปทางเหมือนกัน ในปัญหาเหล่านั้นนอกจากจะเป็น
เหตุสุดวิสัยจริงๆ แล้ว เรามีสิทธิที่จะกำหนดการไปตามอำเภอใจของเรา
โดยมีจำเป็นจะต้องรอหาความตกลงอย่างใดกับราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ
ก่อน ทั้งนี้ขอปรากฏอยู่ในคำสั่งของผู้นำนายการ กองเรืออย่างชัดเจนที่
หลังหนังสือ...."²

¹ หลุยส์ การ์ด็ช คู ฟร็ูเนต ล.ค. หน้า 508-509

² หลุยส์ การ์ด็ช คู ฟร็ูเนต ล.ค. หน้า 509

เมื่อกองเรือฝรั่งเศสแล่นมาถึงสันดอนปากน้ำเจ้าพระยาในวันที่ 13 กรกฎาคม เวลาประมาณ 16.00 น. ผู้บังคับการ เรือคอเมตแสดงความประหลาดใจที่ฝ่ายไทยมิได้ส่ง เรือนำร่องไปรับ

"....เรือปืนจักรชาวไทยลำหนึ่ง...ได้มาทอดสมออยู่ไม่ห่างกับเรามาก มีเรือยนต์เล็ก ๆ ลำหนึ่งจากเรือนั้นนำเจ้าพนักงานกรมเจ้าท่ามาขึ้นเรือ แอ่งกองสตังค์ และในเวลาเดียวกันนั้นก็เรือกลไฟใหญ่ ของไทยซึ่ง มาจากกรุงเทพ ฯ เขาเทียบกับเรือแอ่งกองสตังค์ มีนายเรือโท นายทหาร ประจำเรือดูแลคนหนึ่งนำเอาธงไปประดิษฐานใหญ่มาควย เจ้าพนักงานกรมเจ้าท่าผู้นั้นมาสั่งห้ามมิให้เรานำเรือเขาไป และไม่ ยอมบอกอัตรานำสันดอนแก่เรา นายทหาร อังกฤษประจำเรือ ปลาดปลาซึ่งขึ้นมาเยี่ยมค่านับบนเรือเราบอกว่า คุณเหมือนไคยีน ม.ปาวี ราชทูตฝรั่งเศสจะมาสั่งให้เราทอดสมออยู่ข้างนอกสันดอนก่อน

แต่ครั้นเราถามนายทหารประจำเรือดูแล เขากลับปฏิเสธว่าไม่ทราบ เรื่องเช่นนั้นเลย เขาไม่ได้รับคำสั่งด่วนอะไรมาควย...นี่แหละเป็น ข้อที่ชวนให้สงสัยมากอยู่ แต่อย่างไรก็ตามเราจะยอมให้เสียเวลาไปไม่ ใดเลย น่าจะลบล้างเราจะผ่านสันดอนไม่ได้ สัญญาก็ยังอยู่ชัดเจน แล้วว่า เรามีสิทธิจะเข้าไปจนถึงปากน้ำ ฉะนั้น นายนาวาโทโบรี จึงสั่งให้ออกเรือทันที....." ¹

เมื่อฝ่ายฝรั่งเศสตัดสินใจนำเรือเข้ามาในปากน้ำ การยิงต่อสู้ย่อมเกิดขึ้นอย่างไม่มี ทางหลีกเลี่ยง เนื่องจากได้มีพระบรมราชโองการสั่งตั้งแต่วันที่ 11 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 ว่า "ถ้าเรือรบฝรั่งเศสไม่ได้รับอนุญาตให้มาสันดอนเข้ามาในลำน้ำ แลขึ้นแล่นเข้ามาโดย ประการใด ๆ ก็ให้ โทกรมทหารเรือตามปรามตามธรรมเนียมที่นัดหมายกัน ควยยิงปืนไม่มี กระสุนนัดหนึ่ง แล้วถ้าไม่ฟังก็ให้ยิงตักหน้าเรือควยกระสุนนัดหนึ่ง ถ้ายังขึ้นไม่ฟังห้ามก็ให้

ยิ่งหมดยิ่งถูกใจ จะใช้ขึงเป็นกอนฤาษิตอริโคดียังระเบิดอย่างไร ก็ให้ไปตามที่ชอบใจ
ไรใด เพื่อจะหามินใหญ่จริง ให้ทำตามคำสั่งตามเหตุที่จะเป็นเช่นทุกประการ¹

การสู้รบเกิดขึ้นเวลาประมาณ 18.30 น. เรือฝรั่งเศสแล่นมาถึงร่องน้ำใกล้ป้อม
พระจุลจอมเกล้า โดยมีเรือเมล็ชงอนซ็อง เรือเซย์ เป็นเรื่อนำร่อง ฝ่ายไทยได้ทำการยิง
เตือนมิให้เรือฝรั่งเศสแล่นเข้ามา แต่ไม่โดนผล เรือฝรั่งเศสคงแล่นเรือเข้ามา ทั้งสองฝ่าย
จึงทำการยิงต่อสู้กัน การต่อสู้ทั้งหมดใช้เวลาประมาณ 2 ชั่วโมงครึ่ง เวลาประมาณ
21.00 น. เรือฝรั่งเศสทั้งสองลำก็สามารถตีฝ่าเข้ามาในกรุงเทพฯ ได้ ส่วนเรื่อนำร่อง
ถูกยิงเกยตื้นตรงข้ามป้อมพระจุลจอมเกล้า *

เหตุการณ์ในตอนเป็นวันที่ 13 กรกฎาคมนี้ พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ ยุบลธาดาการ
ทหารเรือ ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยด่วน หลังจากทรง
ทราบเรื่อง ได้มีพระบรมราชโองการสั่งว่า "เรื่องเรือรบฝรั่งเศส เขามาสองลำ ไต่ทราบ
แล้ว มันโง่งอย่างยิ่ง ให้รักษาการในนามันไว้ มันเห็นจะยังไม่ทำอะไรในคำวันนี้
ราว 7 โมง พระยาชลยุทธจงจะขึ้นมาถึง จะให้ขวาดละเอียดย คนใหญ่เล็กกันชน ผลัดกัน
ตื่น อย่า กราด ให้อคนอนทั้งหมด แลให้เตรียมแต่งตัวพร้อมปลุกกันให้ทำการไต่ทันที"²

เหตุการณ์ในกรุงเทพฯ ในขณะนั้นเต็มไปด้วยความสับสนวุ่นวาย กำลังป้องกันพระนครถูก
ส่งกระจายไปประจำตามจุดต่าง ๆ ตลอดจนมีการนำปืนใหญ่ไปเรียงรายไว้ตามริมฝั่งแม่น้ำ
ความเคลื่อนไหวอย่างโจ่งแจ้งเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย
เนื่องจากทรงเห็นว่า ไม่ควรจะทำอะไรใด ๆ ซึ่งถือว่าไทยเป็นศัตรูกับฝรั่งเศสอย่าง
เปิดเผย ดังทรงมีพระบรมราชโองการถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า "พระยาสุรศักดิ์มนตรี

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ. 18/7 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ ลงวันที่ 11 กรกฎาคม ร.ศ. 112

* ไปรอ่านรายละเอียดของการสู้รบ และความเสียหายภายหลังการรบใน
ภาคผนวก ก. หน้า 238

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ. 18/7 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ ลงวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 112

เอาทหารไปวางไว้ที่สะพานหันเกาสีบ ประตูล้อมรอบหนึ่ง ตั้งอยู่กลางแจ้ง ไม่ชอบกับที่ตั้ง ในหมื่นแต่เพียงสอคนมโหรี เคาเงื่อนเล็กน้อย.... ให้คิดอ่านขวนพลทหาร เสียให้ทันก่อนเวลารุ่งเช้า แลให้ชวนป็นใหญ่เอาไว้ในที่กำบังอย่าให้มองเห็นได้โดยเปิดเผย¹

ในขณะที่เกี่ยวกับทางการได้ออกประกาศพระบรมราชโองการ เรื่อง เรือรบฝรั่งเศสสองลำเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยาให้ทราบโดยทั่วกัน *

การยิงต่อสู้กับฝรั่งเศสในครั้งนี้เป็นสิ่งที่ฝ่ายไทยมิได้คาดว่าจะเป็นเช่นนั้น แม้ว่าฝ่ายไทยจะใกล้เคียงกำลังป้องกัน และมีคำสั่งให้ยิงเรือฝรั่งเศส และในขณะที่เตรียมการทางทหารทางรัฐบาลก็ได้ดำเนินการทางทหารทูตไปพร้อม ๆ กัน เพื่อหาทางระงับมิให้เรือรบฝรั่งเศสเข้ามา เมื่อทางการไทยทราบข่าวจากปารีสว่า รัฐบาลฝรั่งเศสถอนคำสั่ง ทำให้ไทยเชื่อว่าเรือรบฝรั่งเศสจะไม่ล่วงล้ำสันดอนเข้ามาปากน้ำ ประกอบกับทางสถานทูตฝรั่งเศสส่งนายทหารประจำเรือดูแลไปกับเรือศัตรู เพื่อไปติดต่อกับเรือรบฝรั่งเศส ซึ่งฝ่ายไทยคาดว่าจะมีคำสั่งห้ามปรามจากนายปาวีไปแจ้งแก่ผู้บังคับการเรือ ทางรัฐบาลไทยจึงมีความเชื่อมั่นดังกล่าวยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้เมื่อทรงได้รับรายงานการถูกรบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงตรัสว่า "มันโง่งอย่างยิ่ง"

สำหรับฝ่ายฝรั่งเศสนั้น ผู้บังคับการเรือคอเมติให้เหตุผลในการนำเรือเข้ามากรุงเทพฯ ว่า นายทหารประจำเรือดูแลมิได้ถือคำสั่งความจากนายปาวีแต่อย่างใด ผู้บังคับการกองเรือจึงปฏิบัติตามคำสั่งเดิมซึ่งได้รับมอบหมายจากผู้บัญชาการทหารเรือประจำภาคตะวันออก ที่ให้นำเรือเข้ามารวมกำลังกับเรือดูแลในกรุงเทพฯ เพื่อปฏิบัติการ "บางอย่างให้รัฐบาลสามารถสำนึกตน" นมว่าภายหลังจะได้รับโทรเลขสั่งระงับมิให้นำเรือเข้ามากรุงเทพฯ ก็เป็นเวลาที้นำเรือเข้ามาแล้ว นายเรือเอกฟรเอนทร์บุ ว่า นายปาวี ราชทูตฝรั่งเศสเท่านั้นที่สามารถช่วยเหลือนาวาโทโบรี โทพนาจากความผิดในครั้งนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/7 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง พระยาสุรศักดิ์มนตรี ลงวันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ.112

ได้ ทำให้เข้าใจได้ว่า นายปาวีมีส่วนสนับสนุนให้กองเรือรบฝรั่งเศสเข้ามากรุงเทพฯ
ถ้านายปาวีมีเจตนาจะห้ามมิให้เรือเข้ามาตามคำสั่งในโทรเลขของรัฐบาลปารีส นายปาวี
ควรให้นายทหารประจำเรือดูแลถือคำสั่งจนไปถึงผู้บังคับการกองเรือ หรือเดินทางไปห้าม
ปรามด้วยตนเอง คาดว่า การที่นายปาวีต้องการให้เรือเข้ามา นายปาวีคงจะหวังประโยชน์
อยู่สองประการ ประการแรก ถ้าหากเรือรบฝรั่งเศสตีฝ่าแนวป้องกันของไทยเข้ามาได้
จะเป็นการสนับสนุนการดำเนินงานทางการทูตของฝรั่งเศส และอีกประการหนึ่ง ในทำนอง
ตรงข้ามเรือรบฝรั่งเศสถูกฝ่ายไทยยิงเสียหาย ฝรั่งเศสก็จะได้อาสาสปรักปรำว่าฝ่ายไทย
กระทำการผิดสัญญา ระหว่างประเทศ อีกทั้งเรียกร้องให้ฝ่ายไทยชดเชยค่าเสียหาย ซึ่งก็
จะเป็นการสนับสนุนฝรั่งเศสทางการทูตอีกเช่นกัน

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งนั้น ฝรั่งเศสกล่าวหาว่าไทยมีเจตนาประทุษร้ายต่อฝรั่งเศส
ทั้ง ๆ ที่ฝรั่งเศสได้ดำเนินการผ่อนปรนให้แก่ไทย โดยยินยอมถอนคำสั่งเดิม และมีคำสั่ง
ใหม่ให้เรือทอดสมออยู่นอกสันดอน ในระหว่างที่คำสั่งยังมาไม่ถึง ฝ่ายไทยกลับยิงเรือ
ฝรั่งเศสโดยไม่แจ้งให้ทราบล่วงหน้า และยังได้ทำการจมเรือเมล์ของฝรั่งเศส และข่มเหง
กลาดิเรือลำนัน ตลอดจนฉกชิงเอาสิ่งของเรือลำนันไป อันที่จริงฝ่ายไทยน่าจะทราบดีกว่า
การที่เรือรบเขาไปนี้ "ก็มีความมุ่งหมายต่อทางพระราชไมตรี ปี ค.ศ. 1856 ซึ่งยังมีโคเล็ก
ถน คงไชยบุเสมอ " แต่ถึงกระนั้นก็ยังมิคำสั่งให้ยิงเรือฝรั่งเศส

จะเห็นได้ว่าข้อกล่าวหาของฝรั่งเศสผิดไปจากข้อเท็จจริง ประการแรก เป็นที่ปรากฏ
ชัดว่าราชการของฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ได้รับทราบคำสั่งใหม่ของรัฐบาลแล้ว แต่มิได้ปฏิบัติ
ตามอย่างเคร่งครัด กล่าวคือ นายปาวีมิได้ให้นายทหารประจำเรือดูแลถือคำสั่งจนไปแจ้ง
แก่นาวาโทโบรีแต่อย่างใด แต่ได้มีจดหมายฉบับหนึ่งไปถึงผู้บังคับการกองเรือ จดหมายฉบับ
นี้รวมอยู่กับจดหมายหลายฉบับในถุงไปรษณีย์ที่นายทหารประจำเรือดูแลนำมามอบให้นาวาโทโบรี
เกี่ยวกับจดหมายฉบับนี้ ผู้บังคับการเรือโคเมตได้บันทึกไว้ว่า "จดหมายของ ม.ปาวี เอง
ที่ส่งไปให้เราพรอมกับจดหมายอื่น ๆ อีกมากมายในถุงไปรษณีย์ เราก็ดำเนินไปพบ และพูดกัน

ความจริงแล้ว ตอนเย็นวันที่ 13 นั้น ไทเลยเราจะมีเวลาพอที่จะค้นหาได้ทัน....." ¹

และประการที่สอง มีพยานหลักฐานปรากฏชัดทั้งทางลายลักษณ์อักษร และทางวาจาว่า ฝ่ายไทยได้แจ้งให้ฝรั่งเศสทราบล่วงหน้าว่า รัฐบาลไทยได้มีคำสั่งให้กรมทหารเรือดำเนินการต่อเรือที่ฝ่ายจีนเข้ามาในบริเวณปากน้ำ ฝรั่งเศสเองต่างหากที่ไม่เชื่อฟังคำเตือนของฝ่ายไทย ขอล่าวหาของฝรั่งเศสจึงไม่มีมูลความจริงแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม ฝรั่งเศสได้ฉวยโอกาสนี้คิดแผนการที่จะกระทำการรุนแรงต่อไทย โดยอีก 7 วันต่อมา ฝรั่งเศสได้ยื่นคำขาดให้ไทยปฏิบัติตาม ไทยนั้นแม้จะเป็นประเทศเอกราช แต่ก็เป็นเพียงประเทศเล็ก ๆ ที่ไม่สามารถกำหนดอนาคตของตนเองได้ จึงจำเป็นต้องพิจารณาใคร่ครวญหาทางออกอย่างดีที่สุด เพื่อรักษาสถาปณียชนส่วนใหญ่ของชาติเอาไว้

¹ หลุยส์ คาร์ลซ ดู ฟรังก์ ค.ศ. หน้า 521

การเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเพื่อขจัดวิกฤตการณ์

1. ความคลาดเคลื่อนของการวัด

ภายหลังที่เรือรบฝรั่งเศสเข้ามาในกรุงเทพฯ แล้ว ทั้งสองฝ่ายต่างอยู่ในความ
สงบเพื่อรอท่าทีของอีกฝ่ายหนึ่ง ในตอนเช้าวันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 นายปาวี
เขาเผ่ากรมหลวงเทเวศวงศ์โรปกการ พรหมกับกรมทูลตีแจ้งว่า ฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์
จะทำลายความเป็นเอกราชของไทย เรือรบฝรั่งเศสจะไม่ปฏิบัติภารกิจใดๆ นอกจากป้องกัน
ตัวเองในกรณีที่ถูกโจมตี ในระหว่างนี้ตัวนายปาวียังไม่สามารถแจ้งใ้ฝ่ายไทยทราบได้ว่า
จะดำเนินการอย่างไร เนื่องจากต้องรอฟังคำสั่งจากรัฐบาลที่ปารีส¹

ในขณะที่เดียวกันรัฐบาลไทยก็พยายามติดต่อกับปารีส กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ทรงมีโทรเลขให้อัครราชทูตไทยเข้พบรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส เพื่อชี้แจงเรื่องราวที่เกิดขึ้นทั้งหมด และยื่นข้อเสนอมว่า ฝ่ายไทยยินยอมติดต่อกับฝรั่งเศสในทุกปัญหาที่ขัดแย้งกันรวมทั้งกรณีที่พักนำควบ โดยทางการไทยจะส่งทูตพิเศษไปเจรจา ณ กรุงปารีส² ต่อมาทางรัฐบาลไทยได้รับแจ้งว่า นายเคอแวลล์ให้คำตอบแก่อัครราชทูตไทยว่า รัฐบาลฝรั่งเศสจำเป็นต้องได้รับรายงานเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่พักนำจากกราชทูตฝรั่งเศส จึงจะแจ้งให้ไทยทราบได้ว่าจะดำเนินการอย่างไร

1 กองจดหมายเทศาภิบาล ๕.18/7 กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ทูล
พระองค์เจ้าเพชรจรัสวงศ์ ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ. 112

2 กองจดหมายเทศาภิบาล ๘.18/7 โทรเลขที่ 30 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
ถึง พระองค์เจ้าวิวัฒนวงศ์ ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ.112

3 กองจดหมายเหตุนาชาติ ผ.18/7 โทรเลขที่ 39 พระองค์เจ้าวิวัฒนาภวงศ์
กราบทูล กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ลงวันที่ 16 กรกฎาคม ร.ศ.112

นอกจากการติดต่อกับปารีส รัฐบาลไทยได้แจ้งเรื่องราวที่เกิดขึ้นทั้งหมดให้ทาง
ลอนดอนทราบ พร้อมทั้งเรียกร้องให้รัฐบาลอังกฤษดำเนินการช่วยเหลือไทย ดังปรากฏใน
โทรเลขที่มีไปถึงอัครราชทูตไทย ตอนหนึ่งว่า "...ฝ่ายเรานี้ตั้งอยู่ในที่นาถวอันตรายนัก
และมีความยากยิ่งใหญ่ว่าจะรับความตกใจแลโทโสโมโหของคนทั้งปวง.....ถ้ามีเหตุ
อันใดแต่สักกณิดหนอย.... ก็จะเป็นผลไปถึงความพินาศแก่ชีวิตรแลทรัพย์สินสมบัติ. . . เพราะ
ฉะนั้น การจึงมีเหลืออยู่เฉพาะ 2 ทางคือ ทางหนึ่งเราต้องยอมตามที่ฝรั่งเศสจะเอา
อย่างไหนทั้งสิ้น แลจนบัดนี้ฝ่ายเราก็กังไม่ไต่ถามว่าฝ่ายฝรั่งเศสจะขอเอาอย่างใดกัน
.....หรืออีกทางหนึ่งนั้น บัดนี้ก็ยอมเป็นเวลาที่ยังอังกฤษจะต้องคิดถึงผลประโยชน์ของ
ตนเองแล้ว เขาไปถามฝ่ายฝรั่งเศสว่าคำชี้แจงออกมาจริงใจว่า ฝรั่งเศสจะคิดกระทำการ
ปักปันเขตแดนใหม่ ฤๅจะคิดรบพุ่งชิงชัยเอาไม่มีกำหนดทั่วไปหมด..... ถ้าฝรั่งเศสได้
คำชี้แจงออกมาแล้ว ฝ่ายเราก็กังเตรียมตัวที่จะยอมกระทำการตามคำตักเตือนของ
เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายอังกฤษ จะแนะนำฝ่ายเราคอย"¹

ท่าทีของรัฐบาลอังกฤษที่มีต่อเหตุการณ์ครั้งนี้ ส่อไปในทางที่จะหลีกเลี่ยงไม่เข้ามา
พัวพันแต่ประการใด ก็จะได้เห็นได้จากลอร์ดโรสเบอรี มีโทรเลขฉบับลงวันที่ 15 กรกฎาคม
ค.ศ. 1893 มาว่ากันว่าเอกเฮนรี จอห์น ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ว่า "ไทยจัด
ความกิจของรัฐบาลไทยที่เชื่อว่าอังกฤษจะเข้ามามีส่วนช่วยป้องกันไทยให้พ้นจากการโจมตีของ
ฝรั่งเศส"² นอกจากนี้เซอร์ เจมส์ แชนเดอร์สัน ยังได้แจ้งแก่พระยามหาโยธา อัครราชทูต
ไทยประจำลอนดอนว่า รัฐบาลไทยต้องรับผิดชอบในเหตุการณ์ครั้งนี้ เนื่องจากไม่เชื่อฟัง
คำแนะนำของอังกฤษที่ว่าไม่ควรกระทำการใด ๆ ซึ่งจะยั่วฝรั่งเศสให้ทำการรุนแรงกับไทย³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18/7 โทรเลขที่ 17 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ
ถึง พระยามหาโยธา ลงวันที่ 18 กรกฎาคม ร.ศ. 112

² Chandran Jeshurun, *op. cit.*, p. 111.

³ *Ibid.*

ต่อมาในวันที่ 17 กรกฎาคม ลอร์ดโรสเบอรี แกลงต่อสภาขุนนางว่า อังกฤษจะไม่เข้า
ยุ่งเกี่ยวกับกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นระหว่างไทยกับฝรั่งเศส แต่ยืนยันว่าเอกราชของไทยนั้น
มีความสำคัญต่ออังกฤษและอินเดีย ถอยแกลงท่านองนี้ เซอร์ เอ็ดเวิร์ด เกรย์ ได้นำไป
กล่าวในสภาสามัญในวันเดียวกัน¹ อย่างไรก็ตามถอยแกลงของลอร์ดโรสเบอรีที่ยืนยันว่า
เอกราชของไทยมีความสำคัญต่ออังกฤษและอินเดียนั้น พระยามหาโยธาได้ตีความว่า
"คอเวนเมนต์อังกฤษใดมีความรู้สึกในใจอยู่แล้วว่า คอเวนเมนต์อังกฤษจะตองคิดการ
รับผิดชอบ และจะไม่ละเลยโอกาสที่จะอุสาเห จักการให้ตกลงกันเรียบร อยโดยทางไมตรีให้
ไคควย"²

เป็นที่น่าสังเกตว่า ท่าทีของรัฐบาลทางลอนดอนไม่สอดคล้องกับท่าทีของบรรดา
ข้าราชการอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ราชทูตอังกฤษนับว่ามีบทบาทสำคัญที่ทำให้ไทยเชื่อมั่น
ว่า ถ้าหากไทยได้รับความยุ่งยากจากฝรั่งเศส อังกฤษจะสนับสนุนไทย ก่อนที่จะเกิด
เหตุการณ์นี้ปากน้ำ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงปรึกษาปัญหาดังกล่าว กับนาวาเอก
เฮนรี โจนส์ อย่างใกล้ชิด ราชทูตอังกฤษได้ให้คำแนะนำต่าง ๆ ในการป้องกันปากน้ำ
เจ้าพระยา เมื่อคราวที่สถานทูตอังกฤษได้รับ โทรเลขฉบับวันที่ 15 กรกฎาคม ราชทูตได้
นำมาถวายกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ พร้อมทั้งแสดงความเสียใจที่ทางลอนดอนมีคำสั่ง
มาในลักษณะดังกล่าว นอกจากนี้นาวาเอก แองกัส แมคเคลาด์ (Angus Macleod)
ผู้บังคับการ เรือลาดลอสยังได้สนับสนุนให้ไทยเรียกร องให้รัฐบาลของตนเขาแทรกแซงใน
เหตุการณ์ครั้งนี้ โดยยืนยันแก่ไทยว่า ตนพร้อมที่จะปฏิบัติการทันทีที่ได้รับคำสั่ง
นายเฟรนซ์ ถึงสูลอังกฤษประจำไซ่ง่อน ให้ความช่วยเหลือรัฐบาลไทยโดยเป็นผู้รายงานความ
เคลื่อนไหวของฝรั่งเศสทางไซ่ง่อน บทบาทของข้าราชการ อังกฤษเหล่านี้ทำให้รัฐบาลไทย
หวังเป็นอย่างยิ่งว่าจะได้รับความสนับสนุนจากอังกฤษ

¹ Ibid.

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/7 โทรเลขที่ 40 พระยามหาโยธา กราบทูล
กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 18 กรกฎาคม ร.ศ.112

สำหรับฝ่ายฝรั่งเศส เมื่อทางปารีสได้รับรายงานเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ปากน้ำ
ในวันที่ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 นายเคอแวลล์ รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศได้แถลง
ในที่ประชุมรัฐสภา มีใจความสรุปได้ว่า มูลเหตุของการขัดแย้งระหว่างฝรั่งเศสกับไทยนั้น
สืบเนื่องมาจากไทยบุกรุกเข้าไปยังซึ่งเอาดินแดนของญวนและเขมร และทำการกดขี่
ข่มเหงคนฝรั่งเศส ควณเหตุนี้ทางรัฐบาลจึงดำริที่จะจัดการตามอำนาจอันชอบธรรม โดยมี
คำสั่งใหญ่สำเร็จราชการประจำอินโดจีนทำการขับไล่ทหารไทยให้ถอยไปจากดินแดนฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขง ฝ่ายไทยได้ทำการต่อสู้และจับกุมร้อยเอกโทเรอส นอกจากนั้นชาวหลวงไทยยังได้
สั่งให้ทหารไทยล้อมร้านขายโกรสกุแรง แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ฝรั่งเศสก็ຍากที่จะทำความตกลง
กับไทย จึงได้ส่งผู้แทนไปเจรจากันที่กรุงเทพฯ ซึ่งก็ไม่ได้เกิดเหตุร้ายขึ้นเสียก่อนในวันที่
13 กรกฎาคม เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้เห็นได้ว่าฝ่ายไทยมีเจตนาประทุษร้ายต่อฝรั่งเศส
สมควรที่ทางรัฐบาลจะต้องดำเนินการให้ได้รับสิ่งตอบแทนอันน่าพอใจ หลังจากจบคำแถลง
ของนายเคอแวลล์ รัฐสภาได้ลงมติเห็นพ้องให้รัฐบาลฝรั่งเศสดำเนินการดังกล่าว ราย
ละเอียดต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว นายเคอแวลล์ได้แจ้งให้พระองค์เจ้าวัณมานวงศ์ทราบ
และกล่าวยืนยันว่า ฝรั่งเศสไม่ต้องการทำลายความเป็นเอกราชของไทย ถ้าหากไทยยอม
รับข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสซึ่งราชทูตฝรั่งเศสจะเป็นผู้แจ้งให้ทราบ ฝรั่งเศสก็จะถอนกอง
เรือรบ ซึ่งประจำอยู่ที่กรุงเทพฯ ออกไปโดยเร็ว¹

ต่อมาในวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 นายปาวีได้เข้าเฝ้ากรมหลวงเทเวศร์
วโรปการ พร้อมกันกับกราบทูลว่า ตนได้รับคำสั่งจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้ยื่นคำขาดแก่ไทยดังนี้

“ขอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส ขอเอาจงได้ คือว่า

ขอ 1 สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ยอมรับว่า กรุงอานามและกรุง
กัมพูชาที่มีกรรมสิทธิ์อยู่ในที่ดินฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกาะทั้งหลายนั้นควย

ขอ 2 คานฝ่ายไทยทั้งหลายที่ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนั้น เลอกถอน
ไม่ว่าเกินกว่าเดือนหนึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.12/7 โทรเลขที่ 41 พระองค์เจ้าวัณมานวงศ์
กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 19 กรกฎาคม ร.ศ.112

ขอ 3 ความพอใจที่ควรจะได้มีแก่เหตุทั้งหลายที่เกิดขึ้น ณ หุ่น
เชียงคำคี ที่เมืองคำมวณคี และการที่เขาคือเรือรบแลทหารเรือของ
ฝรั่งเศสในลำน้าเจ้าพระยาด้วย

ขอ 4 การลงโทษผู้ทำผิด และการทำขวัญเป็นเงื่อนไขให้แก่พวกราช
พี่น้องของคนผู้ตอยแลเจ็บยากทั้งหลายนั้น

ขอ 5 จำนวนเงินค่าปรับไหมสองล้านแฟรงค์ ประมาณหนึ่งหมื่น
ห้าพันซึ่งสำหรับจะไต่ขอทำขวัญ ให้แก่คนฝรั่งเศสทั้งหลายที่ได้รับทุกข์ยากนั้น

ขอ 6 การฝากไวโดยเร็วเป็นเงื่อนไข แลจำนวนเงินสามล้าน
แฟรงค์ ประมาณ สองหมื่นสองพันซึ่ง เพื่อจะเป็นประกันในการที่จะให้
ค่าทำขวัญแลปรับไหมนี้ ถ้าฝากเงินไม่ได้ ก็จำนำเงินภาษีอากรใน
หัวเมืองพระตะบองแลเสียมราฐแทน

เคอเวอนเมนต์สยามต้องตอบให้ทราบในเวลาช้าอยู่ 48 ชั่วโมง
โดยการที่จะให้มีหนังสือแลกเปลี่ยนกันไปมาในระหว่างกรมหลวงเทวะวงศ์
วโรปการ แลราชทูตฝรั่งเศส

ถ้าไม่ได้รับตอบจำกัาไม่ยอมตอบ พ้นกำหนดเวลาที่ช้าอยู่นั้น
ราชทูตฝรั่งเศสจะได้ออกจากกรุงเทพฯ แลขึ้นไปอยู่บนเรือรบฟอเฟต์
การปิดอ่าวปิดท่าตามชายทะเลของกรุงสยาม ก็จะไต่ประกาศขึ้นโดยเร็ว"¹

หลังจากกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงได้รับคำขาดดังกล่าวของฝรั่งเศส
ทรงมีโทรเลขถึงอัครราชทูตไทย ให้เขาพนนายเคอเวลล์ เพื่อขอยืดเวลาในการให้คำตอบ
แก่ฝรั่งเศสออกไปอีก โดยรัฐบาลไทยยินดีจ่ายเงินมัดจำจำนวน 3 ล้านแฟรงค์ให้ฝรั่งเศส
ทันที² ในเวลาเดียวกัน พระองค์ทรงมีโทรเลขถึงพระยามหาโยธา ขอความใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 สำเนาแปลที่ 8328 นายปาวี กราบพูล
กรมหลวงชทวรวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18/7 โทรเลขที่ 32 กรมหลวงเทวะวงศ์
วโรปการ ถึง พระองค์เจ้าวิวัฒนวงศ์ ลงวันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ.112

โทรเลขระบุว่า รัฐบาลไทยมีความเห็นเกี่ยวกับคำขาดทั้ง 6 ข้อว่า ข้อที่ 1 นั้นฝรั่งเศส
เรียกร้องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดทั้งแต่ทางใต้ขึ้นไปจนจรดเซตจีน ทั้งนี้เมือง
เชียงแขง ฝ่ายตะวันออก(เมืองสิงห์) ซึ่งอังกฤษยกให้ไทย โดยมีข้อกำหนดว่าห้ามยกให้แก่
ประเทศอื่นใดจะต้องตกไปเป็นของฝรั่งเศส รัฐบาลไทยจึงจำเป็นต้องปรึกษากับอังกฤษ
ในเรื่องนี้ และภายหลังที่ฝ่ายไทยตกลงกับอังกฤษ เรียบร้อยแล้ว จึงจะพิจารณาคำขาดข้อ
ที่ 2,3 ได้ สำหรับคำขาดข้อ 4 ฝ่ายไทยมีความเห็นว่าไม่อาจกระทำตามได้โดยปราศจาก
การไต่สวนเป็นราย ๆ ไป ส่วนคำขาดข้ออื่นที่เกี่ยวกับเงินค่าปรับ และเงินมัดจำนั้น
ไทยยอมรับได้ เพราะฉะนั้น พระยามหาโยธาจะต้องไปพบลอร์ดโรสเบอรี เพื่อวางความเห็น
ดังกล่าวไว้ทราบโดยเร็ว และขอคำแนะนำว่ารัฐบาลไทยควรตอบรับหรือปฏิเสธคำขาดของ
ฝรั่งเศส¹ อย่างไรก็ตาม ลอร์ดโรสเบอรี ได้คำตอบแก่พระยามหาโยธาว่ารัฐบาลอังกฤษ
ยังไม่อาจจะให้คำแนะนำแก่ไทยได้ว่าจะได้รับรายงานจากลอร์ด คัทพรีน เอกอัครราช
ทูตอังกฤษประจำปารีส ซึ่งได้รับมอบหมายให้ไปเจรจาเรื่องเกี่ยวกับรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส²

ต่อมาในวันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการทรงตอบ
คำขาดของฝรั่งเศสในนามของรัฐบาลไทย ดังนี้

“ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรู้สึกเสียพระทัยที่ยังไม่ได้รับคำอธิบาย
อย่างแจ่มแจ้งของประโยคที่ว่า ‘สิทธิของญวนและเขมร เห็นดินแดนบน
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกาะต่าง ๆ’ ในข้อนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงตั้งพระทัยอยู่เหมือนกันว่า จะยอมโอนกรรมสิทธิดินแดนทุก ๆ แห่งให้
หากใดแสดงให้เห็นโดยเด่นชัดว่า มีสิทธิอันชอบอยู่เหนือดินแดนนั้น
อย่างไร ทั้งนี้เป็นเวลา 5 เดือนมาแล้วที่รัฐบาลไทยขอองใ้เห็นการนี้
พิพาทขึ้นสู่อนุญาโตตุลาการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18/7 โทรเลขที่ 20 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ
ถึง พระยามหาโยธา ลงวันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ.112

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18/7 โทรเลขที่ 24 พระยามหาโยธา กราบทูล
กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ.112

อย่างไรก็ดีในเวลาอันเนื่องด้วยความเป็นคนแห่งโอกาส และด้วยความมุ่งหมายที่จะให้ความสงบเกิดแก่อาณาประชาราษฎร์ และให้ความปลอดภัยแก่ผลประโยชน์ทางพาณิชย์การที่ต่างประเทศได้กระทำอยู่ในประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับว่า ในการปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับญวนและเขมรนั้น บรรดาที่ดินบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่อยู่ใต้เส้นแลตติจูดที่ 18 องศาเหนือ รัฐบาลยอมยกให้เป็นดินแดนของญวนและเขมร ส่วนแม่น้ำโขงตอนใต้แลตติจูดที่ 18 องศาเหนือจนถึงตอนใต้ไหลเข้าไปในดินแดนเขมรนั้นให้เป็นเส้นปันเขตแดน และเพื่อประโยชน์ในการเดินเรือ ควรให้แม่น้ำโขงตอนนี้ร่วมกันไต่ทั้ง 3 ประเทศ (ไทย ญวน เขมร)

2. กองทหารไทยที่ตั้งอยู่ในดินแดนที่ระบุไว้ในข้อ 1 จะได้ถอนกลับมายุ้งใน 3 เดือน

3. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสียดพระราชนิพัตย์ในกรณีที่เกิดความเสียหายร่วมกันทั้งฝ่ายไทย และฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำและที่คำมวน (แก่งเจ๊ก) และทั้งที่ได้เกิดกระทบกระพังกันที่ปากน้ำควย

ไทยจะไต่ปล่อยตัวบางเบี่ยนไป และปฏิบัติตามคำเรียกร้องของรัฐบาลฝรั่งเศสอื่น ๆ ด้วย ถ้าเห็นว่าจำเป็น โดยอนุโลมตามลักษณะธรรมดาแห่งความยุติธรรม และตามความเป็นเอกราชของประเทศไทย ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสรับว่าจะเคารพนั้น

4. บุคคลใดที่กล่าวหาว่าไต่ทำการย้ายชนชาติฝรั่งเศสเป็นการส่วนตัวในคดีใดก็ดี อันปรากฏว่าละเมิดต่อกฎหมายบ้านเมือง หรือกฎหมายระหว่างประเทศ ก็จะต้องโทษตามคดีนั้น ๆ หรือหากว่าสมควรจักขู่ให้เป็นคำท้าวขวัญ ก็จะต้องระงับการขอตัวของผู้อยู่เสียชีวิตนั้นให้เสร็จสิ้นไป

5. รัฐบาลฝรั่งเศสกับรัฐบาลไทยได้ไต่แย่งมาเป็นเวลานานในเรื่องที่เกี่ยวกับชนชาติฝรั่งเศสขอเรียกร้องให้ชำระเงินตามที่ตนต้องได้รับความเสียหาย เพราะชาวราชการไทยดำเนินการผิดนั้น ในข้อนี้ในนาม

แห่งรัฐบาลไทย ข้าพเจ้าขอปฏิเสธว่า ไม่ใช่ความผิดของข้าราชการนั้นๆ
 บัดนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไศยทรงพิจารณาจะดำเนินการอย่าง
 ขางตนนั้น จึงยินยอมโดยไม่คิดยึดหลักอันมาคักคาน ยินดีชำระเงิน
 2,000,000 แฟรงค์ ให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสเท่าที่ไคเสียไปในกรณีใดที่ใครจะมา
 แดทนนั่น อนึ่ง รัฐบาลไทยมีความเห็นว่า ชอบที่จะจัดตั้งคณะกรรมการ
 ผสมพิจารณาเงินค่าทำขวัญในกรณีใดไคอาจมาในข้อ 4 นั้น

6. ที่ให้จ่ายเงินจำนวน 3,000.000 แฟรงค์ เป็นเงินเหรียญโดย
 ทันทีเพื่อใช้จ่ายในการที่จะต้องชดเชยค่าทำขวัญและค่าปรับใหม่ทีกล่าวมานั้น
 จะจ่ายให้พรอมในเวลาที่แลกเปลี่ยนเอกสารข้อตกลงในระหว่างรัฐบาลทั้งสอง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเขาพระทัยว่าเงินจำนวน
 3,000,000 แฟรงค์นั้น เกินกว่าจำนวนเงินชดเชยค่าทำขวัญและค่าปรับใหม่
 ดังนั้น ถ้าไคพิจารณาไคละเอียดยเป็นราย ๆ ตามควรแก่การผลว รัฐบาลไทย
 เชื่อในความยุติธรรมของรัฐบาลฝรั่งเศสว่า จะได้รับเงินจำนวนที่เหลือเกิน
 จากที่ไคจ่ายไปจริงเท่าที่ไคเรียกร้องในกรณีดังปวงโดยครบถ้วน

เท่าที่ไคยินยอมไปตามที่รัฐบาลฝรั่งเศสเรียกร้องมาตามค่าแถลงขาง
 บัดนี้ รัฐบาลไทยมั่นใจว่าคงจะพอเป็นเครื่องแสดงให้เห็นไคคิดว่ารัฐบาล
 ไทยยังมีความปรารถนาที่จะอยู่ในความสามัคคีกับประเทศฝรั่งเศส และให้
 ขอพิพาทในระหว่างรัฐบาลทั้งสองที่ค้างคางอยู่เสร็จสิ้นไปโดยบริบูรณ์¹

จะเห็นไคว่าตามนัยแห่งคำตอของรัฐบาลไทยฉบับนี้ ไทยมิไคสละสิทธิในดินแดน
 ผังชายแม่น้ำโขงโดยสิ้นเชิง ไทยยินยอมสละสิทธิเฉพาะบริเวณไคเมืองคำม่วนลงมาถึงเมือง
 เขียงแตง ซึ่งเป็นดินแดนที่ไทยกับฝรั่งเศสมีกรณีพิพาทเรื่องเขตแดนนับตั้งแต่ปลายปี
 พ.ศ. 2432 รัฐบาลไทยนั้นเขาใจว่าฝรั่งเศสต้องการเฉพาะดินแดนลาวกลางและลาวไค

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18/7 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ถึงนายปาวี
 ลงวันที่ 22 กรกฎาคม ร.ศ.112 (ตนฉบับเดิมเป็นภาษาอังกฤษ ผู้เขียนถอดความเป็นภาษาไทย)

ฝรั่งเศสจึงส่งกำลังเข้ายึดบริเวณเหล่านี้ในต้นต้นเดือน เมษายน พ.ศ. 2436 ดังนั้นจึง
ได้สนองความต้องการของฝรั่งเศสไปตามความเข้าใจดังกล่าว

คำตอบของไทยปรากฏว่าไม่เป็นที่พอใจของฝรั่งเศส นายปาวีมีหนังสือกราบทูล
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการชน ๆ กัน 3 ฉบับ มีใจความสรุปได้ว่า เมื่อรัฐบาลไทย
ปฏิเสธคำขาดของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจะตัดสัมพันธภาพทางการทูตกับไทย ราชทูตฝรั่งเศส
จะเดินทางออกจากกรุงเทพฯ โดยเรือแอ่งคองส์ตังส์ในวันที่ 26 กรกฎาคม พร้อมกันนี้ไค
มอมหมายี หกงสุลเบเนอรอล ฮอลแลนด์ทำหน้าที่คุ้มครองชาวฝรั่งเศสและคนในบังคับฝรั่งเศส
และขอให้ฝ่ายไทยจัดคนนำร่องให้แก่เรือรบฝรั่งเศสทั้ง 3 ลำที่จะออกไปจากกรุงเทพฯ¹
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ทรงแจ้งข่าวนี้ให้อัครราชทูตไทยประจำปารีสทราบ และทรง
กำชับให้ส่งข่าวไปให้ทางลอนดอนทราบด้วย² ต่อจากนั้นในวันที่ 24 กรกฎาคม
พระองค์ทรงตอบหนังสือนายปาวี มีความว่า

“...ในหนังสือของท่านฉบับที่ 1 ท่านกล่าวว่าจะไม่โต้แย้งในประเด็น
ข้อต่าง ๆ แห่งคำตอบสนองของเราต่อสำเนาของท่านลงวันที่ 20 เดือนนี้
เพราะคำตอบสนอนี้ยังขัดแย้งไม่ยอมมอบคืนแดนส่วนมากบนฝั่งชายแม่น้ำโขง
โปรดให้หาพเจ้าพิเคราะห์หาว่า ตามสำเนาของท่านนั้นท่านมิใคร่ร้องขอ
ใบบก (Delivery) ฝั่งชายแม่น้ำโขงให้ แต่ท่านให้รัฐบาลของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเคารพ (Acknowledgement) สิทธิของ
ญวน และเขมร เหนือดินแดนบนฝั่งชายแม่น้ำโขง และเกาะต่าง ๆ

คำตอบของรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงเป็นอันว่าไม่
สามารถที่จะเคารพได้โดยแท้ เพราะไม่ได้ให้คำอธิบายชัดเจน เพราะ
ฉะนั้น คำตอบของเราในข้อนี้จึงต้องยุติกันเพียงนี้เท่านั้น แต่

¹ เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ แฟ้มที่ 2.1 นายปาวี กราบทูล
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ. 112

² เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ แฟ้มที่ 2.1 โทรเลขที่ 34
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการถึง พระองค์เจ้าวิวัฒนวงศ์ ลงวันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ. 112

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ไกล่กล่วนี้ โดยที่
ความปรารถนาที่จะแสดงถึงเจตนารมณ์สงบโดยสันติและโดยน้ำใจจริง
จึงได้แสดงว่าอันคือ ขบวนการและแนวมือซึ่งไทยได้กระทำเพื่อสันติภาพ
ไม่ใช่แค่เพียงเท่าที่ตามบริเวณซึ่งกองทหารไทยได้ตั้งมั่นจนเกิดการปะทะ
ที่ลาว ๆ มากี่หาไม่ ยิ่งรวมยกเมืองเชียงแตงและเมืองสีทันดรขึ้นเป็นที่
ที่ไทยมีอธิปไตยอยู่โดยรอบธรรมชาติ ๆ ด้วย ถ้าหากว่าท่านยังไม่เป็นที่
พอใจรัฐบาลของท่าน ข้าพเจ้าขอเป็นไมโทธานอธิบายถึงลักษณะและเขต
ของสิ่งที่ท่านเรียกว่า เขตของญวนและเขมร เหมือนกันแนบกับชายแม่น้ำโขง

ตามหนังสือของท่านฉบับที่ 2 ท่านแจ้งให้ข้าพเจ้าทราบว่า เพื่อ
ปฏิบัติการคำสั่งของรัฐบาลของท่าน ท่านได้มอบหมายการคุ้มครองชนชาติ
ฝรั่งเศสและคนในบังคับฝรั่งเศสและชาวฝรั่งเศสแห่งสูลเบเนราลฮอสแลนด์
และท่านจะโดยสารเรือแดงกองส่งออกไปในวันที่ 26 กรกฎาคมนั้น
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าแสดงความเสียใจและ
ความประหลาดใจในการถูกล่วงละเมิดโดยปัจจุบันทันด่วนนี้ และข้าพเจ้าขอรวม
แสดงความเสียใจส่วนตัวข้าพเจ้ามายังท่านด้วย ที่สัมพันธ์กันมิตรในระหว่าง
เราทั้งสองกองชาลลง

ตามหนังสือของท่านฉบับที่ 3 ท่านขอรองข้าพเจ้าว่าเนื่องจากเรือรบ
ฝรั่งเศส 3 ลำ จะออกไป ขอให้ส่งข่าวว่า 3 คนไปรับในนาวาโทโมรีนั้น
ข้าพเจ้าขอแจ้งให้ทราบว่าข้าพเจ้าจะจัดการให้ตามประสงค์¹

การกักตัวนักโทษทางทหารที่ไทยจึงหมายความว่าฝรั่งเศสจะปิดปากอ่าวไทยตามคำกล่าว
เท่ากับเป็นการบีบบังคับไทยให้ยอมรับว่าคำกล่าวของฝรั่งเศส ฉะนั้นในขณะนี้จึงเป็นเวลาแห่งการ
ตัดสินใจของรัฐบาลไทยว่า ควรจะดำเนินการอย่างไรเพื่อแก้ไขสถานการณ์นี้

1

เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ วันที่ 2.1 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ
ถึง นายปาวี ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 112

ในการประชุมเสนาบดีปรายกันว่าคณะเสนาบดีมีความเห็นแตกแยกเป็นสองพวก ทั้งจะทราบความเป็นเลา ๆ จากพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปถึงกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ตอนหนึ่งว่า

".....ฉันมีความเสียใจเป็นอันมากที่ได้คิดไต่พุดอันใดแก่คุณ ๆ..... ขยับจะเห็นฉันเป็นบาป แต่ครั้นเวลาเอจจริงเขา ร้องหาอาวธกัน ออกแส เมื่อก่อนคอยแต่คัดค้านตอนลงไปทุกครั้ง จนเดี๋ยวนี้ในโต๊ะก็แบ่งเป็นสองพวก เป็นรบและเป็นระงับ แต่รบกับรบควยปาก เพราะฟังกันขึ้น เมื่อถึงตัวว่าเป็นของเขาคือต่อ ก็ยังไม่พอปรารภณา เรือลอยไปแล้ว หุตกไป ระงับทางไมตรี แต่ยังมีเยื่อใยอยู่ กำลังพูดต่อไปอีก ไทยนั้นไม่เป็นไรแน่ แต่ปากตะวันออกโง่งเป็นหลุม มีความกลัดกลุมใจนัก จะบอกให้ถวนถึกไม่มีเวลา ขอลิทธิอำนาจจงกำลังวังชาให้โจจริง บางทีฉันจะไปหาภาหาลงมา แต่ให้ปิดความนี้ ขอย่ำให้แพร่พรายเลย"¹

นอกจากความเห็นที่แตกแยกในคณะรัฐบาล ยังมีสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลไม่อาจจะดำเนินการอย่างใดลงไป นั่นคือ ทางอังกฤษยังมีใตไคหาแนะนำใด ๆ แก่ไทย หลักฐานทางอังกฤษระบุว่าเมื่อฝรั่งเศสยื่นคำขาดให้ไทย นายเคสตรแนลส์ (d'Estournelles) อุปทูตฝรั่งเศสประจำลอนดอนได้แจ้งให้ลอร์ดโรสเบอรีทราบ ว่า ตามนัยแห่งคำขาดข้อที่หนึ่ง ฝรั่งเศสต้องการคืนแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดตั้งแต่ตอนล่างขึ้นไปถึงตอนบนซึ่งจรดเขตจีน แต่ฝรั่งเศสยินดีสละขอเรียกครองนี้ ถ้าหากอังกฤษไม่คัดค้านการผนวกเสียมราฐและพระตะบอง² ซึ่งทั้งนี้หมายความว่าฝรั่งเศสเข้าใจว่าอังกฤษไม่ต้องการให้ฝรั่งเศสมีเขตแดนประชิดกับอาณาจักรคอมมูนของอินโดจีน เวลุลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน ฝรั่งเศสจึงยื่นขอเสนอดังกล่าว และในทำนองเดียวกันก็สื่อให้เห็นว่าฝรั่งเศสเองก็ต้องการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ป.18.1/3 สำเนาไปรเวท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ลงวันที่ 25 กรกฎาคม ร.ศ.112

² Chandran Jeshurun, *op. cit.*, p. 112.

เสียมราฐ พระตะบอง อันที่จริงฝรั่งเศสเอาใจอังกฤษได้ค่อนข้างถูก อังกฤษนั้นต้องการ
 กีดกันอิทธิพลของฝรั่งเศสไปจากบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน จึงได้ยกเมืองเชียงแขง
 ฝ่ายตะวันออก (เมืองสิงห์) ให้แก่ไทย โดยมีข้อกำหนดว่าห้ามยกให้แก่ประเทศอื่น ถ้าไทย
 จำต้องยกคืนแด่มังช้ายแม่น้ำโขงทั้งหมดให้แก่ฝรั่งเศส เมืองเชียงแขงย่อมตกไปเป็นของ
 ฝรั่งเศส ซึ่งทำให้เขตแดนของชาติทั้งสองติดต่อกัน ถ้าหากอังกฤษยอมรับข้อเสนอของ
 ฝรั่งเศส ปัญหาที่อังกฤษวิตกกังวลจะหมดสิ้นไป แต่การที่อังกฤษจะต้องยินยอมให้ฝรั่งเศสผนวก
 เสียมราฐและพระตะบอง เป็นการตอบแทนนั้น ก็เป็นสิ่งที่อังกฤษไม้อาจจะยินยอมได้ง่าย ๆ
 เพราะหมายถึงว่าฝรั่งเศสจะมีเขตแดนประชิดกับไทย ซึ่งเป็นแหล่งผลประโยชน์ของอังกฤษ
 รายงานการสนทนาระหว่างลอร์ดคัทพรีน และนายเคอแวลล์ ที่ถูกส่งมายังลอร์ดโรสเบอรีนั้นก็
 ระบุว่า นายเคอแวลล์แสดงความต้องการที่จะมีกรรมสิทธิ์ในเสียมราฐ พระตะบอง ออกมา
 อย่างเด่นชัด จากที่กล่าวมาแล้ว ทำให้เราคาดได้ว่า อังกฤษคงต้องการรอดูเหตุการณ์ไป
 ก่อน จึงยังมีไฉไลคำแนะนำใด ๆ แก่ไทย

หลังจากนายปาวีเดินทางออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2436
 นาวาเอกเรอาลูลู (Recoulouse) ผู้บังคับการเรือ ฟอแปต์ ได้ประกาศปิดอ่าวไทย
 ห้ามเรือทุกชนิดเดินไปมาตามเมืองท่าที่อยู่ในพื้นที่จากแหลมเจาลายถึงแหลมกระบัง โดยให้
 เวลา 3 วัน เพื่อให้เรือต่าง ๆ ถอยออกไปจากบริเวณนี้ อีก 3 วันต่อมานายพลเรือตรี
 ชูมนันท์ ผู้บังคับบัญชาการกองเรือภาคตะวันออกได้ประกาศปิดอ่าวไทยครั้งที่สอง โดย
 ขยายเขตเพิ่มอีกแห่งหนึ่งระหว่างเกาะเสม็ดถึงแหลมสิงห์ โดยให้เวลา 3 วันเพื่อให้เรือ
 ต่าง ๆ ถอยออกไปจากบริเวณนี้เช่นกัน การกระทำของฝรั่งเศสก่อให้เกิดความหวั่นไหวใน
 วงการรัฐบาลไทย บุคคลสำคัญในคณะรัฐบาลเริ่มมีข้อคำวิพากษ์ที่จะยอมรับคำขาดของฝรั่งเศส
 แต่ก็ยังเลอะเลื่อยทวยเกรงว่าการที่คว้นตักสินใจลงไปแล้วทำให้ไทยอังกฤษไม่พอใจ ดังจะเห็น
 ได้จากโทรเลขกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการที่ทรงมีไปถึงพระยามหาโยธา ความว่า

“ให้สืบดูใหญ่โดยเร็วแลมีโทรเลขมาไ้ทราบ ว่า เสนาบดีต่างประเทศฝ่ายอังกฤษจะมีความ
 วังเกียจหรือไม่ ในการที่ฝ่ายเราจะอุสาห์ที่จะตกลงกันโดยไมตรีให้เป็นที่พอใจแก่
 ฝรั่งเศสอีก โดยไม่ให้เสียถ้อยคำที่เราได้รับกับอังกฤษแล้ว แต่อย่างไร ๆ ก็ดี ขอให้มี

โทรเลขมาจได้¹ ปรากฏว่า พระยามหาโยธาได้โทรเลขแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่า ลอร์ดโรสเบอรีได้แนะนำว่า รัฐบาลไทยควรยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสเพื่อรักษาความปลอดภัยของไทย และไม่ควรกระทำการใดที่จะเป็นการขัดขวางความมั่นคงในฝรั่งเศสให้โกรธแค้น² ด้วยเหตุนี้ในวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 รัฐบาลไทยจึงตกลงใจยอมรับคำขาดของฝรั่งเศส โดยอัครราชทูตไทยประจำปารีสเป็นผู้นำความไปแจ้งให้รัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศสทราบ เหตุผลที่ฝ่ายไทยแจ้งแก่ฝรั่งเศสในการยอมรับคำขาดมีดังนี้

- "1. เพื่อที่จะไม่ให้เป็นที่สนใจในกรุงเทพฯ ซึ่งจะเป็นอันตรายแก่ชีวิตและทรัพย์สินของคนไทยและคนต่างประเทศ
2. เพื่อที่จะให้คนไทยอยู่เป็นผาสุกสืบไป
3. เพื่อการบำรุงรักษาความสงบเรียบร้อย ไม่มีศึกสงครามกัน
4. เพื่อรักษาประโยชน์การค้าขาย
5. เพื่อจะให้มีทางสัมพันธไมตรี มีเหตุติดต่อกันขึ้นในที่กรุงเทพฯ
6. เพื่อจะให้มีทางไมตรีอยู่โดยอภัยไมตรีอันดีอย่างเดิม ในระหว่างกรุงสยามกับเมืองที่ใกล้เคียงกันทั้งปวง แลให้อยู่เป็นการปรองดองในประโยชน์ซึ่งกันและกันด้วย"

การยอมรับคำขาดของฝรั่งเศสยังไม่ยุติความยุ่งยาก รัฐบาลฝรั่งเศสมีความเห็นว่า รัฐบาลไทยตัดสินใจล่าช้า สมควรที่ฝ่ายฝรั่งเศสจะทองทวีขอมีคำว่ายั้งขึ้น นายเคอเวลล์ได้น "บันทึกปารีส" (Paris Note) ลงวันที่ 30 กรกฎาคม ให้แก่อัครราชทูตไทย มีใจความดังนี้

¹ เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ ฉบับที่ 2.1 โทรเลขที่ 22 กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ถึง พระยามหาโยธา ลงวันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ.112

² เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ ฉบับที่ 2.1 โทรเลขที่ 26 พระยามหาโยธา กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเทศาภิบาล ๔.38/3 ที่ 48 พระองค์เจ้าวิชฌนวงศ์ กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 30 กรกฎาคม ร.ศ.112

"โดยความปรารถนาที่จะให้เป็นพยานแห่งความผดปรน ซึ่งเป็นหลักคำเนน
รัฐประศาสนบายของรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นนิตยมา และเห็นว่าจำเป็นที่จะให้รัฐบาลไทย
ปฏิบัติตามนัยแห่งข้อไว้ปกรของทุก ๆ ข้อให้ครบ รัฐบาลฝรั่งเศสจะยึดปากน้ำและเมือง
จันทร์บุรีไวจนกว่ากองทหารไทยที่ตั้งมั่นอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงจะถอนไปเสร็จสิ้นโดยเรียบร้อย
หนึ่ง เพื่อประกันมิตรภาพอันเคยมีมาแล้วในระหว่างประเทศทั้งสอง และเพื่อไม่ให้
เกิดความยุ่งยากขึ้นในบริเวณทะเลสาบเขมรและแม่น้ำโขง รัฐบาลไทยจะต้องไม่รวมกำลัง
ทหารใด ๆ ไว้ที่เมืองพระตะบองและเสียมราฐ รวมทั้งเขตที่ตั้งอยู่ในระยะรัศมี 25
กิโลเมตร บนฝั่งขวาแม่น้ำโขง นับแต่किनแดนเขมรขึ้นไป รัฐบาลไทยจะจัดให้มีกำลัง
เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองไว้ดูแลที่จำเป็น เพื่อรักษาความสงบโดยแท้จริงเท่านั้น กับห้าม
ไม่ให้รัฐบาลไทยใช้หรือให้เรือหรือพาหนะทางเรือใด ๆ ที่มีอาวุธขึ้นไปมาในทะเลสาบเขมร
และในลำน้ำโขง

รัฐบาลฝรั่งเศสสงวนสิทธิที่จะตั้งกองกำลังไว้ที่เมืองนครราชสีมา และเมืองกัน เมื่อ
รัฐบาลไทยปฏิบัติตามนี้แล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสจะไต่เลิกปี ค่อวทันที¹

เมื่อรัฐบาลไทยได้รับ "บันทึกปารีส" ในวันที่ 31 กรกฎาคม ก็ได้มีคำสั่งไปยัง
พระองค์เจ้าวิฆานนวงศ์ให้ทำความไปแจ้งแก่นายเคอแวลด์ว่า ไทยยอมรับปฏิบัติตามบันทึก
ปารีสทุกประการ เหตุผลในการตัดสินใจอย่างรวดเร็วครั้งนี้มีปรากฏในโทรเลขกรมพื้น
ดำรงราชานุภาพที่มีไปทูตกรมหลวงพิชิตปรีชากร และ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ดังนี้
"เรายอมให้เงิน แต่เขตรแดนนั้นจะให้แต่ชนโค่น้ำเงินบูรณลงมา และยอมถอนทหารในที่
ที่จะให้ มันว่าไม่ให้มันตามต้องการ ถอนทูต แลส่งทัพเรือมาอุดอ่าวไว้ การเลอยใหญ่โต

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/1 Paris Note (แปลจากต้นฉบับเดิม
ซึ่งเป็นภาษาอังกฤษ)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/4 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ถึง
พระองค์เจ้าวิฆานนวงศ์ ลงวันที่ 1 สิงหาคม ร.ศ.112

ครั้งนี้ เติมที่เราคาดหวังสูงกำลังหัวเมื่อง กลายเป็นศึกกับชาติฝรั่งเศสเอง ก็เป็นอันจำเป็น
ของยอม เพื่อรักษาอิสรภาพสยามไว้ แม่เพียงสะสมกำลังให้พอสู้รบกันไ้จริงจึงได้อีกสัก
คราวหนึ่ง....."¹

เหตุการณ์ดังเคยเช่นนี้ เมื่อพิจารณาอย่างผิวเผินอาจทำให้เห็นได้ว่า ฝ่ายไทย
กระทำการผิดพลาดในกรณีที่ยังเรือรบฝรั่งเศส ถาหากไทยปล่อยให้อำนาจเรือเข้ามากรุงเทพฯ
แล้ว คงจะไม่ตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบ เนื่องจากฝรั่งเศสจะไม่มีข้ออ้างในการยื่นคำขาด
และเมื่อนายวิเลิร์เดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ทั้งสองฝ่ายจะโต้เถียงกันต่อไป แต่อันที่จริงแล้ว
เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ปากน้ำเจ้าพระยา เป็นสิ่งที่ฝ่ายไทยไม่คาดว่าจะเป็น ทั้งนี้รัฐบาลไทย
มีความเชื่อมั่นว่าเรือรบฝรั่งเศสจะไม่ล่วงล้ำสันดอนเข้ามา แต่เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงไป
การยิงเรือรบฝรั่งเศสกลายเป็นเรื่องที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ในทำนองเดียวกันรัฐบาลฝรั่งเศส
ก็ไม่คาดคิดมาก่อนว่าจะเกิดเหตุการณ์เช่นนี้ เนื่องจากนางปารีสได้มีคำสั่งห้ามมิให้เรือล่วงล้ำ
สันดอนเข้ามา แต่เมื่อเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไป ฝรั่งเศสจึงได้ฉวยโอกาสดำเนินการ ไปใน
ทางที่จะอำนวยความสะดวกให้แก่ตน ดังจะเห็นได้จากการยื่นคำขาดหลังจากเหตุการณ์ดัง

1 สืบคำท

ความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสกรณีฝรั่งเศสปิดปากอ่าวไทย

ในระหว่างที่ฝรั่งเศสทำการปิดอ่าวไทย อังกฤษได้ประท้วงว่าการกระทำของ
ฝรั่งเศสผิดหลักกฎหมายระหว่างประเทศ เนื่องจากฝรั่งเศสยังมีใ้ประกาศสงครามต่อไทย
การปิดอ่าวไทยไม่ให้อาวุธเข้าออกเช่นนี้ กระทั่งกระทั่งผลประโยชน์ของอังกฤษ ฝรั่งเศส
ถือว่า การปิดปากอ่าวไทยเป็นวิธีการอันหนึ่งที่ฝรั่งเศสมีสิทธิจะกระทำ เพื่อมีบังคับไทยให้
ปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส โดยไม่จำเป็นต้องทำลายสันติภาพ² รูปการณ์เช่นนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.11.1/2 สำเนาโทรเลขลับ , กรมหมื่นดำรงราช
านุภาพ กราบหมูล กรมหลวงพิชิตปรีชากร กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ลงวันที่ 2 สิงหาคม
ร.ศ.112

² อัย บุนนาค "การปิดอ่าวสยามใน ร.ศ.112" ไทยเกษม ปีที่ 8 เล่ม 10
วันที่ 15 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2474 หน้า 1183 - 1186

มองว่าความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสมีทางที่จะเสื่อมลง ในขณะนั้นจักรพรรดิวิลเลียมที่สองแห่งเยอรมนีเสด็จประพาสอังกฤษ ลอร์ดโรสเบอรีไคส์เซอ์ เชนรี ปอนซอบบี้ (Sir Henry Ponsonby) ราชเลขาการในสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ไปเฝ้าจักรพรรดิ เพื่อขอความสนับสนุนจากเยอรมนีในกรณีอังกฤษขัดแย้งกับฝรั่งเศส แต่เยอรมนียังลังเลที่จะให้ความสนับสนุนอังกฤษ เนื่องจากไม่แน่ใจว่าอังกฤษยินยอมเข้าร่วมเป็นสมาชิกในภาคีไตรพันธมิตร (Triple Alliance) ซึ่งประกอบด้วยเยอรมนี อิตาลี และ ออสเตรีย หรือไม่¹

ภาวะวิกฤตเกิดขึ้นในวันที่ 30 กรกฎาคม เมื่อทางลอนดอนได้รับโทรเลขจากกรุงเทพฯ ว่า ผู้บัญชาการทหารเรือฝรั่งเศสคำสั่งให้เรือเป็นอังกฤษ*ออกไปจากกรุงเทพฯ ลอร์ดโรสเบอรีไคส์เซอ์บันทึกไปปารีสว่าเรือเป็นอังกฤษจะไม่ออกไปจากกรุงเทพฯ การเผชิญหน้าระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสอาจเกิดขึ้นในตอนนี้ ซึ่งอาจจะทำให้เกิดปะทะกันระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสในอ่าวไทย ถ้าหากทางฝ่ายต่างมีท่าทีแข็งกร้าวต่อกัน แต่ทางลอนดอนได้รับโทรเลขฉบับต่อมาแจ้งว่า ผู้บัญชาการทหารเรือฝรั่งเศสมีคำสั่งให้เรือเป็นอังกฤษและขออภัยในการที่เรือลาดตระเวนฝรั่งเศสได้หันปืนเรือท่าทางะยิงเรือลาดตระเวนอังกฤษที่ปากน้ำ ประกอบกับทางรัฐบาลไทยยินยอมรับขอเรียกธงของฝรั่งเศสตามที่ระบุในบันทึกปารีส เหตุการณ์จึงคลี่คลายไปในทางดี²

นาย Chandran Jeshurun ผู้เขียนบทความเรื่อง "The Anglo-French

¹ William L. Langer, The Diplomacy of Imperialism 1890-1902 p.p. 43 - 46.

* เรือรบอังกฤษที่อยู่บริเวณปากน้ำเจ้าพระยามีเรือปาลาส เรือสฟิฟต์ และเรือปีกนี ส่วนเรือลินเนต อยู่ในกรุงเทพฯ

² บันทึกของเซอร์ เอ็ดเวิร์ด เกรย์ และโทรเลขฉบับวันที่ 30 กรกฎาคม ของลอร์ดโรสเบอรี ถึง เซอร์ เชนรี ปอนซอบบี้ อ้างไว้ใน "เบื้องหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112" ของ ชลพร สุภาวิชัย และ "การทูต" ของศิริเรก ชัยนาม

Declaration of January 1896" โดยใช้หลักฐานชิ้นหนึ่ง กล่าวถึงเหตุการณ์ในตอน
นี้ว่า เหตุผลสำคัญที่ทำให้ลอร์ดโรสเบอรีเกือบจะตัดสินใจประกาศสงครามกับฝรั่งเศส ก็คือ
ลอร์ดโรสเบอรีวิตกว่าฝรั่งเศสจะผนวกเสียมราฐ และพระตะบอง "บันทึกปารีส" ฉบับวันที่
30 กรกฎาคม ที่ฝรั่งเศสยื่นให้แก่อังกฤษนั้นสื่อให้เห็นถึงเจตนาค้างกล่าวของฝรั่งเศส ซึ่งถา
หากการนี้เป็นไปตามที่คาดไว้ ลอร์ดโรสเบอรีอาจพร้อมที่จะเสี่ยงทำสงครามกับฝรั่งเศส
แต่จากการติดต่อทางการทูตอันใกล้ชิดระหว่างลอนดอนและปารีส ลอร์ดคัทพรีนทำให้ทาง
ลอนดอนมั่นใจได้ว่า ฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์จะผนวกดินแดนดังกล่าว ทั้งยังอยากจะ
ตกลงกับอังกฤษในการสร้างรัฐกันชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน ลอร์ดโรสเบอรีจึงคลาย
ความวิตกลง ภายหลังที่ไทยยอมรับบันทึกปารีสและฝรั่งเศสประกาศเลิกปิดปากอ่าวไทย
ลอร์ดโรสเบอรีได้มีจดหมายส่วนตัวไปแสดงความยินดีกับลอร์ดคัทพรีนในกรณีที่ฝรั่งเศสไม่ยุ่ง
เกี่ยวกับเสียมราฐและพระตะบอง¹

อย่างไรก็ตาม ประสพการณ์ที่อังกฤษได้รับจากฝรั่งเศสในครั้งนี้ คาดว่าคงทำให้
อังกฤษรู้สึกว่าการเสียเชิงทางการทูตแก่ฝรั่งเศส อังกฤษควรจะตงดำเนินการเกี่ยวกับไทย
ให้ทันทางที่กับความก้าวหน้าของฝรั่งเศส ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ในเวลาต่อมา อังกฤษได้ทำ
ความตกลงกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับการสร้างรัฐกันชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน ซึ่งจะได้อธิบาย
ในตอนต่อไป

2. การเจรจาเพื่อขจัดข้อขัดแย้งและฟื้นฟูพันธไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

สถานการณ์โดยทั่วไปก่อนเปิดการเจรจา

สิ่งแรกที่รัฐบาลไทยปฏิบัติภายหลังจากยอมรับคำขาดและ "บันทึกปารีส" ก็คือ
มีคำสั่งให้กรมหลวงพิชิตปรีชากร และ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ถอนทหารกลับมาย่ำประจำที่
อุบลราชธานี ชุขันธ์ และหนองคาย และให้ปลดปล่อยบรรดาชายฉกรรจ์ที่ถูกเกณฑ์เป็นทหาร

¹ Chandran Jushurun, *op.cit.*, p. 112

ไปทำมาหากินตามปกติ ตลอดจนให้จัดพลตระเวนไปรักษาเมืองสำคัญ เช่น นครจำปาศักดิ์ เขมราฐ¹ ต่อมาในวันที่ 3 สิงหาคม ฝรั่งเศสประกาศยกเลิกการปิดอ่าวไทย หลังจากนั้น ในวันที่ 6 สิงหาคม กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการเสด็จไปเกาะสีชังเพื่อแลกเปลี่ยนหนังสือกับ นายปาวี เป็นการยืนยันว่ารัฐบาลไทยยินยอมปฏิบัติตามคำขาดฉบับวันที่ 20 กรกฎาคม รวมทั้ง "บันทึกปารีส" ฉบับวันที่ 30 กรกฎาคม ในการพบกันครั้งนี้ พระองค์ทรงประสมกับการ "ยกเยื้อง"² ของฝ่ายฝรั่งเศส โดยทางนายปาวีกราบทูลขอให้ฝ่ายไทยทำการสละ ๗ สถาน หูฝรั่งเศสเพื่อต้อนรับการกลับกรุงเทพฯ ของตัวเขาเอง กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการทรง ปฏิเสธคำขอดังกล่าว โดยทรงอ้างว่า ไม่มีป้อมอยู่ใกล้เคียงกับสถานทูตฝรั่งเศส และทรง ชี้แจงว่า ฝ่ายไทยได้เตรียมการต้อนรับราชทูตฝรั่งเศสไว้แล้ว โดยกำหนดให้ป้อมพระจุลจอม เกล้าสละของฝรั่งเศส 21 นัด และสละนายปาวี 13 นัด พร้อมทั้งส่งบุคคลสำคัญฝ่ายไทยไป คอยรับรอง คำชี้แจงดังกล่าวของฝ่ายไทยคงจะไม่เป็นที่พอใจ ดังนั้น นายปาวีจึงยังคงอยู่ ที่เกาะสีชังต่อไป กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการทรงมีโทรเลขแจ้งเรื่องดังกล่าวให้ อัครราชทูตไทยประจำปารีสทราบ เพื่อให้นำเรื่องไปแจ้งแก่นายเคอแวลล์ให้ทราบว่า การกระทำของนายปาวีสร้างความยุ่งยากให้แก่ฝ่ายไทย เนื่องจากทางรัฐบาลต้องการมอบ เงินสามล้านแฟรงค์ให้แก่ฝ่ายปาวีโดยเร็ว รวมทั้งต้องการตกลงปัญหาเกี่ยวกับการปิดครอง จันทบุรีให้เสร็จสิ้นไป³ คาดว่าหลังจากทางปารีสได้ทราบเรื่องคงจะมีคำสั่งอย่างใดอย่าง หนึ่งมายังนายปาวี คณะราชทูตฝรั่งเศสจึงเดินทางกลับกรุงเทพฯ ในวันที่ 8 สิงหาคม โดยเรือ อาลูเอตต์ (Alouette)

ในระหว่างที่ไทยเตรียมการเจรจากับฝรั่งเศส รัฐบาลอังกฤษมิได้ให้คำแนะนำ ใดๆ แก่ไทย ทำให้ฝ่ายไทยเกิดความระแวงว่าอังกฤษอาจจะทำการตกลงลับ ๆ กับฝรั่งเศส

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.11.1/2 สำเนาโทรเลขที่ 91 กรมขึ้นดำรงราช านาพ กราบทูล กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 2 สิงหาคม ร.ศ.112 และโทรเลขที่ 36 กราบทูลกรมขึ้นประจักษ์ศิลปาคม

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 สำเนาโทรเลขที่ 44 กรมหลวงเทเวศร์ วโรปกการ ถึง พระองค์เจ้าวิมลนาถวงศ์ ลงวันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ.112

ก็จะเห็นได้จากคำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของพระองค์เจ้าวิวัฒนวงศ์
ดังนี้ ".....พึงเสียกลางฝ่ายอังกฤษเวลานี้กับออกบดเสียดอย่างเคียว เป็นที่น่าสงสัยว่า
จะเป็นการตกลงสมยอมกันกับฝ่ายฝรั่งเศสอย่างลับ ๆ ไม่ได้คิดที่จะช่วยอุดหนุนแต่ฝ่ายเรา
โดยสุจริตเป็นแน่ คิดเดาจะหาประโยชน์ควบกันทั้งสองฝ่าย จำเป็นต้องบำรุง
ทกลวทหารกำลังเราที่จะป้องกันรักษามณฑลเมืองโดยกวคั่นกว่าทางอื่น ๆ ศัตรูทั้งหลายจึงจะ
ได้เป็นที่เกรงขามต่อพระบรมเดชานุภาพยิ่งขึ้น....."¹ คำกราบบังคมทูลดังกล่าวตรงกับ
แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงทรงชี้แจงให้พระองค์เจ้า
วิวัฒนวงศ์ทราบถึงแนวโน้มของนโยบายไทยในอนาคตว่า

"....เราจะต้องคิดตั้งตัวใหม่จนเต็มกำลังที่จะตั้งได้ทั้งการบำรุงบ้าน
เมืองและการทหาร ชี้แจงหมายใจว่า บางทีจะเป็นโอกาสจำเป็น
ที่จะเป็นการตีแกมบ้านเมืองที่จะไต่ออกไปเอง เพื่อจะเที่ยวในประเทศ
ยุโรป ฉะนั้นในปี 1894 นี้จะยิ่งดี เว้นไว้แต่จะมีข้อขัดขวางโดย
การไม่สำเร็จไปได้ ถ้าไม่สันติอย่างธรรมเนียม การเรื่องนี้จึง
ต้องจำเป็นรักษาไว้เป็นความลับก่อน กว่าที่จะเห็นทางตลอด"²

จะเห็นได้ว่าแรงกระแทกที่ไทยได้รับจากฝรั่งเศสในครั้งนี้ มีผลทำให้ไทยหาทาง
พึ่งตนเองยิ่งขึ้น ข้อดำริเกี่ยวกับการปรับปรุงภายในก็คือ การเสด็จพระราชดำเนินยุโรป
ก็คือ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นหนทางที่ไทยจะดำเนินไปเพื่อที่จะยกฐานะตนเองให้ทัดเทียมกับ
อารยประเทศ ในระหว่างนั้นมีโอกาสเหมาะที่รัฐบาลไทยจะดำเนินการดังกล่าวได้
นั่นคือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้า
วชิราภร เกียรติวงศ์ จะเสด็จไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/4 พระองค์เจ้าวิวัฒนวงศ์ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
พระองค์เจ้าวิวัฒนวงศ์ ลงวันที่ 12 กันยายน ร.ศ.112

โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เป็นผู้นำเสด็จพระราชโอรส
ทั้งสองพระองค์ นอกจากจุฬประสงค์ดังกล่าวแล้ว การเสด็จยุโรปของพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ
ยังมีจุฬประสงค์อีก 2 ประการ ประการแรก ให้สืบส่วนการที่จะมีการรับรองเสด็จพระราช
ดำเนินยุโรปตามว่าเป็นอย่างไร ให้สืบส่วนที่เมืองอังกฤษก่อนที่แห่งอื่น โดยอธิบาย
อย่างดีที่สุดที่จะทำได้ ในห้วงความอันเป็นข้อประสงค์สำคัญในการที่คิดกันไว้นี้แล้ว แลคิดสอบ
สวนกาลสมัยที่ประเทศอื่น ๆ ในยุโรปจะ รับรองได้อย่างไรให้ใดความมา จะได้เป็นที่
กำหนดแผนแห่งการเสด็จพระราชดำเนินประเทศยุโรป เพื่อจะศึกษาธรรมเนียมอันรุ่งเรือง
มาถึงการทำนุบำรุงแผ่นดินให้มีความเจริญเสมอเหมือนกับประเทศที่รุ่งเรืองตามสมัยของโลก
ที่ควรเป็นไปนั้น¹ สำหรับประการสุดท้าย ให้คิดกระทำการที่จะให้สำเร็จในการสัญญา
ประกันความเป็นอิสรภาพระหว่างประเทศทั้งหลาย ให้อุษาคเนย์ซึ่งแยกแคว้นเมณฑ
อังกฤษแลฝรั่งเศสเป็นตน ในความประสงค์ที่จะรักษาแผ่นดินเป็นกลางในระหว่างชาติทั้งสอง
นั้น แลให้ให้มีอาณาเขตติดต่อถึงกรุงอื่นด้วย แล้วให้ให้มีสัญญาในระหว่างประเทศทั้งหลาย
เป็นการประกันความเป็นอิสรภาพของกรุงสยาม ถ้าการนี้จะสำเร็จด้วยอุบายอันใด ไม่เป็น
ที่เสียเกียรติยศแลผลประโยชน์แล้ว ก็ให้อุษาคเนย์กระทำการสำเร็จทุกประการ² จุฬประสงค์
ประการสุดท้ายนี้ เกิดขึ้นเนื่องมาจากรัฐบาลไทยได้ทราบข่าวว่าอังกฤษกับฝรั่งเศสจะทำการ
ตกลงเกี่ยวกับการสร้างรัฐกันชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ รัฐบาลไทยต้องการที่จะ
เป็นศูนย์กลางดินแดนแห่งนี้ ส่วนการทำสัญญาประกันความเป็นเอกราชของไทยนั้นไม่ใช่ความคิด
ที่เพิ่งเกิดขึ้น รัฐบาลไทยได้เคยพยายามริเริ่มมาแล้ว เช่น การติดต่อกับอิตาลี แต่ไม่ประสบ
ความสำเร็จ รัฐบาลจึงต้องแสวงหาหนทางใหม่อีกต่อไป

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.38/2 สำเนาพระบรมราชโองการพระราชทาน
พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ออกไปราชการยุโรป ร.ศ.112 พระราชทาน
เมื่อวันที่ 19 สิงหาคม ร.ศ.112

นายเลอ เมียร์ เคอ วิลเล่ เดินทางมากรุงเทพฯ โดยเรือปาแปง (Papin) เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม ในขณะที่เรือทอดสมอยู่ที่สันดอน รัฐบาลไทยเตรียมจัดส่ง นายโรลัง ยัคมิเนส ไปต้อนรับ แต่นายปาเป็ทวงว่าเป็นการล่ามมากแก่ฝ่ายไทย หลังจาก นายวิลเล่ เข้าพัก ณ สถานทูตฝรั่งเศสเรียบร้อยแล้ว นายวิลเล่ ได้แสดงความจำนงค์ที่จะ เขาเผ่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยเร็ว เพื่อถวายหนังสือสำคัญซึ่งแสดงว่าตัวเขาได้ รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลฝรั่งเศสมาเจรจากับรัฐบาลไทย¹ กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ ทรงแจ้งให้นายวิลเล่ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชฯ แพทย์ถวายคำแนะนำ ว่าควรเสด็จไปประทับ ณ พระตำหนักบางปะอิน เพื่อให้สหายพระสรีระกาย ครั้นเมื่อ พระองค์ท่านทรงทราบว่าทูตพิเศษของรัฐบาลฝรั่งเศสกำลังเดินทางมากรุงเทพฯ ฯ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เลื้อนกำหนดการเสด็จพระราชดำเนิน จนกระทั่งได้เสด็จจากกรุงเทพฯ ฯ ไป เมื่อวันที่ 16 สิงหาคมนี้ ด้วยเหตุนี้จึงจำต้องขอรองนายวิลเล่ไว้รอคอยไปจนกว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะโปรดเกล้า ฯ ให้เขาเผ่า ในระหว่างนี้รอฟังพระราช กระแสรับสั่ง ขอให้ให้นายวิลเล่ เปิดการเจรจาเพื่อตกลงปัญหาต่าง ๆ กับคณะข้าราชการไทย ซึ่งประกอบด้วยเสนาบดีว่าการต่างประเทศ และ นายโรลัง ยัคมิเนส ไปพลางก่อน²

การนี้เป็นไปเช่นนี้ ฝ่ายฝรั่งเศสก็ความว่ารัฐบาลไทยเจตนาจะถ่วงเวลาการ เจรจา นายปาเป็ทวงแก่ฝ่ายไทยทราบว่า นายวิลเล่ ไม่พอใจในความล่าช้าครั้งนี้ บางที นายวิลเล่ อาจจะเดินทางไปจักราชการที่จังหวัดบุรีรัมย์เรียบร้อยแล้วไปข้างอื่นเลย หรือ อาจจะเดินทางไปเขาเผ่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ พระตำหนักบางปะอิน³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 คำแปลที่ 9726 นายเลอ เมียร์ เคอ วิลเล่ ทูล กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ ลงวันที่ 16 สิงหาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 คำแปลที่ 9748 กรมหลวงเทเวศวงศ์ โรปการ ถึง นายเลอ เมียร์ เคอ วิลเล่ ลงวันที่ 16 สิงหาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 17 สิงหาคม ร.ศ.112

กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการทรงอยู่ในฐานะลำบากที่จะต้องจัดการให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นทีพอใจของนายวิเลร์ เนื่องจากทรงได้รับพระราชหัตถเลขาที่มีความตอนหนึ่งว่า

".....การซึ่งจะปรึกษาเรื่องเขตแดนกับ ม.เลอ เมียร์ เคอ วิเลียร์ จำเป็นต้องมีหนังสือสำคัญส่วนนั้นมอบอำนาจให้เขาดำเนินการ ควบคุมการ แลสวนวนอย่างใดให้ทำขึ้นมาให้เสร็จตามแบบอย่าง ในเวลาอันควร ฉันจะไต่ลงชื่อในหนังสือนั้นตามธรรมเนียม.... อีกข้อหนึ่งซึ่งเป็นสำคัญของเขา คือความปรารถนาที่จะพบฉันนั้นก็เป็นประเพณีที่เขาจะต้องการอยู่เอง ฉันไม่คิดจะหลบเลี่ยงจากหน้าที่อันนี้อย่างใด เว้นไว้แต่ต้องเขาใจกันอย่างเต็มที่ว่า เป็นเวลาฉันไม่สบาย การจะพบปะรับรองต้องเป็นเวลานานยิบที่สุดที่จะเป็นได้ แลต้องเขาใจอีกอย่างหนึ่งว่า การซึ่งฉันขึ้นมาอยู่บางกอกนี้ ไม่ใช่เป็นเหตุให้หลวงความวิตกวิจารณ์สับสนดีกว่าบางกอกอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ไต่ตั้งอยู่ในความวิตกวิจารณ์แก่กล้าขึ้นกว่าอยู่บางกอกเป็นอันมาก เมื่อคืนนี้เกือบจะต้องเอาหัวเดินต่างตื่นอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นขอให้จัดการอย่างใด หันลงหาทางซึ่งจะต้องทนทุกข์ทรมานอย่างน้อยที่สุดที่จะทำได้"¹

อย่างไรก็ตามท่าทีของฝรั่งเศสที่ "คิดจะเอาเรือรบขึ้นมา" เป้าที่บางปะอินทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า "มีอยู่อย่างเดียวแต่จะต้องให้ฉันลงไปปรับที่บางกอก ดีกว่าให้ขึ้นมาควยกำลัง"² ในเวลาเดียวกันนายวิเลร์มีหนังสือทูล

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/1 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ ลงวันที่ 17 สิงหาคม ร.ศ.112 (ฉบับที่ 1)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/1 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปการ ลงวันที่ 17 สิงหาคม ร.ศ.112 (ฉบับที่ 2)

กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการว่า "ยินดีที่จะรอคอยเวลาที่พระโอรสเกล้า ฯ ให้เขาเฝ้า และ
 ใด่เลื่อนกำหนดไปจนทวี" ¹ ท่าทีของฝรั่งเศสดังกล่าวทำให้ฝ่ายไทยตกลงใจกำหนดเวลา
 สำหรับนายวิเลิร์ เขาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในวันที่ 20 สิงหาคม เวลา 13.00 น. ²

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัติพระนครในวันที่ 20 สิงหาคม หลังจาก
 นายวิเลิร์ เขาเฝ้าเรียบร้อยแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับบางปะอินในวันเดียวกัน พระองค์
 ทรงบรรยายลักษณะของตัวแทนรัฐบาลฝรั่งเศสไว้ดังนี้ ".....ส่วนตัวมองสิเออ เลอ เมียร์
 เดอ วิลร์ นั้น สันเกตเห็นว่าเป็นคนพุดซา ๆ และเปิดเผยของอาจ ไม่เป็นคนที่มีกิริยาซ่อน
 เงื่อน ฉะนั้นหากไม่เป็นคนฝรั่งเศสแล้ว ฉันจะชอบก็ใด เว้นไว้แต่เป็นคนที่นั้น ความ
 คิจะลึกลับประการใด เหลือที่จะหยั่งรู้ได้ในเวลาเพียง 9 นาที 10 นาที แลได้พูดกันสองสาม
 คำ... .." ³

รัฐบาลไทยกำหนดบุคคลที่ทำหน้าที่เจรจากับฝรั่งเศสสองท่านคือ
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และ นายโรลัง ยัคมินส์ ซึ่งท่านผู้นี้เป็นผู้เชี่ยวชาญในคาน
 กฎหมาย อันจะเป็นประโยชน์ในการทำสัญญากับฝรั่งเศส แต่ปรากฏว่าฝรั่งเศสไม่ยินยอม
 ให้ นายโรลัง ยัคมินส์ เขาร่วมในการเจรจาครั้งนี้ แม้ว่าฝ่ายไทยจะชี้แจงว่านายโรลัง
 ยัคมินส์ เป็นข้าราชการไทย ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้ทำหน้าที่เจรจากับฝรั่งเศส นายปาวี
 ก็ยังคงยืนกรานไม่ยอมรับ โดยอ้างว่านายเคอแวลล์มีคำสั่งห้ามมิให้ปรีกษาราชการชาว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 คำแปลที่ 839 นายเลอ เมียร์ เดอ วิลร์
ทูต กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 17 สิงหาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 คำแปลที่ 9863 กรมหลวงเทวะวงศ์
วโรปการ ถึง นายเลอ เมียร์ เดอ วิลร์ ลงวันที่ 17 สิงหาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.38/2 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 21 สิงหาคม ร.ศ.112

ต่างประเทศเข้ามาเกี่ยวข้องในการเจรจา¹ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเกรงว่า
 ถ้าหากฝ่ายไทยขัดขึ้นจะให้นายโรลิ่ง ยัคมิเนส เขาร่วมในการเจรจา ฝรั่งเศสคงจะเลิกถ่ม
 การเจรจา ดังนั้น จึงทรงยินยอมถอนนายโรลิ่ง ยัคมิเนสออก ทำให้นายโรลิ่ง ยัคมิเนส
 เสียใจมาก "พูดเสียงเครือว่าไม่ให้เป็นผู้ปรึกษาสัญญาด้วยครั้งนี้แล้ว ก็จะต้องกราบถวาย
 บังคมลา"² และใตพยายามรบนเรกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการต่าง ๆ นา ๆ จน
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ "...ต้องขู่ว่าหากจะบังคับให้ฝรั่งเศสรับใบบัญญาด้วย
 ก็มีทางหนึ่งคือ ขาพระพุทธรูปของกรมถวายบังคมลาออกเสีย และโปรตุเกลา ๆ ให้ทั้ง
 ม. ยัคคะมิเนส ทำหน้าที่แทน เมื่อโศกโณมิเขาจึงเจียบ....."³ ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่อง จึงพระราชทานพระกระแสมายังกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
 ว่า "เรื่อง ม. ยัคคะมิเนส นั้น งดไว้เสียก็ดี แต่ขอให้ระวังไกลเกลียดข้าง ม. ยัคคะมิเนส
 อย่าให้โคตไปโค....."⁴

ภายหลังที่ตกลงกันได้เกี่ยวกับบุคคลที่มีส่วนร่วมในการเจรจา นายวิเลร์ได้นำหนังสือ
 เตือนฝ่ายไทยว่า ก่อนที่จะเปิดการเจรจา รัฐบาลไทยควรจัดการถอนทหารจากฝั่งซ้าย
 แม่น้ำโขงกลับมาฝั่งขวาให้เรียบร้อย ซึ่งฝ่ายไทยได้ยืนยันว่าการถอนทหารนั้นได้กระทำไป
 ตั้งแต่ไทยยอมรับคำขาดของฝรั่งเศส⁵ นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่ไม่เรียบร้อยอีกอย่างหนึ่งคือ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/1 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูล
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 19 สิงหาคม ร.ศ.112

² ก.

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/1 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูล
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 22 สิงหาคม ร.ศ.112

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 22 สิงหาคม ร.ศ.112

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/1 ที่ ๑๑๗๘ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
 ถึง นายเลอว์เมียร์-เอวก วิเลร์ ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ.112

เงินมีค่าซึ่งไทยต้องจ่ายให้ฝรั่งเศสจำนวนสามล้านแฟรงก์ ในวันที่ 22 สิงหาคม รัฐบาลไทยได้จัดการชำระเงินเสร็จเรียบร้อยแล้ว โดยจ่ายเงินเหรียญคอลลาร์ในทองพระคลังจำนวน 801,282 เหรียญ 05 เซ็นต์ คิดเป็นเงินบาท 1,335,470 บาท 05 อัฐ เงินจำนวนนี้มีมูลค่าเท่ากับสองล้านห้าแสนแฟรงก์ ทางกรณนำไปมอบให้ฝรั่งเศส ณ เรืออาดูเอคต์ ส่วนเงินที่เหลือจำนวน 160,256 เหรียญ 41 เซ็นต์ คิดเป็นเงินบาท 267,094 บาท 01 อัฐ มูลค่าเท่ากับห้าแสนแฟรงก์ รัฐบาลส่งไปธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ สังกัดธนาคารเมืองไซ่ง่อน โดยเสียเงินค่าส่งอีกร้อยละ 1 คิดเป็นเงิน 1602 เหรียญ 56 เซ็นต์ หรือ 2670 บาท 60 อัฐ รวมเงินทั้งหมดที่ได้จ่ายไป 963,141 เหรียญ 02 เซ็นต์ คิดเป็นเงินบาท 1,605,235 บาท 02 อัฐ¹

เมื่อจัดการกับปัญหาต่าง ๆ จนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ไทยกับฝรั่งเศสจึงตกลงที่จะเปิดการเจรจาเพื่อขอจัดซื้อขีปนาวุธและฟื้นฟูสัมพันธไมตรีกันต่อไป

การเจรจาในระยะแรก

การเจรจารั้งแรก เริ่มต้นในวันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ. 2436 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการทรงเป็นตัวแทนรัฐบาลไทยในการเจรจารั้งนี้ หลวงจางงิดษฐการ (เทพ บุนนาค) และหม่อมราชวงศ์กลาง ทำหน้าที่ถามและจุดขอความในการเจรจา ฝ่ายฝรั่งเศสมีนาย เลอ เมียร์ เกอ วิลร์ เป็นหัวหน้าคณะร่วมควนนายปาวี ราชทูตฝรั่งเศส และบาทหลวงซมิท ทำหน้าที่ถาม นายวิลร์ ได้ยื่นร่างสัญญาให้ฝ่ายไทยพิจารณา มีใจความดังนี้

1. ไทยยอมรับว่าวนแลเขมร เป็นเจ้าของที่ดินฝั่งซ้าย แลเกาะในลำน้ำโขง
2. ในทะเลสาบแลต้นน้ำโขง มีไคแต่โปลิสฝรั่งเศส ไทยจะไม่ใช้เรือรบเรือปืนในที่นั้น
3. ไทยจะไม่สร้างป้อมค่ายขึ้นในพระตะบอง เสียมราฐ แลในที่ห้ามทหารอยหาสืบเสาะ แต่ฝั่งโขงขึ้นมา ตลอด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/1 ที่ 25 ผ. กรมขุนนริศรพันธุ์คิวงศ์ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ.112

4. ในที่ห้ามที่ว่ามานี้ ไทยจะไม่จัดการเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองของ
เจ้าเมือง กรมการ ใดๆ การโปลิสีให้อยู่ในกรมการ แต่ไม่ให้ทหารไทยในที่นั้นเลย
5. ในที่ห้ามที่ว่ามานี้ ไทยจะไม่ตั้งด่านเก็บภาษีอากรนอก ฝรั่งเศสจะ
ยอมรับเหมือนไทยเช่นเดียวกัน
6. ฝรั่งเศสมีอำนาจที่จะทำท่า ทำโรงสินค้า และชุดคลองใดในฝั่งขวา
7. คนชาติแลในบังคับฝรั่งเศส จะไปมาในที่ห้ามมีแต่หนังสือของฝรั่งเศส
ก็ใช้ได้ ข้างฝรั่งเศสจะยอมแก่ฝ่ายไทยเหมือนกัน
8. ฝรั่งเศสจะตั้งเอเยนต์ในที่ห้ามตรงไหน ๆ ก็ได้ ไทยต้องให้ที่เปล่า
9. ฝรั่งเศสมีอำนาจจะตั้งกงสุลที่นั่น แล โคราซ
10. คนชาติแลคนในบังคับฝรั่งเศส ที่ไถลงชื่อในสถานกงสุลแล้ว อยู่ใน
บังคับฝรั่งเศส ถ้าเป็นถอยความกับไทย จะชำระในศาลประสมซึ่งได้ปรึกษากันตั้งขึ้น
11. ผู้แทนทั้งสองฝ่ายจะช่วยกันจัดการให้สำเรียบตามสัญญา
12. สัญญาที่ทำเป็นภาษาฝรั่งเศสแลภาษาไทย ใจความตรงกัน
13. สัญญาจะระติไฟใน 4 เดือน¹

หลังจากพิจารณาว่าสัญญานี้แล้ว กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการทรงเจรจาต่อรอง
กับฝ่ายฝรั่งเศส ดังปรากฏรายละเอียดในคำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า

"...ต่างคนต่างชี้แจงความเห็นต่อกันยังไม่เป็นอันตกลง เพราะความคิด
แยบยลจะเอาเปรียบเกินความในอัลติเมตัมแลการันตีเพิ่มเติมหลายข้อ
เรียกว่าเป็นการคิดเอาเขตรเสียมราช ทางลับซ่อนอยู่ในหนังสือนี้เป็น
อันมาก แลขอความในร่าง ข้อ 7 8 9 นั้น ขาพระพุทฺธเจ้าทักความ
ในข้อ 7 ที่ว่าพนักงานฝรั่งเศสจะออกหนังสือเดินทางให้ ไม่ประทับตรา
พนักงานไทย แล้วเที่ยวทั่วไปตลอดพระราชอาณาจักรนั้น เป็นการผิด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/2 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 22 สิงหาคม ร.ศ.112

สัญญาใหญ่* จะเป็นข้อให้หาอีกข้อตามโมสต์เฟเวอร์เนชั่นได้ ก็ของด
เสียไม่อาจถึง 3 ข้อ ว่าเป็นความเกี่ยวกัน จะขอไปร่างใหม่.....
สัญญาเห็นแปลกจากอัลติเมตัมแลการันตีที่มารีคเอาเป็นมากนักร.....แต่
อย่างไรก็เป็นทีพอใจในกระบวนการที่ปรึกษากัน....."¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไ้รับรายงานการเจรจา พระองค์ทรงมี
พระราชหัตถเลขาพระราชทานพระกระแสว่า

"..... ซึ่งเชื่อก็คิดเห็นว่าเป็นแต่เพียงความคิดแยบยลเกินความใน
อัลติเมตัมแลการันตีเพิ่มเติมนั้นหลายข้อ.....เบากว่าความเห็นที่ฉันได้
พิจารณาเห็นความมุ่งหมายของร่างสัญญานี้เป็นอันมาก.....ฉันเห็นว่า
เป็นการคัดทอนพระราชอาณาเขตหมดครึ่งหนึ่งซึ่งได้เจ้อไว้ว่าจะเอา
เพราะเหตุข้อสามห้ามการปกครองกบฏกำลัง ต้องเข้าใจว่าทาง
แต่พระตะบองและเสียมราฐเข้ามา 25 กิโลเมตร ถึงโดยว่าความที่
ยกเสียในข้อนั้น คือเรื่องเรือเมืองจะเป็นอันยอมก็ไม่เห็นว่ามีประโยชน์
อันใด เพราะการที่เข้าใจว่าเป็นแต่เงาไว้มือหนึ่งกว่าจะหาสัญญาแล้ว
กลับลงเป็นสัญญาตายตัวที่เราจะต้องถือไม่มีเวลาที่สุ่ ขอดูกหนุ่แห่ง
ความเข้าใจนี้ แลยังเพิ่มความยากมากขึ้น คือในข้อ 4 ว่าด้วย
บันคาที่คืน ซึ่งงคเวนเหล่านี้ ต้องเข้าใจว่าตลอดขึ้นไปจนหลวงพระบาง
ญายปีโตเจียงแวงลงมาตลอดจนพระตะบอง เสียมราฐ เราจะเปลี่ยน
แปลงอันใดในการปกครองไปจากเขตที่ปกครองอยู่เดี๋ยวนี้นี้ไม่ได้ ก็ต้อง

* สัญญาทางพระราชไมตรีประเทศฝรั่งเศสและประเทศสยาม ฉบับวันที่ 15
สิงหาคม พ.ศ. 2399 ข้อ 7 ระบุว่าชาวฝรั่งเศสที่ประสงค์จะท่องเที่ยวไปในพระราชอาณา
เขตไทย จะต้องถือหนังสือเดินทางซึ่งเจ้าพนักงานไทยเป็นผู้ออกให้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.1/2 อ.อ. ลงวันที่ 22 สิงหาคม ร.ศ. 112

เข้าใจว่า จะถอดพระอภัยพาเจ้าปาศักดิ์ ตลอดจนพระยาประทุมเทวาภิบาล
เจ้าเมืองหนองคายพระยาเชียงแสนไม่ได้เลยเป็นอันตราย เพราะว่าแต่ถึง
ถอด เพียงจะแหกฉวงเขาไปจัดการอย่างไรก็ไม่ได้ แลถ้าพวกนี้จะแหก
เมืองเมื่อใดก็อาจจะแหกได้ เพราะเหตุว่าเราจะส่งทหารเขาไปไม่ได้
นอกนี้หนังสือสัญญาที่ต้องเข้าใจว่ายกเมืองที่อยู่ห่างฝั่งน้ำโขงข้างขวา

25 กิโลเมตร กับทั้งเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐขึ้นเป็นเอกราช
โดยหนังสือสัญญานี้ เมื่อขอ 4 ตกกลงแล้ว ขอ 5 ก็จำเป็นอยู่เอง เพราะ
เราไม่สามารถไปรักษาเมืองเหล่านั้นได้แล้ว เมื่อถึง ขอ 6 ก็บังคับให้
ชัดว่าฝรั่งเศสจะรักษาดังนี้คือ จะทำอะไรใดในการเดินเรือกับทั้งที่ไวถ่าน
ไวพื้นอันหาประมาณมิได้

ส่วนที่เป็นข้อสำคัญกว้างใหญ่ อันควร เรียกว่าเสียกรุงสยามแล้วนั้น
คือขอ 10 ซึ่งจะอนุญาตให้สปีเยกต์ญายูไปฝั่งฝรั่งเศส เพียงแต่จกข้อลงใน
ที่ว่า การทุกทั้งหลายของฝรั่งเศสที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศสนี้ ขอนี้อาจจะแต่ตลอด
เขามาถึงกรุงเทพ ฯ แลคนไข้ซึ่งอยู่ในพื้นนั้น เพราะฉะนั้น จึงจึงไม่เข้าใจ
อย่างอื่นใดว่าสัญญาเช่นนี้ จะแปลกกับโปรเตกชั่น ญาแนเนกเช่นอย่างหนึ่ง
อย่างใดเลย เป็นแต่เปลี่ยนคำไซ้ อย่าให้ของกีดกันกะกับชาติอื่นเท่านั้น
ถึงข้ออื่นคือ 7, 8, 9 อันงดเวนเสีย ก็ไม่เห็นเป็นประโยชน์อันใด ส่วนใน
ขอ 1, 2 ก็เหมือนกัน ถ้าข้ออื่นตกลงหมดแล้ว ขอ 1, 2 ก็ไม่จำเป็นต้องกล่าว
ว่าเป็นแต่จัดการมีขึ้นคราวหนึ่งชั่วถนทหารในขอ 1 ขอ 2 จึงก็ไม่รังเกียจ
อันใด และป็นการโดยอมแล้วควย

นี้แหละความเห็นฉันเป็นเช่นนั้น จะคลาดจากความที่เข้าใจกันไปประการ
ใดก็ประมาณไม่ได้ เพราะฉันได้พิจารณาเฉพาะตัวหนังสือที่มีมา หาได้
ฟังคำอธิบายไม่ ถ้าเป็นความอันจริงดังเช่นฉันว่า จะควรคิดพิจารณาประการ
ใด ของลงลงดินรูดให้เต็มกำลัง เมื่อไม่ไหวแล้วมันจำเป็นอยู่เอง
ถ้าเวลาพรั่งนี้พบกันคงจะยังไม่เป็นอันตกลง ถ้าเขอสงสัยประการใด

จะขอผิดใจแล้วขึ้นมาพบเพื่อจะพูดจากที่แจ้งปัญหากันด้วยปากได้.....
 ขอร้อง ๆ เห็นว่าไม่เป็นหลักสำคัญอันใด เป็นการล่วงแล้วไปแล้วทั้งสิ้น
 จึงใคร่คดอวไว เพราะไม่ว่าจะพูดว่าอะไร ฉันในสงสัยความ
 ประสงค์ของฝรั่งเศสว่า ถ้อยคำที่ขอร้องเพื่อจะชวนให้อังกฤษบาง
 ภาษาอังกฤษสัญญาเมื่อใดก็จะต้องขอเอามางเมื่อนั้น เป็นอันสำเร็จความ
 ประสงค์ที่ชวนไวแต่เดิม เว้นแต่ความคิดคั่งนั้นไม่มีผู้เห็นด้วยกับฉันเสีย
 โดยมากแต่เดิมมา ถ้าไม่ประสงค์ให้ให้เห็นจะลงครั้งนี้แล้ว¹

หลังจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ถึง
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการแล้ว การเจรจาครั้งต่อมาในวันที่ 24 สิงหาคม
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงเจรจาท่องกับฝ่ายฝรั่งเศส โดยทรงยึดพระบรมราชวินิจฉัย
 ขององค์พระประมุขเป็นหลัก พระองค์ทรงชี้แจงให้นายวิเลิร์ททราบว่า ฝ่ายไทยไม่อาจจะ
 ยอมรับร่างสัญญาฉบับนี้ เนื่องจากมีข้อความหลายข้อ เช่น ข้อ 4 5 6 7 และ 10 ตัก
 ทอนผลประโยชน์ของไทยอีกทั้งยังเป็นการเกินเลยไปจากคำขาดและข้อประกันที่ไทยยอมรับ
 นายวิเลิร์ทกลับทูลเตือนว่า ถ้าหากฝ่ายไทยยังคงรีรอไม่ยอมรับร่างสัญญาฉบับนี้ของฝรั่งเศส
 ขอเรียกร้องของฝรั่งเศสอาจจะเพิ่มขึ้นอีกเรื่อย ๆ ในที่สุดกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรง
 ขอผลักดันพิธีตรองเกี่ยวกับร่างสัญญานี้อีกครั้งหนึ่ง

เป็นอันเห็นได้ชัดว่าการเจรจาดำเนินไปตามเงื่อนไขที่ฝรั่งเศสวางไว้ นั่นคือ
 ฝรั่งเศสเป็นผู้กำหนดทิศทางความในร่างสัญญา ฝ่ายไทยจึงใคร่แต่ต่อรองให้ฝรั่งเศสลดหย่อน
 ข้อความที่ฝ่ายไทยเห็นว่าเสียเปรียบจนเกินควร การกระทำของฝรั่งเศสจึงดูคล้ายกับ
 ฝรั่งเศสยื่นคำขาดฉบับใหม่มาให้ไทยยอมรับ ทำให้นายวิเลิร์ททำให้นกรมหลวงเทวะวงศ์
 วโรปการต้องทรงหาทางยืดเวลาการเจรจาท่องกับฝรั่งเศส ดังนั้น ในเวลาต่อมา
 พระองค์ทรงชี้แจงให้นายวิเลิร์ททราบว่า "ประจวบด้วยโรคประจำพระองค์ จำเป็นต้องขอ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ป. 18.2/1 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 112

งการเจรจาระยะหนึ่ง¹

ในระหว่างที่การเจรจาหยุดชะงัก กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงมีโทรเลขแจ้งเรื่องราวการเจรจาทั้งสองครั้งไปพระองค์เจ้าวิฆานวังก์ทราบ พร้อมทั้งทรงกำชับให้นำเรื่องนี้ไปร้องเรียนต่อนายเคอแวลด์ว่า ฝ่ายไทยไม่อาจจะรับร่างสัญญาใด เนื่องจากมีข้อความที่ฝ่ายไทยเสียเปรียบหลายประการ อีกทั้งให้เสนอต่อรัฐมนตรีว่าการต่างประเทศว่า ฝ่ายไทยขอให้มีการเจรจาทกลงทำสัญญา ณ กรุงปารีส โดยไทยจะส่งตัวแทนไปเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศส² ต่อมาในวันที่ 30 สิงหาคม 1912
แจ้งให้ทราบว่า ร่างสัญญาของนายวิลเฮ็ล์มโจทท
นายเคอแวลด์ตอบว่า จะตรวจร่างสัญญานั้นก่อนที่
ให้มีการทำสัญญา ณ กรุงปารีส นาย
จะกระทำใด เนื่องจากใดแห่งทั้ง
ควรทำความเข้าใจกับนายวิลเฮ็ล์มโจทท
ไม่เห็นควย ก็ขอให้เจรจาทอรองกัน
ในต้นเดือนกันยายน อัครราชทูตไทย
".....เมื่อไปหาหมองมื เออเคอแวลด์ ครึ่งหลังนี้
กำลังพูดกันอยู่ยังไม่ทันจะจบเรื่องราวก็ลุกขึ้นยืนท่าน
ข้า ๆ คำอวยวว่า จะตรวจดูข้อความก่อน"

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/1

นายเลอ เมียร์ เคอ วิลเฮ็ล์ม ลงวันที่ 25 สิงหาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/10 โทรเลขที่ 53 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
ถึง พระองค์เจ้าวิฆานวังก์ ลงวันที่ 26 สิงหาคม ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/1 โทรเลขที่ 62 พระองค์เจ้าวิฆานวังก์
กราบทูล กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 30 สิงหาคม ร.ศ.112

ที่ เคอ วิเลร์ กระทำ แล้วขอที่ตอบว่ายังไม่ทราบความจากวิเลร์ จะขอตรวจดูก่อนนั้น
ไม่จริงทั้งสิ้น....."¹

การที่ฝ่ายไทยประสงคฺจะให้มีการเจรจาทำสัญญา ณ กรุงปารีส เนื่องจากไทย
ต้องการไ้รับคำแนะนำจากอังกฤษอย่างใกล้ชิด ทั้งนี้รัฐบาลไทยมีความเชื่อมั่นว่าอังกฤษ
คงจะมีปัญญาคิดพิจารณาเห็นเท่าทันฝรั่งเศสได้ว่า อยางไรจะเป็นความที่รับแล้ว และจะ
เป็นความขอใหม่คงจะไม่หลงไปตามฝรั่งเศสจะหลอกในทึงาย ๆ นัก ถ้าแมเขาจะเห็นควร
ยอมเพียงใด ก็คงเป็นอยางดีที่สุดที่เขาคจะทำไ้แล้ว คงดีกว่าที่ฝ่ายไทยจะทำไ้เองเป็น
แน่"² สำหรับอังกฤษ ปรากฏว่านับตั้งแต่ไทยเริ่มเจรจากับฝรั่งเศส อังกฤษมิได้เข้ามา
เกี่ยวข้อง มีอยู่ครั้งหนึ่งทีทางการ อังกฤษได้ทราบข่าวว่ารัฐบาลฝรั่งเศสประสงคฺจะให้
นายวิเลร์ ทาบทามรัฐบาลไทยขอขุดคลองกระ เซอร์โทมัส แชนเอชตัน ได้เตือนอัครราชทูต
ไทยประจําลอนดอนว่า อังกฤษจะสูญเสียผลประโยชน์ถ้าหากไทยอนุญาตให้ฝรั่งเศสขุดคลอง
กระ³ กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการจึงทรงถือโอกาสนี้สั่งให้พระยามหาโยธาแจ้งให้รัฐบาล
อังกฤษทราบว่า ไทยจะไม่ยินยอมให้ฝรั่งเศสทำการดังกล่าว ในขณะที่ไทยกำลังไ้รับ
ความลำบาก เนื่องจากฝรั่งเศสเสนอร่างสัญญาที่มีใจความเกินเลยไปจากคำขาดและขอ
ประกัน และพยายามบีบบังคับไทยให้ยอมรับร่างสัญญาดังกล่าว รัฐบาลอังกฤษควรให้คำ
แนะนำแก่ไทยว่าจะต้องทำประการใดบาง⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/8 ป.ที่ 57/112 พระองค์เจ้าวชิรานุวงศ์
กราบทูล กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ลงวันที่ 2 กันยายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/3 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/3 สำเนาที่ 29/65 พระยามหาโยธา
กราบทูล กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ลงวันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ.112

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 โทรเลขที่ 27 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ
ถึง พระยามหาโยธา ลงวันที่ 24 สิงหาคม ร.ศ.112

ในขณะนั้นได้ยื่น ถิ่นยาน พ.ศ. 2436 นาวาเอกเฮนรี โจนส์ นำโทรเลขฉบับหนึ่งมาถวายกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ใจความระบุว่า รัฐบาลอังกฤษกำลังใช้อิทธิพลทางปารีส เพื่อช่วยไทยให้พ้นจากการที่จะต้องยอมรับร่างสัญญา ซึ่งไทยไม่พึงปรารถนา รัฐบาลไทยควรทำการปรึกษากับอังกฤษอย่างใกล้ชิดก่อนที่จะตัดสินใจยอมรับร่างสัญญาใด ๆ ของฝรั่งเศส¹ ความเรื่องนี้กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการทรงมีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ".....ในเรื่องที่คนเวอนเมนต์อังกฤษคิดอ่านช่วยเหลือแข็งแรงในชั้นหลังนี้ คงเห็นแลรู้สึกันว่า ที่ทำเฉยแต่เป็นกลางมาแต่ก่อนนั้น ไม่ดีเป็นที่เสียเกียรติยศเสียประโยชน์อังกฤษ และจะทำให้หัวใจไทยแตกต่างไปเห็นประเทศอื่นก็กว่า แต่ทั้งพลเมืองอังกฤษมีความรักใคร่ไทยมากจนพอที่จะบังคับให้คนเวอนเมนต์พวกหนึ่งพวกใดต้องการช่วยไทยแล้ว....."² ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสตอบลงกับกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ดังความว่า ".....โทรเลขอังกฤษที่มีมาเป็นการแปลกปลาด่างก็มาก เห็นด้วยในความคิดของเขาคือใดแสดงมา"³ แต่ครั้นเวลาล่วงเลยไปฝ่ายไทยยังไม่มีใครรับข่าวคราวจากอังกฤษ ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปรารภกับกรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการว่า ".....เวลาที่อังกฤษพูดกับฝรั่งเศสก็หลายวันแล้ว การที่จะไต่ถามอย่างหนึ่งอย่างใดก็หาได้ทราบไม่ เป็นการจำเป็นที่เราจะต้องฟังแต่ หาไม่หลุดจากปากแรงจะเข้ปากถึงหัดไต่....."⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/3 สำเนาโทรเลขลอร์ดโรสเบอรี ถึง นาวาเอก เฮนรี โจนส์ ลงวันที่ 6 กันยายน ค.ศ.1893

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/3 กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 8 กันยายน ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 9 กันยายน ร.ศ.112

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 10 กันยายน ร.ศ.112

การติดต่อขอความช่วยเหลือจากรัสเซีย

นอกจากอังกฤษแล้ว รัสเซียเป็นอีกชาติหนึ่งที่ไทยหวังจะได้รับความช่วยเหลือระหว่างที่ไทยได้รับความบีบคั้นจากเหตุการณ์ที่ปากน้ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสเสวยขอความช่วยเหลือจากพระเจ้านิโคลัสที่สอง ซึ่งได้ทรงตอบมาเป็นพิเศษ พระราชทูตไทย ภายหลังที่ไทยยอมรับคำขาดและขอประกันของฝรั่งเศสแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสเสวยไปอีกฉบับหนึ่งมีความว่า "พระอนุชาธิราช ขอพระไทย พระเชษฐาธิราช โดยแท้จริงนักที่ไว้พระพระราชโอรสเสวย อันก่อปรคความเมตตาอย่างยิ่งของพระเชษฐาธิราชนั้น บัดนี้ก็มีทางที่จะตกลงกันโดยไมตรีในข้อที่พระอนุชาธิราชมีความมุ่งถึงกันกับกรุงฝรั่งเศสนั้น แลทางสัมพันธ์มิตรก็ตกลงทั้งติดต่อกันใหม่แล้ว

พระอนุชาธิราชไม่มีความสงสัยเลย พระประสงคอันก่อปรคความกรุณาอย่างยิ่งของพระเชษฐาธิราช คงจะไกรกระทำให้การสำเร็จเป็นผลดังนี้ใด" ¹ ในระหว่างการเจรจากับฝรั่งเศส รัฐบาลไทยคำริที่จะขอ ร้องให้รัสเซียช่วยแทรกแซงในการเจรจาดังนี้

กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการทรงมีโทรเลขไปยังพระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ไทรงจิตต่อกับพระยานนทบุรีศรีเกษราราม (ศักดิ์ สิงหนเสน) อัครราชทูตไทยประจำกรุงเบอร์ลิน เพื่อให้พระยานนทบุรีเสวยไปพระเจ้านิโคลัสที่สอง ซึ่งกำลังเสด็จประพาสเทนมาร์ก อยู่ในขณะนั้น หน้าที่ของพระยานนทบุรีจะตอกราบบังคมทูลให้พระเจ้านิโคลัสที่สอง "ว่ากล่าวฝ่ายฝรั่งเศสให้โอนถอนตามขอประสงคของฝ่ายไทย ขอเรียกร้องของฝรั่งเศสที่ฝ่ายไทยต้องการให้พระเจ้ากรุงรัสเซีย ว่ากล่าวให้ฝรั่งเศสละเวนเสีย" มีอยู่ 4 ข้อ คือ

1. การที่ฝรั่งเศสขอเลิกภาษีเมืองพระตะบองและเสียมราฐ และเวนที่กินฝั่งขวาน้ำโขงเป็นกลางไว้ 16 ไมล์
2. ฝรั่งเศสขอจัดการ โปสิคินทะเลสาบใหญ่ให้อยู่ใต้มงกับฝรั่งเศส
3. การ โปสิคินซึ่งรักษาการอยู่ในระหว่างเมืองพระตะบอง เสียมราฐ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ รล.99/6 สำเนาพระราชโอรสเสวยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้าบรมราชาธิราชแห่งชาวรัสเซีย
ลงวันที่ 10 สิงหาคม ร.ศ.112

และที่กินซึ่งห่างจาก ผังตะวันตก 16 ไมล์ ฝรั่งเศสขอไม่ให้อยู่ในบังคับสยาม และขอให้
ขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองกรมการ หรือ ผู้รักษาการในที่นั้น ๆ

4. ขอใหลงโทษนายทหารชาวเคนมาร์คที่เกี่ยวข้องเวลาถึงเรือที่ปากน้ำ¹

อย่างไรก็ตามอัครราชทูตไทยประจำเบอร์ลินไม่มีโอกาสได้เข้าเฝ้าพระเจ้านิโคลัส
ที่สอง เนื่องจากเหตุอันน่าเศร้าของพระเจ้ากรุงเคนมาร์คสิ้นพระชนม์ในขณะนั้น
พระเจ้านิโคลัสที่สองทรงกำลังเสวยโศก จึงยังไม่สมควรที่จะเข้าเฝ้าในวาระเช่นนี้ อันที่
จริงแล้วฝ่ายไทยก็ไม่คาดหวังว่าจะประสบความสำเร็จในการขอความช่วยเหลือจากรัสเซีย
เท่าใดนัก ".....รัสเซียก็คงเหมือนอังกฤษคือ เมตตาที่สุดก็ป้องกันความเป็นอิสระภาพเท่านั้น
ไม่ได้คิดมุ่งหมายคืบร่นไปอย่างอื่น ยิ่งกว่าที่จะฟังหูทั้งสองฝ่าย และยินยอมในเมื่อจำเป็นจะ
ต้องยินยอมโดยการบีบบังคับภายใน....."²

ไทยเสนอร่างสัญญาให้ฝรั่งเศสพิจารณา

ในระหว่างที่การเจรจาหยุดชะงัก ฝ่ายฝรั่งเศสมิได้ปล่อยให้เวลาล่วงเลย
ไปโดยไร้ประโยชน์ ดังจะเห็นได้จากนายวิเลรม์หนังสือเตือนฝ่ายไทยว่ายังมีใบบัญชีตาม
คำสาทของฝรั่งเศสหลายประการ เช่น

1. รัฐบาลไทยเพิกเฉยต่อสิทธิของญวนและเขมรในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง
และเกาะต่าง ๆ

2. ฝ่ายไทยยังคงมีกองทหารอยู่ ณ ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

3. รัฐบาลไทย ยังมีใบบัญชีการลงโทษผู้กระทำผิด ในคดีที่ทุ่งเชียงคำ
เมืองคำมวน และปากน้ำสมุทรปราการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18/8 พระองค์เจ้าวัชรานุวงศ์ ถึง
พระยานนทบุรี ลงวันที่ 15 กันยายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.38/2 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 6 กันยายน ร.ศ.112

4. รัฐบาลไทยกักขังคนในบังคับของฝรั่งเศส ซึ่งเป็นการผิดหลัก กฎหมายนานาชาติ¹

กรมหลวงเทเวศร์วโรปการทรงถือโอกาสนี้แกชอกล่าวหาของฝรั่งเศส และทรง
เสนอร่างสัญญา ซึ่งฝ่ายไทยร่างขึ้นต่อฝรั่งเศส พระองค์ทรงชี้แจงให้นายวิเลอร์ทราบว่า
"ตอนมีความประสงค์จะให้เป็นพยาน อันเห็นได้ชัดในความเต็มตั้งใจแล้ว เพื่อโน้มน้าวกันจะ
ให้ตกลงแล้วแต่จะเป็นไปไต่ ไม่ให้เสียเวลาการปกปักรักษาครั้งนี้ ข้าพเจ้าขอเสนอมา
ยังท่านอรรถราชทูต ซึ่งร่างสัญญาอันเป็นที่พึงปรารถนาของทั้งสองฝ่ายที่สละข้อประกัน
ด้วยกัน เพื่อจะไต่ความข้อให้ถ้อยกัน จะไต่กระทำตามความแล้ว ข้าพเจ้าจะขอใจท่าน
อรรถราชทูต ที่จะให้ข้าพเจ้าไต่ทราบตามแต่ความสละของท่าน อันความเห็นของท่านใน
เรื่องนี้

ร่างสัญญา

คองเวอนเมนต์ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลคองเวอนเมนต์รีพับลิกรุงฝรั่งเศส
ทั้งสองฝ่ายได้ตั้งผู้แทนทั้งสองฝ่ายคือ

มีความปรารถนาเสมอเหมือนทั้งสองฝ่าย ที่จะผูกพันทางพระราชไมตรีในระหว่างสอง
พระนครซึ่งได้มีหมองไปในสมัยหนึ่งโดยเหตุต่าง ๆ ที่ล่วงมาแล้วในเร็ว ๆ นี้ ให้มั่นคงขึ้น
จึงได้ตกลงพร้อมกันกระทำข้อความกำหนดลงในข้อสัญญาต่อไปนี้ อันมีความหวังซึ่ง
ได้รับแล้วตามแล้ว บรรดาสิ่งที่คองเวอนเมนต์รีพับลิกรุงฝรั่งเศสกล่าวหาต่อคองเวอนเมนต์
ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น ก็เป็นอันถือว่าเสร็จสิ้นเลิกแล้วต่อกันด้วยสัญญา

1

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/3 นายเลอ เมียร์ เคอ วิเลร์ ทูล
กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ศ.112

ขอ 1. คอเวอนเมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ยอมรับถ้อยในกรรมสิทธิ์ของกรุงอานำ แลกรุงกำพูชา บนฟากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แลบนบวรคาเกาะทั้งหลายในลำน้ำนั้น

ขอ 2. ควดยการที่จะเลิกถอนค่านไทย ที่ตั้งอยู่ในฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกาะนั้น ทั้งสิ้นมาภายในเวลากำหนดไว้มิได้ เป็นตนว่า เพราะระยะทางไกล แลถูกฝนคนเดินทางเร็วมิได้ดังนี้ การที่จะเลิกถอนอันกล่าวมานี้ จะไคเร่งรีบโดยเร็วที่สุดที่จะกระทำไค ฝ่ายทหารฝรั่งเศสจะไคตั้งอยู่ในลำน้ำแลท่าเมืองจันทบุรี จนกว่าฝ่ายไทยจะไคเลิกถอนค่านนั้นมาเสร็จแล้ว

ขอ 3. เพื่อจะป้องกันกรวิวาททั้งสิน ในตำบลทะเลสาบแลที่แม่น้ำโขง คอเวอนเมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามยอมรับสัญญาว่า ตั้งแต่นั้นสืบไปจะไม่มีกองพลทหารไว้ที่เมืองพระตะบอง และเมืองเสียมราฐ แลในตำบลพื้นที่อันตั้งอยู่ภายในจังหวัด 25 กิโลเมตร ข้างฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตั้งแต่เขตแดนกรุงกำพูชา คอเวอนเมนต์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม จะมีแต่เฉพาะกองตระเวน ภาโปลิชแต่พอควรที่จะรักษาความเรียบร้อยไคเท่านั้น

ขอ 4. คอเวอนเมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม จะงดเว้นเสียจากการที่จะมีตุลาไชเรือรบเล็กใหญ่ที่พร้อมไปควยสรรพาวุธในทะเลสาบ ในลำน้ำโขง

ขอ 5. คอเวอนเมนต์บริบลิคกรุงฝรั่งเศส รักษาไวซึ่งอำนาจสำหรับตนเองที่จะตั้งกองสุลที่เมืองน่าน แลนครราชสีมา

ขอ 6. นอกจากเงินทำขวัญกับเงินปรับไหม ซึ่งจะไคกล่าวไคต่อไปนี้ คอเวอนเมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แสดงไว้ในที่นี้ว่า พรักพร้อมตามขอ 4 ในหนังสืออัลติเมตัมที่ไครับแลวนั้น จะไคความพอใจทั้งสิน แก่คอเวอนเมนต์บริบลิคกรุงฝรั่งเศสที่สมควรแก่เหตุที่ตำบลทุ่งเชียงคำ 1 ที่คามวน 1 แลการที่กระทำต่อเรือฝรั่งเศสในลำน้ำเจ้าพระยาใหญ่ทองตามกฎหมายนานาประเทศ แลอย่างธรรมเนียมทั้งปวง

ขอ 7. ผูหนึ่งผู้ไคในราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ผูซึ่งเมื่อไคพิจารณาเป็นการ เปิกเผย ในศาลอันสมควรจะชำระตามกฎหมายแลหนังสือสัญญาทาง

พระราชไมตรีแล้ว เป็นสัจว่าเป็นผู้กระทำผิดคอกันในบังคับฝรั่งเศสแล้ว ก็จะต้องไต่ลงโทษตามโทษานุโทษ

ขอ 8. อันเงินเหรียญจำนวนสามล้านแฟรงก์ ซึ่งคือเวอนเมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้มอบให้แก่อเวอนเมนต์ รีพับลิคกรุงฝรั่งเศสนั้น เพื่อจะได้ใช้จ่ายไปตามแก่อเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะเห็นเป็นธรรมดาในรายค่าทำขวัญ ให้แก่นักบุญคิซของคนที่โคลมตายในเหตุที่วิวาทกัน ที่ล่วงมาแล้ว แลในรายเงินค่าปรับใหม่ให้แก่อเวอนเมนต์ที่ร้องว่าคนฝรั่งเศสต้องเสียหายไปนั้น อันค่าที่แจ้งในการแบ่งสันปันเงินนี้ จะมีขึ้นให้อเวอนเมนต์ไทยทราบด้วย และถ้ามีเงินเหลืออยู่เท่าใด ก็จะไต่คืนให้อเวอนเมนต์สยามเท่านั้นด้วย¹

ร่างสัญญาฉบับนี้ฝ่ายไทยรู้อยู่ล่วงหน้าว่าฝรั่งเศสไม่ยอมรับอย่างแน่นอน แต่ฝ่ายไทยต้องการหยั่งท่าทีของฝรั่งเศสว่าจะมีความเห็นประการใด หลังจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงได้รับสำเนา ร่างสัญญาแล้ว ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ดังนี้ "....ฉันเริ่มที่จะใจเตนถึงวันที่ 13 อยู่ในเวลานี้ เพราะรู้ว่า หนังสือนี้คงเป็นไม่ตกลง....."² ปรากฏว่านายวิเลร์ไม่ใดแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่ามีความเห็นอย่างไรเกี่ยวกับร่างสัญญาฉบับนี้ หนังสือโต้ตอบระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในระยะนี้ นายวิเลร์เคื้อนฝ่ายไทยให้จัดการตามคำขาดที่ไต่รับไว้กับฝรั่งเศสโดยเร็ว เช่น การลงโทษผู้กระทำผิดที่ทุ่งเชียงคำ คำมวน และปากน้ำ และการถอนทหารออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่ไม่ยอมเอ่ยปากพิงไปถึงร่างสัญญาที่ฝ่ายไทยเสนอไป

ท่าทีของฝรั่งเศสทำให้ฝ่ายไทยกระวนกระวายใจมาก ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ตอนหนึ่งว่า "....เวลานี้ตกลงเป็นอยู่ในคระลาครอบอีกอีก ไม่รู้ข่าวอันใดจากนอก เมื่อยังไม่เคยรับจาไม่ใช่เวลาของการ กับไม่รู้สิกร่างสัญญา ก็จะเป็นอย่างเดียวกันกับคนที่ตัดสินโทษว่าจะประหารชีวิต

¹ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ๘.18.2/3 สำเนาที่ 11031 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ถึง นายเลอ เมียร์ เดอ วิเชร์ ลงวันที่ 10 กันยายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ๘.18/8 สำเนาที่ 50/112 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 12 กันยายน ร.ศ.112

แล้วกำหนดไว้ให้หา ทองใดเสียความทุกข์ เวหนามากขึ้นกว่าที่ลากเอาไปพันเสียทันที ลาง
ที่มันก็จะคอยฟังข่าวเหมือนเราคอกกระมัง ¹

ในเวลาเดียวกันพระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ทรงรายงานมาว่า รัฐบาลฝรั่งเศสกล่าวหา
ว่าไทยปฏิบัติตามขอเรียกร้องของฝรั่งเศสอย่างล่าช้า นายเคอแวลด์ยืนยันว่า ต้องการให้
การเจรจาที่กรุงเทพฯ เสร็จสิ้นโดยเร็ว พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ทรงแจ้งให้นายเคอแวลด์
ทราบว่า รัฐบาลไทยมีความประสงค์ในอันที่จะตกลงกับฝรั่งเศสโดยเร็วเช่นเดียวกัน แต่เนื่องจาก
จากกรมหลวงเทเวธวงศ์โปรดการทรงกำลังประชวร ฝ่ายไทยจึงใคร่ที่จะให้มีกรมเจรจา ณ
กรุงปารีส นายเคอแวลด์ชอบปฏิเสชนในเรื่องนี้ พร้อมทั้งกล่าวว่า ฝรั่งเศสยินดีจะรอน
กว่ากรมหลวงเทเวธวงศ์โปรดการจะทรงมีพระอนามัยเป็นปกติ²

ฝ่ายอังกฤษนั้น ลอร์ดโรสเบอรี มีโทรเลขถึงราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ว่า
รัฐบาลฝรั่งเศสแจ้งให้อังกฤษทราบว่า ไทยไม่ปฏิบัติตามคำขาดที่ไต่ถามไว้กับฝรั่งเศส
สมควรที่จะตักเตือนให้รัฐบาลไทยรีบเร่งเจรจาตกลงกับฝรั่งเศส เพื่อที่ว่าฝรั่งเศสจะได้
ไม่มีข้ออ้างในการกระทำรุนแรงกับไทยอีกเป็นครั้งที่สอง³ เมื่อฝ่ายไทยได้ทราบข้อความใน
โทรเลขฉบับนี้ ก็ได้ชี้แจงให้ราชทูตอังกฤษทราบว่า อันที่จริงไทยเองก็อยากจะตกลงกับ
ฝรั่งเศสโดยเร็ว แต่ไทยไม่สามารถหยั่งรู้ได้ว่าจุดประสงค์ที่แท้จริงของฝรั่งเศสในการทำ
สัญญาครั้งนี้คืออะไร ถ้าหากไทยจะควนตกลงกับฝรั่งเศสโดยไม่ปรึกษาอังกฤษ อาจทำให้
อังกฤษไม่พอใจ ไทยจึงจำต้องถ่วงเวลาการเจรจาเพื่อรอคอยอังกฤษให้ทำการช่วยเหลือ
ไทย แต่ฝ่ายอังกฤษก็ยังมิได้ดำเนินการแต่อย่างใด รัฐบาลไทยอาจจะต้องตกลงกับ
ฝรั่งเศสแต่โดยลำพัง ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสเร่งเร้าไทยตลอดเวลา⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/3 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเว
ธวงศ์โปรดการ ลงวันที่ 15 กันยายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18/8 สำเนาที่ 50/112 พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์
กราบทูล กรมหลวงเทเวธวงศ์โปรดการ ลงวันที่ 16 กันยายน ร.ศ.112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/5 โทรเลขลอร์ดโรสเบอรี ถึง
นาวาเอกเดวีร์ โจนส์ ลงวันที่ 15 กันยายน ร.ศ.112

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/5 กรมหลวงเทเวธวงศ์โปรดการ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 20 ร.ศ.112

ต่อมาในวันที่ 24 กันยายน นายวิเลรมีหนังสือแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า ร่างสัญญาของไทยนี้ รัฐบาลฝรั่งเศสไม่อาจยอมรับได้ พร้อมกันนี้รัฐบาลฝรั่งเศสขอเสนอร่างสัญญา 1 ฉบับใหม่ซึ่ง มีใจความกำหนดแน่นอน นายวิเลรมีแสดงความหวังว่าไทยคงจะเปิดการเจรจาโดยเร็ว เพื่อพิจารณาร่างสัญญาฉบับใหม่ของฝรั่งเศส¹

จะเห็นได้ว่าการเจรจาในระยะแรกทั้งสองครั้ง ฝรั่งเศสส่งร่างสัญญามาให้ฝ่ายไทยลงนาม ครั้นไทยเจรจาต่อรอง ก็ยินยอมจะแก้ไขในบางข้อ แต่ไม่แก้ไขแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบถึงสิ่งที่ตนต้องการ โดยตลอด ฝ่ายไทยนั้นต้องการให้ฝรั่งเศสกำหนดร่างสัญญา ออกมาให้รัดกุมแจ้งว่าฝรั่งเศสประสงค์สิ่งใดบ้าง ดังนั้นการที่ฝรั่งเศสหวังให้ทราบว่าจะเสนอร่างสัญญาที่มีใจความกำหนดแน่นอน จึงเป็นที่ถูกใจของฝ่ายไทย

กรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการทรงกำหนดเอาวันที่ 26 กันยายน เป็นวันเจรจากับฝรั่งเศส เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบความจึงรับสั่งว่า "...ซึ่ง ม. เคอิวเล เร่ง เตะจะให้โคปฤชาต่อไปนั้น ดูเป็นการตกลงแน่นอนใจเสียแล้ว ที่จะเข่าเขยื้อนให้เป็นไป อย่างอื่น เห็นจะเป็นอันสิ้นวิสัย การที่รับมาว่าจะบอกความประสงค์ตลอดสิ้นเชิงนั้น ก็เป็นอันรู้แล้วไปอย่างหนึ่ง พอเห็นตนเห็นปลาย นับเอาเป็นข้างดี เพราะไหน ๆ จะ เสียแล้ว ก็ให้เป็นอันจบกันเสียในครั้งหนึ่งครั้งเดียว ดีกว่าที่จะอมเอออยู่ แต่ อย่างไร ๆ ก็ดี จำเป็นแล้วที่เราจะต้องรับหนา ที่เขาคิดกำหนดไปวันอังคารที่ยี่สิบหก นั้นควรแล้ว มีแต่จะนั่งนอนใจแทนคอยฟังข่าวอยู่ว่าจะเป็นการใดต่อไป....."²

การเจรจาในระยะหลัง

การเจรจาระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเริ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ในวันที่ 26 กันยายน นายวิเลรมีแจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า ฝรั่งเศสต้องการทำสัญญา 2 ฉบับ คือ สัญญาไมตรี*

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 คำแปลที่ 11753 นายเลอเมียร์เคอิวเล หล. กรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 24 กันยายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทวะวงศัวโรปกการ ลงวันที่ 25 กันยายน ร.ศ.112

* ใ้ตามภาษาที่ปรากฏในเอกสารทางราชการสมัยนั้น

(Treaty of Peace) และอนุสัญญา (Convention) สัญญาไมตรีนั้นมิมีใจความ
 คึงที่ใดเปิดเผยไปแล้ว แนนาวีเลร์ไม่ยอมเปิดเผยร่างอนุสัญญา นอกแต่เพียงว่าข้อความ
 ในอนุสัญญาเกี่ยวข้องกับการลงโทษผู้กระทำผิดที่ทุ่งเชียงคำ คำมวน และปากน้ำ
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงโต้แย้งว่า รัฐบาลไทยไม่สามารถลงโทษข้าราชการ เหล่านี้
 ได้ เนื่องจากข้าราชการเหล่านี้ปฏิบัติตามคำสั่งของรัฐบาล เมื่อรัฐบาลไทยยอมรับผิด
 ต่อฝรั่งเศสแล้ว ก็สมควรที่จะเป็นเรื่องตกลงกันในระหว่างรัฐบาลทั้งสอง นาวีเลร์
 กล่าวว่า ถึงอย่างไรข้าราชการเหล่านี้ก็ยังคงมีความผิด เช่น ในกรณียิงเรือฝรั่งเศส
 ที่ปากน้ำ นายทหารชาวเคนมาร์คที่มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ครั้งนี้ กระทำผิดในการที่ยิงเรือ
 ฝรั่งเศสโดยไม่แจ้งให้ทราบล่วงหน้า กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงตอบว่า ฝ่ายไทย
 ได้แจ้งให้ฝรั่งเศสทราบทั้งทางวาจา และทางหนังสือราชการ ซึ่งมีหลักฐานยืนยันอย่างชัดเจน
 นาวีเลร์จึงกล่าวแย้งว่า ในกรณีปากน้ำรัฐบาลฝรั่งเศสไม่ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญเท่าไรนัก
 แต่เหตุร้ายที่เกิดขึ้น ณ ทุ่งเชียงคำ และการฆาตกรรมนายโกรสกุแรงที่คำมวน รัฐบาลไทย
 จะต้องลงโทษผู้กระทำผิด กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงตอบว่า รัฐบาลไทยดำริที่จะ
 ตั้งศาลพิเศษเพื่อชำระความทั้งสองเรื่อง ถ้าหากพิจารณาแล้วใดความว่าข้าราชการไทยที่
 เกี่ยวข้องมีความผิด ก็จะลงโทษตามกฎหมาย โดยมีญ่แทนฝรั่งเศสร่วมพิจารณาคดีด้วย
 นาวีเลร์พอใจในคำตอบนี้ และกล่าวเพิ่มเติมว่า ข้อความใดในสัญญาไมตรีที่ฝ่ายไทยเห็น
 ว่าสมควรจะแก้ไข ฝรั่งเศสก็ยินดีจะลดหย่อนให้¹

ต่อมาในวันที่ 27 กันยายน มีการเจรจาจากคราวที่แล้ว นาวีเลร์ได้ยื่นร่าง
 สัญญาไมตรีฉบับใหม่ให้ฝ่ายไทยพิจารณา ซึ่งมีใจความดังนี้

- ข้อ 1. คอเวอนเมนต์สยามยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ที่ดิน
 ทั่วไปในดินแดน ณ ปั้งชายฟ้ากตะวันตกนอกแม่น้ำโขง แลในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย
 ข้อ 2. ห้ามมิให้คนเวณเมนต์สยามมีเรือรบใหญ่หนอย ไปไว้ที่ใดใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูล
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 26 กันยายน ร.ศ.112

ทะเลสาบก็ติ ในแม่น้ำโขงก็ติ แลในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงที่อยู่ในเขตดินอันสงวนได้

ขอ 3. คอนเวนเมนต์สยามจะไม่ก่อสร้างค่าน ค่าย คู ฝายที่ของ
พลทหารในหัวเมืองพระตะบองและสิมมราฐ แลในเขต 25 กิโลเมตร บนฝั่งขวาปากตะวัน
ตกแม่น้ำโขง

ขอ 4. ในแผนที่อันสงวนไว้ บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแต่กรมการ
เจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนโซ่เป็นกำลังแต่เพียงที่จำเป็นแท้ แลทำการตามอย่างเช่น
เคยรักษาเป็นธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีผลประจำ ฤๅพลเกณฑ์สรรพควยสาตราวุธเป็นทหาร
อย่างใดอย่างหนึ่งตั้งอยู่ในที่นั้นควย

ขอ 5. ในแผนที่อันสงวนไว้ที่ใดกล่าวมาแล้ว จะไม่ตั้งด่านโรงภาษีแล
เก็บภาษีสินค้าเขาออก สิ่งของในแผนที่ใดกล่าวไว้นี้จะไ้รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันควย

ขอ 6. การซึ่งจะอุดหนุนการเคียรเรือ ในแม่น้ำโขงนั้นจะมีการจำเป็นที่จะ
ทำไว้ในฝั่งขวาปากตะวันตกแม่น้ำโขง โดยการก่อสร้างก็ติ ฤๅตั้งท่าเรือจอกก็ติ ทำที่ไว้
ไม้พินแลถ่านก็ติ คอนเวนเมนต์สยามรับว่า เมื่อคอนเวนเมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วย
ตามการจำเป็นที่จะทำไห้สะดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

ขอ 7. คนชาวเมืองฝรั่งเศสก็ติ คนในบังคับฝักคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศส
ไปมาค้าขายได้โดยสะดวกในแผนที่อันสงวนไว้ เมื่อถือหนังสือเคียรทางของเจ้าพนักงาน
ฝรั่งเศสออกให้ ฝ่ายราษฎรในแผนที่ใดกล่าวไว้นี้จะไ้รับผล เป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันควย

ขอ 8. ในแผนที่เดียวกันนั้น คอนเวนเมนต์ฝรั่งเศสสงวนสิทธิที่จะตั้ง
เอเยนต์ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของคนผู้อยู่ในความป้องกัน
ของฝรั่งเศส คอนเวนเมนต์สยามจะตองให้ที่กินแก่เอเยนต์ดังกล่าว

ขอ 9. คอนเวนเมนต์ฝรั่งเศสสงวนสิทธิในการตั้งกงสุลที่โคราช และ
เมืองน่าน

ขอ 10. คนชาวเมืองฝรั่งเศสก็ติ คนในบังคับฝักคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศส
ก็ติไ้ลงชื่อในบาญชี ณ กงสุล อยูภายใต้ความคุ้มครองกฎหมายฝรั่งเศส

ขอ 11. ถ้ามีความขัดข้องไม่ตรงกันในความหมายของหนังสือสัญญาแล้ว
ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ขอ 12. สัญญาจะได้อรรถาธิบายเป็นข้อใดภายในเวลา 4 เดือน นับตั้งแต่วันที่
ลงชื่อกันนี้ ¹*

จะเห็นได้ว่าร่างสัญญานี้ฉบับใหม่ของฝรั่งเศสมีใจความแตกต่างไปจากร่างครั้งแรกแต่ประการใด โดยเฉพาะเมื่อทางฝรั่งเศสได้แจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า เป็นสัญญาที่มีใจความกำหนดแน่นอน บอกรวมถึงว่าฝรั่งเศสยืนยันจะให้ไทยรับร่างสัญญานี้ กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรปกครองทรงตระหนักดีในเรื่องนี้แต่แม้กระนั้นก็ตาม ก็ได้ทรงพยายามต่อรองกับนายวิเลร์ โดยทรงขอแก้ไขถ้อยคำบางคำในร่างสัญญานี้ นายวิเลร์จึงทูลขอให้ทรงร่างข้อความที่จะแก้ไขทันที กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรปกครองขอลดไปคราวหนึ่งทั้งสองฝ่ายจึงตกลงเจรจาครั้งต่อไปในวันที่ 29 กันยายน เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงได้รับรายงานการเจรจา จึงพระราชทานพระกระแสมายังกรมหลวงเทเวศร์วัชรโรปกครองว่า

"...ส่วนตัวฉันมีความเคืองครั้น คุยเรื่องรีเซพโชนเป็นอันมาก
อยากจะใคร่ถามว่า ถ้าหากเกิดการวิวาทรบพุ่งขึ้นในเซตรเหล่านี้
ทหารไทยก็เข้าไปไม่ได้ จะปราบปรามได้ควยอย่างไร
กรมหมื่นดำรง กับ กรมหมื่นพิทยลาภ เกิดสงสัยข้อ 2 ที่ออกชื่อเพียง
วอเตอแลตริบุนรี กลัวว่าจะหวังประโยชน์คลอกเขามาเช่นล่านามูลเป็นคน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 คำแปลร่างหนังสือสัญญาครั้งที่สองที่
ม.เลอ เมียร์ เดอ วิเลร์ ได้ยื่นในที่ประชุม ณ วันที่ 27 กันยายน ร.ศ.112

* โปรดดูร่างสัญญานี้ภาษาอังกฤษ ภาคผนวก ค หน้า 246

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรปกครอง กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 27 กันยายน ร.ศ.112

ไม่มีเขตรันเพียงใดเลย ถึงคลองที่ตกของทะเลสาปก็เหมือนกัน แล
สองคันนี้เป็นเกินอัลติเมตัมควย น่าจะแกเสียให้ไ้ ฉันยอมเห็น
ควยว่า จำเป็นแล้วที่จะต้องลงชื่อในหนังสือสัญญาเสียชั้นหนึ่ง ก็กว่าที่จะ
ถ่วงไว้ ถ้าแก้ไขลงไ้ตามความประสงค์แล้ว ในหนังสือไปชั้นหนึ่งก่อน
เมื่อชั้ของประการใด ก็จะต้องการพระแกวเป็นคน จึงคอยรบกััน
ใหม่....."¹

อันที่จริงรัฐบาลไทยทราบถึงปัญหาทางการปกครองที่จะเกิดขึ้นต่อไปภายหน้าใน
"แผนที่อันสงวนไว้" กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการทรงมีคำสั่งให้พระองค์เจ้าวิฆานูวงศ์นำ
เรื่องนี้ไปปรึกษากับลอร์ดคัทเพริน เอกอัครราชทูตอังกฤษประจำปารีส ซึ่งได้ให้คำแนะนำว่า
คำว่า "รีเสิร์ฟโซนส์" (Reserved Zones) ควรเปลี่ยนไปคำอื่นที่เหมาะสม มิฉะนั้น
แล้วดินแดนแถบนี้จะเป็นดินแดนที่สงวนไว้สำหรับฝรั่งเศสโดยเฉพาะ² ในวันที่ 28
กันยายน ซึ่งไม่มีการเจรจา กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ และ นายโรลัง ยัคมินส์ ได้
ปรึกษาร่วมกันในการร่างขอความที่จะแก้ไขร่างสัญญาฉบับที่สองของฝรั่งเศส เพื่อเตรียม
ไว้ในการเจรจามุ่งขึ้น ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

- ข้อ 1 จะใช้ตามข้อ 1 ร่างเดิม เดิมความว่า "ที่ตั้งอยู่ในอำนาจ
ไทยมาแต่ก่อน" ข้างท้าย
ข้อ 2. จะยกคำว่า "แต่ในลำนน้ำ แยกจากแม่น้ำโขงที่อยู่ในเขตรันอันสงวน
ไว้" นั้นออกเสีย เพราะเกินกว่าหนังสือประกัน
ข้อ 3. จะยกคำว่า "หัวเมือง" ออกเสีย ใช้คำว่า "ที่" แทนคำว่าเมือง
พระตะบอง แลเสียมราฐ แลเดิมคำว่า "ในที่ตำบลอันตั้งอยู่" ลงนาคำเขต 25 กิโลเมตร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 28 กันยายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 โทรเลขที่ 66 พระองค์เจ้าวิฆานูวงศ์
กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ลงวันที่ 28 กันยายน ร.ศ.112

- ข้อ 4. จะเปลี่ยนคำ "แถบที่อันสงวนไว้" (Reserved Zones) นั้นเป็น "ตำบลที่ใดกล่าวมาแล้ว" (aforesaid localities) แลเติมแซกคำว่า "สำหรับรักษาการเรียบรอย" ตรงจำเป็น
- ข้อ 5. จะเติมคำ "ใหม่" ลงที่หลังโรงภาษีแลเก็บภาษี แลแก้คำที่ว่าควย แถบที่อันสงวนไว้ เหมือนเช่นแก้ในข้อ 4.
- ข้อ 6. จะเติมคำภาษาฝรั่งแก่สที่เดิมเรียกว่าไม้สั้น ให้ชื่อว่าไม้พื้น
- ข้อ 7. จะแก้ความที่ว่าควยแถบที่อันสงวนไว้เหมือนเช่นแก้ข้อ 4
- ข้อ 8. จะแก้คำว่าแถบที่นั้น เป็นตำบลที่ (zones = localities)
- ข้อ 9. จะไม่แก้ตามร่าง
- ข้อ 10. จะขอเติมว่า "ราษฎรคนในบังคับนั้นให้ยื่นเสมอทุกคราวที่จัด
- ข้อ 11. แลข้อ 12. จะคงความร่างนั้น" 1

ในการเจรจาวันที่ 29 กันยายน ปรากฏว่ากรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการไม่มีโอกาสที่จะยื่นขอความที่เตรียมมาให้ฝ่ายฝรั่งเศสพิจารณา เนื่องจากนายวิเลร์ได้ยื่นร่างสัญญาฉบับที่สามให้พระองค์ลงพระนาม อีกทั้งได้ทูลชี้แจงว่าสัญญาฉบับนี้ร่างมาจากกรุงปารีส จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขขอความใด ๆ ไม่ได้ นายวิเลร์กำหนดให้ฝ่ายไทยลงนามและให้สัตยาบันสัญญาฉบับนี้ในวันที่ 1 ตุลาคม โดยแจ้งว่า ตนกำหนดจะเดินทางออกจากกรุงเทพฯ ในวันดังกล่าว เวลา 11.00 น. ² ร่างสัญญาฉบับที่ 3 ของฝรั่งเศสมีใจความดังนี้

ข้อ 1 คอเวอนเมนต์สยามยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดน ณ ผังชายฟากตะวันออกแม่น้ำโขง แลในบรรดาเกาะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นควย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ วิจารณ์ทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 28 กันยายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 29 กันยายน ร.ศ.112

ขอ 2. ห้ามไม่ให้คอเวอนเมนต์สยามมีเรือรบใหญ่ย่อย ไปไว้ที่ใดก็ได้
ในทะเลสาบก็ติ ในแม่น้ำ โขงก็ติ แต่ในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ภายในที่อื่นได้มี
กำหนดไว้ในข้อต่อไป

ขอ 3. คอเวอนเมนต์สยามจะไม่สร้างคานคาย ภู ฝายที่อยู่ของพลทหารใน
แขวงเมืองพระตะบอง แลเมืองนครเสียมราฐ แลในจังหวัด 25 กิโลเมตร บนฝั่งขวาปาก
ตะวันตกแม่น้ำโขง

ขอ 4. ในจังหวัดซึ่งไกลกว่าไว้ในขอ 3 นั้น บรรดาการตระเวรรักษา
จะมีแต่กรมการเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับคนโซก้างแต่เพียงที่จำเป็นแท้ แลทำการตาม
อย่างเช่นเคียวรักษาในธรรมเนียมในที่นั้น จะไม่มีผลประจำ ฝายพลเกณฑ์สรรพตวยสาตราวุธ
อย่างใดอย่างหนึ่งตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย

ขอ 5. คอเวอนเมนต์สยามจะรับปรึกษา กับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสภายใน
กำหนดหกเดือนขึ้นไป ในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งด่านโรงภาษี ในที่
ตำบลซึ่งไกลกว่าไว้ในขอ 3. นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา (เป็นโรง อัฐศก
จุลศักราช 1218) คฤศศักราช 1856 นั้นด้วย

ขอ 6. การซึ่งจะอุดหนุนการเดินเรือ ในแม่น้ำโขงนั้น จะมีการจำเป็น
ที่จะทำไ้ในฝั่งของฟากตะวันตกแม่น้ำโขง โดยการก่อสร้างก็ติ ตั้งท่าเรือจอดก็ติ ทำที่ไว้
ขึ้นแลถ่านก็ติ คอเวอนเมนต์สยามรับว่า เมื่อคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตาม
การจำเป็นที่จะทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

ขอ 7. คนชาวเมืองฝรั่งเศสก็ติ คนในบังคับฝายคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศส
ก็ติ ไปมาค้าขายได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งไกลกว่าไว้ในขอ 3 เมื่อถือหนังสือเดินทางของ
เจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้นออกให้ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันใดกล่าวไว้นี้ จะได้รับผล
เป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ขอ 8. คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งกงสุลไ้ในที่ใด ๆ ซึ่งจะคิดเห็นว่า
เป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของคนผู้อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส แลมีที่เมืองนครราชสีมา
แลเมืองน่าน เป็นต้น

ขอ 9. ถ้าความคืบหน้าของไมทองกันในความหมายของหนังสือสัญญาขึ้นแล้ว
ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ขอ 10. สัญญาจะไต่ตรวจแกเป็นไขไต่ภายในเวลา 4 เดือน นับตั้งแต่วันที่ลงชื่อกันนี้¹ *

นอกจากนี้ นายวิเลต์ ยังได้ยื่นร่างอนุสัญญาให้ฝ่ายไทยพิจารณา ซึ่งมีใจความดังนี้

ขอ 1 ถอนคำผิดอย่างช้าๆ ตั้งแต่ วันที่ 5 กันยายน ให้เสร็จ

ขอ 2 ให้ถอนป้อมค่ายในจังหวัดที่ขึ้นสงวนไว้ทั้งหมด

ขอ 3 ยกเลิกทุกเรื่องเกี่ยวกับความวุ่นวายระฆัง ๗ ๘

ขอ 4 ให้ปล่อยคนลาว เขมร ลาว ฟากโนนให้ไปตามใจ

ขอ 5 ให้ส่งบางเป็นกับพวกที่คงอยู่กรุงเทพฯ กับของที่เก็บริบมา

ขอ 6 ฝรั่งเศสจะตั้งอยู่จันทร์ จันทนาการจะเรียบรอยในฝั่งซ้าย แลใน

จังหวัดอันสงวนไว้ฝั่งขวา²

พร้อมทั้งชี้แจงว่า ฝ่ายไทยจะตกลงนามในอนุสัญญาฉบับหนึ่ง ทั้งนี้ขอความถี่ระบไว้ใน
อนุสัญญาจะเป็นขอปฏิบัติสำหรับไทยในอันที่จะรักษาทางไมตรีกับฝรั่งเศสตามสัญญาฉบับใหม่
กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์ วัชรการทรงชี้แจงให้ นายวิเลต์ทราบว่า พระองค์ไม่สามารถจะลงพระนาม
ได้ตามวันที่ฝ่ายฝรั่งเศสกำหนด เพราะจะต้องนำร่างสัญญาทั้งสองฉบับไปกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบ เพื่อขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย นายวิเลต์

¹ กองจดหมายเทศาภิบาล ๒.๑๘.๒/๕ คำแปลร่างหนังสือสัญญาครั้งที่สาม ที่
ม.เลข เมียร์ เคอ วิเลต์ ใ้ยื่นในที่ประชุม ณ วันที่ ๒๙ กันยายน ร.ศ. ๑๑๒

* ไม่ควรร่างสัญญาฉบับภาษาอังกฤษ ภาคผนวก ค. หน้า ๒๔๘

² กองจดหมายเทศาภิบาล ๒.๑๘.๒/๕ ใจความในสัญญาฉบับนี้ วันที่ ๒๙ กันยายน
ร.ศ. ๑๑๒

จึงทูลว่า จะขอฟังคำตอบของฝ่ายไทยในวันที่ 1 ตุลาคม หลังจากเลิกการเจรจา กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงนำร่างสัญญาฉบับที่ 3 และร่างอนุสัญญาไปปรึกษากับ นายโรลัง บัคมิสต์ และ นาวาเอกเดวีร์ โจนส์ คนทั้งสองมีความเห็นว่า ควรลงชื่อในสัญญาใหญ่ฉบับเดียว เนื่องจากมีใจความดีกว่าฉบับที่สอง ส่วนอนุสัญญานั้น ควรเจรจาทอรองให้ฝรั่งเศสยินยอมตามความเห็นของฝ่ายไทยดังนี้ ข้อ 1 คงไว้ว่าจะไม่ทัน เนื่องจากนำทูลหม่อมหลวงพระบาง ข้อ 2 ทำไม่ได้ที่จะต่อเรือเมืองพระตะบอง เป็นต้น ข้อ 3, 4 พยายามได้ ข้อ 5 คงไม่ได้ ของส่งได้ ข้อ 6 เกินกว่าขอประกันยอมไม่ได้¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงได้รับรายงานการเจรจาจากกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวกับร่างสัญญาฉบับที่ 3 และอนุสัญญาว่า

"....เรื่องสัญญาซึ่ง ม. เคอวิเลร์ ร่างมานั้น ข้อ 1, 2, 3 และ 4 ความทำนองเดียวกับร่างครั้งที่ 2 ซึ่งในบางมาตราจะแก้อยู่บ้างแล้ว แต่ข้อ 5 เป็นการให้เห็นชัดว่า ฝรั่งเศสจะเอาหัวเมืองเขมร จึงได้กล่าวถึงการแกสัญญา 1856 ไว้ และจะเอาที่ใน 25 กิโลเมตร ซึ่งฝรั่งเศสจะได้มีเวลาพอใน 6 เดือน ที่จะเกิดการยุบหย่าง ๆ ในที่นั้น ให้ปักเขตวิสุคามให้ เมื่อปลุกษากันตามที่กำหนดไว้ในสัญญาฯ นั้น ข้อ 6 ข้อ 7 ความก็เห็นทำนองเกี่ยวกับร่างครั้งที่สอง ข้อ 8 ผิดกับอัลติเมตัมแลร่างสัญญาทั้งสองอย่าง อัลติเมตัมว่าเพียงตั้งกองซูลที่นั่นแลใครหาร่างสัญญาสองร่างก่อนตามหัวเมืองเพียงในที่รีเซพไซออน แต่ในข้อ 8 สัญญาใหม่นี้ จะตั้งได้ทั่วไป เช่นเมืองเพชรบุรี หล่มสัก เป็นต้น ข้อ 9 ข้อ 10 ก็ไม่มีอันใดเป็นสำคัญ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 18.2/5 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 28 กันยายน ร.ศ. 112

ตามถ้อยคำสนทนา ม. เทววิเลาะห์ ยื่นร่างสัญญาครั้งที่ 3 นี้ เหมือน
อัลติเมตัม คือแก้ไม่ได้ ต้องเซ็นแลกริไฟทันที ถ้าเราไม่ทำตามจะเลิก
การปรึกษา แลให้เรารับผลร้ายต่าง ๆ ดังนี้ ก็เป็นฉันทประเพณีการปรึกษา
... ควรจะไป เทศว่าสัญญานี้เราต้องเซ็น เพราะ ม. เทววิเลาะห์
อ้างจกคอเวณเมนต์ฝรั่งเศสว่าร่างมา จะแก้ไขไม่ได้ แลบีบคั้นให้เซ็น
โดยมิได้ปรึกษาหาญาเห็นชอบต่อกันทั้งสองฝ่าย ดังนั้นดอกกระมัง ให้เธอ
ปรึกษากับ ม. ยัคตะมินส์ แต่ขอที่จะให้ฉันทิไฟในกำหนดชั่วโมงมาทวยเช่น
นี้ เห็นเหลือเกินนัก ทวยในขอสัญญาที่ร่างมาครั้งที่ 3 นี้ ขอ 10 กิโลเมตร
ถึงเรื่องการฉันทิไฟใน 4 เดือน .. ฉันเห็นว่าเพราะฝรั่งเศสกลัวอังกฤษ
จะมาคิดอานรังเหยี่ยวเรา ส่วนสัญญานอยที่ร่างมานั้น ขอ 1
กรมหมื่นดำรงว่า ถ้าเติมให้อีก 15 วัน เห็นว่าเขาเป็นแน่ได้ ขออื่น ๆ
นั้นความเห็นเธอที่ว่ามาเป็นการถูกต้องแล้ว แต่เรื่องที่จะเซ็นริไฟ ทั้ง
ขอแลฉันทิไฟขอความปรารถนา ม. เทววิเลาะห์ ใดทวยประการใดนั้น เป็น
พณัญญาที่จะคิด เพราะมีเวลาประมาณเสียว่าชั่วโมงหนึ่ง เพราะ
5 โมงเขามันจะไปแล้ว แต่ฉันเข้าใจว่าโกหกไม่ไป ถ้าจะไปจริงแล้ว ก็
ให้เธอไปเชิญเหวตามาสื่อสารจึงจะทัน ถ้าจะเอาฉันลงไปในวันที่ 1 แล้ว
ไม่ไปเป็นอันขาด ถ้าจะเอาตัวให้โคโหมจจับไปเถิด"¹

การเจรจาในวันที่ 1 ตุลาคม นับว่าเป็นครั้งสำคัญของการเจรจาทั้งหมดที่ผ่านมา
กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการทรงวิตกกังวลมาก "ถึงกับนอนไม่สนิทได้.... ทวยความคิดว่า
จะทำอย่างไรจึงจะเป็นการดีที่สุด... จะได้อุปถัมภ์ความเสียหายที่จะมีมาในแผ่นดิน" เมื่อ
เริ่มการเจรจา พระองค์ทรงยืนยันหนักถ้อยคำที่ขอแก้ไขร่างสัญญาฉบับที่สาม ในนายวิเลาะห์
พิจารณา ในบันทึกนั้นไทยขอแก้ร่างสัญญาขอ 4 โดยขอให้ระบุว่าฝ่ายไทยมีสิทธิส่งกำลัง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/5 สมบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ ลงวันที่ 30 กันยายน ร.ศ.112

ทหาร เขาไปจับเขารายในบริเวณที่กำหนดไว้ ซึ่งนายวิเลอร์ไม่ยินยอม โดยอ้างว่าร่าง
 สัญญาฉบับที่สามนี้ใช้คำว่า "ในตำบลที่กล่าวไว้ในข้อ 3" แทนคำว่า "ในแผนที่อันสงวนไว้"
 ตามความประสงค์ของไทยแล้ว ข้อต่อไปที่ฝ่ายไทยขอแก้ไขคือข้อ 5 โดยไทยขอให้ใช้ขอ
 ความตามร่างสัญญาครั้งที่สอง นายวิเลอร์ยินยอมแต่เพียงเติมข้อความ "คอเวอนเมนต์สยามจะ
 ไม่เก็บภาษีสินค้าเขาออกในจังหวัดที่ใดกล่าวไว้ในข้อ 3 แลนั้น จนกว่าจะใดตกลงกัน
 คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะใดทำตอบแทนให้เหมือนกัน ในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าวนี้สืบต่อไป"
 นอกจากนี้แล้วฝ่ายไทยยอมรับตามร่างเดิมของฝรั่งเศส สำหรับร่างอนุสัญญานั้น
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงขอแก้ไขตามความเห็นของฝ่ายไทยที่ใดจดบันทึกไว้ แต่
 นายวิเลอร์อ้างว่า อนุสัญญานี้ร่างมาจากปารีส จะแก้ไขไม่ได้ นอกจากเปลี่ยนคำ
 "รีเสฟโซน" ให้เหมือนกับคำที่ใช้ในสัญญาใหญ่ เมื่อฝ่ายฝรั่งเศสไม่ยินยอมแก้ไขร่าง
 อนุสัญญา กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการจึงทรงชักทวงขอความในร่างอนุสัญญาตามความ
 เห็นของฝ่ายไทย และทรงขอให้นายวิเลอร์ทำบันทึกการเจรจาใดตอบเกี่ยวกับร่างอนุสัญญา
 ไว้เป็นหลักฐาน ซึ่งนายวิเลอร์ก็ยินยอม ในตอนท้ายของการเจรจา นายวิเลอร์เร่งรัด
 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการให้ลงพระนามในสัญญาทั้งสองฉบับ พระองค์จึงทรงมายืน
 ขอลดศิริตรองก่อน แต่นายวิเลอร์คัดค้านเอากำหนดที่แน่นอน กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
 "จึงซึ่งใจคิดว่าจะไม่ลงชื่อใดกลับไปเสียดังที่ขู่ว่า แลคิดไฟเรือเรียกนำร่องเสร็จแล้ว
 แลการไม่ตกลงกันนั้นค้างอยู่ ไม่รู้ไม่เห็นว่าจะสิ้นสุดเพียงใดเห็นนี้ ฤาจะลงชื่อที่จะมี
 ความสำคัญขอเดชะแต่ที่ฝรั่งเศสจะมีเหตุอาจพอที่จะอยู่ต่อไปในจันทบุรี แลให้การเป็นอัน
 เสร็จกันขึ้นหนึ่งตามความที่ร่างมาในตนสัญญาที่จับเห็นแล้วกันใด แต่จะเป็นการที่ยังกฤษฎี
 ขอบใจไบบาง เพราะกับต้นใจนั้นไม่เห็นควรยอมลงชื่อนั้น ได้คิดซึ่งกันอยู่แล้ว เห็นควย
 เกลวว่า ฝ่ายไทยเป็นหนึ่งรอนอยู่หน้าไฟ ใจจะติโทษใดที่ใดทำผิด ทำพลาดพลั้งในการที่
 ลวงมาแต่ก่อน จนไทยต้องเสียมากขึ้นทุกทีจนถึงเพียงนี้ ถ้าไม่ให้แล้วกันเสีย ก็จะมีหนัก
 ขึ้น จึงตกลงยอมหนักเช่นไปแล้ว....."¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.1/5 กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ กราบทูล
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ.112

การที่กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์ วิจารณ์พระทัยนักวันเซ็นสัญญาทั้งสองฉบับกับ
ฝรั่งเศสในวันที่ 3 ตุลาคม ทำให้นายโรลัง ยัคมิส และ นาวาเอก เดนรี โจนส์ ไม่
พอใจมาก เนื่องจากตามที่ตกลงกันไว้แต่เดิมนั้น ที่ปรึกษาราชการไทยและราชทูตอังกฤษ
มีความเห็นว่า ควรยอมเซ็นเฉพาะสัญญาในฉบับเดียว ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า

" ยัคมิสไม่เห็นด้วยในการที่ตกลงกันแล้วนี้ คุณเกรโกร ชนอ่านหนังสือ
ไม่เข้าใจข้อความ เห็นแต่ว่าจะเป็นไม่ว่าไม่เสร็จใด ภายหลังอ่าน
เข้าใจคำนำสัญญานอนนั้นแล้ว ก็เห็นจริงว่าเป็นการแล้วกันใด แต่
กับตันโยสส์มา เป็นการถือว่าต่อชน ทำไมจึงยอม ขาพระพุทฺธเจ้า
ชี้แจงตามความเห็นเดิมที่ตกลงกัน เขาใจว่าจะไม่มีการแก้ไขเลย ครั้น
มาพิจารณาถ้อยคำที่เป็นแบบบรรทัดถ้อยคำให้ความเห็นที่รังเกียจไวไ
แล้ว ก็ต้องเห็นเป็นอย่างดีที่สุดที่จะไม่ยอมแก้ไขแล้ว ขอความอื่น ๆ
ม. ยัคมิสเห็นไม่สำคัญเหมือนจีนทปรี กับลงโทษคนที่หญิงเป็นตระกูลการ
ถอยนั้นสองขอ... เห็นด้วยเกล้าว่า เรื่องจีนทปรีนั้นถ้ามันจะอยู่และมีสัญญา
ถ้าไม่มีมันก็คืนอยู่ใดควยอำนาจ แลหาเหตุต่าง ๆ ถ้าไม่ตกลงใจแล้วไป
กับแต่จะติดอยู่อย่างนี้ ถาตกลงกันโดยดีเป็นที่พอใจ จะเป็นช่องออกไบบาง
ส่วนการชำระความนั้น มีสัญญาถ้าไม่มี มันก็เฉียงไคอยู่เสมอ เวลาที่มีมันมี
เรื่องใหญ่อยู่ไม่แล้วกัน คนมันก็เห็นเป็นการใหญ่กันไคเสมอ ถาแล้วกันไค
เสียชั้นหนึ่ง ถอนการใหญ่เป็นการนอยลงไป จะแก้ไขจนมันหายน่า่ายกว่า
.....ต้องบอกตามตรงว่า เห็นเป็นการดีจริง ๆ จึงทำ แกกียังสงไสย
ไปต่าง ๆ จึงบอกว่า มีทางที่จะแก้ไขไคในวันพรุ่งนี้คือ ขาพระพุทฺธเจ้า
ทำการอันนี้โดยความเห็นเอง เป็นประโยชน์แผ่นดินที่จะเปลี่ยน
ขาพระพุทฺธเจ้าเสียจากตำแหน่ง เพราะทำการเกินไป ก็ยังจัดไคพันการ
แกกียังไม่เห็นด้วย ถ้าวว่าจะเป็นการเสียแก่ไทยมากไป เห็นด้วยเกล้า
ว่าการที่จะไม่ให้ตกลงกัน นั้น มีแต่ทางเสียมากกว่าประโยชน์ของไทยแต่

แต่ถ้าแม้ว่าพระพุทธรูปจะประพาศการไม่ว่าของพระราชาหรือพระสงฆ์แล้ว
จะมีความเสียใจยิ่งกว่าอย่างอื่น ๆ จะเต็มใจรับพระราชา
..... ไม่ได้นิยามดีจากผู้อื่นเลย" ¹

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบกับการกระทำของกรมหลวงเทเวศร์
วโรปการ

"การซึ่งเรตกลตามความคิดพิจารณาโดยรอบคอบ เพื่อจะเปลี่ยน
ก้อนใหญ่ให้กระจายลงเป็นก้อนเล็ก ๆ เพื่อที่จะแก้ไขใต้วงนั้น
ได้รับความเห็นชอบของฉันโดยเต็มใจแล้ว เวนไว้แต่ความหวังใจที่จะ
เปลี่ยนก้อนเล็กให้กระจายไปนั้น ถึงแม้ว่าแลเห็นทางบาง ก็ยังเห็นทางไม่
สำเร็จมากกว่า เพราะว่าผีหัวคว่ำกล่าวคือ อายปาวี ยังตั้งอยู่กลาง
หัวอก ถึงจะมีเรื่องกระจายเล็กน้อย ก็คงจะมีมูลเป็นใหญ่ขึ้นได้
โดยปราศจากความละอาย" ²

จะเห็นได้ว่ารัฐบาลไทยทราบว่าการทำสัญญารั้งนี้กับฝรั่งเศสหาใช่การขจัดความ
ยุ่งยากให้หมดสิ้นไปไม่ เป็นเพียงแต่การแก้ไขปัญหเฉพาะหน้าเท่านั้น ซึ่งรัฐบาลไทยคาด
การไต่ถามของ หลังจากการทำสัญญานี้ผ่านพ้นไปแล้ว ไทยจะประสบกับความยุ่งยากอีกนานา
ประการ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากสัญญาที่ใดทำกันในครั้งนี้ คงจะไต่ถามในบท
ต่อไป

ผลการเจรจา

การเจรจาสิ้นสุดลงในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ไทยกับฝรั่งเศสได้ลงนาม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
กรมหลวงเทเวศร์วโรปการ ลงวันที่ 2 ตุลาคม ร.ศ.112

ในสัญญาใหญ่และอนุสัญญา รวมทั้งบันทึกวาทาควา* สัญญาทั้งสองฉบับมีใจความคล้ายคลึงกับร่างสัญญาฉบับที่สามของฝรั่งเศส ซึ่งเท่ากับว่าฝรั่งเศสบรรลุถึงจุดประสงค์ของฝ่ายตนในการทำสัญญากับไทยทุกประการ ไทยนั้นถึงแม้ว่าจะอยู่ในฐานะเสียเปรียบที่ไม่อาจจะเจรจาต่อรองให้ฝรั่งเศสโอนอณมณตามความประสงค์ของไทย แต่ยังคงถือว่า "การที่เราต้องเสียไปอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่เสียทรัพย์สินแลเสียแผ่นดิน แต่ไม่เป็นการเสียเกียรติยศ ซึ่งปรากฏแก่ตาโลก"¹ หลังจากการเซ็นสัญญาดำเนินไปแล้ว ต่อมาในวันที่ 4 ตุลาคม นายวิเลร์ เดินทางไปหาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ พระตำหนักบางปะอิน เพื่อถวายบังคมลาไปชิงชน แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะทรงรู้สึกว่ "การพบปะครั้งนี้เป็นการกลืนหอกกลืนดาบ" แต่การรับรองผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสก็ดำเนินไปอย่างราบรื่น "ต่างคนต่างแสดงถ้อยคำเย้ยเยาะไมตรี เป็นอันดี"

รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไต้หวันประเทศผ่านพยานที่กำลังคุกคามอยู่ในขณะนั้นมาโดยเรียบร่อยที่สุดเท่าที่จะพึงกระทำได้ในสถานการณ์เช่นนั้น ภารกิจต่อไปของรัฐบาลคือปฏิบัติตามพันธกรณีที่จะมีไว้ในสัญญาซึ่งก่อให้เกิดผลสะท้อนทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม การลดต้นทุนด้านพลังงานซึ่งยังผลิตโดยวิธีผลิตทางการใช้เมืองของไทยที่เคยมีอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงลดน้อยลง การถอนทหารจากเลียมราฐ พระตะบอง รวมทั้งเขต 25 กิโลเมตรจากฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตลอดจนการงดเก็บภาษีในดินแดนดังกล่าวทำให้รัฐบาลไทยไร้อำนาจที่จะควบคุมดินแดนแถบนั้นได้ สถานการณ์เช่นนี้อำนวยให้ฝรั่งเศสแผ่อิทธิพลเข้ามายังดินแดนทางภาคตะวันออกเฉียงของไทยได้สะดวกยิ่งขึ้น ทางรัฐบาลจึงต้องหาทางแก้ไขเพื่อให้เหตุการณ์กลับคืนสู่สภาพปกติ อย่างไรก็ตามแม้ว่าฝ่ายไทยจะได้เพียรปฏิบัติตามสัญญาโดยครบถ้วน แต่กองทัพฝรั่งเศสก็ยังคงบีบคั้นทวีต่อไป โดยอ้างว่า

* โปรดดูรายละเอียดสัญญาใหญ่ อนุสัญญา รวมทั้งบันทึกวาทาควา ในภาคผนวก ค หน้า 250 - 257

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.16.2/5 สำเนาพระราชโองการเลขพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงพิชิตปรีชากร กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ลงวันที่ 5 ตุลาคม

"การยังไม่เสร็จเรียบร้อย" การกระทำของฝรั่งเศสรัฐบาลไทยเพิ่งเล็งเห็นว่าฝรั่งเศสมี
 เจตนาที่จะคุกคามเอกราชของไทยต่อไป การกระทบกระทั่งระหว่างชาติทั้งสองจึงยังคง
 มีอยู่ ซึ่งเป็นสาเหตุระยะยาวที่ทำให้ไทยต้องสูญเสียดินแดนที่เคยเป็นประเทศราชทาง
 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปฝรั่งเศสในภายหลัง

ผลสะท้อนของสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436

ไทยผ่านพินิจพิจารณาได้โดยยินยอมลงนามในสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 สนธิสัญญาฉบับนี้ซึ่งจัดความขัดแย้งที่เลวร้ายระหว่างไทยกับฝรั่งเศสให้หมดไป สิ่งที่รัฐบาลไทยต้องดำเนินการภายหลังการลงนามในสัญญานี้ก็คือ ปฏิบัติตามพันธกรณีที่ระบุไว้ในสัญญา ปฏิบัติการดังกล่าวก่อให้เกิดความยุ่งยากแก่ไทยเป็นอย่างมาก แต่รัฐบาลไทยก็จำต้องปฏิบัติ ทั้งนี้เนื่องจากไทยหวังจะได้รับการตอบแทนจากฝรั่งเศสตามที่ระบุไว้ในสัญญาเช่นเดียวกัน

1. ไทยสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและปัญหาที่เกิดขึ้น

ก. การถอนทหารจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

นับตั้งแต่ไทยยอมรับคำขอของฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2436 ทางรัฐบาลไทยได้ส่งไปรษณียบัตรประจำหัวเมืองลาวกาวและลาวพวนตลอดจนหลวงพระบาง ให้ถอนทหารกลับมาฝั่งขวาแม่น้ำโขง กองทหารเหล่านี้กลับมาประจำการฝั่งขวาตั้งแต่เดือน กันยายน พ.ศ. 2436 ต่อมานายปาวีหนึ่งถือฉ้อในฝ่ายไทยทราบว่า นายลาเนสของ ผู้สำเร็จราชการ ประจำอินโดจีนโทรเลขแจ้งให้ตนทราบว่า ทหารไทยจำนวนหนึ่งยังคงประจำอยู่ในบริเวณหัวพันทั้งห้าทั้งหก¹ กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการทรงชี้แจงให้นายปาวีทราบว่า ทหารไทยส่วนใหญ่กลับมาประจำ ณ ฝั่งขวาเรียบร้อยแล้ว สำหรับกองทหารที่ประจำหัวพันทั้งห้าทั้งหกกำลังเดินทางกลับมาสาเหตุที่ล่าช้าเป็นเพราะนำทมิในบริเวณนั้น และทรงยืนยันว่า กองทหารกองนี้จะกลับมาถึงฝั่งขวาภายในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2436²

¹ กองจกหมายเหตุแห่งชาติ ๘.18/11 คำแปลที่ 13149 นายปาวี กราบพล กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ลงวันที่ 21 ตุลาคม ร.ศ.112

² กองจกหมายเหตุแห่งชาติ ๘.18/11 คำแปลที่ 13447 กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ถึง นายปาวี ลงวันที่ 25 ตุลาคม ร.ศ.112

จะเห็นว่าฝ่ายฝรั่งเศสนั้นสอกลองดูพฤติกรรมของรัฐบาลไทยอยู่ตลอดเวลาว่าจะละเมิดสัญญาหรือไม่ ความพยายามของฝรั่งเศสในอันที่จะหาเหตุจับผิดไทยนั้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปรารภว่า "ถ้าอาชงสองคน กล่าวคือ ลาเนสมอง แลปาวี อยู่ตรามิโกแลว เห็นว่าเมืองไทยมีอาชงอยู่เพียง 6 เดือนๆ 12 เดือน เป็นอย่างช้า คงจะหาความใส่เอาให้สมประสงค์จงใด เป็นหมกตาที่จะแก้อยู่แล้ว"

ข. การออกประกาศให้คนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงกลับถิ่นเดิม

อนุสัญญาข้อ 4 ระบุว่า ทางกรมไทยจะต้องปลดปล่อยคนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ถูกจับกุมตัวไว้ และยินยอมให้คนฝั่งซ้ายที่เขามาอยู่ ณ ฝั่งขวากลับไปบ้านเมืองของตน รัฐบาลไทยได้ปฏิบัติตามไปบางแล้ว เช่นมีคำสั่งให้ปลดปล่อยตัวท้าวขันตีและญาติพี่น้อง และนำตัวไปส่งเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่หนองคาย สำหรับบางเบียนซึ่งถูกคุมขังที่หนองคายได้รับการปลดปล่อยตั้งแต่วันที่ 28 สิงหาคม พ.ศ. 2436 หลังจากรัฐบาลไทยและฝรั่งเศสได้ให้สัตยาบันสัญญานี้เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ในวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2437 (ร.ศ. 112) เรียบร้อยแล้ว นายปาวีมีหนังสือเตือนฝ่ายไทยว่า ยังมีใครดำเนินการใด ๆ ในอันที่จะแสดงให้ประจักษ์ว่าไทยปฏิบัติตามอนุสัญญาข้อ 4 โดยครบถ้วน รัฐบาลไทยควรออกประกาศให้ราษฎรทราบโดยทั่วกันว่า ให้คนฝั่งซ้ายที่เขามาอยู่ฝั่งขวากลับไปบ้านเมืองของตน และควรเพิ่มเติมข้อความด้วยว่า "บรรดาเขายังไม่มีกำลังสามารถจะกลับไปในเวลาอันควยเหตุใด ๆ ก็ดี ให้ตามใจที่จะไปจดญาติพี่น้องของตนเหล่านั้นไว้ในที่ว่าการกงสุลฝรั่งเศสซึ่งอยู่ใกล้ ๆ" กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการทรงแจ้งให้นายปาวีทราบว่า รัฐบาลไทยเห็นพ้องควยที่จะให้ออกประกาศดังกล่าว ดังนั้นจึงได้จัดทำ "ประกาศว่าควยไม่ให้กักขังคนที่จะกลับไปบ้านเมืองของตนในฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขง" * ประกาศให้ราษฎรทราบโดยทั่วกัน แต่สำหรับขอเสนอของนายปาวีที่จะให้เพิ่มเติมข้อความดังกล่าวนั้น พระองค์ทรงมีความเห็นว่า "ไม่อาจจะตกลงในเรื่องนี้ โดยอย่างสังเขปรวมเช่นนั้นได้ เพราะสัญญาคอนเวนชันไม่ได้เปลี่ยนแปลงชาติของเขซึ่งตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในกรุงสยามเลย เขซึ่งเคยถือว่าเป็นคนในบังคับไทยแต่ก่อนมาแล้ว ก็คงถือตามนี้ต่อไปเสมอ ตลอดเวลาที่ตัวเขยังอยู่ในประเทศ"

เนื่องจากทางรัฐบาลไทยยินยอมออกประกาศดังกล่าว นายปาวีจึงถือโอกาสขอให้ทางการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ. 18/11 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ลงวันที่ 22 ตุลาคม ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ. 18/12 คำแปลที่ 22336 นายปาวี กราบทูลกรมหลวงเทเวธวงศ์โรปการ ลงวันที่ 17 มีนาคม ร.ศ. 112

* โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ง. หน้า 258

ไทยส่งตัวเจ้านายและชาวหลวงพระบางจำนวน 37 คน ซึ่งกำลังรับราชการ และเรียนหนังสืออยู่
ที่กรุงเทพฯ กลับไปหลวงพระบาง กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการทรงมีพระประสงค์ที่จะแสดง
ให้ฝรั่งเศสเห็นว่าไทยไคร่กระทำการทุกวิถีทางที่จะรักษาสัมพันธไมตรีอันดีกับฝรั่งเศส จึงทรง
ยินยอมที่จะส่งตัวคนเหล่านั้นกลับไปหลวงพระบาง แต่ปรากฏว่าชาวหลวงพระบางทั้ง 37 คน
ไม่สมัครใจจะกลับไป พวกกันหลบหนีไปจากที่พัก นายปาวีจึงกล่าวโทษรัฐบาลไทยไปยังปารีส
ว่า ไทยขัดขวางการเดินทางกลับหลวงพระบางของบุคคลดังกล่าว ในขณะที่พระองค์เจ้าสวัสดิ
โสภณ กำลังทรงเจรจาเรื่องการค้าขายและการเก็บภาษีในสยามราชประเทศของ และเขต
25 กิโลเมตร กับรัฐบาลฝรั่งเศส ทางกรุงฝรั่งเศสได้อือเอาเรื่องนี้เป็นข้ออ้างในการระงับ
การเจรจาไว้ชั่วคราว เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ทรงมีความเห็นว่า

".....ความชอบนี้ซึ่งกรมหลวงเทเวศวงศ์รับทำตามปาวีขอ ก็เพราะจะทำให้เขา
ถูกใจ เลยกว่าที่บังคับไว้ในสัญญาอย่าเสียอีก แต่พอเป็นเครื่องอ้างได้ว่าเพราะไทยหนาวก็
แลตั้งใจจะทำดีต่อจริง ๆ จึงไคร่ช่วยกันนี้ เพื่อแสดงให้ฝรั่งเศสเห็นในบุญคุณ แต่ผลที่พบน
กลับเป็นต้องถูกกล่าวโทษว่าไทยรับแล้วไม่ทำตามรับ แลส่งชักชวนไป จบเป็นเหตุให้หยุดการ
ปลูกขาสัญญาค้าขายทางเมืองนี้..... ขาพระพุทธรเจ้ามีความโหม้นสนัก และในราชการ เรื่อง
ไทยกับฝรั่งเศสครั้งนี้..... เชื่อแน่ว่าฝ่ายคอนเวอนเมนต์ฝรั่งเศสทางนี้เขาหมายจะทำดีต่อเรา
แล้ว แต่ ม.ปาวียังคงหาความไทรารบ ... ขาพระพุทธรเจ้าสังเกตตามโทร เลขที่
กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการประทานมานั้น ว่าท่านอยู่ข้างจะอ่อนตามใจเอาใจปาวี กันไปนัก
.....ขาพระพุทธรเจ้าไม่ได้มีปรารภจะกราบรัชคมทูลกล่าวโทษกรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการ
ในที่นี้เลย แต่จำเป็นที่ต้องขอพระบารมีเป็นที่พึ่งในการต่อไปข้างหน้าว่าการ เช่นนี้ไม่ควรให้
เป็นอีก... เห็นเชื่อและตระหนักแก่ใจว่ามีแต่จะเป็นโทษในราชการ เรื่องไทยกับฝรั่งเศส
เสียทั้งหมดแล้ว จะพูดอะไรก็ไม่ขึ้นแล้ว ราชการที่ขาพระพุทธรเจ้ามาตั้งใจจะฉลองพระเศ
พระคุณทางนี้ก็มีแต่จะเสื่อมโทรมไปทุกที ถ้าและจะมีเสียงตอบว่า แต่ก่อนเพราะการที่ถือคิง
กันไม่ใช่ๆ จึงต้องเสียมากถึงเพียงนี้ ขาพระพุทธรเจ้าก็จึงจะตองยอมว่าบางทีจะเป็นไปก็
คังนั้นจริง แต่ถึงบทว่าจะได้อ่อนก็จะอ่อนไปจนสิ้นหมดทุกอย่างแล้ว จะเป็นบ้านเมืองเป็น
เคาเวอนเมนต์ไปกระไรได้ และสมัยนี้ดิฉันคิดว่าแต่กชนที่อังกฤษเชื่อฟังเสียงเราอยู่แล้ว

...เราไชบายในหมื่นจึงเห็นควยเกล้า ๆ ว่า จะตบแต่งขึ้นหน้อยดีกว่าอนตามปาวีไปทุก
 อย่าง ปาวีมันรู้ตัวแล้วว่ามันเป็นเบี้ยบนกรมหลวงเทเววงศ์ มันก็จะแกล้งวิตเคนเอาต่าง ๆ
 ในเรื่องเจ้าลาวเป็นคนที่ไม่มีสิ่งไปแลยแต่เกาะเวอนเมณคน เป็นอันมันทำเองทั้งสิน
 ขาพระพุทธรเจ้าฐานักตัวอยู่ว่าเป็นคนค้อคัน และอุปแรงในความเห็นที่ไคออกมาแล้วในการนี้
แต่ขาพระพุทธรเจ้าทั้งใจ จลองพระ เคษพระคุณไคฝ่าลของซูลีสรบาท....จึงตองทบไม
 ยอทยในการที่จำเป็นจะตองกรามบังคมทูลพระกรุณา.... "

ค. ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการ สละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

1. ปัญหาเรื่องเขตแดน

สนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ก่อให้เกิดปัญหาเรื่องเขตแดน
 ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เนื่องจากสนธิสัญญานี้ระบุแต่เพียงว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเกาะ
 ต่าง ๆ เป็นของฝรั่งเศส แต่มีไคกำหนดเขตแดนของดินแดนที่ไทยต้องสละให้แก่ฝรั่งเศสว่ามี
 ขอบเขตแค่ไหน ตามความเข้าใจของรัฐบาลไทยนั้น แม่น้ำโขง เป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างไทย
 กับฝรั่งเศส ไทยมีกรรมสิทธิ์ในดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขง โดยสมบูรณ์ ส่วนฝรั่งเศสถือโอกาส
 แสดงหาประโยชน์จากสัญญานี้ โดยเรียกร้องให้รัฐบาลไทยยกดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงที่อยู่ตรงข้าม
 หลวงพระบางให้แก่มัน ฝรั่งเศสอ้างว่าหลวงพระบางมีเขตแดนคลุมไปถึงฝั่งขวาแม่น้ำโขง
 ดินแดนดังกล่าวจึงควร เป็นของฝรั่งเศส รัฐบาลไทยคัดค้านขอเรียกร้องดังกล่าวของฝรั่งเศส
 นายปาวีจึงเสนอแก่ฝ่ายไทยว่า ไทยควรจะยอมรับบรรณาการจากหลวงพระบาง และมอบให้
 หลวงพระบางเก็บส่วยในเขตฝั่งขวาตามเดิม กรมหลวงเทเววงศ์วโรปการทรงแจ้งให้นายปาวี
 ทราบว่า รัฐบาลไทยกับรัฐบาลฝรั่งเศสจะได้ปรึกษากันในเรื่องนี้กันต่อไป¹

เกี่ยวกับเรื่องเขตแดนหลวงพระบางนี้ ทางรัฐบาลไทยได้ติดต่อกับว่ากันว่า รัฐบาล
 อังกฤษว่าไทยควรจะดำเนินการอย่างไร ซึ่งรัฐบาลอังกฤษได้แจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า ไทยควร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/4 พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 3 มีนาคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/2 สำเนาที่ 1/18509 กรมหลวงเทเววงศ์วโรปการ
 ถึง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ณ วันที่ 30 มกราคม ร.ศ.113

จะซื้อคืนคนฝั่งขวาจากหลวงพระบาง คำแนะนำของอังกฤษ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงมีความเห็นว่า "ดูกระไร ๆ อยู่ การที่รักภักดีอยู่เดี๋ยวนี้ เราไม่ได้เก็บส่วยก็ไต่ความเย็นกว่าฝ่ายเขา แลหลบ ๆ เลื่อน ๆ กันไม่ให้เกิดเหตุวิวาทใหญ่โตขึ้นอีกเท่านั้น" ¹ อย่างไรก็ดีตามอีก 10 ปีต่อมา รัฐบาลไทยต้องยินยอมสละดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามหลวงพระบาง รวมทั้งจำปาศักดิ์ และมโนไพรให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อให้ฝรั่งเศสถอนทหารออกจากจันทบุรีตามสนธิสัญญาฉบับ วันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122*

2. ปัญหาคนในบังคับฝรั่งเศส

แม้ว่าทางการไทยจะได้ออกประกาศปลดปล่อยคนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ถูกจับกุมไว้ตลอดจนอนุญาตให้คนฝั่งซ้ายที่ข้ามมาตั้งถิ่นฐานในฝั่งขวากลับไปบ้านเมืองของตนได้โดยใจสมัคร ตั้งแต่ วันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2437 แต่ก็ยังไม่สามารถจัดความยุ่งยากในเรื่องนี้ได้ เนื่องจาก นายโยเซฟ ปีแลงสกี อุปทูตคนใหม่ของฝรั่งเศสซึ่งดำรงตำแหน่งสืบต่อจากนายปาวี ได้แจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า ทางฝรั่งเศสต้องการให้ "บรรดาคนทั้งปวง ซึ่งได้กล่าวมาในข้อ 4 ของสัญญา ร.ศ. 112 ที่ไม่มีท่าทางที่ออกไปได้ในเวลานี้ มีกรรมสิทธิ์ที่จะลงชื่อไว้ในสถานกงสุลฝรั่งเศสใด ๆ ที่ใกล้กันใด" กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงชี้แจงให้ นาย โยเซฟ ปีแลงสกี ทราบถึงที่เคยทรงแจ้งให้นายปาวีทราบมาแล้วแต่ครั้งก่อนว่า "ข้อ 4 ของสัญญา ร.ศ. 112 กล่าวแต่เฉพาะคนที่มีความประสงค์จะออกจากกรุงสยาม แต่เมื่อไม่มีความประสงค์ก็คงอยู่เป็นคนไทย" ซึ่งนายโยเซฟ ปีแลงสกี ใ้ตอบว่า ข้อ 4 ของสัญญา นั้นหมายความว่า "คนลาวทั้งปวงที่เกิดข้างฝั่งซ้ายปากตะวันออก แลบัดนี้ตั้งบ้านเรือนข้างฝั่งขวาปากตะวันตกแม่น้ำโขงนี้ จะต้องเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสด้วย" ซึ่งกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงโต้ว่า "เหตุใดจึงไม่ลงเสียในสัญญาเป็นข้อชัดเจนง่าย ๆ ใหม่ว่า คนลาวทั้งสี่แต่ฝั่งซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำโขง ตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างฝั่งขวาปากตะวันตกแม่น้ำโขง โดยนำใจตนเองแล้ว

1

ข.

*

โปรดดูรายละเอียดใน ประมวลหนังสือชุดสนธิสัญญาของประเทศไทย พ.ศ. 2413 -

จะตองลงชื่อเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสเล่า"¹

การ ไต่ถามกันในความหมายของสนธิสัญญากระทำติดต่อกันอยู่เป็นเวลานาน จนกระทั่งทั้งสองฝ่ายทำความตกลงกันไต่ถามสนธิสัญญา ฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122 (ก.ศ. 1904) โดยข้อ 11 ของสัญญาฉบับนี้ระบุว่า "คนกำเบติในประเทศเอเซีย เกิดในดินแดนซึ่งอยู่ในใต้อำนาจปกครองโดยตรงของกรุงฝรั่งเศส หรือในดินแดนที่อยู่ในความป้องกันของกรุงฝรั่งเศส จะมีอำนาจที่จะรับความป้องกันของฝรั่งเศสได้ ยกเว้นเสียแต่ผู้ซึ่งได้เข้ามาตั้งอยู่ในกรุงสยามเมื่อก่อนเวลาที่ดินแดนที่กำเนิขของคนเหล่านั้นได้เข้าอยู่ในอำนาจปกครองหรือความป้องกันของฝรั่งเศส ความป้องกันฝรั่งเศสจะมีไปถึงเพียงบุตรของคนเหล่านั้น แต่จะไม่มีเชื้อเผ่าต่อไปถึงหลานของคนเหล่านั้น"²

3. ปัญหาคลองพยพ

ภายหลังการสูญเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส ทางกรมไทยมีนโยบายชักชวนราษฎรฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้อพยพมาอาศัยอยู่ทางฝั่งขวา โดยหวังประโยชน์ว่าบุคคลเหล่านั้นจะเป็นกำลังสำคัญในทางเศรษฐกิจและการป้องกันประเทศ ซึ่งนโยบายดังกล่าวจะก่อให้เกิดปัญหาทางการปกครองในภายหลัง กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ขาหลวงต่างประเทศประจำหัวเมืองลาวกาวสืบทอดจากกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงแนะนำให้ราษฎรที่อพยพเขามาตั้งหลักฐานอยู่ทางขวาแม่น้ำโขง 200 เส้น และทรงยกเวนเงินส่วยให้ 1 ปี ตลอดจนทรง "บำรุงความชุ่มเย็น" โดยแจกเงินและเสื้อผ้าแก่ครอบครัวราษฎรอพยพเหล่านั้น³ ตามนโยบายนี้มีราษฎรจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นในเวลา

¹ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ผ. 18.2/2 สำเนาที่ 82/17735 กรมหลวงเทเวธวงศ์ วโรปการ ถึง นายโยเซฟ ปีแลงส์กี ลงวันที่ 11 มกราคม ร.ศ. 113

² กระทรวงการต่างประเทศ ประมวลหนังสือขุสนธิสัญญาของประเทศไทย พ.ศ. 2413-2462 หน้า 153

³ กองจดหมายเทศุแห่งชาติ ม. 57/12 สำเนาที่ 358-27/396 กรมหมื่นสรรพสิทธิ ประสงค์ ทรงแจกเงินและเสื้อผ้าแก่ราษฎร ลงวันที่ 25 พฤษภาคม ร.ศ. 113

ต่อมาก็คือ บรรดาราษฎรอพยพเหล่านั้นไม่ยอมเสียเงินส่วยให้ทางราชการ โดยอ้างว่าตนเป็นคนในบังคับต่างประเทศตามสัญญาฉบับลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ข้อ 7 ระบุว่า "คนชายเมืองฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับซึ่งอาศัยอยู่ในปกครองฝรั่งเศสก็ดี ไปมาหาขายได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งไกลกว่าไว้ในข้อ 3... .. ฝ่ายราษฎรในจังหวัดอันไกลกว่านี้จะได้รับผลเป็นการตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน" ด้วยเหตุนี้พวกมุกคหลอพยพจึงไปขออ้างไฉว่าตนไม่ใช่คนไทย แต่เป็นคนในบังคับต่างประเทศที่เดินทางไปมาระหว่างเขตไทยกับเขตฝรั่งเศส กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงพยายามแก้ไขปัญหานี้โดยโปรดให้สำรวจการตั้งเป็นทางการ โดยทั่วไปว่า "... ..แต่สืบไปให้เจ้าหน้าที่แต่ละแผนกทุกหัวเมืองใหญ่เยี่ยงในมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อจะมีการสำรวจสามะโนครวั หรือหากมีราษฎรมาติดต่อที่จะต้องใช้แบบพิมพ์ทางราชการใหม่ โดยกรอกในช่องสัญชาตินั้นว่าชาติไทยบังคับกับสยามทั้งสิ้น ห้ามมิหลงหรือเขียนในช่องสัญชาติว่า ชาติลาว ชาติเขมร ส่วย ผู้ไทย ลาว ดังที่เคยปฏิบัติมาแต่ก่อนเป็นอันขาด"¹

ในบางครั้งมุกคหลอพยพเหล่านี้กระทำความผิดในดินแดนไทยก็หนีไปยังดินแดนในอารักขาฝรั่งเศส หรือคนในบังคับฝรั่งเศส เช่น ชาวเขมร ญวน ลาว กระทำความผิดในดินแดนของตนก็หนีมาฝั่งไทย และอาจตนเป็นคนไทย ทำให้ทางการไทยกับฝรั่งเศสต้องเจรจากองกันว่าบุคคลประเภทใดเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส แต่ในขณะนั้นทั้งสองฝ่ายยังตกลงกันไม่ได้² ฝ่ายไทยจึงกำหนดว่า คนที่อพยพเข้ามา ถวายสมอยู่ทำประโยชน์และยอมประพฤติกฎหมายไทย จึงจะอาศัยอยู่ในดินแดนไทยได้

2. การเปลี่ยนแปลงในเขต 25 กิโลเมตรจากฝั่งขวาแม่น้ำโขง

ก. การจัดการปกครองในเขต 25 กิโลเมตร

เพื่อปฏิบัติตามสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ทางกรุงเทพฯ จึงมี

¹ เติม สิงห์ขัติ ฝั่งขวาแม่น้ำโขง หน้า 120

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ม.57/5 สำเนาที่ 6/1133 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ลงวันที่ 14 ธันวาคม ร.ศ.115

คำสั่งไปถึงข้าหลวงใหญ่ประจำหัวเมืองลาวกาวและลาวพวนให้ปฏิบัติการดังนี้

1. ปลอยคนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้กลับไปบ้านเมืองเดิม
2. ให้เรือดอนหายทหารริมฝั่งขวาแม่น้ำโขงที่อยู่ในเขต 25 กิโลเมตร

จากแม่น้ำขึ้นมา

3. ให้ดอนทหารออกจากบริเวณดังกล่าว
4. ห้ามเก็บภาษีเขาออกนอกบริเวณนี้ และให้ลดขนาดภาษีซึ่งใดตั้งขึ้นไว้

แต่เดิม¹

นอกจากนี้รัฐบาลยังได้จัดการปกครองดินแดนฝั่งขวาตรงข้ามหลวงพระ
โดยที่เมืองเหล่านี้แต่เดิมอยู่ในบังคับบัญชาของหลวงพระบาง เมื่อหลวงพระบางตกไปเป็น
ของฝรั่งเศส กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระยาราชวราณกุล
ปลัดทูลฉลอง พระยาฤทธิรงค์ธำรงเดช ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพายัพ ซึ่งเคยเป็นข้าหลวง
เก่าเมืองหลวงพระบาง และ พระสฤษดิ์พจนกรณ์ "ไต่ปริกษาทกลงเห็นด้วยเกล้า ฯ ดังนี้
ให้รวมหัวเมืองซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นหลวงพระบาง ให้อยู่ในปกครองข้าหลวง ขึ้นอยู่กับ
กรุงเทพฯ พอลการสงบเรียบร้อย ให้ขึ้นอยู่กับเมืองพิไชย

ให้ข้าหลวงใหญ่รับผิดชอบจัดปกครองหัวเมืองเหล่านี้ที่เมืองน้ำยุง ซึ่งอยู่กลางระหว่าง
หลวงพระบางกับทางใต้ ให้ข้าหลวงรองอยู่บ้านปากลายอีกแห่งหนึ่ง คู่มืองเชียงทาน
เมืองทุ่ง เมืองวา เมืองสุวรรณภูมิ และข้าหลวงรองอยู่ที่เชียงแสนอีกคนหนึ่ง คู่มือง
บ้านทาเลี่ยน บ้านทานุน ตลอดจนถึงหงสาวดี

ให้ข้าหลวงเหล่านี้กินเงินเดือน ข้าหลวงใหญ่เดือนละ 4 ชั่ง ข้าหลวงรองเดือนละ
100 บาท ตัวข้าหลวงให้ควรเป็นพระคัมภีร์ปลารักษ์ ให้เลื่อนเป็นพระยา

ข้าหลวงที่จะไปนี้ อย่าเพื่อไปแก้ไขข้อปกครองหรือเปลี่ยนตัวผู้คนโดยไม่จำเป็น
เป็นแต่การสิ่งใดเคยฟังบังคับบัญชาทางหลวงพระบางมาก่อน ให้ฟังบังคับบัญชาที่ข้าหลวง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. 16.1/16 สำเนาโทรเลขวันที่ 126 กรมหมื่นดำรง
ราชานุภาพ ทูล กรมหลวงพิชิตปรีชากร ลงวันที่ 6 ตุลาคม ร.ศ. 112

ห้ามอย่าให้ราษฎรฝั่งนี้ไปเสียส่วยภาษีอากรให้แก่มังชาย และการเก็บทางนี้ก็อย่า
 พึงคิด รอดูฝั่งเศสก่อน แล้วก็คลตหย่อนผ่อนผันให้แก่มังชาย
 ให้รักษาไมตรีกับเจ้านายหลวงพระบาง ถ้ามาทำอะไรฝั่งนี้ก็ให้ช่วยเป็นธุระสงเคราะห์
 เป็นการส่วนตัว เช่น ข้างทองมาเลี้ยงฝั่งนี้ การพาหนะทองมาขึ้นฝั่งนี้
 ไม่ให้ห้ามไม่ให้ติดต่อกาชาขายกัน การราษฎรสมัครมาอยู่ฝั่งนี้ก็ให้รับ ถ้าจะไปก็ไม่ต้อง

ขัดขวาง

ถาคนฝั่งโน้นเข้ามาทำผิด ฝั่งเศสสมควรตัว ก็ให้หาหลวงฟองต่อฝั่งเศสให้ลงโทษ
 ทหารที่เลิกถนมาอยู่เมืองพิไชย ก็ให้อยู่ถน
 แสนหาพระยาลาวผู้ใดในหัวเมืองเหล่านี้ สมควรจะได้รับตำแหน่งยศเป็นเจ้าเมือง
 กรมการต่อไป ก็ให้บอกมา ชี้แจงจะไต่ต่งให้มียศต่อไป"¹

อย่างไรก็ตามแม้ว่าดินแดนแถบนี้จะอยู่ภายใต้การปกครองของไทย แต่ก็ปรากฏว่า
 อำนาจทางการปกครองของไทยมีน้อยมาก เนื่องจากทางการไทยไม่อาจเก็บภาษีในบริเวณนี้
 ตลอดจนถูกบังคับไม่ให้มีกองทหารไว้รักษาความสงบ ในบริเวณนี้จึงเกิดเหตุการณ์วุ่นวาย
 อยู่เนื่อง ๆ เช่น กรณีคนในบังคับฝรั่งเศสมากระทำความผิดในเขตไทย แล้วหลบหนีออกไป
 โดยที่ทางการไทยไม่อาจจะติดตามจับกุมได้ หรือบางครั้งทางฝรั่งเศสก็ฟ้องร้องต่อทางการ
 ไทยว่า เจ้าพนักงานไทยบังคับเก็บภาษีสินค้าซึ่งคนในบังคับฝรั่งเศสนำมาในเขต 25 กิโลเมตร
 หรือเจ้าพนักงานไทยเข้าไปฝังยาสูบค่อนราษฎรมาฝั่งขวา และบังคับเก็บเงินส่วยราษฎร
 ในดินแดนของฝรั่งเศส เหตุวุ่นวายต่าง ๆ นี้ต่างฝ่ายต่างกล่าวโทษซึ่งกันและกัน เนื่องจากใน
 ขณะนั้นฝรั่งเศสยังยกยัดจับหนุ่ยไวเป็นประกัน รัฐบาลไทยจึงต้องหาทางตกลงกับฝรั่งเศส
 เพื่อให้ "การสงบเรียบรอย"²

¹ กองจกคณมาตแห่งชาติ ฝ.18.1/8 จกคณมาตบันทึกเรื่องหัวเมืองลาวพุงขาว
 ริมฝั่งโขง ชายพระราชอาณาเขต ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ร.ศ. 112

² กองจกคณมาตแห่งชาติ ฝ.18.2/2 สำเนาที่ 1/18509 กรมหลวงชทวรางค์-
 วโรปการ ถึง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 113

ข. ไทยกับฝรั่งเศสหาสัมพันธไมตรีกัน ระงับเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นในเขต 25 กิโลเมตร
และบริเวณหัวเมืองเขมร

ความอับอายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามชายแดน ฝรั่งเศสถือว่าเหตุการณ์ยังไม่สงบเรียบร้อย จึงมีเจ้านครไวยเป็นประกันต่อไป รัฐบาลไทยต้องการให้ฝรั่งเศสถอนทหารจากจีนบุรี จึงหาทางเจรจากับฝรั่งเศสเพื่อจะระงับเหตุร้ายที่ชายแดน พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณทรงเจรจากับนายฮาโนโตม (Hanotaux) รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศ ซึ่งดำรงตำแหน่งต่อจากนายเคอแวลล์อยู่เป็นเวลานาน ในที่สุดทั้งสองท้าวความตกลงกันได้ว่า จะแต่งตั้งข้าหลวงของตนออกไประงับเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นในเขต 25 กิโลเมตร และบริเวณหัวเมืองเขมร ของไทยที่ติดต่อกับเขตแดนฝรั่งเศส ขอดตกลงดังกล่าวมีการลงนามในวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2437 *

หลังจากมีการทำความตกลงกัน ณ กรุงปารีส กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ทรงเปิดการเจรจากับนายปิแลงส์ก ในวันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2438 เพื่อตกลงเกี่ยวกับข้อปฏิบัติระบุมไว้ในข้อตกลงฉบับวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2439 ทั้งสองฝ่ายต่างก็แต่งตั้งผู้แทนออกไปปฏิบัติหน้าที่ ผู้แทนฝ่ายไทยได้แก่พระศรีศกดาพิเศศวร จุฑิ ผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสได้แก่นายเอมิลโรแลนด์ (Emil Roland) ต่อมาบุคคลทั้งสองเดินทางไปปฏิบัติหน้าที่ ณ เมืองพระตะบอง**

3. การพิจารณาคดีพระยาศรีเมืองขวาง

ก. การพิจารณาครั้งที่ 1

ตามอนุสัญญาข้อ 3 ระบุว่า รัฐบาลไทยต้องจัดการลงโทษผู้ก่อเหตุร้ายที่ความวุ่น และเหตุร้ายต่าง ๆ เพื่อปฏิบัติตามสัญญา รัฐบาลไทยคำไว้ที่จะตั้งศาลพิเศษเพื่อพิจารณาคดี และไต่สวนต่างประเทศที่หาว่าเป็นผู้พิพาท โดยคาดว่าจะเชิญกงสุลเบเนราลอเมริกันที่เชียงใหม่หรือที่กรุงเทพฯ เจ้าพนักงานชาวอังกฤษกฎหมายที่สิงคโปร์ หรือกงสุลต่าง

* โปรดดูรายละเอียดของข้อตกลงฉบับนี้ในภาคผนวกจ หน้า 260

** โปรดดูรายละเอียดในบันทึกถ้อยแถลง วันที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2438

ประเทศอื่น ๆ ที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ และกงสุลเยเนอรัลชอแลงดาในกรุงเทพ ฯ¹ แก่รัฐบาลไทยตอลมเล็กความกึกนี้ เนื่องจากนายปาวีไม่เห็นด้วย โดยอ้างว่าตามสัญญาว่า กาลไทยจะทำหน้าที่พิจารณา คัดค้านกล่าว²

การฝ่ายไทยคิดจะตั้งชาวต่างประเทศเป็นผู้พิพากษา คาดว่า ฝ่ายไทยหวังประโยชน์สองประการ ประการแรก เพื่อเป็นการแสดงความบริสุทธิ์ใจของฝ่ายไทย เนื่องจากจำเลยเป็นคนไทย การตั้งผู้พิพากษาไทยชำระความกันเองอาจทำให้ฝรั่งเศสเคลือบแคลงใจในคำตัดสิน ประการที่สอง เพื่อให้ฝรั่งเศสเคารพต่อคำพิพากษาของศาล เนื่องจากคณะผู้พิพากษาเป็นชนชาติยุโรปและอเมริกา

สำหรับฝ่ายฝรั่งเศสที่ปฏิเสธไม่ยอมรับคณะผู้พิพากษาวุฒินั้น คาดว่าถ้าฝรั่งเศสยินยอมให้ฝ่ายไทยตั้งชาวต่างประเทศเป็นผู้พิพากษาในศาลดังกล่าว ฝรั่งเศสย่อมต้องยอมรับคำตัดสินของศาล ซึ่งฝรั่งเศสไม่แน่ใจว่าผลการตัดสินจะเป็นที่พอใจของฝรั่งเศสหรือไม่ ถ้าไม่เป็นที่พอใจ ฝรั่งเศสก็อาจจะลำบากใจที่จะชักชวน เพราะเกรงว่าจะถูกตำหนิจากบรรดาประเทศในยุโรปและอเมริกา แต่ถาหากเป็นคำพิพากษาของคณะผู้พิพากษาวุฒิไทย ฝรั่งเศสไม่พอใจก็ชักชวนได้

เมื่อมีความจำเป็นตองให้คณะผู้พิพากษาไทย รัฐบาลไทยได้กำหนดให้กรมหลวงพิชิตปรีชากร* ทรงเป็นอธิบดีผู้พิพากษาของศาลพิเศษ เนื่องจากทรงรอบรู้ในเรื่องคดีความ และ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/2 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์ไพบูลย์
กรมหมื่นสมมทอมรินทร์ ลงวันที่ 22 มกราคม ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/2 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์ไพบูลย์ กราษมูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 23 มกราคม ร.ศ.112

* กรมหลวงพิชิตปรีชาเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2436 เพื่อทรงรับตำแหน่งเสนาบดีว่าการกระทรวงยุติธรรมแทนพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ซึ่งเสด็จไปราชการ ณ ยุโรป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ดำรงตำแหน่งข้าหลวงหัวเมืองลาวกาวสืบต่อจากกรมหลวงพิชิตปรีชากร

กฎหมายดีกว่าอยู่ได้ในขณะนั้น กรมหลวงพิชิตปรีชากร เองทรงรู้สึกลำบากพระทัยที่จะรับทำหน้าที่นี้ เพราะในคราวที่ฝรั่งเศสส่งกำลังบุกรุกเขตแดนไทยทางหัวเมืองลาวกาวทรงทำางกำแหงแม่ทัพไทยในการต่อสู้กับฝรั่งเศส ซึ่งเรียกได้ว่าทรงมีหุ่ดีเดียวกับฉว่เลย นั่นคือผู้ทำร้ายคนของฝรั่งเศส¹ ในที่สุดเมื่อไม่สามารถหาใครมาแทนได้ จึงทรงยอมรับเป็นอธิบดีผู้พิพากษาของศาลนี้

กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการทรงแจ้งใ้ นายปาวีทราบว่ รัฐบาลไทยจะไ้ค้ออกพระรชบัญญัติตั้งศาลพิเษเพื่อพิจารณาคดีทำร้ายคนฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำ และคำมวน ซึ่งฝ่ายไทยวางหลักเกณฑ์ในการพิจารณาไว้ดังนี้

1. ถ้าผู้แทนของรัฐบาลฝรั่งเศสกล่าวโทษใครก็ตามที่อยู่ในบังคับสยามว่าได้มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ และคำมวน จะต้องนำตัวมา ณ ศาลภิเษทั้งสิ้น
2. ถ้าผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสเห็นสมควรนำใครคนใดคนหนึ่งไปเพพยามายังศาลเพื่อประกอบการพิจารณาความ จะไ้รับการพิจารณาควย
3. ผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสจะไ้รับอนุญาตให้ช่วยในการชำระความ และจะไ้เสนอต่อศาลพิจารณาคำถามหรือความเห็นใด ๆ อันเน้นขอเท็จจริง
4. ผู้แทนฝ่ายไทยมีสิทธิในการช่วยชำระความ และกระทำการเหมือนอย่างเช่นผู้แทนฝรั่งเศส
5. ศาลนี้จะไ้ชำระความโดยเปิดเผย
6. ผู้ต้องหาทุกคนจะไ้รับอนุญาตให้แต่งตั้งทนายช่วยว่าความไ้²

รัฐบาลไทยไ้ค้ออกพระรชบัญญัติตั้งศาลพิเษ* เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2437

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.30.9/2 กรมหลวงพิชิตปรีชากร กราบทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 27 มกราคม พ.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.30.9/2 กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์โรปกการ ถึง นายปาวี ลงวันที่ 23 มกราคม พ.ศ.112

* ศาลนี้เรียกชื่อว่า ศาลรับสั่งพิเษ

มีข้อความทั้งหมด 29 มาตรา บอกถึงวิธีรับฟ้อง วิธีสอบสวนพยาน ตลอดจนวิธีเขียนคำพิพากษา ใน พ.ร.บ. ฉบับนี้แต่งตั้งผู้พิพากษามีรายนามดังต่อไปนี้

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร	อธิบดีผู้พิพากษา
พระยาอภัยรณฤทธิ์	ผู้พิพากษา
พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์	"
พระยาธรรมสารนิติ	"
พระยาธรรมสาร เนติ	"
พระยาฤทธิรงค์ วัฒนา	"
หลวงสุนทรโกษา และ นายหีบป่าเรอ หุมแพ	นายแผนดิน
หลวงรัตนานุบัติ (เปล่ง)	ยกกระบัตรศาล (เจ้าศาล)

วันที่ 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2437 นายแผนดิน ได้ยื่นแจ้งความต่อศาลรับสั่งพิพากษา มีใจความว่า พระยอดเมืองขวาง ขาหลวงเมืองคำเกิด คำมวน ไทกระทำผิด เมื่อวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2436 ในขอหาต่อไปนี้

1. ไทฆ่าหรือสั่งให้คนอื่นฆ่านายทหารฝรั่งเศสผู้หนึ่งชื่อ มงสิเออร์ โกรสกุแรงตาย
 2. ไทฆ่าหรือสั่งให้คนอื่นฆ่า พลทหารญวนซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของ มงสิเออร์ โกรสกุแรง เป็นจำนวนที่ไม่รู้แน่ แต่ประมาณได้ว่าในระหว่าง 16 ถึง 24 คน
 3. ไททำเองหรือสั่งให้คนอื่นทำอันตรายแก่ลามเซมรชือ บัญจัน และทหารญวน ชื่อขุนเวยวัน กับ บาคเจ็บสาหัส
 4. ไทปล้นหรือสั่งให้คนอื่นปล้นเอาเครื่องศาสตราวุธ กระสุนดินค้ำกับสิ่งของ เครื่องใช้สำหรับตัวของ มงสิเออร์ โกรสกุแรง และของลามเซมรชืออื่น กับเงิน 82 เหรียญ ซึ่งอยู่ในมือของลามคนนี้
 5. ไทวางเพลิงเผาเรือนโรง ซึ่งเป็นที่อยู่ของ มงสิเออร์ โกรสกุแรงและ
- และทหารญวน

การกระทำดังกล่าวนี้ย่อมชดเชยให้เกิดขึ้นกรรมระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศสได้¹

ในตอนท้ายของคำแจ้งความต่อศาลไซบีเรียให้ศาลพิจารณาระยะขอเมืองขวาง และเมื่อพิสูจน์ว่ามีความผิดในข้อหา ขอให้ศาลตัดสินลงโทษดังต่อไปนี้คือ สำหรับโทษในสาม ประการแรกเป็นการกระทำร้ายตัวบุคคล ในมาตรา 10 ลงโทษประหารชีวิต สถานที 1 ในอาญา หลวง ยู่กระห่ายคดียังกล่าวจะต้องถูกลงโทษ 8 สถาน คือ จะต้องถูกฆ่าให้ตายยกไปภายนอก สถานหนึ่ง ตัดเท้าขวาประจานสถานหนึ่ง โขมควยลวกหนังไมหวาย 50 ที สถานหนึ่ง ให้ จำไวแล้วเอาตัวไปตะพุ่นหญ้าข้างสถานหนึ่ง ให้ปรับไหมสี่เท่าแล้วเอาตัวลงเป็นไพร่สถานหนึ่ง ให้ปรับไหมสามเท่าสถานหนึ่ง ให้ปรับไหมสองเท่าสถานหนึ่ง และให้ปรับไหมโดยปกติสถาน หนึ่ง ซึ่งโทษทั้งแปดสถานนี้จะได้รับสถานใด เป็นหน้าที่ของศาลที่จะพิจารณา โทษในประการ ที่สี่ว่าควยปลนนัน มาตรา 108 ให้ลงโทษควยลวกหนัง และสักรอบ สักประจานไว้ที่หน้าอก รวบทังปรับไหมตามบทพระอัยการ ส่วนโทษในประการที่ 5 ว่าควยการทิ้งไฟนั้น ให้² พระราชบัญญัติประกาศว่า ความผิดทิ้งไฟนั้นให้ลงโทษถึงตายได้

การพิจารณาคดีได้เริ่มในวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2437 เวลาเช้า 10.00 น. เจ้าหน้าที่ย้ายโจทก์และจำเลยมีดังนี้ หลวงสุนทรโกษา กับ นายหิสาเรอ ท้าวเวทีย้ายโจทก์ ฝ่ายจำเลยคือพระยอกเมืองขวาง มีทนาย 4 ท่านคือ นายเปต ชาวอังกฤษ นายเกล็ด ชาวอังกฤษ นายมี และนายเกด ฝ่ายฝรั่งเศสส่งนายดุโดต์ (Dudot) อธิบดีผู้พิพากษาศาล ยุทธธรณ์ประจำเบื่องไซ่ง่อน มาเป็นคู่พิพาทในการพิจารณา

ฝ่ายโจทก์ได้อ่านคำฟ้องมีใจความกว้างไกลกล่าวมาแล้ว พระยอกเมืองขวางปฏิเสธว่า ตนมิได้มีความผิด นายเปตทนายจำเลยแถลงตอบว่า พระยอกเมืองขวางได้กระทำไปโดย ถูกต้องตามกฎหมายและคำสั่งของผู้นั่งกับมั่งชา มีหนังสือสองฉบับเป็นหลักฐาน ฉบับหนึ่ง

¹ กองจดหมายเทศาภิบาล ๘.๓๐.๑/๒ คำร้องของทนายฝ่ายไทยต่อศาลไซบีเรีย ในคดีพระยอกเมืองขวาง วันที่ 19 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

² ข.

* หนังสือทั้งสองฉบับเป็นของหลวงวิจิตรสรพสาคร ขาหลวงที่สาม ประจำหัวเบื่องลาวพวน ให้คำสั่งให้พระยอกเมืองขวาง "รักษาคำทางไว้ให้เป็นการแข็งแรง เตรียมการจะรบผู้ใด ถ้า ฝรั่งเศสจะยกเข้ามาทำประการใดก็ให้ต่อสู้จนสุดกำลัง"

ถือหนังสือลงวันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 112 อีกฉบับหนึ่งคือหนังสือลงวันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 112 ซึ่งเก็บอยู่ที่กระทรวงมหาดไทย ขอให้ศาลเรียกหนังสือสองฉบับนั้นมาจากกระทรวงมหาดไทยเพื่อประกอบการพิจารณาของศาล ทนายแผ่นดินไคหารู้เกี่ยวกับประเทศของฝรั่งเศส แล้วก็คิดว่าไม่ยอมให้เรียกเอาหนังสือสองฉบับมาเป็นพยาน อธิบดีผู้พิพากษาวินิจฉัยว่า ศาลควรจะเรียกเอามาได้ ส่วนที่จะฟังเป็นพยานหรือไม่นั้น ศาลจะได้วินิจฉัยภายหลัง แล้วศาลสั่งให้ยกกระบัตรศาลเรียกหนังสือสองฉบับนั้นมาจากกระทรวงมหาดไทย

หลังจากระบุดพยานของคู่ความทั้งสองฝ่ายแล้ว ศาลได้ทำการสืบพยานไคความว่า พระยอกเมืองขวาง เป็นชาหลวงประจำคำเกิด คำมวน มา 8 ปีแล้ว ในวันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2436 นายทหารฝรั่งเศสคนหนึ่งมีนามว่า ลูฐ ไคนำทหารญวนจำนวนหนึ่งมา ลอมค่ายจึงจำเลยทำไว้ แล้วจับตัวจำเลยกับญวนไคบังคับบัญชาของจำเลย พร้อมกับริบอาวุธและสิ่งของเอาไว้ และบังคับให้ออกจากเมืองไป จำเลยจึงไคเขียนจดหมายฉบับหนึ่งลงวันที่ 25 พฤษภาคม ร.ศ. 112 ระบุนายทหารฝรั่งเศสทำการรุนแรงต่าง ๆ เช่น แยกทิ้งทรัพย์สินของจำเลย และพวกพ้อง จำเลยไคมอบหมายให้นายลูฐจัดการปกครองบ้านเมืองแทนตน แต่จำเลยยังไม่ยอมออกจากเมือง สองวันต่อมา นายลูฐ ส่งให้นายโกรสกุแรง และทหารญวน 20 คน ไล่จำเลยไปส่งที่ท่าอุเทน

นายโกรสกุแรงและทหารคุมตัวจำเลยและพวกพ้องออกจากคำมวน เมื่อวันที่ 26 พฤษภาคม ร.ศ. 112 เมื่อเดินทางไคสองสามวันก็ถึงนาหลักหิน นายโกรสกุแรงไคออกเดินทางไคก่อน จำเลยกับพวกไคพากันไคทั้งนั้นไคทำเนียบซึ่งมีอยู่แต่เดิม มีคนไครายงานให้นายโกรสกุแรงว่าจำเลยจะต่อสู้ อีก 2 วันต่อมา นายโกรสกุแรงพร้อมด้วยลำาน 1 คน และทหาร 10 คน ไคพากันมาไคของจำเลย เพื่้อขอตัวหลวงอนุรักษ ซึ่งเป็นญวนไคบังคับบัญชาของจำเลย หลวงอนุรักษไคยอมไป นายโกรสกุแรงจึงไคทหารจับตัวหลวงอนุรักษไป และนำไปซึ่งไค ๗ ที่พักของนายโกรสกุแรง เวลาเย็นจำเลยไคคนไคไปขอตัวหลวงอนุรักษ แต่นายโกรสกุแรงไคยอมทำตามคำขอของจำเลย

จำเลยทราบข่าวว่า นายโกรสกุแรงจะมาจับตัวจำเลยและพวก จำเลยจึงพาพวกพ้องลงเรือไคเวียงกระแสน ซึ่งอยู่ห่างไคระยะไคเดินทาง 4 - 5 ชั่วโมง ขณะเดินทางจำเลย

พบกับกองดำเสียง 50 คน เดินทางจากท่าอุเทนจะไปหาจำเลย จำเลยจึงชวนพวกมันไป
เวียงกระแสนควย ที่เวียงกระแสนจำเลยพบนายทหารสองคน คือ นายแปลก และนายทพ
กับทหารประมาณ 50 คน นายทหารทั้งสองแจ้งแก่จำเลยว่า หลวงวิชิตสรสาตร์ป้ากำลังให้
เดินทางมาช่วยเหลือจำเลย จำเลยกับนายทหารปรึกษาลงความเห็นว่า ควรไปขอตัว
หลวงอนุรักษ์กันจากฝรั่งเศส ดังนั้น จำเลยจึงคุมคน 18 - 19 คน ม้าไม้ไค่แดงเครื่องแบบ
และมีอาวุธเพียง 6 คน ออกเดินทางไปยังที่หลวงอนุรักษ์ถูกขังอยู่ จำเลยส่งขุนวังไปเจรจากับ
นายโกรสกุแรง ส่วนจำเลยกับคนอื่น ๆ สังเกตการณ์ทางออกไปประมาณ 7 วา

จำเลยเห็นขุนวังขึ้นไปยังอยู่ที่บันไดเรือนพักของฝรั่งเศสและขุนจัน ลามเขมรก็อยู่ที่นั่น
ส่วนนายโกรสกุแรงกับหลวงอนุรักษ์ยืนอยู่ข้างบน ทหารญวนยืนเป็นแถวอยู่ที่ริมบันได และ
ที่เค้นขวิดไขว่ก็อีกหลายคน จำเลยได้ยินเสียงขุนวังพูดขอตัวหลวงอนุรักษ์ โต้ตอบกับขุนจัน
อยู่หลายคำ เมื่อเห็นว่าจะไม่ไค่ตัว จำเลยจึงร้องบอกหลวงอนุรักษ์ให้ลงมาหา ขุนจันร้อง
แปลคำของจำเลยให้ฝรั่งเศสและทหารญวนทราบ นายโกรสกุแรงจับข้อมือหลวงอนุรักษ์ไว้
มีทหารญวนคนหนึ่งวิ่งสวนขึ้นบันไดไป หลวงอนุรักษ์สับค้อนมีดหลุด ก็กระโดดเรือนลงมาหาจำเลย
นายโกรสกุแรงกับขุนจันเข้าไปในทอง ต่อจากนั้นก็มียิงปืนลั่นออกมาจากประตูเรือน ลูกปืน
ถูกทหารของนายทพ นายแปลก ตายคนหนึ่ง มีทหารลมหักอีกสองคน จำเลยกับนายทพนายแปลก
จึงไค่สังเวยทหารยิงตอบไปบ้าง แล้วต่างฝ่ายก็ยิงกัน

ในระหว่างที่สู้รบกันอยู่นั้น พยานจำเลยต่างเห็นไฟลุกขึ้นข้างหลังบ้านพัก เมื่อไฟลาม
ไปครึ่งบ้านแล้ว พยานเห็นขุนจันวิ่งออกจากบ้านมาหาหลวงอนุรักษ์ขอให้ชีวิต หลวงอนุรักษ์
ป้องกันขุนจันไว้ ภายหลังการสู้รบสงบลง พยานได้ยินจำเลยออกคำสั่งให้คนไปเก็บศพขุนวัง
ผู้ไปเจรจากับฝรั่งเศส และให้รวบรวมศพทหารญวน ฝ่ายไทยตาย 6 คน บาดเจ็บ 5 คน
ฝ่ายฝรั่งเศสตาย 13 คน คือนายโกรสกุแรง กับทหารญวนอีก 12 คน ต่อจากนั้นจำเลยและ
พวกพ้องรวมทั้งขุนจันก็กลับลงเรือไปเวียงกระแสน

เมื่อพิจารณาคำให้การของฝ่ายจำเลยเทียบกับคำให้การของพยานทั้งสองฝ่าย
คือทั้งฝ่ายโจทก์ และจำเลยแล้ว ศาลไค่ลงมติเป็นเอกฉันท์พิพากษาให้จำเลยพ้นผิดจากอภิลาว
หาของโจทก์ทั้ง 5 ประการที่กล่าวมาแล้วข้างตน และมีคำสั่งให้หลวงรัตนานุบัติ จักการ

ปล่อยตัวจำเลยพนโทษ ตั้งแต่วันที่ 17 มีนาคม พ.ศ. 2437 เป็นต้นไป¹

๓. การพิจารณาครั้งที่ 2

ถึงแม้ว่าในการพิจารณาครั้งแรก ทางฝรั่งเศสจะตั้งผู้แทนฝ่ายตนเองมาควบคุมคดี และนายแผนดินซึ่งทำหน้าที่ฝ่ายโจทก์ทำการปรึกษาผู้แทนฝรั่งเศสอยู่ตลอดเวลา ฝรั่งเศสก็ยังไม่พอใจในคำพิพากษานี้ เพราะเป็นคำพิพากษาที่มีโทษพระยอคเมืองขวางตามความต้องการของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสถือสิทธิตามสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ข้อ 3 ซึ่งระบุว่า "ผู้ก่อการพยายามความร้ายที่มุ่งเชิงคำ และที่คำมวนนั้น เจ้าพนักงานฝ่ายสยามจะไต่สวนตัดสิน และผู้แทนกรุงฝรั่งเศสจะให้ความช่วยในการตัดสิน และจะกำกับการลงโทษตามคำตัดสินนั้น คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสรักษาอำนาจไว้ ในการที่จะเห็นชอบว่าคำตัดสินลงโทษนั้นจะพอสมควร ภายใต้งานยังไม่เห็นพอแล้วก็ขอให้ตั้งศาลซึ่งมีพระลาการผู้ถือคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะกำหนดพิจารณาด้วยทั้งสองฝ่ายตัดสินใหม่" เรียบกรອງให้รัฐบาลไทยตั้งศาลผสมขึ้นพิจารณาคดีพระยอคเมืองขวางอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาฝรั่งเศสก็แจ้งให้ฝ่ายไทยทราบว่า รัฐบาลฝรั่งเศสแต่งตั้งนายมอนโคต อธิบดีศาลอุทธรณ์เมืองฮานอย เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลผสม นายคามัคต ที่ปรึกษาศาลอุทธรณ์เมืองไม่งอน และนายฟุยเนล ทนายฝรั่งเศสแห่งเมืองสมีถอกัมพูชา เป็นผู้พิพากษา นายครูเวลทนายฝรั่งเศสประจำไซ่งอนทำหน้าที่นายแผนดินขอให้ฝ่ายไทยแต่งตั้งผู้พิพากษา ร่วมพิจารณาคดีอีก 2 นาย

รัฐบาลไทยรู้สึกขมขื่นใจอยู่มากในอันที่จะคงปฏิบัติตามขอเรียบกรອງของฝรั่งเศส เพราะเป็นที่ประจักษ์ถึงความหาอำนาจแทรกแซงกิจการทางการเมืองของไทย พระบาทสมเด็จพระสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงปรารภว่า ".....แต่ไม่เห็นเลยว่าจะจบเพียงใด กว่าจะไต่คดีหัวพระยอค สงสัยว่า เพราะเหตุใดจึงมีแต่ฝรั่งเศสเป็นอธิบดี เราเป็นแต่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/6 คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ ในคดีพระยอคเมืองขวาง ผู้สนใจอาจอ่านรายละเอียดได้จากเอกสารชุดนี้ และในหนังสือประชุมพงศาวดาร ฉบับความสำคัญของหลวงวิจิตรวาทการ เล่ม 3

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/2 โทรเลขที่ 15/116 พระองค์เจ้าวัชชีโสภณ กราบพลุ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 1 เมษายน ร.ศ.113

ลูกขุนพลอยพยัก 2 คน ผลมันจะเป็นอย่างไร... .."¹

รัฐบาลไทยเคาเจตนาของฝรั่งเศสในการเรียกร้องให้พิจารณาคดีพระยอบคเมืองขวาง อีกครั้งหนึ่งว่า ต้องการลงโทษพระยอบคเมืองขวาง สิ่งที่รัฐบาลวิตกกังวล ถ้าหากพระยอบคเมืองขวางถูกลงโทษ จะมีผลกระทบกระเทือนต่อการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการไทย ก็คงจะเห็นได้จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริดังนี้ ".....ถ้าพระยอบคเมืองขวางมีความผิดจริง ก็จะทำให้เขาหลงเสียใจ ไม่อยากจะทำราชการ เรียกว่าทำดีได้ไม่ดี คนของเราจะพากันเข็ดหลาบถึงรูดดาบหนาก็กังโจนคามหลัง แล้วจะรักษามานเมืองเป็นอันยากยิ่งนัก เพราะบังคับบัญชาได้ไปเสียหิซากไปไกล พากันลงเลใจไปทั้งสิน... .."²

การพิจารณาคดีของศาลยุติธรรมเริ่มขึ้นในวันที่ 4 มิถุนายน พ.ศ. 2437 ณ สถานทูตฝรั่งเศส คณะผู้พิพากษาประกอบด้วยชาวฝรั่งเศสตั้งได้กล่าวนามมาแล้ว "ผู้พิพากษาชาวไทย ได้แก่ พระยามหาอำมาตยาธิบดี และ พระเกษมสุขการีย์ นายควัล เนติบัณฑิตชาวฝรั่งเศส ทำหน้าที่เป็นทนายให้พระยอบคเมืองขวาง"

นายคุร์เวล ทนายแผ่นดินได้อ่านคำฟ้องพระยอบคเมืองขวาง (ได้ยื่นต่อศาลยุติธรรมเมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2437) ระบุว่าพระยอบคเมืองขวางอายุประมาณ 40 ปี เป็นชนนางไทย เดิมเป็นชาหลวงประจำ ณ เมืองคำเกิด คำมวน เกิดที่นครสวรรค์ในประเทศไทย ตั้งบ้านเรือนอยู่ในกรุงเทพฯ ไคร่ระหว่างการรายต่อไปนี้คือ ประการแรก เป็นผู้ไคร่กระทำ การโดยผลการตนเอง รูเห็นเป็นใจสมรรวมคิดกระทำการยอมองสีเออร์โกรสกุแรง นายทหาร ฝรั่งเศสประจำเมืองวินห์ ประเทศญวนถึงแก่วิต ณ ตำบลแก่งเล็ก แขวงเมืองท่าอุเทน เมื่อวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 112 ประการที่สอง เป็นผู้ไคร่ทำการโดยผลการตนเอง รูเห็นเป็นใจ สมรรวมคิดกระทำการอันตรายแก่พวกญวนเกณฑ์ลัดถึงแก่วิตหายคน รวมดั่งทำอัยตราย แก่ลาวเขมรชื้อญวนจันตวย ประการที่สาม เป็นผู้ไคร่ทำการโดยผลการตนเอง รูเห็นเป็นใจ สมรรวมคิด ลอบลักฉ้อโกง สิ่งของที่ยกไคกับเสียยา เคื่องสาตราวุธ และกระสุนดินดำ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/2 กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ทูล
กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ 2 เมษายน ร.ศ. 113 (มีลายพระรชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/1 กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ กราบทูล
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ ลงวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 113

หลายสิ่ง ทำให้ของนั้นเสียไป รวมทั้งสิ่งของของ งู เยน วัน คัน ล่ามควนควย ประการ
ที่สี่ พระยอบเมืองขวางออกคำสั่งให้พรรคพวกของตนแกล้งเผาเรือนพักที่อยู่อาศัยของ
มองสิเออร์ โกรสกุแรง ได้รับความเสียหาย รวมทั้งหมกเป็น 4 ซอกหาควยกัน¹

ในวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ.113 นายฝรั่งเศสแถลงต่อศาลว่า พระยอบเมืองขวาง
ได้เขียนหนังสือลงวันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ.112 (จดหมายฉบับนี้ในการพิจารณาครั้งแรก
ระบุว่า ลงวันที่ 25 พฤษภาคม) มอบเมืองคำเกิด คำมวน ซึ่งพระยอบเมืองขวางถือว่าเป็น
พระราชาณาเขตฝ่ายไทย ให้แก่มองสิเออร์ โกรสกุแรง ไว้ก่อนจนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่าย
จะเจรจากลลงกัน ดังนั้น มองสิเออร์ โกรสกุแรง จึงพาตัวพระยอบเมืองขวางเข้ามาเมือง
ท่าอุเทน เพื่อจะมีให้มิตรรายอย่างหนึ่งอย่างใดแก่พระยอบเมืองขวางและพวกพ้องเท่านั้น
ครั้นมาถึงกลางทาง มองสิเออร์ โกรสกุแรงป่วย พระยอบมีหนังสือลงวันที่ 28 พฤษภาคม
ร.ศ.112 (จดหมายฉบับนี้ในการพิจารณาครั้งก่อน นายแผนดินมิได้นำมาใช้เป็นพยาน)
ไปถึงข้าหลวงเมืองท่าอุเทน ให้จัดทหารและเครื่องอาวุธมาต่อสู้กับกองทัพฝรั่งเศส เห็นได้
ว่าพระยอบเมืองขวางตั้งใจจะทำร้ายแก่มองสิเออร์ โกรสกุแรงและกองทัพฝรั่งเศสโดยแท้จริง
มองสิเออร์ โกรสกุแรง พาพระยอบเมืองขวางมาถึงแก่งเจ๊ก จึงได้กล่าวว่าพระยอบเมืองขวาง
จะคิดต่อสู้กองทหารฝรั่งเศส โดยใช้ไหลงอนรุกรบไปเที่ยวข่มขู่ราษฎรไทยเอามิดและขวาน
มาฟันตนไมจะทำค่าย มองสิเออร์ โกรสกุแรงจึงได้พาพระยอบเมืองขวางยังที่พักขอเอา
ตัวหลวงอนรุกรบมาควบคุมไว้ก่อน แต่หลวงอนรุกรบชักขึ้นต่อสู้ มองสิเออร์ โกรสกุแรงจึงให้
ทหารจับกุมหลวงอนรุกรบมาควบคุมตัวไว้ ณ เรือนที่พัก ต่อมาพระยอบเมืองขวางกับนายทุย
นายแปลก คุมทหารไปล้อมที่พักของมองสิเออร์ โกรสกุแรงขอเอาตัวหลวงอนรุกรบกลับคืน
หลวงอนรุกรบจึงโคกเรือนหนีไป แล้วทหารพระยอบเมืองขวางได้ยิงปืนเข้าไปในที่พักของ
มองสิเออร์ โกรสกุแรง ซึ่งกำลังนอนเจ็บอยู่ กระสุนปืนถูกมองสิเออร์ โกรสกุแรงตาย
และพลทหารฉนวนตายหลายคน ความจริงปรากฏว่า บุญจัน ลามเขมร และ งู เยน วัน คัน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/1 คำแปลที่ 3007 คำฟ้องหาพระยอบเมือง

ตามฉนวน ในการ สอดคล้องกัน ทนายฝรั่งเศสไคร้ ร้องไห้ศาลพิจารณาทะพระยอดเมืองขวาง¹
วันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2436 ศาลยุติพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวางถึงที่สุด
และได้ตัดสินว่าพระ ยอดเมืองขวางมีความผิดตามข้อกล่าวหาทุกประการ ต้องถูกจำคุกเป็นเวลา
20 ปี² ต่อมาในวันที่ 14 มิถุนายน ฝรั่งเศสเรียกร้องให้ฝ่ายไทยส่งตัวพระยอดเมืองขวาง
ไปกักขังไว้นานเรื่อยไปฝรั่งเศส เพื่อที่จะส่งไปคุมขัง ณ หัวเมืองแห่งหนึ่งแห่งใดของฝรั่งเศส³
ฝ่ายไทยปฏิเสธคำขอของฝรั่งเศสอย่างเด็ดขาด กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการถึงกับทรงพระ
คำริจะกราบบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี ถ้าหากไทยจะต้องส่งตัวพระยอดเมืองขวาง
ให้แก่ฝรั่งเศส⁴

จากการติดขัดจากการทูลระหว่างพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ อัครราชทูตพิเศษกับ
นายยานโนโตว์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศฝรั่งเศส ทำให้ฝรั่งเศสยินยอมเลิก
การร้องขอให้ไทยส่งตัวพระยอดเมืองขวาง แต่มีข้อแม้ว่า ฝ่ายไทยจะต้องจัดการควบคุม
นักโทษเหมือนกับนักโทษธรรมดา และเพื่อเป็นสิ่งแลกเปลี่ยนในการที่ฝรั่งเศสยินยอมเลิก
การขอตัวพระยอดเมืองขวาง ไทยจะต้องให้สิ่งหนึ่งแก่ฝรั่งเศส ซึ่งจะได้นำให้อัครราชทูต
พิเศษของไทยทราบในโอกาสต่อไป⁵

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/1 รายงานข่าวระความพระยอดเมืองขวาง
ในศาลยุติ เมื่อวันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ.113

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/1 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ทูล
กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ 13 มิถุนายน ร.ศ.113

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/1 นายโยเซฟ บี ลังสเก้ กราบทูล
กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ.113

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/1 กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ทูล
พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ.113

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.30.9/1 โทรเลขที่ 24/4667 พระองค์เจ้าสวัสดิ-
โสภณ กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ลงวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ.113

พระยอบเมืองขวางถูกจำคุกในเรือนจำกองมหันตโทษเรื่อยมาจนถึงวันที่ 6 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ปล่อยตัวพระยอบเมืองขวางออกจากเรือนจำ การปล่อยตัวพระยอบเมืองขวางครั้งนี้เป็นการตกลงระหว่างรัฐบาลไทยกับรัฐบาลฝรั่งเศส¹ แต่คนไม่พบหลักฐานว่าฝ่ายไทยต้องเสียสิ่งแลกเปลี่ยนอย่างใดมายังให้แก่ฝรั่งเศส

จะเห็นได้ว่าหลังจากทางการไทยลงโทษพระยอบเมืองขวางตามความต้องการของรัฐบาลฝรั่งเศสแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศสมีใตสนใจในเรื่องนี้อีกต่อไป การที่รัฐบาลฝรั่งเศสจำต้องหาทางบีบบังคับให้รัฐบาลไทยลงโทษพระยอบเมืองขวางนั้นก็เพราะคดีมีความสำคัญต่อรัฐบาลฝรั่งเศสในแง่ที่ว่า รัฐบาลใดแถลงให้รัฐสภาและประชาชนทราบว่า ขาดหลวงไทยลอบทำร้ายเจ้าพนักงานฝ่ายปกครองของฝรั่งเศสในดินแดนที่อยู่ใต้อารักขาของฝรั่งเศส ถ้าหากรัฐบาลฝรั่งเศสไม่อาจทำให้พระยอบเมืองขวางได้รับโทษตามความผิดที่ทางการฝรั่งเศสกล่าวหาแล้ว ก็จะกลายเป็นว่ารัฐบาลฝรั่งเศสหลอกลวงรัฐสภา และประชาชนฝรั่งเศส ควบเหตุนี้รัฐบาลฝรั่งเศสจึงยินยอม "ผ่อนปรน" โทษแก่ฝ่ายไทย ภายหลังที่ทางการไทยได้คุมขังพระยอบเมืองขวางไว้เป็นเวลา 4 ปี

สำหรับการพิจารณาคดีที่ทุ่งเชียงคำนั้น ผู้เขียนค้นพบหลักฐานแต่เพียงว่า ทางกรมไทยยังไม่อาจจะพิจารณาได้ในขณะนั้น เนื่องจากฝ่ายฝรั่งเศสไม่ยอมส่งตัวบางเบี่ยน และนายเจียมมาเป็นพยานโจทก์ กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการทรงพยายามติดต่อกับนายโยเซฟ บิลเลงส์กีในเรื่องนี้หลายครั้ง แต่ไม่ได้อะไรในใจ เวลานั้นผ่านมาจนถึงสมัย นายเคอ ฟรานซ์ เป็นราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ นายเคอ ฟรานซ์ได้รื้อฟื้นเรื่องขึ้นใหม่ โดยขอให้ไทยชำระคดีนี้โดยเร็ว ซึ่งกรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการทรงแจ้งให้ทราบว่า ทนายแผ่นดินยังไม่อาจยื่นฟ้องได้ จนกว่าทางการฝรั่งเศสจะได้ส่งตัวพยานโจทก์ลงมายังกรุงเทพฯ และทรงเสนอว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.30.9/3 พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 7 พฤศจิกายน ร.ศ. 117

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.30.9/7 สำเนาที่ 19/334 กรมหลวงเทเวศวงศ์โรปการถึง นาย เคอ ฟรานซ์ ลงวันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 115.

ฝรั่งเศสควรจะระงับเรื่องนี้ได้แล้ว เนื่องจากผู้ต้องหาถูกคุมขังมาเป็นเวลานาน¹ ถ้า
จะถึงที่สุดอย่างไร ผู้เขียนคนไม่พบหลักฐาน

4. ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี

แม้ว่ารัฐบาลไทยจะไต่พากรพิจารณาปฏิบัติตามสัญญาโดยครบถ้วน แต่ฝรั่งเศสก็ยังยึด
ครองจันทบุรีไว้เป็นประกัน การที่ไทยต้องถูกกองทัพต่างชาติยึดครองดินแดนบางส่วน แทน
จะกล่าวได้ว่าไทยสูญเสียความเป็นเอกราชไปแล้วเหมือนกัน รัฐบาลไทยจึงพยายามทุกวิถีทาง
ในอันที่จะให้ฝรั่งเศสถอนทหาร ออกจากจันทบุรี พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณทรงหารือกับ
ลอร์ดโรสเบอรี เพื่อขอคำแนะนำว่า ไทยสมควรจะเปิดการเจรจากับฝรั่งเศสเกี่ยวกับการ
ถอนทหาร ออกจากจันทบุรีในขณะนั้นหรือไม่ ลอร์ดโรสเบอรีให้คำแนะนำว่า การเจรจากับ
ฝรั่งเศสในระยะนี้คงจะไม่มีผลอะไร ไทยควรรอไปจนกว่าฝรั่งเศสจะประกาศชัดว่าไทยปฏิบัติ
ตามสัญญาโดยครบถ้วน ลอร์ดโรสเบอรีกล่าวเป็นเชิงต่อว่าไทยว่า ตัดสินใจลงนามในสัญญา
กับฝรั่งเศสเร็วเกินไป ทั้ง ๆ ที่ใครให้คำแนะนำแล้วควรรอไปอีก แต่อย่างไรก็ตาม
นับว่าไทยโชคดีที่อังกฤษมีส่วนช่วยให้พ้นจากการสูญเสียเสียมราฐและพระตะบอง²

ในระหว่างที่ฝรั่งเศสยึดครองจันทบุรี ฝรั่งเศสทำการเกลี้ยกล่อมชาวจีนให้เขาเป็น
คนในบังคับ มีสื่อให้เห็นว่าฝรั่งเศสหวังจะใช้คนเหล่านี้เป็นเครื่องมือในการแผ่อิทธิพลของ
ตน พระยาวิชัยขิดดี (แมน บุญนาค) ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีบรรยายสภาพของจันทบุรี
ในขณะนั้นไว้ดังนี้ "....ในทุกวันนี้ทหารฝรั่งเศส และบรรดาคนที่ถืออำนาจฝรั่งเศสกระทำ
การคุมเหง คุกคามราษฎรไทยจีนต่าง ๆ ราษฎรไทยจีนมีความหวาดหวั่นเคียดแค้นระส่ำ
ระสายทั่วไป ที่เชื่อถ้อยคำมีความสะอึกกลัว ก็พากันนิยมเขาอยู่ในใต้มังคปฝรั่งเศส
ไต่หนังสือสำหรับตัวแล้ว ยิ่งบาง คิดประมาณวันไม่ต่ำกว่า 2,000 คน ที่เขามา ณ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.30.9/7 สำเนาที่ 19/334 กรมหลวงเทวะวงศ์
วโรปการ ถึง นายเคอ ฟรานซ์ ลงวันที่ 9 เมษายน ร.ศ.115

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/4 พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ.112

กรุงเทพฯ แอมแปงอยู่ในบังคับกงสุลชาติต่าง ๆ ใต้หนังสือสำหรับตัวออกไปก็มีบ้าง บาง
จำพวกก็เข้าถือศาสนาโรมันกะโหลก และเขาเป็นอั้งยี่ เป็นพวกเป็นเหล่าขึ้น กนจำพวก
ที่ถืออำนาจต่าง ๆ นี้ มักก่อเหตุความให้เป็นช่องทางขึ้นเนื่อง ๆ บรรดาจีนที่เป็นพวก
เป็นเหล่าอยู่นั้น ครั้นจะปราบปรามโดยอำนาจบ้านเมืองให้แข็งแรงก็เกรงคนจำพวกนี้ จะ
เขาแอมปางอำนาจชาติต่าง ๆ มาปกครอง และครั้นจะปล่อยให้อำนาจก็กระทำกมเหง
ราษฎร แลกิจเหตุการใหม่ให้เป็นชั้นต่าง ๆ จะมีเหตุที่เหลือแก่สติปัญญาขึ้นครั้งใด
คราวใด ก็เพราะราษฎร และคดีใดใดในทุกวันนี มักเป็นที่เกี่ยวของแก่กองทหารฝรั่งเศส
เป็นชู้ทะเลโดยมาก และมักจะเอาโดยอำนาจที่จะให้เป็นไป ครั้นชาพระพุทธรเจ้า
กรมการจะยอมตามการอันไม่สมควร ก็จะมีคดีวิวาทประเพณีบ้านเมือง ต้องอาไศรยกความ
ปรานีผ่อนผัน ขอเทียบเคียงแก่อย่างธรรมเนียม ในการส่งบเรียนรอยไปครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง
ถึงฉนั้นบางเรื่องก็ไม่สามารถจะสำเร็จตลอดไปได้¹

ความยุ่งยากที่เกิดขึ้นในจันทบุรี โดยเฉพาะปัญหาคนในบังคับต่างประเทศก่อความ
วุ่นวายนี้ ทางกรมไทยไต่พยายามแก้ไข เนื่องจากจันทบุรี เป็นเมืองที่มีความสำคัญในทาง
การค้าขาย และความปลอดภัยของประเทศ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงมีลายพระหัตถ์
ไปถึงพระยาวิเชียรขิปปัตติ ทรงแนะนำขอราชการที่ควรปฏิบัติดังนี้

๑. ให้พระยาวิเชียรขิปปัตติที่รับราชการ อยู่ในบ้านเมือง รักษาราชการ
ให้เป็นไปในทางยุติธรรม ดังเช่นที่ไต่ทามาแล้ว อย่าให้ฝรั่งเศสเห็นว่า
เคลื่อนไหวคลอน หรือให้เป็นโอกาสที่จะหยิบเรื่องราวขึ้นพูดจาวักกล่าวใด
๒. การสิ่งใดเกี่ยวกับฝรั่งเศส ให้พระยาวิเชียรขิปปัตติแลกรมการจัด
การผ่อนผันสั่งยาวให้เป็นที่พักใจสนิทศรมกันโดยทางไมตรี ดังที่เห็นว่า
ไต่ทามาแล้วนั้น
๓. ให้พระยาวิเชียรขิปปัตติบังคับโดยเต็มกำลังแลอำนาจที่มีอยู่ และจัดการ
ปกครองระงับโจรผู้ร้าย และเสียดินนามแผ่นดิน และรักษาความสงบ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ น.10/5 พระยาวิเชียรขิปปัตติ กราบทูล กรมหมื่นดำรง
ราชานุภาพ ลงวันที่ 13 กันยายน ร.ศ.114

1904
543
2447

เรียบรียให้พื้นบ้านเมืองเต็มกำลัง แลสติปัญญาความสามารถซึ่งจะทำให้
แลบังเกิดเหตุผลต่าง ๆ ฉะกัซัดหรือไม้ออกไปไคประการใด ไห
ปรากฏอย่างเกียว่า เพราะฝรั่งเสกักกัน หรือเขาซัดขวางผู้ว่า
ราชการ เมือง จึงไม่เรียบรีย

หนทางที่จะปฏิบัติราชการในเมืองจันทบุรีเวลานี้ คิดเห็นแต่ในทาง
เคียวตั้งว่านี้ เพราะอยู่ในเวลาคับขัน ต้องตัดทอนกำลังในตัว ไม่มืทาง
อื่นที่จะแกนอกจากจะไหเห็นผิดแก่ฝ่ายฝรั่งเสให้ประจักษ์แก่ตาโลก¹

ฝรั่งเสยัคกรองจันทบุรี เป็นเวลานานถึง 10 ปี จนกระทั่งรัฐบาลไทยกับรัฐบาล
ฝรั่งเสทำความตกลงกันตามสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1904)
ฝรั่งเสจึงไคยอมถอนทหารออกจากจันทบุรี ไคไทยตองสูญเสียดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำ โขงตรง
ข้ามหลวงพระบาง² จำปาศักดิ์ และมโนไพร ไหแก่ฝรั่งเส

5. แนวโนมนโยบายของไทยภายหลังจากผ่านพ้นวิกฤตการณ์

ก. 4
123
144

แม้ว่าไทยจะไคผ่านพ้นภาวะวิกฤตมาแล้ว แต่ความรู้สึกไม่ปลอดภัยยังกมมีอยู่ และ
จากเหตุการณ์ที่ผ่านมาทำให้ไทยตระหนักว่า ไทยพึ่งประเทศใดไคไค ดังนั้นแนวโนมนของ
นโยบายไทย ทั้งนโยบายภายใน และนโยบายต่างประเทศ จึงมุ่งที่จะพึ่งตัวเองมากยิ่งขึ้น

ก. นโยบายภายใน

อันที่จริงแล้วความคิดที่จะปรับปรุงการปกครองภายในของไทยมิใช่จะเพิ่ง
เกิดขึ้นในระยะนี้ แต่อาจกล่าวไคว่าเหตุการณ์ในปี ร.ศ. 112 ช่วยกระตุ้นให้ทางรัฐบาล
ริบเร่งจัดการปฏิรูปการปกครอง เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงของประเทศ ดังจะเห็นไค
จากคำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของกรมหลวงเทเวธวงศ์ วโรปการดังนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ น. 10/5 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ถึง
พระยาวิชาชีปัตติ ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 114

"...ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควมเกล่า ๆ ว่า คิศจักร เทศาภิบาลนี้ เป็นการบำรุงรักษา
ราชรัฐ และเกิดกำลังบานเมืองให้มั่นคงสืบไปไค ขอพระราชทานพระกระแสราชคำริ
มากแลว การคงจะสำเร็จขึ้นแน....."¹

ในการต่อสู้กับฝรั่งเศสที่ผ่านมา ทางรัฐบาลไคตระหนักถึงความไม่พร้อมทางทหาร
ของไทย ทำให้รัฐบาลคำริที่จะปรับปรุงการทหาร ดังปรากฏในพระราชเขตเลขาพระบาท
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทศนหนึ่งว่า ".....กระลาโหมเดียนนี้เป็นสินหวังเสียที่เกี่ยว
แลว เกือบจะเรียกว่าไม่มีไคไค ถ้าการหัวเมืองจะตกลงเป็นรวมในกรมเดียวไคดังเซบที่
คิคอยู่ จะเป็นการดี แต่กระลาโหมต่างเป็นทหาร คงชกพร่องอยู่เป็นอันมากอยู่นั้นเอง
จำเป้นจะต้องแกเป็นแผนแทอยุแลว. . ."²

ข. นโยบายต่างประเทศ

ดังไคกล่าวมาแลวว่า หลังจากเกิดเหตุการณ์ในวันที่ 13 กรกฎาคม
พ.ศ. 2436 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชคำริว่า "เราจะต้องคิคตั้งตัวใหม่"
นั่นคิคือ พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จพระราชดำเนินยุโรป ดังปรากฏในพระราช
หัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ความว่า "...แต่มาคตกลงใจอย่างหนึ่ง ซึ่ง
นึกว่าจะบอกไปตามโทรเลขแลว แต่ดูไม่ชอบกล กลัวความจะแพร่หลาย คิคือแน่ใจเสียแลว
ว่า ถ้าเราไม่สามารถจะป้องกันความอสิรภาพไว้ไคไคในคราวนี้ ก็มีทางอยู่สองทางที่จะดำเนิน
ไปคิคือ ละโลกนี้ไปสู่อีกโลกหนึ่ง ถ้าหลีกออกเสียไคไคพ้นจากเป็นเครื่องมือไคคนต่างประเทไคไซเรน
นโรคม ฉันทนอยู่ไคไคไค ถ้าหากว่าความอสิรภาพยังคงอยู่ ก็มีสองอย่างที่จะพึงทำคิคือ
เซมนคจะมีกจิการป้องกันอีกครั้งหนึ่งให้เต็มกำลัง แต่เห็นการจำเป้นที่จะต้องไปประเทไค
ยุโรปเสียเป็นแนแน ไม่ตองคิคถึงทราสาयरคแลว เขาจะไคคคิมีให้คิดี เราจำเป้นจะ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/3 กรมหลวงเทเวธววงษ์โรปการ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 16 กันยายน ร.ศ.112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18.2/3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง
กรมหลวงเทเวธววงษ์โรปการ ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ.112

ต้องตั้งตัวทางนี้แล้ว ถึงอยู่ท่าไปไม่รับก็ท่าเหมือนกัน จึงยังเห็นว่าไปดีกว่า เพราะฉะนั้น จึงขอให้ทราบความคิดที่เปลี่ยนใหม่ ว่าเรื่องสายรัตนนั้นไม่เป็นเครื่องสกัดกั้นการที่คิดจะไป เหมือนเช่นที่พูดกันแต่ก่อน ให้คิดตั้งหน้าที่จะจัดการหาความสะดวกทางอื่นทุกประการตามแต่ที่จะจัดได้ ถึงเห็นว่าจะไปไคแล้ว ก็จะไปไคเดียว....."¹

แต่การเสด็จพระราชดำเนินยุโรปในขณะนั้นยังมีอาชระทำไค เนื่องจากรัฐบาลอังกฤษคัดค้าน ดังจะเห็นได้จากลายพระหัตถ์พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณดังนี้ ".....ถ้าจะเสด็จพระราชดำเนินประเทยุโรปแล้ว คงระวังทาง Politics. อย่าให้เป็นการเสด็จมาเพื่อจะมารองขอให้ชาติทั้งปวงสมเพชเวทนาในการที่ถูกฝรั่งเศสกดขี่ อย่างหนึ่งต้องเลือกกาลสมัยที่สมควรจริง ๆ คือ เมื่อการเรื่องฝรั่งเศสสงบลงจริง ๆ ถ้าเมื่อการที่ไปถูกมาเรื่องรับประกันเมืองแล้วอย่างหนึ่ง ถ้าจะมาเมื่อไรบอกแก่ลอร์ดโรสเบอรีเป็นผู้เลือกเวลาให้เสด็จมา..... เป็นอุปนิสัยอังกฤษที่คิดจะเอาเราเป็นตาขเสมอ ๆ นาน ๆ ก็หลุดออกมาให้เห็นดังนี้....."

จะเห็นได้ว่ารัฐบาลอังกฤษนั้นยังคงพยายามที่จะควบคุมการดำเนินการใด ๆ ของไทยมิให้เกิดการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศส อย่างไรก็ตามรัฐบาลไทยก็รับฟังคำแนะนำของอังกฤษโดยเลื่อนการเสด็จพระราชดำเนินยุโรปไปจนถึง พ.ศ. 2440 (ร.ศ. 116)

นอกจากเรื่องการเสด็จพระราชดำเนินยุโรปแล้ว รัฐบาลไทยยังพยายามที่จะขอเป็นอุปกรของรักษันชนในบริเวณแม่น้ำโขงตอนบน ภายหลังที่ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกไปเป็นของฝรั่งเศส ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสตกลงที่จะสร้างรักษันชนในบริเวณแม่น้ำโขงตอนบน ดินแดนที่มหาอำนาจทั้งสองกำหนดให้เป็นรักษันชนคือ บริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงติดกับเขตหลวงพระบางและน่าน รวมกับดินแดนทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงห่างจากแม่น้ำ 50 กิโลเมตร ติดต่อกับเขตเฉียงตุงของอังกฤษ ซึ่งอยู่ระหว่างลองจิจูดที่ 10๐ - 101 ³/₄ องศา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.38/2 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลงวันที่ 3 กันยายน ร.ศ. 112

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/4 พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 112

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/4 พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กราบทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 8 ตุลาคม ร.ศ. 112

รัฐบาลไทยปรารถนาที่จะเป็นผู้นปกครองรัฐกันชนนี้ แต่ทว่าอังกฤษกับฝรั่งเศสได้เลือกฉวยความ
คิดที่จะสถาปนารัฐกันชน โดยอังกฤษยินยอมสละสิทธิเหนือดินแดนในอารักขาที่อยู่ทางฝั่งชาย
แม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส และฝรั่งเศสให้ความร่วมมือกับอังกฤษในการที่จะประกันเอกราช
ของไทย¹

จุดมุ่งหมายที่สำคัญประการหนึ่งในการเสด็จยุโรปของพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณก็คือ
การเรียกร้องให้นานาชาติประกันเอกราชของไทย พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณทรงปรึกษาเรื่องนี้
กับลอร์ดคัทพรีน ซึ่งได้แจ้งให้ทราบว่า รัฐบาลอังกฤษจะปรึกษาเรื่องนี้กับฝรั่งเศส และ
อาจจะให้เยอรมนีเข้าร่วมในการนี้ด้วย อย่างไรก็ตามรัฐบาลอังกฤษได้สนใจเรื่องนี้
อย่างจริงจังนัก ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณทรงถามลอร์ดโรสเบอรีว่า
ถ้าหากฝรั่งเศสไม่ยอมรับร่วมมือในการประกันเอกราชของไทย อังกฤษจะทำประการใด
ลอร์ดโรสเบอรีได้คำตอบแต่เพียงว่า ถ้าฝรั่งเศสไม่ร่วมมือก็จะใคร่เห็นว่าฝรั่งเศสมุ่งหมายจะ
บุกรุกไทยอยู่เสมอ ผลประโยชน์ไทยเสียหายย่อมกระเทือนถึงอังกฤษด้วย และได้
ให้คำแนะนำว่า ไทยควรจะต้องหาทางป้องกันการคุกคามของฝรั่งเศส โดยชักชวนจีนมาเป็น
พันธมิตร เนื่องจากจีนเองก็เป็นศัตรูกับฝรั่งเศส คำแนะนำนี้พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ
ทรงมีความเห็นว่า เป็นเรื่องเป็นไปได้ยาก เนื่องจากไทยกับจีนไม่มีความสัมพันธ์ทางการ
ทูต และอีกประการหนึ่งจีนไม่ยอมรับว่าไทยเป็นชาติที่มีฐานะทัดเทียมกับตน ในสายตาจีนถือว่า
ไทยเป็นเมืองขึ้น แต่พระองค์ทรงรับกับลอร์ดโรสเบอรีว่า จะแจ้งให้ทางกรุงเทพฯ ทราบ
เพื่อดำเนินการต่อไป³

รัฐบาลไทยไม่ประสบความสำเร็จในการเรียกร้องให้นานาชาติรับประกันความเป็น

1

Chandran Jeshurun, op.cit., p. 119.

2

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/4 พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 3 พฤศจิกายน ร.ศ.112

3

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ฝ.18/4 พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กราบทูล
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 28 ธันวาคม ร.ศ.112

เอกราชของไทย เนื่องจากไม่ได้รับความร่วมมือจากอังกฤษและฝรั่งเศส จนกระทั่งใน เดือน มกราคม พ.ศ. 2439 (ร.ศ. 114) อังกฤษกับฝรั่งเศสตกลงที่จะจัดความขัดแย้ง ที่มีต่อกันตามส่วนต่าง ๆ ของโลก เช่น ปัญหาในอัฟริกา และเอเชีย ทั้งสองประเทศ ได้ออกแถลงการณ์ฉบับหนึ่งซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับไทยรวมอยู่ด้วย ใจความที่เกี่ยวข้อง กับไทยนั้นสรุปได้ดังนี้

1. อังกฤษและฝรั่งเศสยกเลิกการ ก่อตั้งรัฐกันชน ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ตอนบน
2. แม่น้ำโขงเป็นเขตแดนของอาณานิคมฝรั่งเศสตลอดขึ้นไปจนถึงจีน
3. อังกฤษยกเมืองสิงห์ (เมืองเซียงแสงฝ่ายตะวันออก) ให้แก่ฝรั่งเศส
4. ทั้งสองประเทศตกลงกันว่า จะไม่ยกกองทหาร เข้าไปในดินแดนที่ นำไหลตก แม่น้ำเจ้าพระยา ดินแดนส่วนอื่น ๆ ที่อยู่ทางดาน

ตะวันออกและตะวันตกของดินแดนที่กล่าวนี้ ซึ่งอยู่นอกเหนือเขตกลง ยังคงถือว่าเป็นเขตแดน ของไทย*

อันที่จริงไทยไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการตกลงของสองมหาอำนาจแต่อย่างใด และ แถลงการณ์ฉบับนี้ทำให้หลักประกันเอกราชที่แท้จริงของไทยไม่ อังกฤษกับฝรั่งเศสเพียงแต่ ออกแถลงการณ์ร่วมกันว่าจะไม่ส่งกำลังบุกรุกดินแดนที่ระบุไว้ โดยที่ยังไม่ได้รับความยินยอม จากอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งหมายความว่าหากอังกฤษกับฝรั่งเศสยินยอมพร้อมใจกันก็สามารถ บุกรุกไทยได้ รัฐบาลอังกฤษเองคงจะเกรงว่าฝ่ายไทยอาจมีความเคลือบแคลงใจใน แถลงการณ์ฉบับนี้ ลอร์ดซอลซเบอรี ซึ่งในขณะนั้นดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการต่างประเทศ ไคมีโทร เลชถึงนาย เคอ บุนเซน (De Bunsen) อุปทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ ให้ แจ้งแก่รัฐบาลไทยว่า จุดประสงค์ของอังกฤษในการ ออกแถลงการณ์ร่วมกับฝรั่งเศสก็เพื่อให้ ไทยปลอดภัยจากอันตรายทั้งปวง "...อย่าพึงให้คิดเห็นว่าฝ่ายเรา มีความคิดใช้สัญญาอัน เหมือนหนึ่งว่า จะเป็นการสงไสยๆว่าฝ่ายสยามมีกรรมสิทธิ์แลอำนาจอยู่ในที่ส่วนอื่น ๆ ของกรุงสยามนั้นเลย หากว่าเรามีใจคิดเห็นแก่ความสำคัญในการค้าขาย แลการพยายาม

*โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ฉ. หน้า 263

หากการงานโดยชอบ อันมีอยู่ในที่ดินแดนนี้... จึงได้ทำสัญญากันขึ้น....."¹

กรมหลวงเทเวศร์วรวงศ์ ปรปการทรงมีความเห็นเกี่ยวกับแถลงการณ์ฉบับนี้ดังนี้
 "...เมื่อพิจารณาเหตุผลความที่สัญญากันขึ้นนี้ ดังที่ได้ประกาศแก่โลกอยู่แล้ว ข้าพระพุทธเจ้า
 ไม่เห็นควยเกล้า ๆ ว่า มีความขอลิขสิทธิ์ ซึ่งจะต้องความให้เห็นว่าเป็นเหมือนประเทศ
 ไทใหญ่ทั้งสองนั้นทำการ อันปรวก ๆ เลไม่ตรงกับไทยดังนี้ใดแต่สักขอเดี๋ยวเลย ประเทศทั้งสองนี้
 ก็เป็นประเทศที่ติดต่อกันไกล เคียงเป็นเพื่อนบ้านของกรุงสยาม และเป็นประเทศที่มีสัญญาเป็น
 ไมตรีกันอยู่ คอเวอนเมนต์ของสองประเทศนี้ ทั้งโดยทางฉันทคออเวอนเมนต์ของสอง
 ประเทศนั้นที่อยู่ในกรุงสยามนี้ก็ ทั้งโดยทางที่หาเหตุผลของสิทธิพระบาทเป็นฉันทคออเวอนเมนต์
 อยู่ในทวีปยุโรปก็ ฝ่ายไทยก็ได้รับมาจากคอเวอนเมนต์ทั้งสองนั้น ซึ่งคำปฏิญญาอันเป็น
 ไมตรีอย่างยิ่งแล้ว" ซึ่งการกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของกรมหลวงเทเวศ-
 ร์วรวงศ์ ปรปการ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลไทยในขณะนั้นพอใจแถลงการณ์ของอังกฤษกับฝรั่งเศส
 ถึงแม้ว่าอันที่จริงแถลงการณ์ดังกล่าวจะมีได้เป็นหลักประกันเอกราชที่แท้จริงของไทยก็ตาม

แม้ว่าสนธิสัญญามีฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 จะจำกัดความขัดแย้งเฉพาะหน้
 ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส แต่ผลสะท้อนของสัญญามีฉบับนี้ทำให้ไทยกับฝรั่งเศสขัดแย้งกันต่อไป
 รัฐบาลไทยต้องใช้เวลานานนับสิบปี ในอันที่จะแก้ไขสัญญาดังกล่าว การดำเนินนโยบาย
 ส่วนหนึ่งของไทยในระยะหลังจนกระทั่งสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 จึงเป็นการดิ้นรนที่จะขจัดอุปสรรคต่าง ๆ ที่ขัดขวางความก้าวหน้าและความอยู่รอดของประเทศ

¹ สราญรมย์ ฉบับที่ระลึก 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2503 หน้า 47-48

² ก. หน้า 41

สรุป

ในต้นตนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดินแดนฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงทางตอนเหนือ ซึ่งไคแกหลวงพระบางและเมืองขึ้นเช่น สิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก เมืองพวนอยู่ในฐานะเป็นเมืองประเทศราชของไทย ในช่วงระยะ พ.ศ. 2416-2426 ดินแดนลาวตอนเหนือได้รับความเดือดร้อนจากการรุกรานของพวกฮ่อ รัฐบาลทางกรุงเทพฯ จึงส่งกองทัพไปปราบปรามและจัดการปกครองหัวเมืองบางแห่งให้รัดกุมยิ่งขึ้น

ต่อมาภายหลังที่ลาวตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ปัญหาเกี่ยวกับพรมแดนของดินแดนลาวตอนเหนือระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจึงเกิดขึ้น ฝรั่งเศสในฐานะผู้คุ้มครองอนุรักษนิยมได้อ้างสิทธิเหนือสิบสองจุไทย หัวพันทั้งห้าทั้งหก และเมืองพวน โดยถือว่าหัวเมืองเหล่านี้เป็นของญวน ตามขอเท็จจริงหัวเมืองเหล่านี้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของไทยและญวนกำกวมกัน ซึ่งลักษณะเช่นนี้ฝ่ายไทยเรียกว่า "เมืองสองฝ่ายฟ้า" ก่อนที่ญวนจะตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ไทยกับญวนก็เคยมีการแก่งแย่งกรรมสิทธิ์ในหัวเมืองเหล่านี้ เมื่อฝรั่งเศสครอบครองญวนจึงรับปัญหาของญวนที่เกี่ยวข้องกับไทยไปเป็นของตน ในปี พ.ศ. 2430-2431 ฝรั่งเศสส่งกำลังทหารเข้ามาแทรกแซงในสิบสองจุไทย โดยอ้างว่าเพื่อทำการปราบปรามพวกฮ่อ แต่อันที่จริงเพื่อแผ่อิทธิพลเข้ามาทางหลวงพระบาง ซึ่งขณะนั้นฝรั่งเศสก็ยังไม่ยอมรับว่าเป็นประเทศราชของไทย รัฐบาลไทยตระหนักดีว่าสิทธิของตนเหนือดินแดนลาวอาจถูกฝรั่งเศสโต้แย้งได้ จึงหาความตกลงกับฝรั่งเศสในอันที่จะปักปันเขตแดนของทั้งสองฝ่ายในบริเวณลาวตอนเหนือให้แน่นอน การทำข้อตกลงเมืองแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสปี พ.ศ. 2431 เป็นการพยายามขจัดความขัดแย้งเฉพาะหน้าของทั้งสองฝ่ายไว้ชั่วคราว จนกว่าจะได้มีการปักปันเขตแดนกันต่อไป

ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสทวีขึ้น เมื่อฝรั่งเศสอ้างสิทธิเหนือดินแดนลาวตอนกลางและตอนใต้ ซึ่งไคแกเมืองพวน คำเกิด คำมวน จำปาศักดิ์ เชียงแตง รัฐบาลไทยปฏิเสธคำกล่าวอ้างของฝรั่งเศส แต่ยินยอมให้ฝรั่งเศสทำการสำรวจเขตแดนไทยที่ติดต่อกับญวนตลอดเหนือจรดใต้ในปลายปี พ.ศ. 2432 ทั้งนี้เพราะฝรั่งเศสแสดงความจำนงที่จะปักปันเขตแดนกับไทยให้เสร็จสิ้นไป ในขณะที่เจ้าพนักงานทั้งสองฝ่ายทำการสำรวจเขตแดนอยู่นั้น ไทยกับฝรั่งเศสต่างก็กล่าวหาอีกฝ่ายหนึ่งว่าส่งกำลังทหารบุกเข้าไปในเขตแดนของตน อีกทั้งฝรั่งเศสกล่าวหาว่าทางการไทยจับกุมคนในบังคับฝรั่งเศสตลอดจนทำการข่มเหงชาวฝรั่งเศส ขณะที่ความขัดแย้งทวี

ขึ้นเรื่อย ๆ รัฐบาลไทยได้ส่งชาหลวงใหญ่จากกรุงเทพฯ ไปประจำหัวเมืองชายแดน เพื่อทำ
หน้าที่ป้องกันดินแดนในพระราชอาณาเขตและแก้ไขปัญหอันเกิดจากการกระทบกระทั่งระหว่างไทย
กับฝรั่งเศส นอกจากนี้รัฐบาลไทยยังได้พยายามขอความช่วยเหลือจากอังกฤษ แต่ปรากฏว่า
อังกฤษได้มีมติที่ตอบสนองความต้องการของไทยแต่อย่างใด เพราะอังกฤษมีนโยบายไม่เกี่ยว
ข้องในกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ขณะเดียวกันรัฐบาลไทยก็พยายามจะตกลงกับฝรั่งเศส
เพื่อจัดความขัดแย้งในปัญหาต่าง ๆ แต่ไม่สามารถตกลงกันได้ เนื่องจากฝรั่งเศสเรียกร้อง
ในสิ่งซึ่งทางการไทยมิอาจจะปฏิบัติตาม

สถานการณ์ของไทยเข้าสู่ภาวะคับขัน เมื่อเกิดการสู้รบทางฝั่งชายแม่น้ำโขงในต้นเดือน
เมษายน พ.ศ. 2436 และกองกำลังฝรั่งเศสสามารถขับไล่กองทหารไทยในหลายไปจากที่มั่นบาง
แห่งได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว กำลังป้องกันชายแดนไทยไม่อาจจะปฏิบัติการได้อย่างมีประสิทธิภาพ
เนื่องจากขาดอาวุธ และขาดแคลนทหารที่มีความชำนาญในการรบ นอกจากนี้ในขณะที่มีการสู้รบ
ทางชายแดน รัฐบาลทางกรุงเทพฯ ยังไม่อาจตกลงใจได้ว่าควรส่งกำลังทหารและอาวุธไป
สนับสนุนโดยฉับพลันหรือไม่ ทั้งนี้เพราะบุคคลสำคัญในคณะรัฐบาลมีความเห็นแตกแยกเป็นสองฝ่าย
ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าควรส่งกำลังทหารและอาวุธแต่เพียงเล็กน้อย เพื่อรักษาสอบเขตของการสู้รบให้
เป็นไปในแบบการต่อสู้เพื่อป้องกันตัว เพื่อมิให้เป็นอุปสรรคต่อการเจรจาทางการทูตกับฝรั่งเศส
แต่อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่า ควรทำสงครามขึ้นแตกหักกับฝรั่งเศส ในที่สุดทางรัฐบาลตกลงใจส่ง
กองทัพอจากกรุงเทพฯ ไปสนับสนุนทางชายแดน และรีบเร่งเตรียมการป้องกันกรุงเทพฯ ทั้งทาง
บกและทางเรือ

ในขณะที่มีการสู้รบทางชายแดน รัฐบาลฝรั่งเศสได้แสดงความประสงค์ต่อรัฐบาลไทยในทันที
ที่จะส่งเรือรบสองลำเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อปกป้องคุ้มครองชีวิตและทรัพย์สินของชนชาติฝรั่งเศส
และคนในบังคับในกรณีที่เกิดเหตุการณ์วุ่นวายในกรุงเทพฯ แต่สถานการณ์ในขณะนั้นไม่อำนวย
ให้ฝ่ายไทยยินยอม ฝ่ายไทยจึงคัดค้านและหาทางยับยั้งมิให้เรือฝรั่งเศสล่วงล้ำสันดอนปากแม่น้ำ
เจ้าพระยาเข้ามา ทว่าได้เกิดเหตุการณ์ขึ้นในต้นเดือนวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2436 โดยเรือ
รบฝรั่งเศสสองลำทำการยิงต่อสู้กับกำลังป้องกันของฝ่ายไทย ณ บริเวณแหลมพระจุลจอมเกล้า
สมุทรปราการ และสามารถตีฝ่าเข้ามาในกรุงเทพฯ

หลังจากเกิดเหตุการณ์ปากแม่น้ำ รัฐบาลฝรั่งเศสได้กระทำการรุนแรงต่อไทย โดยยื่น
คำขาดให้ไทยปฏิบัติตามภายใน 48 ชั่วโมง ซึ่งในครั้งแรกรัฐบาลไทยยินยอมปฏิบัติตามในบางข้อ
แต่ฝรั่งเศสไม่พอใจจึงประกาศตัดสัมพันธ์ทางการทูต และใช้กำลังทัพเรือปิดล้อมอ่าวไทย การบีบ

บังคับของฝรั่งเศสเป็นการคุ้มครองเอกราชของไทยอย่างหนักยิ่ง รัฐบาลจึงจำต้องยอมรับจำพวก
และขอประกันต่าง ๆ ของฝรั่งเศสแต่โดยดี

เมื่อเหตุการณ์สงบแล้ว รัฐบาลทั้งสองเปิดการเจรจาเพื่อจัดच्छิตแฉงและฟื้นฟูสัมพันธ์
ไมตรี ณ กรุงเพท ฯ ประเทศไทยในขณะนั้นตกอยู่ในฐานะผู้พองศกรม ดังนั้น การเจรจาก็
ดำเนินไปตามเงื่อนไขของฝรั่งเศส รัฐบาลไทยพยายามถ่วงเวลาการเจรจา เพื่อคัดลอกความ
ช่วยเหลือจากมหาอำนาจบางชาติ เช่น อังกฤษและรัสเซีย แต่ไม่ประสบความสำเร็จอย่างใด
ในที่สุดเมื่อไม่มีทางหลีกเลี่ยง ฝ่ายไทยจึงยินยอมลงนามในสนธิสัญญา ซึ่งฝ่ายฝรั่งเศสเป็นผู้ร่าง
เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 และแลกเปลี่ยนสัตยาบัน เมื่อวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2437

สนธิสัญญาดังกล่าวเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ยังผลให้ไทยต้องสูญเสียดินแดนฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขงให้แกฝรั่งเศส และยินยอมให้ฝรั่งเศสยกจันทบุรีไว้เป็นประกันว่า ไทยจะปฏิบัติตาม
สัญญาโดยครบถ้วน สัญญาดังกล่าวก่อให้เกิดปัญหาหลายประการแก่ไทยในทางปฏิบัติ เช่น ปัญหา
เขตแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้ามหลวงพระบาง ปัญหาบุคคลอพยพ ปัญหาบุคคลในบังคับฝรั่งเศส
แต่รัฐบาลไทยก็พยายามปฏิบัติตามอย่างรวดเร็วตามสัญญาทุกประการ เพื่อให้ฝรั่งเศสลดทอนกอง
ทหารออกจากจันทบุรีโดยเร็วที่สุด แม้รัฐบาลไทยได้ดำเนินการตามพันธกรณีที่ได้รับไว้ในสัญญา
ล่วงหน้าไปแล้ว เช่น การถอนทหารจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง การปลดปล่อยคนในบังคับฝรั่งเศส และ
การพิจารณาคดีพระยอบกเมืองขวาง ฝรั่งเศสก็ยังยกยักจันทบุรีไว้ต่อไป

5. วิกฤตการณ์ในปี ร.ศ. 112 ได้ผ่านพ้นไปแล้ว แต่ผลของเหตุการณ์ยังคงอยู่และก่อให้เกิด
ความกระทบกระทั่งกันต่ออนาคตของประเทศในระยะต่อมา รัฐบาลไทยจึงจำต้องพยายามตกลง
กับฝรั่งเศสเพื่อจัดปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดจากสนธิสัญญาฉบับวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 และ
สามารถตกลงกันได้เมื่อ ปี ร.ศ. 122 (ค.ศ. 1904) เรื่องราวที่เกิดขึ้นหลังจากปี ร.ศ. 112
สมภารที่จะได้รับการศึกษาค้นคว้าให้แพร่หลาย เพื่อช่วยให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างไทย
กับฝรั่งเศสตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดียิ่งขึ้นอีก

บรรณานุกรม

๑. ประเภทเอกสารชั้นต้น

ก. เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ต.๒/๒ หนังสือราชการในระหว่างกรมหลวง
เทเวศร์ กับ ม.เวณีย์ เรื่องขอทราบบ้านแม่บ้านเขลวันและบ้านแม่บ้านโง และ
เรื่องนักเรียนสยามในยุโรป ๑๙ เม.ย. - ๒ พ.ค. ร.ศ. ๑๑๑

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ต.๔/๒ ราชการทูตสยามฝ่ายอังกฤษกรุงลอนดอน
๓๐ ต.ค. ร.ศ. ๑๐๘ - ๑ ก.ก. ร.ศ. ๑๑๑

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ น.๑๐ กรมราชทัณฑ์ เลขที่ ๑ - ๒๒
ร.ศ. ๑๐๘ - ๑๒๘ เล่ม ๑ - ๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑/๔ ปีก ๑ หนังสือไปรเวตกระทรวง
ต่างประเทศเรื่องฝรั่งเศส ๑๑๔ ๒ เม.ย. ร.ศ. ๑๑๔ - ๒๔ มิ.ย. ร.ศ. ๑๑๔

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑/๕ ปีก ๒ หนังสือไปรเวตกระทรวง
ต่างประเทศเรื่องฝรั่งเศส ๑๑๔ ๓๐ มิ.ย. ร.ศ. ๑๑๔ - ๑๕ ก.ก. ร.ศ. ๑๑๔

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๑/๑ กรมท่าฝ่ายฝรั่งเศสเรื่องราชการ
เขตรแดน ๑๓ ก.ก. ร.ศ. ๑๐๘ - ๒๒ มิ.ย. ร.ศ. ๑๑๐

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๑/๒ ราชการฝรั่งเศสเรื่องเขตรแดน
๔ ก.พ. ร.ศ. ๑๑๐ - ๒๒ พ.ค. ร.ศ. ๑๑๑

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๑/๓ ข้าหลวงผสมกับฝรั่งเศส (มีสำเนา
สัญญาโปรโตคอล ศก ๑๑๒ ค่าย)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๑.๑/๒ ฝรั่งเศสขอเขตรแดนฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขง ๒ ส.ค. - ๒ ต.ค. ร.ศ. ๑๐๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๙/๑ เรื่องอาชญากรรมคนหัวและตอไม้โค
๔ มี.ค. ร.ศ. ๑๑๑ - ๒๐ มิ.ย. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๓/๒ เรื่องให้พระยาชลยุทธจัดการรักษา

หัวเมืองชายทะเลตะวันออก ๑๖ - ๒๕ เม.ย. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๓/๓ เรื่องซ่อมทำป้อมและจัดการรักษา

ลำน้ำเจ้าพระยากับชาวเรือเรือรบฝรั่งเศสจะเข้ามา ๑๔ เม.ย. - ๕ ต.ค. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๓/๔ เรื่องทหารสมัครพระยาสุรศักดิ์

และรายงานพระยาสุรศักดิ์ ว่าด้วยเรื่องฝรั่งเศส ๑๕ มิ.ย. - ๑๑ พ.ย. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔/๔ สำเนาโทรเลขแลสำเนานหนังสือ

กรมหมื่นสวัสดิ์ส่งมาสำหรับทูลเกล้าฯ ถวาย ๔ มิ.ย. ร.ศ. ๑๑๒ - ๑๖ ก.ค. ร.ศ. ๑๑๓

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔/๖ เรียบเรียงประเทศเข้ามาศึกษา

ผลประโยชน์คราว กก ๑๑๒ ๙ - ๑๖ ก.ค. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔/๗ เรื่องฝรั่งเศส ศก ๑๑๒ ตอนเข้า

มายังที่ปากน้ำ ๑๓ ก.ค. - ๖ พ.ย. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔/๘ หนังสือไปรเวตซึ่งพระองค์เจ้า

วัฒนาฯ และพระยามหาโยธา หลวงอุดมสมบัติ หลวงวิสูตรโกษา พระยาวิชัย

มีมายังกระทรวงต่างประเทศเรื่องฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ จำนวน ก.ย. ต.ค.

๑ ก.ย. - ๒๖ ต.ค. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔/๑๐ หนังสือไปรเวตกระทรวงต่างประเทศ

เรื่องฝรั่งเศส กก ๑๑๒ จำนวน ตุลาคม ๒ - ๑๕ ต.ค. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔/๑๑ หนังสือไปรเวตกระทรวงต่างประเทศ

เรื่องฝรั่งเศส กก ๑๑๒ ๑๖ - ๓๑ ต.ค. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔/๑๒ หนังสือไปรเวตกระทรวงต่างประเทศ

เรื่องฝรั่งเศส ศก ๑๑๒ ๔ - ๒๗ มิ.ค. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔.๑ การรบด้านแม่น้ำโขงฝั่งขวา

เล่ม ๑ เลขที่ ๑ - ๔ เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบนัน

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๔.๑ การรบด้านแม่น้ำโขงฝั่งขวา

เล่ม ๒ เลขที่ ๕ - ๘ เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบนัน

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๑ การรบนานแม่น้ำโขงฝั่งขวา
เล่ม ๓ เลขที่ ๕ - ๑๑ เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบกั้น

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๑ การรบนานแม่น้ำโขงฝั่งขวา
เล่ม ๔ เลขที่ ๑๒ - ๑๔ เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบกั้น

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๑ การรบนานแม่น้ำโขงฝั่งขวา
เล่ม ๕ เลขที่ ๑๕ - ๑๘ เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบกั้น

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๒/๑ ปีก ๑ เรื่องฝรั่งเศส ศก ๑๑๒
ตอนฝรั่งเศสทำสัญญา ๕ - ๒๘ ส.ก. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๒/๒ สำเนาหนังสือเรื่องฝรั่งเศสที่
กระทรวงต่างประเทศ จัดส่งไปถวายพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณในกรุงปารีส

๒๕ ส.ก. ร.ศ. ๑๑๒ - ๒๗ ก.พ. ร.ศ. ๑๑๓

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๒/๓ ปีก ๒ เรื่องฝรั่งเศส ศก ๑๑๒
ตอนฝรั่งเศสทำสัญญา ๑ - ๒๓ ก.ย. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๒/๔ สัญญาสยาม - ฝรั่งเศส เรื่อง
จัดการระงับเหตุวิวาทตามโปริโคกอล ร.ศ. ๑๑๒ - ๑๑๓ ๑ - ๒๔ ก.พ. ร.ศ. ๑๑๓

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๑๘.๒/๕ ปีก ๓ เรื่องฝรั่งเศส ศก ๑๑๒
ตอนฝรั่งเศสทำสัญญา ๑ ก.ย. - ๑๔ มี.ก. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๓๐.๕ กติกความกับคนในบังคับฝรั่งเศส
ก๊กพระยอกเมืองขวาง เลขที่ ๑ - ๗

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๓๔/๒ โทรเลขแด่หนังสือมีขึ้นมากับ
พระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ ๑๗ ส.ก. ร.ศ. ๑๑๒ - ๒๑ ก.พ. ร.ศ. ๑๑๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๓๔/๓ สำเนาโทรเลขพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ
กรมหลวงเทวะวงศ์ ๕ ก.ย. - ๑๕ มี.ก. ร.ศ. ๑๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๕๕/๑ จักราชภาสในมณฑลลาวพวน
๑๔ ส.ก. ร.ศ. ๑๐๔ - ๔ ก.พ. ร.ศ. ๑๐๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ฝ.๕๕/๓ ราชการในเมืองลาวพวน
๓๑ ส.ก. ร.ศ. ๑๐๕ - ๒๐ ต.ค. ร.ศ. ๑๑๐

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๕๕/๔ จักราขการมณฑลลาวพวน

๓๐ ก.ย. ร.ศ. ๑๐๕ - ๕ ก.พ. ร.ศ. ๑๐๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๕๕/๖ หนังสือราชการหัวเมืองลาวพวน

เรื่องบางเบี่ยน ๓ มี.ค. ร.ศ. ๑๐๕ - ๒๑ มิ.ค. ร.ศ. ๑๑๐

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๕๕/๗ จักราขการในเมืองลาวพวน ร.ศ. ๑๑๐

๑๓ มิ.ค. ร.ศ. ๑๑๐ - ๕ ก.พ. ร.ศ. ๑๑๑

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๒๖ หนังสือมหาดไทยบอกเมืองนคร

จำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวกาว ๑๖ มิ.ย. ร.ศ. ๑๐๔ - ๒๑ เม.ย. ร.ศ. ๑๐๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๒๗ หนังสือมหาดไทยบอกเมืองนคร

จำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวกาว ๑๕ พ.ค. - ๑๖ ก.ย. ร.ศ. ๑๐๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๒๘ หนังสือมหาดไทยบอกเมืองนคร

จำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวกาว ๑๓ ส.ค. - ๒๗ พ.ค. ร.ศ. ๑๑๐

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๓๐ หนังสือมหาดไทยบอกเมืองนคร

จำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวกาว ๖ มี.ค. ร.ศ. ๑๐๕ - ๒๒ เม.ย. ร.ศ. ๑๑๐

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๓๒ กรมหลวงพิชิตเป็นข้าหลวง

หัวเมืองลาวกาว ๑๑ ก.ค. ร.ศ. ๑๑๐ - ๒๒ พ.ย. ร.ศ. ๑๑๑

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๓๔ หนังสือมหาดไทยบอกเมืองนคร

จำปาศักดิ์ราชการหัวเมืองลาวกาว ๒๔ ก.ก. - ๔ มิ.ค. ร.ศ. ๑๑๑

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๓๕ เรื่องไวกงซูลรังเศสเมือง

หลวงพระบาง ๒๕ พ.ย. ร.ศ. ๑๐๔ - ๒๐ ก.ย. ร.ศ. ๑๐๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๓๕ หนังสือกระทรวงต่างประเทศ

เรื่องราชการเมืองหลวงพระบาง เรื่องตั้งไวกงซูลและเรื่องสัญญาหนังสือปี ๑๒๔๗

๒๕ พ.ย. ร.ศ. ๑๐๔ - ๑๕ มิ.ย. ร.ศ. ๑๐๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๔๒ เรื่องราชการในเมืองหลวง

พระบาง ๑๖ ส.ค. - ๒๑ ก.พ. ร.ศ. ๑๐๔

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๒.๑/๔๗ หนังสือราชการปีร.ศ. ๑๐๕

กระทรวงมหาดไทย ราชการฝ่ายเมืองหลวงพระบาง

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๖๔/๑ พระบรมราชาธิราชพราหมณ์
หน้าประจักษ์ เจ้าหน่อกษัตริย์ราชวงศ์ ก.ย. ร.ศ. ๑๐๔ (ปีระกา ๑๒๔๙)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล.๓/๓ พระบรมราชาธิราช ร.ศ. ๑๐๙
คำสั่งแม่ทัพหลวง ในการเรื่องเขตรแดน

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล.๓/๓๒ พระบรมราชาธิราช (ไปรเวท)
พระราชทานข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระบาง

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ รล.๕๕/๖ สำเนาพระราชโอรสเจริณทาง
พระราชไมตรีมายังสมเด็จพระเจ้าบรมราชาธิราชแห่งลาวเวียงจันทน์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ สมุดพิเศษ เล่ม ๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๔ สมุดพิเศษ เล่ม ๑๒

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ ๕ สมุดพิเศษ เล่ม ๒๕

บรรณสาร, กอง กระทรวงการต่างประเทศ แฟ้มที่ ๒.๖ แผนกสนธิสัญญา
เรื่องสัญญาสยาม - ฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๓๒ อันติบ ๑

บรรณสาร, กอง กระทรวงการต่างประเทศ แฟ้มที่ ๒.๓๐ แผนกสนธิสัญญา
เรื่องการพิพาทกับฝรั่งเศส พ.ศ. ๒๔๓๔ - ๒๔๓๕ เลขที่ ๑ - ๑๒

บรรณสาร, กอง กระทรวงการต่างประเทศ แฟ้มที่ ๒.๓๑ หมวดสนธิสัญญา
หมุ่การพิพาทกับฝรั่งเศส ศักราช ๒๔๓๖ ส่วนวนเรื่อง เลขที่ ๒

บรรณสาร, กอง กระทรวงการต่างประเทศ แฟ้มที่ ๒.๓๒ หมวดสนธิสัญญา
หมุ่การพิพาทกับฝรั่งเศส ศักราช ๒๔๓๖ ส่วนวนเรื่อง เลขที่ ๑ - ๓

ข. เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ทรงมีพระราชทาน
แด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่าง
พระองค์ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ โรงพิมพ์โสภณ
พิพรรฒธนากร

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ใน
เวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ ๒ ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ตีพิมพ์ในกรุงเทพฯ
พระเมรุ พระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร ณ วัดเทพศิริน
ทราวาส พ.ศ. ๒๔๕๑

ณรงค์วิจิตร, พระ จดหมายเหตุ ร.ศ. ๑๑๒ พิมพ์ในงานพระราชเพลิงศพ เสวกตรี พระอภิรักษ์
อัมพรสถาน (ถึก เสมรสุนทร) พ.ศ. ๒๔๔๓ ๕๐ หน้า

ในบอกเรื่องทัพอ้อ โรงพิมพ์กรมแผนที่ ๒๔๙๕ ๖๕ หน้า

ราชกิจจานุเบกษา ๓ : ๓๓๙ - ๓๔๐ ปีชวศ อัฐศก ศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๕)

ราชกิจจานุเบกษา ๖ : ๖๔ วันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๐๘

ราชกิจจานุเบกษา ๔ : ๔๐ วันที่ ๒๖ เมษายน ร.ศ. ๑๑๐

ราชกิจจานุเบกษา ๔ : ๒๕๑ วันที่ ๑๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๐

ราชกิจจานุเบกษา ๔ : ๒๕๓ วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๐

ราชกิจจานุเบกษา ๕ : ๑๙ วันที่ ๙ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑

" รายงานกระทรวงต่างประเทศว่าด้วย เรื่องสัญญาอังกฤษกับฝรั่งเศส ทำที่กรุงลอนดอน
วันที่ ๑๕ มกราคม ร.ศ. ๑๑๔ " สารานุกรม ฉบับที่ระลึก ๑๐ ก.พ. ๒๕๐๓ หน้า ๓๕

รัตนัญญิ (เปล่ง), หลวง กฎหมายรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๕

ศิลปากร, กรม (รวบรวม) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จยุโรป
พ.ศ. ๒๔๓๔ โรงพิมพ์พระจันทร์ พ.ศ. ๒๕๐๐

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร) " พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน " ประชุม

พงศาวดารภาคที่ ๔ เล่ม ๓ องค์การคำของครูสภา ๒๕๐๖

องค์การคำของครูสภา ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๔ เล่ม ๑๔ ๒๕๐๗

องค์การคำของครูสภา ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๓ (ต่อ) - ๗๕ เล่ม ๔๖ ๒๕๐๖

๒. ประเภทเอกสารชั้นรอง

กาลลัซซ์, เอเดียน (ลันด์ ท.โกมลบุตร แปล) ราชอาณาจักรสยามในงานแสดงศิลปหัตถกรรม
ณ ชิงปี เคอ มาร์ส พ.ศ. ๒๔๒๑ และ ณ พระราชวังแวร์ซายส์ พ.ศ. ๒๔๒๔ กับ

พระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์ กรมศิลปากรพิมพ์ ๒๕๑๔ ๑๑๓ หน้า

ขจร สุขพานิช " เมืองหลังจิกฤตีกาล ร.ศ. ๑๑๒ " การค้นคว้าประวัติศาสตร์ไทย บางตอน

ตอน ๒ หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมวิสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ๒๕๐๖

โฆนกกรรช, กรม ประเทศไทยเรื่องการเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส โรงพิมพ์พานิชย์กุล ๒๔๔๓ ๖๕ หน้า

จักรปาณิศร์สีลวิสุทธิ, หลวง เรื่องเจ้าพระยามหิธร โรงพิมพ์ศิริสาร ๒๔๔๔

ชวาล ขวณิชย์ " แม่น้ำคำในประวัติศาสตร์ไทย " สารานุกรมย์ ฉบับที่ระลึก ปีที่ ๑๕

๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๔

แซน ปัจจุสานนท์, พล.ร.ต. สวัสดิ์ จันทน์ บ.อ. กรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และ การรวม
ที่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา สมัย ร.ศ. ๑๑๒ กรมยุทธศึกษาทหารเรือ

ศิริเวก ชัยนาม การทูต เล่ม ๑ สำนักพิมพ์บรรณาคาร ๒๕๐๒ ๔๒๓ หน้า

เตมีย์ สิงห์บุรี ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ๒ เล่ม คลังวิทยา ๒๔๔๔ ๖๑๔ และ ๔๖๓ หน้า

แถมสุข บุณนันท " การเจรจาทางการทูตระหว่างไทยกับอังกฤษ พ.ศ. ๑๙๐๐ - ๑๙๐๕ " ชุมนุม

บทความทางวิชาการ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๒๕๑๔

ทรงศรี อัจจุรณ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ ๒๕๐๖

ทิพโกษา, พระยา " ตำนานกระทรวงการต่างประเทศ " สารานุกรมย์ ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ระลึก

๑๐ ก.พ. ๒๕๐๔ และปีที่ ๑๗ ๑๐ ก.พ. ๒๕๑๐

นเรศนิยธากิจ(แว), หลวง นิราศค้างเกีย โรงพิมพ์สามมิตร ๒๕๑๑ ๔๔ หน้า

นิธิ เอียวศรีวงศ์ การปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. ๒๔๓๑ วิทยานิพนธ์ วิทยาลัยเกษตรกรรมมหาวิทยาลัย

บุรุษรัตนราชพัลลภ, พระยา " เรื่องที่ ๑ เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ " เรื่องปิ่นดะในรัชกาลที่ ๕

พิมพ์ในงานฉลองอายุครบ ๘๐ ปีบริบูรณ์ ๒๔๕๓

< ไพฑูรย์ นิกุล การปฏิรูปการปกครองมณฑลอันสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรพลธิ์ประสงค์
ทรงเป็นข้าหลวงใหญ่ (พ.ศ. ๒๔๓๒ - ๒๔๕๓) ปริณยานิพนธ์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา
ประสานมิตร

พรุเนตย์ หลุยส์ คาร์คิช ดู, "ฝรั่งเศส - สยาม ร.ศ. ๑๑๒ รายงานการเดินทางของเรือโคเมต"

อิช บุษยานนท์ แปล ไทยเชชม ปีที่ ๔ เล่ม ๒ ๑ธ.ย. ๒๔๙๕ หน้า ๒๔๕ - ๒๓๐

เล่ม ๓ ๑๔ ก.ค. ๒๔๙๕ หน้า ๓๙๑ - ๔๐๘ เล่ม ๔ ๑๕ ก.ย. ๒๔๙๕ หน้า ๕๐๓ -

๕๓๐ เล่ม ๕ ๑๕ ก.ย. ๒๔๙๕ หน้า ๖๔๘ - ๗๓๕

< มหาไไทย, กระทรวง พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย

เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๓ โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น ๒๕๑๓ ๔๕๖ หน้า

มหาอำมาตยาธิบดี, (เส็ง วิริยศิริ) พระยา กำเนิดกรมแผนที่ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาอำมาตยาธิบดี พระยามหาอำมาตยาธิบดี ๙ พ.ค. ๒๔๙๕ ๓๕ หน้า

ยุวสวรรค์, คณะ สยาม ร.ศ. ๑๑๒ โรงพิมพ์อักษรโสภณ ๒๔๙๕ ๑๓๗ หน้า

วิรัช, เพรต คับเบิลยู การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า และหนังสือสัญญาทางพระราช

ไมตรีกับนานาประเทศ ฉบับแปล พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมสหาย ศรีวิชัย

วิจิตรวาทการ, พลตรีหลวง "การเสียดินแดนไทยให้แก่ฝรั่งเศส" วิจิตรวาทการอนุสรณ์เล่ม ๑

๒๕๐๕

วิจิตรวาทการ, พลตรีหลวง ประชุมพงศาวดารฉบับความสำคัญ เล่ม ๓,๔ สำนักพิมพ์เพลินจิตต์

๒๕๐๕

ศิลปากร, กรม เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุฉลกิจ (คุสคาฟ โรลิน ยัคมินส์) ๒๕๑๕ ๕๔ หน้า

สนธิสัญญาและกฎหมาย, กรม กระทรวงการต่างประเทศ สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่าง

ประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ พ.ศ. ๒๔๑๓ - ๒๔๖๒

เล่ม ๒

< สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม ๑,๒,๓และ ๔ องค์การ

าศของคุรุสภา ๒๕๐๖

- สาครศุขเชตต์, หลวง จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๗
แพร่พิทยา ๒๕๑๕ ๘๘ หน้า
- อาชีววิทยาลัย, คำอธิบายสิ่งพิเศษ ๒๔๘๓ ๓๐๐ หน้า
- ✓ อัคร บุษยานนท์ สังเขปเอกสารประวัติศาสตร์ ร.ศ. ๑๑๒ ๒๔๔ ราชนาวิกสภา
- อัคร บุษยานนท์ "การปิดอ่าวสยามใน ร.ศ. ๑๑๒" ไทยเชม ปีที่ ๔ เล่ม ๑๐ ๑๕ ก.พ. ๒๔๙๔
หน้า ๑๑๘๓ - ๑๑๘๖
- อัคร บุษยานนท์ "ปัญหาเรื่องการปิดอ่าวสยามใน ร.ศ. ๑๑๒ ในกฎหมายระหว่างประเทศ" ไทยเชม
ปีที่ ๔ เล่ม ๑๑ ๑๕ มี.ค. ๒๔๙๔ หน้า ๑๓๐๔ - ๑๓๐๗
- อุนมานราชชน, พระยา พื้นความหลัง สำนักพิมพ์คึกคักสยาม ๒๕๑๐ หน้า ๑๐๕ - ๑๐๗
- Cady, John F., The Roots of French Imperialism in Eastern Asia, Cornell
University Press, New York, 1954, 322 pp.
- Cady, John F., Southeast Asia : Its Historical Development,
McGraw-Hill Book Company, 1964, 657 pp.
- Campbell, J.G.D., Siam in the Twentieth Century, London, 1902.
- Chandran Jeshurun, "The Anglo-French Declaration of January 1896 and
the Independence of Siam" Journal of the Siam Society, July 1970
Vol. 28, Part 2, pp. 105-126.
- Curzon, George N., "The Siamese Boundary Question" The Nineteenth
Century, No. 197, July 1893, pp. 34-35.
- D'Orleans, Henri, Around Tonkin and Siam, Translated by C.B. Pitman
London: Chapman & Hall, L.D. 1894, 426 pp.
- Hall, D.G.E., A History of South-East Asia, St. Martin's Press Inc.,
New York, 1955, 807 pp.
- Langer, William L., The Diplomacy of Imperialism 1890-1902, Alfred A.
Knopf, New York 1956, 797 pp.

MacCarthy, James, Surveying and Exploring in Siam, John Murray Albemarle Street, 1900, 215 pp.

Norman, Henry, The peoples and politics of the Far East, T. Fisher Unwin, London, 1907, 608 pp.

Smyth, H. Warington, Five Years in Siam from 1891-1896, John Murray, London, 2 Vols, 1898, 330 pp, 337 pp.

Taylor, A.J.P., The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918. Oxford At the Clarendon Press 1954, 638 pp.

Tate, D.J.M., The Making of Modern South-East Asia, Oxford University Press, 1971, 582 pp.

Thompson Virginia, Thailand : The New Siam, Paragon Book Reprint Corporation, New York, 1967, 865 pp.

ภาคผนวก ก

(คำแปล)

กรมทหารเรือ

กรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

รายงานการต่อสู้กับเรือรบฝรั่งเศส " แองคองสตังต์ " และ " โคเมต " ที่ปากน้ำเจ้าพระยา เมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

วันพฤหัสบดีที่ ๑๓ กรกฎาคม เวลาเช้า ๐๘.๐๐ น. กระทบมือได้ออกไปยังนอกสันดอนซึ่ง ร.ล.มกุฎราชกุมารจอดทอดสมอการมาถึงของอาร์ชดยุกออสเตเรียน โดยที่ตามรายงานครั้งสุดท้ายที่ได้รับมานั้นยังไม่ถึง และเรือรบฝรั่งเศส ๒ ลำ ก็คาดว่าจะมาถึงเช่นเดียวกัน กระทบมือจึงสั่งให้ ร.ล.มกุฎราชกุมารกลับเข้ามาเสียข้างในสันดอนโดยเร็วที่สุดเท่าที่น้ำจะอำนวยให้ทำเช่นนั้นได้ในเวลาบ่ายและเข้าประจำอยู่ในแนวป้องกันของฝ่ายเรา

ดังนั้นกระทบมือจึงได้กลับเข้ามาอยู่ข้างในสันดอนอีกครั้งหนึ่ง ถึงแม้ว่ากระทบมือจะได้รับรายงานว่าเรือฝรั่งเศสจะคงจอดอยู่นอกสันดอนก็ตาม กระทบมือก็คงได้เตรียมการไว้ทุกอย่างซึ่งฝ่ายเราจะสามารถทำให้เข้าศึกหยุดได้ หากเขาพยายามที่จะผ่าช่องทางปากแม่น้ำเข้ามา

เรือโป๊ะจายอีกลำหนึ่งได้ถูกทำให้จมลง ซึ่งเป็นเรือลำเดียวที่ยังเหลืออยู่ และได้จัดการบรรจุกินโคนาไมท์ลงในทุ่นระเบิดใต้น้ำมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ซึ่งทุ่นระเบิดเหล่านี้ได้มาถึงเมื่อคืนวันก่อน และเรา..... จม

เวลา ๑๓.๐๐ ร.ล.มกุฎราชกุมารได้เข้ามาข้างใน และกระทบมือได้ให้จอดทอดสมอรวมทั้ง ร.ล.บุรชาสวัสดิศักดิ์ด้วย ให้อยู่คนละข้างของช่องใหญ่ระหว่างเครื่องชั่งซึ่งฝ่ายเราได้จัดทำขึ้น ร.ล.หาญหักศิครุได้จอดทอดสมอ ห่างออกไปทางตะวันออก และเรือรบญเบนท์รุตริจอดอยู่ใกล้แหลมฟ้าผ่า เรือลงทุลกระทบมือจอดทอดสมอถัดขึ้นไปอีกเล็กน้อย

เรือทุกลำและป้อมพระจุลจอมเกล้าได้รับคำสั่งให้เตรียมการให้พร้อมเพื่อการต่อสู้แต่ไม่ให้ทำอะไรทำการยิงก่อนที่ป้อมจะได้ยิงกระสุนไปแล้วเป็นนัดที่ ๔

เมื่อ ร.ล.มกุฎราชกุมารได้เข้ามาข้างใน นาวาโทลูคัสแบร์ก ได้รายงานว่าเรือรบ ๒ ลำ กำลังเข้ามาใกล้สันดอน เรื่องทั้งสองสันติกว่าลำหนึ่ง เป็นเรืออังกฤษชื่อ "ลินเนต" และอีกลำหนึ่ง เป็นเรือปืนเยอรมันชื่อ "โวลท์" ทั้งนี้โดยเขามีเหตุผลอยู่ว่าสัญญาณจากเรือ "อรรถราชวรเดช" ซึ่งแสดงว่าเรือรบฝรั่งเศสเข้ามานั้น ได้ชักขึ้นเพียงชั่วขณะเท่านั้นแล้วก็เอาลงเสีย เวลานั้นเป็นเวลาประมาณ ๑๒.๓๐ เราอาจแลเห็นเรือหลายลำอยู่หน้าสันดอน แต่พายุฝนอย่างหนักพร้อมด้วย มีฝนตกลงมา ได้ปกคลุมมิให้เห็นทุกสิ่งทุกอย่างเสีย เมื่อฝนหยุดนั้นประมาณเวลา ๑๔.๑๕ เราได้เห็นเรือรบ ๒ ลำ มีเรือ "บี.บี.เอส.ซี" เล่นนำหน้าเข้ามาในสันดอนแล้ว และผ่านประภาคาร แต่เมื่อเรือทั้งสองนี้ไม่ชักธงชาติหรือไม่ก็เป็นธงเล็กเกินไป เราจึงไม่สามารถที่จะทราบได้แน่ว่าเรืออะไร

ในทันใดกระหม่อมได้สั่งให้แตรเดี่ยวเป่าสัญญาณประจำสถานีรบ.....และได้ออกไปยัง ป้อมพระจุลจอมเกล้า กระหม่อมได้พยายามอีกครั้งหนึ่งที่จะทราบเรื่องจริงของเรือ แต่ไม่เป็นผลประการใด และเมื่อเวลา ๑๔.๔๕ ได้ยิงนัดคืนเปล่า (ไม่มีกระสุน) ไป ๒ นัด เพื่อเตือนเรือเหล่านั้น และเพราะเหตุที่เรือเหล่านั้นไม่เอาใจใส่แก่เสียงปืน จึงได้ยิงด้วยกระสุนนัดหนึ่งให้ข้ามหัวเรือลำหน้าไป และต่อมาอีกนัดที่ ๔ ให้กระสุนข้ามหัวเรือเช่นกัน แล้วดูเหมือนว่าเรือลำหน้าได้หยุด และกำลังจะหันกลับออกไป แต่ต่อมาไม่ช้าก็ได้กลับหล่นมาตามเข็มนาฬิกา ได้ชักธงชาติฝรั่งเศสขึ้นทั้ง ๓ เสา และที่เสากาแฟด้วย และได้ทำการยิงมายังป้อม แต่ขณะนี้เรือลำหนึ่งซึ่งเป็นที่แน่ชัดว่าเป็นเรือแองกอสตังส์ ได้ผ่านหน้าเข้ามาแล้ว และกำลังแล่นตรงมายังเรือทุ่นไฟ ทางป้อมนั้นนัดนี้ได้เริ่มทำการยิงด้วยปืนทุกกระบอก ร.ล.มูราชาสิตสวัชชี และ ร.ล.มกุฎราชกุมาร ก็ได้เริ่มยิง เช่นเดียวกัน เรือฝรั่งเศสทั้งสองลำได้ยิงมาอย่างรุนแรงชั่วระยะเวลาหนึ่ง แต่กระสุนของเขา... ..เมื่อเรือแองกอสตังส์ได้ผ่านเรือทุ่นไฟ ทุ่นระเบิดลูกหนึ่งได้บังคับให้ระเบิดขึ้นโดยร้อยเอกเวสเทินโฮลซ์ และระเบิดห่างประมาณ ๓๐ หรือ ๔๐ หลาจากเรือ และกระหม่อมเชื่อว่าไม่ได้ทำอันตรายแก่เรือประการใด

เรือแองกอสตังส์มีเรือโคเมตแล่นตามมาในระยะใกล้ และแล่นผ่านเข้ามาในเครื่องกักขวางที่ได้วางไว้ กล่าวกันว่าได้มีนายเรือ บี.บี.ซี และนายทหารประจำเรือดูตง นายหนึ่งเป็นผู้ทำการนำร่องให้ เรือทั้งสองแล่นด้วยความเร็วเต็มที่ และถูกยิงจากเรือฝ่ายเรานานเท่าที่จะเห็นลำเรือได้ หรือนานเท่าที่ปืนต่าง ๆ จะสามารถทำการยิงได้ ปืนทุกกระบอกของ ร.ล.มูราชาสิตสวัชชีหมดความ

สามรถ เป็นอาร์มสกรอนขนาด ๗๐ ปอนด์ บรรจุทางปากกระบอก เมื่อได้ทำการยิงนัดที่ ๕ ออกไปแล้ว ทำให้หมอกยึกเหวี่ยงและหมอกของคาค่ำบางตัวหัก และเป็นทองเหลือง ๔ กระบอกทุกกระบอกเหวี่ยงในลักษณะต่าง ๆ กัน ใน ร.ล.มณูราชกุมารมีปืนหลายกระบอกหมดความสามารถเช่นกัน สรุปลแล้วเรือต่าง ๆ ก็หมดโอกาสอย่างแน่แท้ที่จะทำอันตรายแก่ข้าศึกด้วยปืนอย่างเท่าที่บรรจุทางปากกระบอก ยิงได้ช้า ในการต่อสู้กับปืนยิงเร็วที่มีคุณสมบัติของเรือฝรั่งเศส เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว เรือของฝ่ายเราจึงต้องถูกยิงเป็นพิเศษด้วยปืนลูกโม่แบบสหราชอาณาจักรจากหอรบนเส้าเรือฝรั่งเศส ซึ่งทำการยิงได้ผลดี การที่ทหารจำนวนเล็กน้อยของฝ่ายเราได้ถึงแก่ความตายก็เพราะว่าเรือของเราทางเพดานกำบังการเล็งยิงจากหอรบนเส้าเรือฝรั่งเศสไว้ ทั้ง ร.ล.มูราชิตสวัสดี และ ร.ล.มณูราชกุมาร ได้ถูกยิงด้วยกระสุนปืนทั้งใหญ่และเล็กมากกว่า ๒๐๐ นัด และสำหรับ ร.ล.มณูราชกุมารลำเดียว มีทหารตาย ๓ คน บาดเจ็บ ๑๕ คน ร.ล.มูราชิตสวัสดี ไม่มีทหารตายแต่ต้องบาดเจ็บ ๖ คน ฝัะหม่อมเห็นพ้องด้วยกับที่ว่า การเสียหายที่ไปเกิดขึ้นมากมายนั้นก็ด้วย เรือเอกกรีตมาสได้สั่งให้ทหารทั้งหมดหลบลงไปอยู่ใต้คาค่ำ เมื่อเขาได้เห็นว่เรือแองคองสตังส์กำลังพยายามที่จะแล่นเข้าชนเรือของเขา และเขาก็ไม่สามารถที่จะทำอันตรายแก่เรือนั้นได้แต่อย่างใดเป็นการชักแจงแล้ว เพราะว่าปืนทุกกระบอกหมดความสามารถเนื่องจากได้ทำการยิงไปแล้วนั่นเอง

ถ้าเรือของฝ่ายเราได้ติดทั้งปืนยิงเร็ว ซึ่งราชนาวีต้องการเป็นอย่างยิ่ง และได้ทำการขอร้องไปเป็นเวลากว่า ๓ เดือนมาแล้ว แต่ไม่เถยได้ เราก็จ่าเล่าเรื่องราวแตกต่างไปกว่านี้ได้

ร.ล.หายตักกิดูสามารถทำการยิงเรือจีนขนาดใหญ่ได้เพียง ๒ นัดเท่านั้น นัดหนึ่งเข้าใจว่าได้ถูกเรือกลไฟ ยี.บี.แฮย์. ที่ตอนหัวเรือ แต่ทั้งนี้จะทราบหลักฐานได้ก็ต่อเมื่อได้ถูกเรือ ยี.บี.แฮย์. ชนเท่านั้น

ร.ล.บูลกระหม่อมและ ร.ล.นฤเบนท์รุตรีได้ทำการยิงปืนทองเหลืองขนาดย่อม ซึ่งไม่มีคุณค่าในการต่อสู้ไปยังเรือฝรั่งเศสด้วยเหมือนกัน แม้รอยกระสุนเล็ก ๆ เหล่านั้นจะนับว่าถูกข้างเรือของฝรั่งเศสหรือไม่ก็ตามก็ต้องให้ความชมเชยเรือทั้งสองนี้ไว้ด้วย

เมื่อเรือฝรั่งเศสได้ผ่านป้อมผีเสื้อสมุทรนั้นเป็นเวลาทำมือนอกจมองไม่เห็นอะไรใดนัก เพราะฉะนั้นการยิงจากป้อมนี้จึงได้รับรายงานว่าได้ผลเพียงเล็กน้อย

เครื่องกีดขวางที่ปากแม่น้ำ ซึ่งฝ่ายเราเชื่อว่าจะให้ประโยชน์ได้มากในเวลาจำเป็น ก็ยังจะ

ทำไมสำเร็จเรียบร้อย เนื่องจากไม่มีเรือเพียงพอแก่การที่จะเอามาจม และช่องทางเดินเรือก็ยังเปิดอยู่ถึง ๔ ช่อง

ในร่อนน้ำนั้น ฝ่ายเราได้ทำการวางทุ่นระเบิดที่เราถืออยู่และในจำนวนทุ่นระเบิดที่วางไว้ที่ลูกหนึ่งเท่านั้นได้ถูกบังคับให้ระเบิดขึ้น ส่วนลูกอื่น ๆ อยู่ห่างเกินไปในการที่จะทำอันตรายแก่เรือฝรั่งเศส หากจะบังคับให้ระเบิดขึ้น กินไคนาใหม่ก็เพิ่งมาถึงจากสิงคโปร์เมื่อคืนวันก่อน และถึงแม้ว่าฝ่ายเราจะได้รับแรงทำการบรรจุทุ่นระเบิดเหล่านั้น ฝ่ายเราก็ไม่มีเวลาที่จะไปทำการวางได้

เมื่อเป็นม้อมพระจุลจอมเกล้าไม่สามารถจะทำการยิงไปยังเรือฝรั่งเศสได้อีกแล้วเนื่องจากความมืด...การบังคับบัญชาได้แก่ร้อยเอก.... และกระหม่อมได้ขึ้นไปบนเรือ.... เพื่อทราบว่าการฝ่ายเราจะมีความสามารถติดตามเรือฝรั่งเศสขึ้นไปได้สักเพียงไหน..... และถึงแม้ว่า ร.ล. มุทธาสิตสวัสดิ์....ไม่.....ในห้องเครื่องจักรและ ร.ล. มกุฎราชกุมารก็มีสภาพดีพอที่จะติดตามต่อไปได้ ถึงแม้ว่ากว่านสมจะได้ถูกกระสุนนัดหนึ่งทำให้เสียหาย เรือจึงจะเบสสมขึ้นไม่ได้ ถ้าจะเอาสมขึ้นด้วยรอกก็จะเสียเวลานาน กระหม่อมจึงได้สั่งให้ปลัดข้อต่อโซ่สมและ ร.ล. มกุฎราชกุมาร กับ ร.ล. มุทธาสิตสวัสดิ์ก็ได้รับคำสั่งให้แล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำให้รออยู่ที่บริเวณสถานีโทรเลขที่สมุทรปราการเพื่อรับคำสั่งต่อไป

แล้วกระหม่อมก็ได้ขึ้นไปยังป้อมฉีเสื้อสมุทรซึ่งกระหม่อมได้สั่งให้ร้อยเอกเกิดสัเชหรืออาคารบ้านเรือนซึ่งอยู่ด้านหลังของป้อมเสีย อันสิ่งเหล่านี้จะกีดขวางทางยิงของป้อมขึ้นไปทางเหนือแม่น้ำ หากมีการถูกเข้าตีจากทางค่านี้นี้ กระหม่อมได้พบกระสุนหลายนัดและลูกปรายเป็นอันมากได้ตกถูกป้อมฉีเสื้อสมุทร กระสุนระเบิดดินเมลิไนต์นัดหนึ่งได้ระเบิดที่ริมเขื่อนทำให้ดินระเบิดกระเด็นขึ้นไปบนป้อม แต่เป็นการง่ายที่จะทำให้คิดงัดได้

ภายหลังที่ได้ได้คำแนะนำอันจำเป็นทุกอย่างแก่ร้อยเอกเกิดสัเช ถึงการป้องกันป้อมในกรณีที่จะถูกเข้าตีแล้ว กระหม่อมก็ได้ขึ้นไปยังสถานีโทรเลขเพื่อสอบสวนดูว่า เรือรบฝรั่งเศสนั้นเป็นอย่างไรบ้าง กระหม่อมได้รับคำบอกเล่าว่าเรือรบฝรั่งเศสนั้นเพิ่งจอดทอดสมอยู่ที่บริเวณสุลต่าน แล้วกระหม่อมจึงได้กลับมาถึง ร.ล. มกุฎราชกุมารและ ร.ล. มุทธาสิตสวัสดิ์ และสั่งให้เรือทั้ง ๒ ลำออกเดินทางเข้าสู่กรุงเทพ ฯ ด้วยกัน ด้วยความเร็วเต็มที่และกับไฟแสงสว่างของเรือตลอดลำ และเมื่อถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว ฅำบลที่ซึ่งเรือฝรั่งเศสจอดอยู่ให้เข้าชนด้วยกำลังแรง กระหม่อมเองจะเกินทาง

ไปกรุงเทพ ฯ ด้วยรถไฟซึ่งตัวรถจักรมีกำลังไอน้ำอยู่แล้ว เพื่อนำ ร.พ.ท.มหาจักรีลงมาทำการชน เรือฝรั่งเศสเช่นเดียวกัน การทำเช่นนี้ยังมีเวลาพอ โดยที่กระหม่อมคาดว่า จะต้องใช้เวลาอย่างน้อยประมาณ ๒ ชั่วโมงครึ่งกว่าเรือฝ่ายเราจะถึงกรุงเทพ ฯ และการเดินทางลัดด้วยรถไฟเสียเวลาเพียง ๓๐ นาทีเท่านั้น กระหม่อมเชื่อมั่นว่า ร.พ.ท.มหาจักรีจะมีกำลังไอน้ำพอ แลคิดว่าการเข้าทำการชนเรือฝรั่งเศสในเวลากลางคืนเดือนมืดคง เช่นที่เป็นอยู่ในคืนวันนั้น ฝ่ายเราอาจมีโชคในการทำลายเรือฝรั่งเศสได้ ความมืดจะทำให้การใช้ปืนของเรือฝรั่งเศสไม่ค่อยดี เมื่อมาถึงกรุงเทพ ฯ กระหม่อมได้ทราบว่าแผนการนี้ไม่ได้รับความเห็นชอบจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กระหม่อมจึงได้ลงเรือกลไฟเล็กลงไปตามลำแม่น้ำในทันที และพบเรือของฝ่ายเรากำลังขึ้นมาที่ตำบลบางคอแหลม กระหม่อมได้สั่งให้เรือจอดทอดสมอ ณ ที่นั้น และรอส่งคำสั่งต่อไป แต่ให้ออกเรือได้ในทันทีที่ได้ยิงเสียงปืนดังขึ้นทางตอนเหนือของแม่น้ำ

การตีฝ่าเข้ามาในแม่น้ำของ เรือฝรั่งเศสนั้น เป็นไปด้วยความถูกต้องและกะลวักอย่างกล้าหาญ ทั้งสามารถเลือกเวลาได้เหมาะ ด้วยการใช้ประโยชน์จากทวนหัวเรือและความมืดเรือเหล่านั้นก็สามารถทำให้อำนาจของปืนลดน้อยลงไปได้ถึงที่สุด และด้วยการที่แม่น้ำ ฝั่งรู้จักทางเดินเรือในแม่น้ำเป็นอย่างดี เรือเหล่านั้นจึงสามารถเล่นผ่านเครื่องกีดขวางเข้าไปได้

หมายเหตุ ข้อความที่ขาดเป็นตอน ๆ นั้น โดยที่ต้นฉบับลบเลือนไม่สามารถอ่านข้อความได้ รายงานนี้ไม่มีผู้รายงาน เข้าใจว่าเป็นรายงานของ พลเรือจัตวา พระยาชลยุทธโยธิน ถึง พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ ผู้บัญชาการทหารเรือ

ความเสียหายของทั้งสองฝ่ายภายหลังการรบ

ฝ่ายไทย

เรือมฤดาราชกุมาร ถูกกระสุนปืนใหญ่และปืนเล็กเป็นจำนวนมาก ทหารตาย ๓ คน บาดเจ็บ ๑๕ คน

เรือมูรธาวิไลศักดิ์ ถูกกระสุนปืนใหญ่และปืนเล็กเป็นจำนวนมากมีทหารบาดเจ็บ ๒ คน

เรือหาญหักศัตรู ถูกยิงที่ท้ายเรือ ทหารตาย ๑ คน บาดเจ็บ ๒ คน

เรือมฤเบนทรบุตรี ไม่ปรากฏว่าถูกยิงที่ใดบ้าง ทหารตาย ๒ คน บาดเจ็บ ๒ คน

เรือพลกระหม่อม ถูกกระสุนปืนใหญ่ ๑ นัด ทหารตาย ๒ คน บาดเจ็บ ๕ คน

ป้อมพระจุลจอมเกล้า ไม่ได้รับความเสียหายเลย

ป้อมผีเสื้อสมุทร บริเวณหลุมปืนถูกยิง แต่ไม่เสียหายมาก

รวมทหารไทยตาย ๔ คน บาดเจ็บ ๔๑ คน

ฝ่ายฝรั่งเศส

เรือเซย์ ถูกยิง ๒ นัด จึงแล่นไปเกยตื้น ไม่ปรากฏว่ามีผู้เสียชีวิต

เรือแองคองสตันท์ ตัวเรือและส่วนบนของเรือ มีรอยกระสุนปืนเล็กหลายแห่ง และมีรอยกระสุน

ปืนใหญ่ ๒ นัด ทหารตาย ๑ คน บาดเจ็บ ๒ คน

เรือคอคเมค ตัวเรือและส่วนบนของเรือถูกกระสุนปืนเล็กและกระสุนปืนใหญ่ เรือเล็กเสียหาย

๒ ลำ ทหารตาย ๒ คน บาดเจ็บ ๑ คน

รวมทหารฝรั่งเศสตาย ๓ คน บาดเจ็บ ๓ คน^๒

^๑ แชน บัจจุสานนท์ และสวัสดิ์ จันทน์ อ.ก. หน้า ๒๓๓ - ๒๓๔ อ้างจากหนังสือราชการ
ที่แสดงบัญชีพิจารณาเห็นว่าความชอบให้แก่ผู้ปฏิบัติหน้าที่ในการรบครั้งนี้
^๒ หลุยส์ การ์วีซ ดู ฟรุเนต์ อ.ก. หน้า ๕๑๕ - ๕๑๖

38

เพื่อนพี่ใจสมัคร

॥ वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

1214

๖๖๖๖๖

การรบกวนจากน้ำจืดและน้ำเค็ม

๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

[illegible]

๑๕๖๔-๓ นร พร แสง นพนิรันดร์	นอ - ประจักษ์ ปิ่นนุช

ကလေးတစ်ယောက်

การปกครอง

มหาวิทยาลัย

ИЗДАТЕЛЬСТВО

เรื่อง กุหลาบ

152714

ကျွန်းပျံ

1

ឯម្នាក់ៗគ្នាប្រាប់គ្នា

ព្រះបាទសីហនុ

ខេត្តកំពង់ត្រា

572-2 N510

33 72 11124
00

မှူးရဲ: ၂၈ (၈)

เวลา ๑๖.๐๐ น.

15/11/1974

โดย หม่อมเจ้า...

၇၄၁

(172104702)

ကော. ဟုမ္မာ * ၁

ภาคผนวก ข.

ร่างประกาศพระบรมราชโองการเรื่องเรือรบ ๒ ลำ เข้ามาในลำแม่น้ำ^๑

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการพลเรือนและราษฎรทั่วปวงให้ทราบทั่วกันว่า

ในการที่ฝรั่งเศสกับกรุงสยามทุมเถียงกัน ด้วยเรื่องเขตแดนทางฝั่งแม่น้ำโขงคราวนี้ แต่แรกฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบลำหนึ่ง เข้ามารักษาคณินในบังคับชำนานมาแล้ว บัดนี้อ้างเหตุว่าเรือรบฝ่ายประเทศอังกฤษจะเข้ามารักษาคณินของชาติขึ้นอีก ฝ่ายฝรั่งเศสจึงขอเอาเรือรบเข้ามาอีก ๒ ลำ เพื่อจะรักษาคณินบ้าง ราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ได้นำความบอกขออนุญาตให้เรือทั้งสองลำขึ้นมาแล้ว ฝ่ายเราเห็นว่าเวลานี้เป็นสมัยที่ยังไม่ควรจะมีเรือรบต่างประเทศเข้ามาจอดในลำแม่น้ำอีกกว่าประเทศละลำหนึ่งขึ้นไป จึงได้ปรึกษากับราชทูตฝรั่งเศสและมีโทรเลขไปยังกองเวอนเมนต์ฝรั่งเศสที่กรุงปารีสแล้ว ก็ได้รับตอบทางโทรเลขรับรองตกลงว่าจะเลิกส่งการที่จะส่งเรือเข้ามาในแม่น้ำอีกนั้นแล้ว และข้างฝ่ายราชทูตฝรั่งเศสในนี้ก็ได้ออกมายอมไม่ให้เรือรบขึ้นมา และขอเรือไฟให้นายทหารเรือออกไปห้ามแล้ว แต่เรือทั้งสองก็ยังขึ้นเข้ามาในปากน้ำถึงที่ป้อมพระจุลจอมเกล้า เจ้าพนักงานทหารเรือได้ยิงห้ามตามธรรมเนียม เรือรบไม่ฟัง กลับยิงตอบบ้าง จึงเกิดยิงโต้ตอบกันขึ้น แล้วเรือรบทั้งสองนั้นก็ขึ้นมาจอดอยู่ในลำน้ำหน้าสถานทูตฝรั่งเศส การที่เป็นไปแล้วครั้งนี้ยังเชื่อว่าจะมีเหตุการณ์ที่เข้าใจผิดอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะในคำโทรเลขแต่ปารีสบอกความชัดว่า เสนาบดีต่างประเทศฝรั่งเศสแสดงถ้อยคำว่าได้หมายจะทำภัยอันตรายอันใดต่อความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ของกรุงสยาม เพราะเหตุฉะนั้นอย่าให้ชนทั้งหลายวิตกเกินไปว่า จะมีการรบพุ่งอันตรายอันใดในกรุงเทพฯ นี้เลย และเรือรบที่เข้ามาใหม่ผสมกับลำเก่า รวมเป็น ๓ ลำด้วยกันนี้ แม้ว่าจะคิดอันตรายอันใดก็ไม่อาจจะทำได้จริงให้เป็นผลแก่ฝรั่งเศสได้

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. ๑๔/๔ สำเนาร่างประกาศพระบรมราชโองการเรื่องเรือรบ ๒ ลำ เข้ามาในลำแม่น้ำ ลงวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

กำลังในเรือรบทั้ง ๓ นี้มีเพียง ๓๐๐ คนอย่างยิ่ง ไหนเลยจะสามารถขึ้นมารุกรานต่อที่ในหมู่
 กลางประชุมทหารนี้ได้ แต่เหตุสำคัญที่ควรระวังกันแก่ไซบัดนี้ มีอยู่ที่ชนทั้งหลายจะพากันวิตกกังวล
 ไปต่าง ๆ โดยความที่ไม่ได้ทราบการหนักเบา จึงได้คำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้กรมนครบาลจัดการป้องกัน
 กันระวังรักษาทรัพย์สินสมบัติและพลเมืองให้พ้นจากภยันตราย เบียดเบียน อนึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินออก
 ทอดพระเนตรตรวจตราพลทหารประจำกองในกรุงเทพฯ ฯ ทัวไปแล้ว เป็นที่ทรงยินดีต่อพระราชหฤทัย
 ยิ่งนักว่าจะระงับเหตุการณ์ในบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อยและป้องกันรักษาอาณาประชาราษฎร ให้พ้นจาก
 ภัยอันตราย และในการกรังนี้ก็ยังได้มีการโต้ตอบปรึกษาหารือกันด้วยกองเวอนเมนต์ฝรั่งเศสทั้งที่กรุงเทพฯ ฯ
 และที่กรุงปารีส ดังปรากฏในหนังสือในเรื่องนี้ ซึ่งได้ตีพิมพ์ประกาศมาให้ทราบ ขอให้ชนทั้งหลาย
 พิจารณาเหตุผลตามกระแสพระราชดำริที่ได้อ้างมาแล้วนี้ อย่าได้หวาดหวั่นวิตกกังวลไปกว่าเหตุ จง
 รักษาความสงบเรียบร้อยตามปกติของชนทั่วถึงกันเถิด

ประกาศ ณ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒

ภาคผนวก ค.

Translation of the draft of treaty which M. Le Myre de Vilers calls it "Un texte definitis" (A definite text) and places in the conference at Foreign Office on the 27th September 1893.¹

The President of the French Republic and His Majesty the King of Siam being desirous to put an end to the contests recently arose between the two States and to consolidate the friendly relations which existed since centuries between French and Siam, have nominated for their plenipotentiaries:

The President of the French Republic Charles Marir Le Myre de Vilers Officers of the Legion of Honour and of the White Elephant Minister Plenipotentiary of the first class Deputy.

And His Majesty &c. : His Royal Highness Prince Devawongs Varoprakan Minister for foreign Affairs &c.
Who after having communicated to each other their full-power and found them in due and proper form, have agreed to the following articles:

Art. I. The Siamese Government renounce all their pretention on the whole territories of the left bank of the Mekong and on the islands of the river.

Art. II. The Siamese Government is interdicted to keep or to circulate on the water of the great lake, the Mekong and its tributaries situated in the reserved territory, the armed ships or boats.

Art. III The Siamese Government shall construct no fortified post or military establishment in the provinces of Battabong and Siem-rath and in a radius of 25 kilometres on the right bank of the Mekong.

¹ กองจกหมายเทศุแห่งชาติ ๘.18.2/5 คำแปลร่างหนังสือสัญญาที่ ม.เลอเมียร์-เคจ
วิเลร์ เรียกว่า "สัญญาที่มีใจความกำหนดแน่นอน" โดยในในที่ประชุม ณ วันที่ 27 กันยายน ร.ศ.112

Art. IV. In these reserved zones, the police shall be exercised, according to the usage, by the local authorities with the personal strictly necessary. No military force regular or irregular shall be kept there.

Art. V. No custom-post shall be established, no tax shall be collected on import or export in the aforesaid reserved zones. By reciprocity the products of these regions shall continue to pay no tax at their entrance into Cochín-China and Cambodia.

Art. VI. As the promoting of the navigation of the Mekong may render necessary on the right bank, certain works or the establishment of boat-station and depots of wood or coal, the Siamese Government engage to give on the request of the Government all necessary facilities to that effect.

Art. VII The French Citizens subjects or ressortissants will freely circulate and trade in the reserved territories being provided with a pass delivered by the French authorities. The reciprocity will be granted to the inhabitants of the said zones.

Art. VIII In the same zones the French Government reserved to themselves the right of establishing agency wherever they will think fit to do in the interest of their ressortissants. The Siamese Government will concede gratuitement the necessary ground for the installation of the said agencies.

Art. IX The French Government reserve to themselves the right of establishing consulates at Korat and Muang-Nan.

Art. X The French subjects or ressortissants registered at the consulate are placed on the french jurisdiction.

Art. XI In case of difficulty of interpretation the french text will only be considered as conveying the true meaning.

Art. XII The present treaty has to be ratified within four months from the date of the signature.

Translation of the third draft handed by M. Le Myre de Vilers
in the meeting on the 29th September 1893¹

Treaty

Art. I The Siamese Government renounce all their pretention on the whole of the territories of the left bank of the Mekong and on the islands of the river.

Art. II The Siamese Government are interdicted from keeping or using armed ships or boats on the waters of the great lake, the Mekong and its tributaries situated in the limits provided in the following article.

Art. III The Siamese Government shall construct no fortified post or military establishment in the provinces of Battabong and Siemrat and in a radius of 25 kilometres on the right bank of the Mekong.

Art. IV In the zones provided by the article III, the police shall be exercised according to the usage by local authorities with the strictly necessary contingents. No armed force regular or irregular shall be kept there.

Art. V The Siamese Government engage to open within six months the negotiations with the French Government, in view of regulating the systems of custom-house and of commerce of the territories provided in the article III, and of the revision of the treaty of 1856. Until the conclusion of this agreement, they shall not establish custom duty in the zone reserved.

Art. VI The promoting of the navigation of the Mekong can render necessary on the right bank certain works or establishment

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ.18.2/5 คำแปลร่างสัญญาที่สาม ที่ บ. เลอ เมียร์
เคอ วิเลร์ โดยในที่ประชุม ณ วันที่ 29 กันยายน ร.ศ.112

of boat-stations and depots of wood & coals, the Siamese Government engage to give on the request of the French Government all the necessary facilities to that effect.

Art. VII The French citizens subjects or ressortissants can freely travel and trade in the territories provided in the article III carrying a pass delivered by the French authorities. The reciprocity shall be accorded to the inhabitants of the said zones.

Art. VIII The French Government reserve to themselves the right of appointing consuls where they shall judge convenient in the interest of their ressortissants and notably at Korat & Muang Nan.

Art. IX In case of the difficulties of interpretation the French text shall only have the true meaning.

Art. X The present treaty shall be ratified within four months from the date of the signature.

หนังสือสัญญา

กรุงเทพมหานคร

แต่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม และท่านประธานาธิบดีรีพับลิคกรุงฝรั่งเศส มีความประสงค์เพื่อจะระงับกับความวิวาท ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่ล่วงไปแล้วในระหว่างประเทศทั้งสองนี้ และเพื่อจะผูกพันซึ่งกันและกันไว้ให้มีหลายร้อยปีแล้ว ในระหว่างกรุงสยามแลกรุงฝรั่งเศสนั้น ให้สนิทยิ่งขึ้น จึงได้ตั้งอรรถราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ให้ทำหนังสือสัญญานี้คือ

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ไว้ตั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศน์บวรประการ กนกยัณทรมาจักรี และแกรนด์ออฟฟิเชอร์ลียองควอนเนอร์ ฯลฯ เสนาบดีว่าการต่างประเทศกรุงสยามฝ่ายหนึ่ง

แลฝ่ายท่านประธานาธิบดีรีพับลิคกรุงฝรั่งเศส ไว้ตั้งมองซีเออร์เลอรัลล์ซามาร์เลอมิเรเคอวิเลร์ ผู้ได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์แกรนด์ออฟฟิเชอร์ลียองควอนเนอร์ แลดูรวรรณการ อรรถราชทูตผู้มีอำนาจเต็มชั้นหนึ่ง และที่ปรึกษาการแผ่นดินอีกฝ่ายหนึ่ง

ผู้ซึ่ง เมื่อได้แลกเปลี่ยนตราตั้งมอบอำนาจ และได้เห็นเป็นการถูกต้องตามแบบแผนดีแล้ว ได้ตกลงทำข้อสัญญากันมีต่อไปนี้

ข้อ ๑ กอเวอนเมนต์สยาม ยอมสละเสียซึ่งข้ออ้างว่ามีกรรมสิทธิ์ทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดนบนฝั่งซ้ายปากวันออกแม่น้ำโขง และในเขตราคาเกะทั้งหลายในแม่น้ำนั้นด้วย

ข้อ ๒ กอเวอนเมนต์สยามจะไม่มีเรือรบใหญ่ๆไปไว้ ถ้าใช้เงินในทะเลสาบก็ติในแม่น้ำโขงก็ดี แลในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ภายในที่อันใดมีกำหนดไว้ในข้อต่อไปนี้

ข้อ ๓ กอเวอนเมนต์สยามจะไม่ก่อสร้างกำแพง คุก คุกที่อยู่ของพลทหารในแขวงเมืองพระตะบอง แลเมืองนครเสียมราฐ แลในจังหวัด ๒๕ กิโลเมตร (๒๕ ไมล์) บนฝั่งขวาปากวันตกแม่น้ำโขง

ข้อ ๔ ในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ นั้น บรรดาการตระเวนรักษาจะขึ้นแก่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ ก็ยกมาใช้เป็นกำลังแต่เพียงที่จำเป็นแท้ แลหาการตามอย่างเช่นเคยรักษาเป็นธรรมเนียมในดินนั้น จะไม่มีผลประจำอาพลงเกิดสรรพด้วยอาวุธเป็นทหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่ในดินนั้นด้วย

ข้อ ๕ กอเวอนเมนต์สยามจะรับผูกขาดกับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศส ภายในกำหนดหกเดือน แต่ไปในการที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย แลวิธีตั้งด่านโรงภาษีในที่ตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ นั้น แลในการที่จะแก้ไขข้อความสัญญา บิมาโรงอุตุก จุลศักราช ๑๒๔๘ ฤกษ์ศักราช ๑๔๔๖ นั้นด้วย กอเวอนเมนต์สยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าขาเข้าออกในจังหวัดที่ได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ แล้วนั้น จนกว่าจะได้ตกลงกัน คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะไ้ทำตอบแทนให้เหมือนกันในสิ่งของที่เกิดจากจังหวัดที่กล่าวนี้สืบต่อไป

ข้อ ๖ การซึ่งจะอุดหนุนการเดินเรือในแม่น้ำโขงนั้น จะมีการจำเเนกที่จะทำได้ในฝั่งขวาปากวันตกแม่น้ำโขงโดยการก่อสร้างกั๊กิ ถาตั้งท่าเรือจวนกั๊กิ ท่าที่ไว้ขึ้นแล่นด้านกั๊กิ กอเวอนเมนต์สยามรับว่าเมื่อคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสขอแล้ว จะช่วยตามการจำเเนกที่จะทำให้สะดวกทุกอย่างเพื่อประโยชน์นั้น

ข้อ ๗ คนชาวเมืองฝรั่งเศสก็ คนในม้งกับภาคคนอยู่ในปกครองฝรั่งเศสก็ ไปมาค้าขายได้โดยสะดวกในตำบลซึ่งได้กล่าวไว้ในข้อ ๓ เมื่อเรือหนึ่งสื่อเดินทางของเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในตำบลนั้น ฝ่ายราษฎรในจังหวัดซึ่งได้กล่าวไว้นี้จะได้รับผลประโยชน์การตอบแทนอย่างเดียวกันด้วยเหมือนกัน

ข้อ ๘ กอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะตั้งกลสุ่วไว้ไนที่ใด ๆ ซึ่งจะกั๊กิเห็นว่าเป็นการสมควรแก่ประโยชน์ของกันผู้อยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส แลมีที่เมืองนครราชสีมา และเมืองน่านเป็นต้น

ข้อ ๙ ถ้ามีความขัดข้องไม่เห็นต้องกันในความหมายของหนังสือสัญญานี้แล้ว ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้นจะเป็นหลัก

ข้อ ๑๐ สัญญานี้จะไ้ตรวจแก้เป็นใช้ได้ภายในเวลาสี่เดือน ตั้งแต่วันลงชื่อกันนี้ อรรถราทุคนผู้ม้านาจเต็มทั้งสองฝ่ายซึ่งได้กล่าวชื่อไว้ข้างต้นนั้น ไ้ลงชื่อแลได้ประทับตราหนังสือสัญญานี้สองฉบับเหมือนกันไว้เป็นสำคัญแล้ว

ได้ทำที่ราชวัลลภกรุงเทพฯ ณ วันที่ ๓ ตุลาคม วันโกสินทร์ศก ๑๒

ผู้เซ็นพระนาม) เทวะวงษ์โรประการ

(เซ็นนาม) เลอ เมียร์ เกอ วิเคร์

สัญญาฉบับ

ท่านผู้มีอำนาจเต็มในการที่ทำสัญญาทั้งสองฝ่าย ได้จัดการกันตกลงในสัญญาฉบับนี้
บรรดาการทั้งหลายและข้อความทั้งปวง ซึ่งพึงนำไปเป็นการอันได้กระทำสำเร็จตามหลังสัญญา
ฉบับใหญ่ ซึ่งทำไว้ลงวันนี้ แลตามหนังสืออันมีมาที่ไว้รับแล้ว เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม ที่วาง
มาแก้วนั้น เปน

ข้อ ๑ ว่า ก่อนหลังที่สุดของทหารฝ่ายสยามที่ฝั่งซ้ายปากถวันออกแม่น้ำโขงนั้น
จะต้องเลิกถอนมาอย่างช้าที่สุดภายในเดือนหนึ่งถึงยี่วันที่ ๕ กันยายน

ข้อ ๒ ว่า ทัพสยามอยู่ภายในจังหวัดกั่วไว้นับ ๓ ของหนังสือสัญญาฉบับใหญ่
ที่ทำไว้วันนั้นแล้ว จะต้องรื้อถอนเสียให้สิ้น

ข้อ ๓ ผู้ก่อการพยายามความร้ายที่ทุ่งเชียงคำ แลที่กำวนั้น เจ้าพนักงานฝ่ายสยาม
จะได้กระทำตัดสิน แลผู้แทนกรุงฝรั่งเศสจะได้ช่วยในการตัดสิน แลจะกำกับการลงโทษความผิดตัดสินนั้น
กองเวอนเมนต์ฝรั่งเศสรักมาอำนาจไว้ ในการที่จะได้ชดเชยว่าค่าตัดสินลงโทษนั้นจะพอสมควร
ถ้ายังไม่เห็นพอแล้ว ก็ขอให้ตั้งศาลซึ่งมีพระราชาธิบดีที่กองเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะกำหนดพิจารณาด้วย
ทั้งสองฝ่ายนั้นตัดสินให้

ข้อ ๔ ว่า กองเวอนเมนต์สยามจะต้องส่งให้ตามใจราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ
ถ้าเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่พรมแดนนั้น บรรดาคนในวังคัมฝรั่งเศส คนงาน กบฏ ข้าราชการ
ฝ่ายปากถวันออกแม่น้ำโขง แลคนเขมรผู้ต้องกักขังอยู่ด้วยสรรพเหตุใด ๆ ingsin กองเวอนเมนต์
สยามจะไม่ชักขวางอย่างใดอย่างหนึ่ง ในการที่คนชาวเมืองในฝั่งฝ่ายปากถวันออกแม่น้ำโขงขึ้น
จะกลับไปบ้านเมืองเดิม

ข้อ ๕ ว่า บางเขียนแห่งทุ่งเชียงคำกับพวกพ้องของเขานั้น เจ้าพนักงานกรมทา
ผู้ที่จะได้นำไปส่งยังสถานราชทูตฝรั่งเศส ณ กรุงเทพฯ พร้อมกับชาวฝรั่งเศส แลเครื่องอาวุธ
ซึ่งเจ้าพนักงานสยามได้จับไว้แล้ว

ข้อ ๖ กองเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะไ้ตั้งอยู่ต่อไปที่เมืองจันทบุรีจนกว่าจะได้ทำการ

สำเร็จแล้วตามข้อความในหนังสือสัญญานี้ แลเป้นั้นว่าจนถึงเวลาที่เลิกถอนออกจากที่เสร็จ
 แลเป้นการสงขเรียบร้อยทั้งฝั่งซ้ายปากทวันออก แลฝั่งขวาปากทวันตก เพียงจังหวัดที่กล่าวไว้ใน
 หนังสือสัญญานับใหญ่ที่ทำได้วันนี้ขอ ๓ นั้น

อรรถราชทูตผู้มีอำนาจเต็มทั้งสองฝ่าย ได้ลงชื่อแลได้ประทับตราหนังสือสัญญานี้
 ไว้เป็นสำคัญแล้ว

ได้ทำไว้สองฉบับเหมือนกันที่ราชวัลลภกรุงเทพ ฯ ณ วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทร์

ปก ๑๑๒

(เซ็นพระนาม) เทวะวงวโรประการ

(เซ็นนาม) เลอ เมียร์ เกอ วิลเลอร์

บันทึกวาจา^๑

พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ ทรงวิตกว่าจะเลิกถอน
ความบางแห่งที่อยู่ไกล ๆ นั้นไม่ทันในวโรกาสที่ ๕ ตุลาคม ด้วยมีสิ่งมีอันที่จะทำไปไม่ได้จริง ๆ อยู่

ท่านมองซิเออร์ เลอร์ มีร์ เกอ วิลเล็ช ตอบว่า เปนอันพอสมควรแล้วที่ก่อเวอนเมนต์
สยามจะขอเวลาให้เลื่อนรื้อไปอีก บอกเรื่องตามล่อกับเวลาที่สุกเสียจะเมื่อใดรู้แจ้งให้เห็นเหตุ
อันสมควรว่าจำเป็นต้องรื้อไปอีกเมื่อใด ก็คงจะยอมตกลงให้เลื่อนเวลาเมื่อนั้น

พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ ทรงถามว่า ความในข้อ ๒
นั้น ชักลงไปถึงต้องรื้อป้อมปราการโบราณที่ไม่ใช่แล้ว แลที่ไม่ใช่สำหรับทหารมาหลายปีนานแล้ว
แลเป็นที่มัลลิกหะสำคัญในพงสาวการเหมือนอย่าง เช่นกำแพงเมืองพระตะบอง เปนกันั้นด้วยฤา

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า อันป้อมค่ายนั้น ต้องเข้าใจว่าการก่อสร้างสำหรับ
กับการทหารซึ่งจะไร้ต่อสู่ได้เท่านั้น ไม่ได้เลงเอาถึงกำแพงเมืองซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในพงสาวการ

พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ ทรงถามว่า กาลสำหรับ
อุทธรณ์ความตามข้อ ๓ นั้น จะตั้งที่แห่งใด

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า กาลนี้ก็จะตั้งในกรุงเทพ ฯ

พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ ทรงถามว่า คำว่าศาลปนกัน
นั้น หมายความว่าอย่างไร

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า กล่าวถึงศาลซึ่งมีคณะกรรมการไทยกับฝรั่งเศส

พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ ทรงเห็นว่า ความข้อนี้ก็จะ
เปนเหตุที่ให้คนไทยต้องพ้นไปเสียจากกระลาการของคนตามธรรมเนียม

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า กรุงสยามเปนเมืองที่มีอำนาจศาล แลการอันนี้
ก็ไม่ไ้ก่กิดขึ้นอย่างใหม่ ด้วยมีศาลปนกันตั้งอยู่แล้ว

ในความข้อ ๕ สัญญานี้ พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ

ทรงถามว่า บางเบียนได้เข้าไปอยู่ในแถบฝรั่งเศสเสียแล้ว แลเชื่อการเป็นดังนี้จะให้เจ้าพนักงานพาตัวไปส่งยังราชทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพฯ ๑ ก็ไม่ได้

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า ถ้าบางเบียนเข้าไปอยู่ในแถบฝรั่งเศสแล้ว ความข้อนี้ก็ไม่ต้องทำตามอยู่เอง การที่ยังยืนยันความข้อนี้ได้ ก็เพราะเป็นการว่าเป็นที่กบฏแวนเมนต์สยามจะต้องทำให้เห็นจริงว่าคนผู้นี้ได้กลับกันไปจริงแล้ว เหตุนี้ พระเจ้าน้องยาเธอจะต้องทรงมีหนังสือต่างหากให้ทราบทั่ว แต่ที่คำบลั่วซึ่งบางเบียนได้ออกไปจากแถบสยาม เพื่อที่จะให้ทราบไว้ว่าไปอยู่ ณ แห่งใดด้วย ความข้อนี้คงใช้ไว้ในตัวลบลั่ว แลทหารญวนนั้นด้วยเหมือนกัน ถ้าบางเบียนแลคนในบังคับฝรั่งเศสอื่น ๆ นั้น ยังอยู่ในกรุงสยามแล้ว ข้อความนี้ก็แน่นอนใช้ได้

ในความข้อ ๖ นั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ ทรงขอให้อธิบายความในคำว่าการสงบเรียบร้อยนั้น

อรรคราชทูตผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า กบฏแวนเมนต์ส่งวนความข้อนี้ไว้ เพื่อว่าจะเกิดความยุ่งยากถาพจลาจล ซึ่งคนไทยจะไปก่อเหตุขึ้น

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษาโรประการ ทรงวิตกว่า ตามความที่ว่านี้จะมีผู้หาเหตุกล่าวอยู่ได้เสมอว่า การยังไม่สงบเรียบร้อยว่าคนไทยไปก่อการนี้ขึ้น

มองซิเออร์ เลอร์ มิรั เคอ วิเลต์ ว่า หนังสือสัญญาทางไมตรีแลสัญญาน้อยนี้ ทำด้วยความเชื่อกันโดยสุจริต แลว่าความสำคัญที่เชื่อกันโดยสุจริตนี้ ย่อมเป็นใหญ่ในกิจการงานของผู้มีอำนาจเต็มสำหรับทำสัญญา แลว่าถ้าได้เถียงกันในความเชื่อโดยสุจริตนี้แล้ว ก็ไม่มีทางที่จะปรึกษาหารือกันได้ด้วยเอง

(ลงพระนาม) กรมหลวงทรงถามว่า จะนับเอาไ้ถ้าไม่ว่าจะเลิกถอนไปจากจันทบุรีในเวลาเมื่อทหารไทยได้เลิกถอนกลับคืนมาหมดแล้ว

มองซิเออร์ เลอร์ มิรั เคอ วิเลต์ ตอบว่า ยังไปได้ก่อน การนี้ที่แรกกบฏแวนเมนต์ฝรั่งเศสต้องให้เห็นจริงว่า กบฏแวนเมนต์สยามได้กระทำสำเร็จความข้อความในหนังสืออันคิมะกาลนั้นเสียก่อน

(ลงพระนาม) กรมหลวงทรงถามว่า จะให้ทำอย่างไรจึงจะเห็นความจริงของกบฏแวนเมนต์สยาม เพื่อว่าจะได้ถึงเวลาเลิกถอนไปจากจันทบุรีนั้น

มองซิเออร์ เลอร์ มิรั เคอ วิเลต์ ตอบว่า กบฏแวนเมนต์ฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์

ที่จะรักษาเมืองจันทบุรี" แล้วว่าประโยชน์ที่หมายขอฝรั่งเศษนั้น ก็มีแต่จะเร่งให้ทำการให้แล้ว
 แก่กันเร็ว เพื่อที่จะไม่ให้เปลืองเงินที่ไว้ในการตั้งอยู่ที่นั่น แล้วการอันนี้ก็ย่อมเอาไปรยความเชื่อ
 กันโดยสุจริตเท่านั้น

เขียนที่ราชวัลลภกรุงเทพ ฯ วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทร์ตก ๑๑๒

(เซ็นพระนาม) เหวะวงษาโรประการ

(เซ็นนาม) เลอเมียร์ เทอ วิเลอร์

ภาคผนวก ง.

ร่างประกาศ

ว่าด้วยไม่ให้กักขังคนที่จะกลับไปบ้านเองของตน ในฝั่งซ้ายปากตะวันตกนอกแม่น้ำโขง

ด้วยพระเจ้านองยาเซอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ เสนาบดีกระทรวงมูรชาธร รับพระบรมราช-
โองการใส่เกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

ด้วยเหตุว่าในกาลแต่ก่อน ๆ มา เมื่อมีการศึกสงครามก็ดี มีการขบถจลาจลตามมีพวกจีนฮ่อยกมา
ต่อสู้ก็ดี มักย่อมมีคนที่อยู่ ณ ฝั่งซ้ายปากตะวันตกนอกแม่น้ำโขงนั้นจำต้องข้ามมายังฝั่งขวาปากตะวันตก แล้ว
แลยังคงตั้งอาศรัยอยู่ต่อมาจนเวลานี้ อนึ่งด้วยเหตุว่าธรรมเนียมโบราณซึ่งถือว่า คนอย่างเช่นนี้
เป็นเชลยศึกสงครามนั้นก็ได้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีท้องตราประกาศแก่คนเหล่านั้นแล้วว่าไม่ให้
ผู้ใดจับกุมกักขังคนข้างฝั่งซ้ายปากตะวันตกนอกแม่น้ำโขงไว้ใช้สอยการงานแล้ว แต่บางทีจะมีคนในจำพวก
ที่กล่าวมานี้ ถูกรวบรวบของคนเหล่านี้ บางคนจะอยากกลับคืนไปอยู่บ้านเมืองเดิมของตนในฝั่งซ้าย
ปากตะวันตกนอกแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นดินแดนที่อยู่ในอำนาจปกครองของฝรั่งเศส ตามหนังสือสัญญา
ซึ่งได้ทำไว้เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ แลได้แลกเปลี่ยนเป็นใช้ได้กันแต่ ๓ วันที่ ๓
กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๒

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้คนเหล่านี้ทราบว่า ไม่ได้มีพระราชประสงค์จะ
ห้ามหวงขักขืนน้ำใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งคนเหล่านี้จะกลับคืนไปอยู่ยังฝั่งซ้ายปากตะวันตกนอกแม่น้ำโขง
เหมือนดังเช่นได้เป็นมาแต่ก่อนแล้ว ถ้าแลคนในบังคับฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับญวนถูกลาวชาวฝั่งซ้าย
ปากตะวันตกนอกแม่น้ำโขงก็ดี คนในบังคับเขมรก็ดี ต้องถูกมีผู้ข่มขืนน้ำใจกักขังเกาะกุมไว้โดยพลการต-
ในพระราชอาณาจักรนี้ด้วยเหตุใด ๆ ก็ดี เมื่อราชาธิบดีได้ทราบความนั้นแล้ว ก็จะได้จัดการตาม
ที่จำเป็น ให้คนเหล่านี้ได้ส่งไปยังราชทูตฝรั่งเศส ณ กรุง เทพฯ ถ้าส่งไปยังพนักงานฝรั่งเศสที่ปลาย
แดนนั้น

เพราะเหตุฉะนั้นทั้งนี้สืบไป ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งมีคนใช้ตามมีคนอยู่ในอำนาจคนรักษาอยู่ด้วยเหตุใด ๆ ก็ดี

๑

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. ๒๒/๓ ร่างประกาศว่าด้วยไม่ให้กักขังคนที่จะกลับไปบ้าน
เมืองของคนในฝั่งซ้ายปากตะวันตกนอกแม่น้ำโขง ลงวันที่ ๒๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒

อันเป็นคนที่อยู่ในบังคับฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับญวน ญาลาวชาวฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงก็ดี ญาคมนใน
บังคับเขมรก็ดี ให้รีบไปแจ้งความแก่เจ้าพนักงานในตำบลซึ่งตนอยู่ใกล้ นั้น คือว่าหลวงญาผู้สำเร็จ
ราชการเมือง กรมการ ญาเจ้านายท้าวพระยากรมการ อันเป็นผู้ซึ่งได้รับคำสั่งให้ปล่อยคนเหล่านี้
จากที่ซึ่งต้องกักขังเกาะกุมไว้นั้นเสียทันที หลังจะได้มีใบบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ด้วย

เมื่อครบกำหนดสองเดือน ตั้งแต่วันที่ลงไว้ในประกาศนี้ ถ้าประชาชนผู้ใดในพระราชอาณา-
จักร ยังมีคนใช้ญาคมนอยู่ในอำนาจตนรักษาเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับญวน ญาลาวชาว
ฝั่งซ้ายจากตะวันออกแม่น้ำโขงก็ดี ญาคมนในบังคับเขมรก็ดี แล้วละเลยเสียไม่มาบอกต่อเจ้าพนักงาน
ตั้งกล่าวมาข้างต้นแล้ว แลแก่งจ้งใจกักขังเกาะกุม คนจำพวกที่กล่าวมานี้ไว้โดยพลการตนเองแล้ว
เมื่อพิจารณาในศาลอันควรชำระเป็นสัจจริงแล้ว ก็จะต้องมีโทษแลปรับไหม เสมอกันเช่นกักขังเกาะ-
กุมคนไว้ ๑๔ ปี ๑๒ เดือนตามโทษานุโทษ ดังมีในลักษณะอาญาหลวงมาตรา ๑๔ ถ้ามีในลักษณะอาญารามร
มาตรา ๓๗ นั้น

ประกาศมา ณ วันพฤหัสบดีที่ ๒๒ มีนาคม

รัตนโกสินทร ศก ๑๑๒

ภาคผนวก ๖.

หนังสือสัญญาโปรโตคอล^๑

หนังสือสัญญาสำหรับที่จะจัดการให้สำเร็จแล้วกันไป ตามข้อความในหนังสือสัญญาใหญ่น้อยซึ่งทำไว้แต่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ตรงกับคฤศตศักราช ๑๘๘๓ ในคำบลอันจะมีความถึงเถียงกันเกิดขึ้นนั้น

ในระหว่างผู้ซึ่งชื่อไว้ในท้ายหนังสือนี้ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ องค์มาตรีของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม กับท่านมองซีเออร์ คาเบรียล ฮาโนโตซ์ เสนาบดีว่าการต่างประเทศของริบลิคฝรั่งเศส ฯลฯ ฯลฯ ได้ตกลงกันดังต่อไปนี้คือ

คอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสได้ทราบข่าวว่ามีกิจการต่าง ๆ ที่ผิดต่อข้อความในหนังสือสัญญาใหญ่น้อยซึ่งทำไว้แต่วันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้น เกิดขึ้นเป็นอันมากในแถบที่ ๒๕ กิโลเมตรซึ่งสงวนไว้กับทั้งในปลายเขตรแดนระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัวโพแล้ว ถ้าใครบอกกล่าวไว้ต่อคอเวอนเมนต์สยามด้วย เมื่อการเป็นเหตุอยู่อย่างนี้แล้ว คอเวอนเมนต์ทั้งสองฝ่าย จึงได้ปรึกษากันพร้อมกันเพื่อที่จะจัดการตามข้อความซึ่งมีอยู่ต่อไปนี้ อันเป็นการที่มีประสงค์ด้วยกันว่า จะทำให้เป็นที่สวดก และให้เป็นที่ยืนยันในการที่จะกระทำข้อความในหนังสือสัญญาใหญ่น้อย ซึ่งลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้นสำเร็จแล้วกันไปโดยซึ่งตรงแลโดยเรียบร้อยทุกประการ

ข้อ ๑. คอเวอนเมนต์สยามกับคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสจะปรึกษาให้เห็นชอบด้วยกันแล้ว แต่งตั้งข้าหลวงทั้งหลายให้มีอำนาจตามอย่างธรรมเนียมเป็นผู้ไปตรวจตรา แลจัดการในคำบลที่ต่าง ๆ ด้วยข้อความซึ่งถึงเถียงกันอันจะได้เกิดขึ้นแล้ว ถ้าอันจะเกิดขึ้นได้ต่อไปในการที่เกี่ยวข้องกับการที่จะกระทำให้สำเร็จแล้วกันตามข้อความในหนังสือสัญญาใหญ่น้อยซึ่งทำไว้แต่วันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้น

ข้อ ๒. เสนาบดีว่าการต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามกับผู้แทนคอเวอนเมนต์ของริบลิคฝรั่งเศส ณ กรุงเพพฯ นั้นจะได้ปรึกษาปรองคองกันให้ตกลง ในการที่จะให้

๑

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. ๑๔.๒๖/๔ คำแปลหนังสือสัญญาโปรโตคอล ลงวันที่ ๓๑ สิงหาคม

ร.ศ. ๑๑๓

ข้าหลวงทั้งสองฝ่ายไปยังที่ตำบลใด ซึ่งจะได้ประชุมกันในข้อความซึ่งจะให้ข้าหลวงทั้งสองฝ่ายนั้น พิจารณากล่าวข้อใดบ้างกับในเซตร เขมรแขวงตำบลซึ่งข้าหลวงทั้งสองฝ่ายนั้นจะทำการได้เพียงใด. ด้วย

ข้อ ๓. ข้าหลวงทั้งหลายนั้นจะได้ออกไปพร้อมกันตรวจตรา การที่ได้สืบสวนทั้งปวง ทำรายงานทั้งหลายบรรดาที่จะต้องมี แลทำการโดยเต็มกำลังที่สุดที่จะกระทำได้ เพื่อให้ความ ชัดของต้องถึงเถียงกันยากลำบากนั้น ตกลงเลิกแล้วแก่กันไปโดยเรียบร้อย

ข้อ ๔. ข้าหลวงซึ่งได้แต่งตั้งออกไปทั้งสองฝ่ายนั้น จะได้รับอำนาจที่จะใช้ได้สำหรับ เวลาปีหนึ่ง นับตั้งแต่วันที่ลงไว้ในหนังสือฉบับนี้แลจะให้มีความต่อไปได้ใหม่ เมื่อคอเวนเมนต์ ทั้งสองฝ่ายได้ตกลงยอมพร้อมกันด้วย

หนังสือนี้ทำไว้เป็นสองฉบับเพื่อความตงกันที่กรุงปารีส วันที่ ๓๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๓

ตรงกับศุภศักราช ๑๔๕๔

เซ็นพระนาม สวัสดิ์โสภณ

เซ็นนาม ค. อาโนโตซ์

บันทึกวาจา

ด้วยเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามกับอุปทูตริบลิคฝรั่งเศส ผู้ลงชื่อไว้ในท้ายหนังสือนี้ ได้พร้อมกันเพื่อที่จะจัดการตามข้อความในหนังสือสัญญาซึ่งได้ลงไว้ที่ กรุงปารีส เมื่อวันที่ ๓๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๓ ในระหว่างพระเจ้านองยาเซอพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ องคมนตรีของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม กับมองซิเออร์ คาเบรียล อาโนโตซ์ เสนาบดีว่าการ กระทรวงของริบลิคฝรั่งเศส สำหรับการที่จะจัดให้สำเร็จแล้วกันไปตามหนังสือสัญญาใหญ่น้อย ซึ่งทำไว้ ณ วันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้น จึงได้ตกลงยอมพร้อมกันตามข้อความที่มีอยู่ต่อไปนี้คือ

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ผ. ๑๔.๒/๘ สำเนาบันทึกวาจา ลงวันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๓

ข้อ ๑. บรรดาข้อความซึ่งถึงถึงในการต่าง ๆ ที่ล่วงมาแต่ก่อนแล้ว ตามที่คอเวอน-
เมนต์ฝรั่งเศสได้ทราบว่าเป็นการผิดข้อความในหนังสือสัญญาใหม่น้อย ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒
แต่คอเวอนเมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ปฏิเสธว่าไม่ผิดสัญญานั้น ก็เป็นการที่ตกลง
เลิกแล้วกันบ้าง ถ้าเป็นที่ผู้แทนฝ่ายฝรั่งเศสจะได้นำมาปรึกษาต่อภายหลังบ้าง

ข้อ ๒. แต่อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาถึงความในข้อหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ในสัญญาที่กล่าวมาแล้ว
ข้างต้นนั้นว่า จะได้แก่ข้าหลวงของทั้งสองฝ่ายออกไปสืบสวนแลจัดการในเรื่องความซึ่งจะเกิดมี
ถึงถึงกันขึ้นได้แล้ว

ข้อ ๓. เมื่อทำตามความข้อ ๒ ในสัญญาที่กล่าวมาข้างต้นนั้นด้วยแล้ว เสนาบดีว่าการ
ต่างประเทศฝ่ายสยามผู้ลงชื่อในหนังสือนี้ จึงได้แจ้งให้พระศกคาพิเดชวรฤทธิ เป็นข้าหลวงฝ่ายสยาม
และอุปทูตฝรั่งเศสผู้ลงชื่อในท้ายหนังสือนี้ จึงได้แจ้งให้มองซิเออร์ เอมีล โรลันด์ เป็นข้าหลวงฝ่าย
ฝรั่งเศส แลทั้งสองฝ่ายจะได้ให้ออกไปยังเมืองพระตะบอง เพื่อที่จะได้ตรวจตราดูเหตุการณ์ซึ่งจะเกิด
ขึ้นได้ที่ปลายแดน แลจะได้จัดการให้ตกลงกันตามข้อความในหนังสือสัญญาที่กล่าวมาข้างต้นนั้นทุกประการ

หนังสือนี้ทำเป็นสองฉบับความต้องกัน ที่ศาลว่าการต่างประเทศกรุงเทพฯ วันที่ ๓๑
มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๓ ตรงกับกับคฤศตศักราช ๑๘๘๕

เห็นพระนาม	ท้าววงษ์โรประการ
เห็น	โยเซฟ บิลเลงส์กี

ภาคผนวก ฉ.

หนังสือปณิญาตาทันทีสัญญาในระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสได้ทำไว้ที่กรุงลอนดอน ณ วันที่ ๑๕ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔

ด้วยผู้มีชื่อในท้ายหนังสือนี้ คือ มาร์ควิส ออฟ สอลสมูรี เสนาบดีว่าการต่างประเทศของสมเด็จพระนางเจ้าราชินีอังกฤษฝ่ายหนึ่ง กับบารอนเคอเคอร์เซลล์ เอกอัครราชทูตของรัฐบาลฝรั่งเศส ณ สำนักกรุงลอนดอนอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งได้รับอำนาจจากคอเวนเมนต์ทั้งสองฝ่ายโดยถูกต้องแล้ว จึงได้ลงชื่อไว้ในคำปณิญาดังมีอยู่ต่อไปนี้

ข้อ ๑. คอเวนเมนต์ของสมเด็จพระนางเจ้าราชินีอังกฤษ กับคอเวนเมนต์รัฐบาลฝรั่งเศสสัญญาต่อกันไว้ว่า เมื่อยังไม่ได้ยินยอมพร้อมกันแล้ว ถึงแม้ว่าจะมีการอย่างใด ๆ ก็ดี ภายใต้อิทธิพลฝ่ายหนึ่งฝ่ายเดียว จะไม่ยกกำลังประกอบค่ายเครื่องสาตราวุธลงลำเข้าไปในดินแดนทั้งหลายเหล่านี้ คือพื้นดินที่น้ำไหลจากแม่น้ำเพิร์มูรี แม่น้ำแมกลอง แม่น้ำท่าจีน และเจ้าพระยา แม่น้ำบางปะกงกับลำน้ำสาครคลองทั้งหลาย ที่ติดต่อกับแม่น้ำทั้งปวงนี้ กับทั้งที่ฝั่งทะเลตั้งแต่เมืองกำเนิดนเรศวรจนถึงเมืองแกลง แลที่ดินซึ่งน้ำไหลตกลงลำน้ำบางคพาน กับลำน้ำพะแสทั้ง เมืองทั้งสองนี้ตั้งอยู่แล้ว ทั้งที่ดินน้ำไหลตกลงลำน้ำสาครคลองอื่น ๆ ซึ่งไหลลงในทุ่งฉะลวตามชายฝั่งทะเลที่กล่าวมานี้ด้วย กับอีกทั้งที่ดินซึ่งตั้งอยู่ข้างเหนือที่น้ำตกแม่น้ำเจ้าพระยา แลตั้งอยู่ในระหว่างพรมแดนฝ่ายอังกฤษกับฝ่ายไทย ลำแม่น้ำโขง กับที่ดินปากตะวันออกซึ่งน้ำไหลตกลงลำแม่น้ำโขงนั้นด้วย อีกประการหนึ่งสัญญากันไว้ว่า จะไม่คิดหาอำนาจแลหาผลประโยชน์พิเศษ ภายใต้อิทธิพลที่ดินนี้ซึ่งจะเป็นอันไม่ได้รับผลเสมอเหมือนกัน ภายใต้อิทธิพลที่ไม่ให้ฝ่ายอังกฤษและฝ่ายฝรั่งเศสกับคนชาวเมืองของสองประเทศ แลคนที่พึ่งพาอาศัยอยู่ในสองประเทศนั้น ได้รับผลเท่ากันด้วย แลข้อสัญญานี้จะไม่ตีความไปตัดทอนลดหย่อนข้อพิเศษทั้งหลาย ซึ่งมิได้อยู่ตามความในหนังสือสัญญาฝรั่งเศสกับกรุงสยาม ลงวันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ เว้นว่าด้วยการในแถบพื้นที่ ๒๕ กิโลเมตรฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง แลว่าด้วยการเดินเรือในลำแม่น้ำนั้นด้วย

รายงานกระทรวงต่างประเทศ ว่าความเรื่องสัญญาอังกฤษกับฝรั่งเศสทำที่ลอนดอน วันที่ ๑๕ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ มีบทข้อที่ว่าถึงการในกรุงสยาม คัดจากสราญรมย์ ฉบับที่ระลึก ๑๐
 ๒๔๐๓ พ.ศ. ๒๔๐๓ หน้า ๔๒ - ๔๓

ข้อ ๒. ความที่กล่าวไว้ในข้อก่อนนี้ จะไม่เป็นที่ขัดขวางต่อการที่ประเทศทั้งสอง จะยินยอมกันต่อไป อันเป็นการที่ประเทศทั้งสองคิดเห็นว่าจำเป็นจะต้องรักษาความเป็นอิสรภาพของกรุงสยามไว้ด้วย แต่ว่าประเทศทั้งสองนี้สัญญากันไว้ว่า จะไม่แยกกันไปทำสัญญาที่ยอมให้ประเทศอื่นอีกประเทศหนึ่งไปทำการ ที่ประเทศทั้งสองนี้ต้องคงเว้นเองตามหนังสือสัญญานี้ด้วย

ข้อ ๓. ตั้งแต่ปากลำนน้ำแม่ฮวก ซึ่งเป็นเขตรแดนไทยกับอังกฤษนั้น ขึ้นไปข้างเหนือ จนถึงพรมแดนของกรุงจีนนั้น ทางน้ำของแม่น้ำโขงจะต้องเป็นพรมแดน เมืองขึ้นของอังกฤษแลฝรั่งเศส ฤาเป็นเขตที่อังกฤษและฝรั่งเศสมีอำนาจต่อกัน ณ ที่นั้น และเมืองสิ่งนั้นอังกฤษยกให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว

ข้อ ๔. ว่าผลประโยชน์ในทางค้าขาย ในเมืองยูนนานกาโฮนัมกัถิ แลในเมืองเสฉวนกัถิ บรรดาที่ได้มาตามสัญญาอังกฤษกับจีน ลงวันที่ ๑ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ก็คือ ตามสัญญาฝรั่งเศสกับจีน ลงวันที่ ๒๐ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ก็คือ จะต้องเป็นที่ให้ได้แก่สองประเทศที่ทำหนังสือสัญญานี้ เหมือนกันเสมอกัน

ข้อ ๕. ว่าสองประเทศที่ทำสัญญากันอยู่นี้ ยอมตกลงกันว่าจะแต่งกองข้าหลวงออกไปพร้อมกัน เพื่อประโยชน์ที่จะได้ปักปันเขตแดนในแม่น้ำไนท์เยอร์แลหัวเมืองขึ้นของสองประเทศในทวีปอาฟริกัน

ข้อ ๖. ว่าสองประเทศได้ยินยอมตกลงกันว่า จะลงมือทำสัญญาใหม่สำหรับการค้าขายในเมืองคิวินสิน

เข็น สอลสุริ เข็น เกอควัวโซล

เอกสารสำคัญที่ใช้ประกอบการค้นคว้า

พระบรมราชาธิราชเจ้า (ไปรวเวต) พระราชทานให้ทราบแก่เฉพาะข้าหลวงผู้เดียว

๑. ข้าหลวงต้องทราบพระราชประสงค์ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เป็นข้าหลวงขึ้นไปประจำอยู่

เมืองหลวงพระบางนี้ ข้าราชการทั้งปวงซึ่งไม่ควรต้องปิดป้อง ก็ได้พระราชทานพระบรมราชาธิราชเจ้ามาในพระบรมราชาธิราชเจ้าเปิดเผยนั้นแล้ว แต่ซึ่งเป็นข้อสำคัญอย่างยิ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้น จะต้องเป็นพนักงานที่จะป้องกันฝรั่งเศสมิให้เกี่ยวข้องกับเมืองหลวงพระบางนั้นอย่างหนึ่ง ตรวจตราราชการทั้งปวงในเมืองหลวงพระบางให้เป็นไปก็จริงตามพระราชประสงค์ อย่าให้เป็นการจัดจางเฉื่อยและตามปรกติของเมืองลาว เช่นเป็นมาแต่ก่อนนั้นอย่างหนึ่ง เป็นพนักงานที่จะสอดส่องดูความเจริญของเมืองหลวงพระบางทั้งผลประโยชน์ในนานเมืองจะเกิดขึ้นได้ควยอย่างไร แลประโยชน์นั้นจะเจือลงมาถึงกรุงเทพฯ โดยทางราชการแลโดยทางค้าขาย ไม่มาไปเสียในประเทศอื่นได้ควยอย่างไร จะจัดการอย่างใดซึ่งจะให้เมืองหลวงพระบางมั่นคงยั่งยืนเป็นของกรุงเทพฯ ทั้งประโยชน์แลบ้านเมืองสืบไปนั้นประการหนึ่ง

๒. ทางที่ฝรั่งเศสจะคิดถ่วงเกี่ยวกับเมืองหลวงพระบางได้นั้นมีอยู่สามทาง ทางหนึ่งโดยจะอ้างว่าเมืองหลวงพระบางเคยส่งส่วยสิ่งบรรณาการไปเมืองญวน เป็นเมืองขึ้นสองฝ่ายฟ้า จะขอเข้ามามีเกี่ยวกับในการบ้านเมือง อีกอย่างหนึ่งคิดจะยุแหย่ชักชวนให้ลาวอยากเป็นเมืองเอกราชไม่อยู่ในบังคับใคร ฝรั่งเศสจะช่วยเป็นผู้ยกย่องเหมือนอย่างเมืองเขมร อีกอย่างหนึ่งจะขอให้ลาวเมืองหลวงพระบางหันไปคบหาไทยต่าง ๆ แล้วหันเข้าหาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งช่วยป้องกันอันตรายในทางทั้งสามนี้ ในทางต้นที่จะว่าเมืองหลวงพระบางเคยส่งส่วยเมืองญวนนั้น พระยาสุรศักดิ์มนตรีว่าพวกเมืองหลวงพระบางไม่รับ ว่าไม่ได้เคยส่งบรรณาการไปเมืองญวนเลย แต่เห็นว่าเมืองเวียงจันทน์แต่ก่อนก็ได้เคยส่งบรรณาการไปเมืองญวนตลอดมาจนอนุเป็นเขต กรุงเทพฯ วิชาวน

เชื่อว่าเมืองเวียงจันทน์เสียจึงได้เป็นอำนาจคอนจากญวน เมืองหลวงพระบางเป็นบ้านพี่เมืองน้องกับเมืองเวียงจันทน์สนิท ถิ่นที่พลอยเป็นไมตรีกับญวนด้วยได้ แต่ฝ่ายเราจะเลื่อน ๆ กับไม่ทราบการเป็นเช่นนี้ ฝ่ายเขาจะได้ถอยความมั่นคงพอที่จะยกพวกได้บ้างดอกกระมัง แต่ถึงดังนี้การที่ส่งบรรณาการนั้น คงจะต้องขาดระยะมาถึงห้าสิบหกสิบปีเศษแล้ว ญวนก็ไม่ได้ไปมาเกี่ยวข้องกับเมืองหลวงพระบาง เมืองหลวงพระบางกับญวนก็ไม่ได้เคยรบพุ่ง เป็นศึกสงครามอันใดกันจนเสียบ้านเสียเมืองแก่ญวน แต่ข้างฝ่ายกรุงเทพฯ นี้ เมืองหลวงพระบางได้เป็นเมืองขึ้นมากกว่าร้อยปีไม่มีระหว่างขาด มีการศึกสงครามอันใดกองทัพอังกฤษได้ขึ้นไปช่วยป้องกันบ้านเมืองทุกครั้ง

กรุงเทพฯ ได้ตั้งเจ้าเมืองตามชอบใจ ไม่ได้สืบวงศ์ตระกูลโดยบิดาคอบุตรจากเจ้านายท้าวพระยา
 ราษฎรยกย่ององค์อย่างหนึ่งอย่างใดเลยสักครั้งหนึ่งตลอดมา เพราะฉันท้ทางที่หนึ่งนี้ฝรั่งเศษก็ไม่
 ปรากฏว่าจะคิดเกินเอาเป็นหลักฐานอันใด ดูเหมือนจะเห็นเส้นทางที่จะพูดเสียแล้ว ไปคิดอยู่แต่อย่าง
 ทางที่สอง กำลังมีพยายามแล้วออกหน้าปรากฏ จนถึงหนังสือสัญญาเมืองหลวงพระบาง ซึ่งได้ทำที่
 กรุงเทพฯ แล้วส่งไปตรวจแก้ที่ไฟ ที่เมืองฝรั่งเศษ ที่ประชุมปลุกษาราชการฝรั่งเศษส่งไปว่า
 เมืองหลวงพระบางจะอยากเป็นเอกราช ด้วยอ้างว่ามีเจ้าลาวผู้หนึ่งได้พูดกับฝรั่งเศษ ถ้าทำ
 หนังสือสัญญากับกรุงสยามแล้ว ลาวไม่ยอมจะทำอย่างไร หนังสือสัญญานั้นก็ยังไม่ได้ตีไฟจนบัดนี้
 แลในอาการกิริยาของทูตฝรั่งเศษที่กรุงเทพฯ ก็ดี มองสีเอปาวีก็ดี คิดยกยอลาวไปในทางนี้ขึ้น
 แต่ที่จริงเห็นว่าเจ้านายลาวพวกนี้มีอหิยาไศรยติดกันกับเจ้าเขมรมาก การที่จะคิดมักใหญ่ใฝ่สูงอยาก
 เป็นเอกราชไม่ขึ้นแก่กรุงเทพฯ นั้น จะยังไม่มีผู้ใดคิดเลย ด้วยแลเห็นชัดว่าการที่จะรักษาตัวอยู่แต่
 ลำพังนั้นเป็นการยากหนักลำบากมาก ความนับถือกลัวเกรงกรุงเทพฯ ทั้ยังมาก จึงเห็นว่าจะไม่สม
 คิดฝรั่งเศษโดยทางนี้ แต่ทางที่สามนั้นเป็นทางที่ทรงพระราชดำริขึ้นเองประกอบด้วยเหตุผลซึ่งเป็น
 ไปในครั้งนี้ ด้วยเห็นว่าเจ้านครหลวงพระบางในเวลานี้ มีความหวาดหวั่นสอ่งด้วยเรายอนมาถึงแล้ว
 จะคิดเห็นไปว่ากองทัพกรุงเทพฯ ออกไปปราบปรามพวกฮ่อ พวกฮ่อก็มีความยำเกรงเข็ดขยาดฝีมือ
 พอกองทัพทยอยกลับ ฮ่อก็ยกคิดเข้ามาจนเสียเมืองหลวงพระบาง เมื่อสืบไปภายหน้า ถึงว่ากองทัพ
 กรุงเทพฯจะไปปราบปรามพวกฮ่อครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง จะมีชัยชนะก็แก่กองทัพกรุงเทพฯ ครั้น
 กองทัพทยอยแล้วอันตราก็จะมากคอกอยู่กับเมืองหลวงพระบาง กองทัพกรุงเทพฯ ต่อสู้กับฮ่อ ได้จริง
 แต่ไม่ป้องกันอันตรายเมืองหลวงพระบางได้อย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถึงว่าจะมีข้าหลวงอยู่ประจำกับ
 บ้านเมืองข้าหลวงก็ไม่เป็นคู่คิดอุปถัมภ์ช่วยกันทุกขร่วมทุกข์อันใด มีสติรุมักคิดแต่จะเอาตัวรอด ฝ่าย
 มองสีเอปาวี ที่เป็นเหตุอื่นมิได้เกี่ยวข้องกับด้วย ก็ไม่หลบหลีกเอาตัวรอดไปเสียให้ห่างไกล รัฐบาล
 จะออกต่อสู้ แลยังคิดตามมาช่วยประคับประคองตลอดจนถึงบ้านปากลาย จะเห็นไปว่าฝรั่งเศษเป็น
 คนชื่อตรงแลกล้าหาญ ฝ่ายมองสีเอปาวีได้อยู่กับลาวเห็นกิริยาอาการความกล้า ความซลาดของลาว
 จะเข้าใจชัดว่าความคิดตามทางที่สอง เป็นอันใช้ไม่ได้กับลาว เห็นว่าขึ้นต้น งกเงินกลัวอันตราย
 มาก จะกลับเข้าหาเราว่าเงินจะยกมาจะป้องกันบ้านเมืองอย่างไรบ้าง ฮ่อจะยกมาจะป้องกัน
 บ้านเมืองอย่างไรบ้าง พวกเราจะยกมาจะป้องกันบ้านเมืองอย่างไรบ้าง ข้างเจ้านครหลวงพระบาง
 กำลังกลัวต่อภัยภายนอกอยู่แล้ว ก็จะมี ความหวาดหวั่นใจมากขึ้น จะมาคิดถึงกรุงเทพฯ เอาเป็นที่

ป้องกันอันตรายก็กลัวจะเบียดเบียนกันไม่ได้ อย่างเช่นเป็นมาแล้ว มองสิเออปาวิก็จะได้ช่องออกอ้างกำลังของฝรั่งเศสที่จะช่วยป้องกันอันตรายให้แข็งแรง และจะไม่คิด เบียด เบียนลกลอนประโยชน์แล้วอำนาจยศศักดิ์ จะว่าอย่าบำรุงให้มีเกียรติยิ่งขึ้น ถ้าเจ้านครหลวงพระบางคิดถึงเวลาที่ข้าหลวงขึ้นไปไว้ยศไว้อำนาจชนที่ ก็จะเห็นไปว่าถ้าเอาฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งจะไม่ต้องข่มขี่เวไนไทย แต่ถึงดังนั้นก็ยังมีความกลัวเกรงกรุงเทพฯ อยู่มาก ถ้าปรารถนาขึ้นถึงกรุงเทพฯ ฝรั่งเศสก็คงจะเข้ารับว่าไม่ให้กรุงเทพฯ ภายเกี่ยวข้องอย่างหนึ่งอย่างใดได้ ทางที่ฝรั่งเศสจะเข้าได้ในเวลานี้มีอยู่ทางเดียวเท่านั้น จงรู้ไว้แลคอยคิดสกลรอมระวังช่องทางแก่กันอย่าให้ลาวหลงเชื่อฝรั่งเศสไปทางนี้ได้ อนึ่งเมื่อทำหนังสืออินสัทธิ์ขึ้นขึ้นแล้ว ได้ยินมีผู้พูดว่า ฝรั่งเศสออกสืบถามพูดอยู่ว่า เราได้ตั้งให้ พระยานเทขึ้นไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองหลวงพระบางจริงฤา ความข้อนี้ได้เกิดขึ้นด้วยเวลาแรกได้ข่าวว่าเมืองหลวงพระบางเสีย ได้มีพระกระแสนับสั่งกับทูตฝรั่งเศสเป็นกาคอบในข้อที่กรุงสยามจะรักษาเมืองหลวงพระบางต่อไปได้ฤาไม่ว่ารักษาได้ ด้วยจะคิดจัดการเมืองหลวงพระบางใหม่ กรุงเทพฯจะต้องเอาเป็นพระในราชการทั้งปวงด้วย ครั้นเมื่อเห็นว่าเปลี่ยนตัวข้าหลวงซึ่งแทนที่หมายว่าจะให้ไปจัดการให้แข็งแรงขึ้นกว่าหลวงพิศุเทพ จึงได้เกิดความไหวขึ้น แต่ไม่เป็นที่ชอบใจฝ่ายฝรั่งเศสเป็นธรรมดา ความไหวอันนี้บางทีจะเอาไปให้มองสิเออปาวิใช้เป็นประโยชน์ ในการที่จะยุยงให้พวกเจ้านายเมืองหลวงพระบาง มีความหวาดหวั่นว่าฝ่ายเราคิดจะเอาไทยขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองซึ่งใครทราบพวกเจ้านายเมืองหลวงพระบางได้มีความหวั่นไหวเช่นนี้ แต่ครั้งพระยาพิไชยเป็นข้าหลวงครั้งหนึ่งแล้ว ถ้าไปยุยงเข้า พวกลาวคิดประกอบกันกับที่รักษาเมืองหลวงพระบางไว้ไม่ได้ครั้งนี้ ซึ่งถือว่าเป็นความผิดพลาดที่ก็จะพาให้เชื่อถือ มีน้ำใจปรวนแปรไปได้ ให้ระวังแก้ไขทางนี้อีกทางหนึ่ง โดยสะดวกให้เห็นว่าเรามีได้มีความคิดเช่นนั้นเลย

๓. ทางซึ่งจะป้องกันไม่ให้ลาวนิยมเข้าหาฝรั่งเศสได้นั้น จะอาศัยโดยกักขังห้ามปรามมิให้พูดจาอันใดกับคนฝรั่งเศส นอกจากที่เรารู้แล้วให้กลัวว่า ถ้าเป็นไปได้ดังนั้นมีโทษแก่ตัว เอาอำนาจเข้ากดขี่กักขังเอาอย่างเดียวนั้นไม่ได้ ต้องอาศัยการโอบอุ้มเอาใจ ชี้แจงให้เห็นการเท็จและจริงในการที่ชาติไทยกับลาวเป็นชาติเดียวกันภาษาเดียวกัน เป็นแผ่นดินอันเดียวกัน แลในการซึ่งทรงพระมหากรุณาจะหาญบำรุงปลูกฝังชาติ ตระกูลเจ้านายเมืองหลวงพระบาง ซึ่งเป็นเชื้อเอกเจ้านครหลวงพระบาง ให้ดำรงยศศักดิ์ยืนยาวสืบไป ด้วยเหตุว่า เจ้านายในเมืองลาวก็นับว่าเป็นข้าราชการผู้หนึ่งผู้หนึ่ง ซึ่งจะเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้ เหมือนข้าราชการในกรุงเทพฯ

เหมือนกัน ถ้าจะไม่ดูเลี้ยงเจ้าวงศ์เจ้านายใน เมืองหลวงพระบางก็เหมือนหนึ่งกับตัดข้าราชการ อันที่ทรงเสียไม่ใช่สร้อย เป็นรอนกำลังตัวเอง โดยจะเอาข้าราชการกรุงเทพฯขึ้นไปรักษา เมืองหลวงพระบาง ก็ต้องจากถิ่นฐานบ้านเมืองไป ได้ความลำบากเปลืองพระราชทรัพย์ซึ่งจะต้อง พระราชทานเป็นเบี้ยหวัดเงินเดือนก็มาก ไม่เหมือนเจ้านายซึ่งเป็นผู้อยู่อยู่ในถิ่นฐานบ้านเมือง ซึ่งจะรับราชการได้เหมือนข้าราชการกรุงเทพฯ เว้นไว้แต่ราชการซึ่งเจ้านายในเมืองลาวยังไม่ สันตติจึงเป็นการจำเป็นที่ต้องมีข้าหลวงขึ้นไปช่วยราชการ ฝ่ายฝรั่งเศสแผ่นดินผู้อื่น มีความ หมิ่นประมาทหาติวฆของพวกลาว ว่าเป็นชาวป่าชาวดง ถือว่าคนฝรั่งเศสผู้หนึ่งผู้ใดจะมาทำการ อย่างใดให้เป็นที่ยอมรับ เป็นคุณแก่เจ้านายในเมืองหลวงพระบางอย่างหนึ่งอย่างใด ก็เช่นแต่เหยื่อ ที่จะมาเกี่ยวเบ็ดล่อให้คิดพินอยางเดียว เขาเป็นแต่พูดไปคิดไป แต่พอให้ถูกใจไม่ถองคิดถึงการที่จะ เสียพลายมืออย่างหนึ่งอย่างใด เพราะเขาไม่ได้เป็นผู้รับผิดชอบ ให้การที่จะเสียไปภายหน้าของ เจ้านายในเมืองหลวงพระบาง ถึงแม้ว่าน้ำใจลาวจะถือว่าลาวเป็นเราไทยเป็นเขา ในเวลาที่มี อยู่ด้วยกันทั้งสองพวกเท่านั้น ก็ดีแต่เมื่อเอาไทยกับฝรั่งเศสเทียบกันแล้ว ก็คงเห็นไทยเป็นเรา ฝรั่งเศสเป็นเขาอยู่เป็นธรรมดา เมื่อรู้แจ้งโดยเร้นว่ามาเป็นต้นนั้นแล้ว ก็คงจะเห็นด้วยได้โดยง่าย คิดว่าที่จะรู้แจ้งให้เห็นว่าฝรั่งเศสจะเป็นมิตรไมตรีดีกว่าไทย แต่การซึ่งจะพูดจาอันใดในเรื่องติเตียน ฝรั่งเศสกับลาว ต้องระวังไว้ให้สมควรแก่เวลา อย่าให้ลาวกลับเอาถ้อยคำนั้นไปพูดจากระจัดกระจาย ออกไปให้ถึงหูฝรั่งเศสโดยถกถลักก็ดี ถ้าโดยซื่อไม่ได้ถกถลักก็ดี แลต้องพูดอย่าให้เห็นว่าเรามีความ หวาดหวั่นครั่นคร้ามฝรั่งเศสด้วย การซึ่งจะหาจดหมายด้วยสัตบุรุษภายนอก คือ จีนก็ดี ฮ่อก็ดี ญวนก็ดี ต้องรับว่า กรุงเทพฯ จะช่วยป้องกันมิได้เป็นขึ้นได้อีกแน่นอนมาแล้ว มีจะจัดทหารขึ้นไปช่วยป้องกัน รักษาบ้านเมือง แทนแลควรจะต้องให้เห็นได้ว่าการซึ่ง เมืองหลวงพระบางเสียไปนี้ ไซ้ว่าจะเสียชีวิต แลทรัพย์สินสมบัติแก่เจ้านายแลราษฎรเมืองหลวงพระบาง ที่กรุงเทพฯต้องเกณฑ์กองทัพขึ้นมาก็ต้อง พลอยเสียชีวิต แลทรัพย์สินสมบัติด้วยเป็นอันมาก อันตรายอันใดซึ่งมีแก่เมืองหลวงพระบางก็เป็นอัน ถึงกรุงเทพฯด้วยผลดกกัน เพราะฉะนั้นเป็นการจำเป็นที่จะต้องคิดจัดการรักษาเมืองหลวงพระบาง ให้เป็นที่มั่นคงสืบไปภายหน้า การซึ่งจะรู้แจ้งให้พวกลาวมีน้ำใจจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ โดยความ เชื่อถือว่าจะเป็นที่ป้องกันอันตรายและจะเป็นผู้ให้ควาบริวารแก่เจ้านายแลบ้านเมือง จนไม่เชื่อถ้อย พึงคำหั้นเหียนไปหาฝรั่งเศส นี่เป็นา การที่จะปกครองน้ำใจลาวให้คงอยู่ได้ แต่ถึงดังนั้น ที่จะเลิกการ ห้ามหลวงไม่ให้เจ้านายพวกลาวพบปะพูดจากับฝรั่งเศส นอกจากที่เราได้รู้ได้เห็นเสียนั้นไม่ได้ การที่

ห้ามปรามหวงแหนเช่นนั้น ต้องถือว่าเป็นอำนาจของเราที่จะห้ามหวงได้ ต้องรักษาไว้อย่าให้ลดหย่อน
เสื่อมคลายไปเสีย การที่จะป้องกันโดยรู้แจ้งให้สิ้นความนิยมเมื่อฝรั่งเทศนั้น ต้องถือว่าเป็นแค่
เครื่องป้องกันลึกลับ การที่เราจะห้ามได้โดยตรงนั้นต้องให้มันคงที่ไว้

๔. มอญสีเอปาวี ที่ขึ้นไปเมืองหลวงพระบางนั้น ไปได้ไปโดยยกอำนาจจะปกครองชุกฉาหลวง
อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่คนฝรั่งเทศคนหนึ่งซึ่งได้ขอหนังสือเงินทางไปเที่ยวในหัวเมืองลาวพวน
หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเท่านั้น เหตุผลซึ่งเราได้อนุญาตให้ ม.ปาวีขึ้นไปเช่นนี้ เพราะเหตุใด
ได้คัดสำเนาหนังสือที่ขึ้นไปมาในระหว่างทูตฝรั่งเทศกับกรมท่าส่งมาให้รู้เรื่องด้วย แต่บัดนี้ทูตฝรั่งเทศ
ได้ไปถูกยากับกรมท่าจะขอตั้ง ม.ปาวีเป็นข้าหลวง ที่จะตรวจเขตรแดนเมืองหลวงพระบางกับเมือง
ตังเกี๋ยต่อไป ก็เป็นการตกลงแล้วแต่ยังหาไม่ได้ให้ ม.ปาวี มีอำนาจเป็นข้าหลวงไม่ ถ้าตกลงเมื่อใด
จะต้องมีพจนตรขึ้นไปอีกต่างหาก ต่อเมื่อได้รับพจนตราเมื่อใด จึงให้ยอมรับ ม.ปาวี ว่า เป็นข้าหลวง
ถ้าหนังสือสัญญาซึ่งได้ทำในระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งเทศด้วยเรื่องเมืองหลวงพระบาง ที่ได้ส่งสำเนา
ขึ้นมาให้รู้ด้วย ได้ตกลง รัสเซีย เมื่อใด เป็นเวลาที่ฝรั่งเทศมีอำนาจจะตั้งกงสุล จะได้ตั้ง ม.ปาวี
เป็นกงสุล ถือว่าจะได้รับตราตั้งฝ่ายฝรั่งเทศแล้ว แต่ยังไม่ได้รับพระบรมราชานุญาต เวสกาเตอร์
ซึ่งเป็นหนังสืออนุญาตที่จะมอบให้แก่ ม.ปาวีเอง ก็ยังรับว่าเป็นกงสุลไปได้ ธรรมเนียมที่จะควรรับ
กงสุลว่ามีอำนาจชำระการไต่เมื่อใดนี้ ได้คัดสำเนาท้องตราถึงพระยาราชสัการกร ฉบับหนึ่ง สำเนา
เวสกาเตอร์ไว้ศ กงสุลเมืองเชียงใหม่นับหนึ่ง สำเนาทรำนำฉบับหนึ่งส่งมาให้รู้ไว้เป็นตัวอย่าง
ถ้า ม.ปาวี ยังไม่ได้รับอำนาจอย่างหนึ่งอย่างใดเช่นว่ามานี้แล้ว ก็ให้ต้อนรับผูกจากด้วยเหมือนขุนนาง
ผู้น้อยของฝรั่งเทศผู้หนึ่ง ซึ่ง มาเที่ยวเล่นมิใช่เกี่ยวข้องกับราชการ ไม่เป็นการจำเป็นที่จะต้อง
จับผู้คน พาหนะแลจับจ่ายเสบียงอาหารอันใดให้รู้โดยทางราชการเลย แต่ควรจะต้องช่วยส่งเคราะห์
โดยทางไมตรี ความฉันทมิตรสหายชอบพอกัน เมื่อจะต้องจ้างผู้คนพาหนะถ้าจัดซื้อเสบียงอาหารก็ควร
จะช่วยว่ากล่าวหาให้ ให้ได้จ้างได้ซื้อตามสมควรแก่ราคาที่เป็นไปอยู่ในบ้านเมือง โดยที่ว่าถ้าเห็น
ขัดสนจะเจรจาให้เบ็ดทองให้เปล่าในนั้น ในส่วนทั่วไปเกี่ยวข้องด้วยราชการก็ได้ไม่เป็นที่ขัดขวางอันใด

๕. บันการาชการอันใด ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับคนต่างประเทศแล้ว ข้าหลวงมีอำนาจที่จะห้าม
เจ้าชาก ไม่ให้ไปพบกับเจ้านายท้าวพระยาลาวเลย ข้าหลวงผู้เดียวเป็นพนักงานที่จะผูกจากด้วย
ข้าราชการต่างประเทศ การที่จะห้ามปรามนั้นไม่ต้องหาอุบายเล่ห์กลอย่างใด ได้บอกโดยตรงว่าที่
กรุงเทพฯ ห้ามมิให้เจ้านายลาวผูกด้วยราชการต่างประเทศ ราชการต่างประเทศในเรื่อง

หลวงพระบาง เป็นส่วนของกรุงเทพฯ ฝ่ายเดียว ฝ่ายฝรั่งเศษจะมีพระอันใดเกี่ยวข้องกับลาวต้องมา
พบกับข้าหลวง ฝ่ายลาวจะมีพระอันใดเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศษก็ต้องมาพบกับข้าหลวง ถ้าเจ้านายลาว
ผู้หนึ่งผู้ใดขึ้นไปพุดจาด้วยราชการกับคนต่างประเทศ ถ้าเป็นเจ้านายผู้ใหญ่ให้มีใบบอกกล่าวโทษลงมา
ยังกรุงเทพฯ ถ้าเป็นเจ้านายผู้น้อยต้องให้เจ้านครหลวงพระบางลงโทษ ข้อซึ่งห้ามปรามเช่นนี้
เราสั่งแจ้งไว้ว่าห้ามเพราะเหตุใด ห้ามด้วยเหตุเมืองหลวงพระบางอยู่ในหนังสือสัญญากรุงเทพฯ
ซึ่งทำกับต่างประเทศ ถ้าเจ้านายในเบือง หลวงพระบาง จะไปทำผิดหนังสือสัญญาอย่างหนึ่งอย่างใด
เราจะเป็นผู้รับผิดชอบในการที่ทำไปนั้น ฝ่ายเราไม่ยอมให้ลาวในการต่างประเทศเช่นนี้
เราจึงไม่ยอมให้ลาวพุดจาด้วยการต่างประเทศเอง แต่ถ้าเป็นแต่การไปมาหาสู่โดยทางคำนิยาม
ธรรมเนียมที่ป็นอริยาไถ่รอยต่อกัน พุดจาหักทลายกันโดยทางไมตรีต้องยอมอนุญาติให้พบปะพุดจากันได้
แต่การจะขอให้เราเห็น เพื่อจะปกป้องกันการลักลอบได้ด้วย ควรจะแสดงอริยาให้เห็นว่า
ซึ่งเราดวงแทน มีให้ลาวคุยกับฝรั่งเศษนั้น ด้วยจะป้องกันมิให้หม่อมองในทางพระราชมารยาไมตรี และมีให้
มีเหตุอันใดเกิดขึ้น ไซ้จะป้องกันด้วยความรู้ความนึกทางประเทศ จาลาวอย่างจงใจ

๖. ข้อซึ่งพระยานนท์บุรีมีความวิตก ว่ากองทัพหนึ่งจะยกขึ้นไปครั้งนั้นน้อยตัว เกรงว่า ม.ปาวี
จะคิดการเป็นสายลับกลให้กับฮ่อ ให้ฮ่อยกมาตีเมืองหลวงพระบางนั้น ก็เป็นความกึกก้องที่ตรึงรอนการ
ยึกยาว แต่ยังเห็นว่าฝรั่งเศษก็เป็นชาติใหญ่ มีกิริยาไรซ์ ที่จะไปคิดอ่านกบฏกับฮ่อซึ่งเป็นโจรปล้นตี
บ้านเมืองเช่นนี้ เห็นจะไม่เป็นไฉนทั้งนั้น ประการหนึ่งพุดจาฮ่อเหล่านี้ก็ทำก็กลสงครามกับฝรั่งเศษ
มานาน ที่ไหนจะเชื่อใจไว้วางใจว่าฝรั่งเศษเป็นมิตรไมตรี แต่การที่คิดไว้นั้นก็คิดออก ควรจะต้อง
คอยสอดแนมสืบสวนผู้คนซึ่ง ม.ปาวี จะไปมา ให้ได้เท่าใดเงื่อนอยู่เสมอ ถ้าจะมีคนถือหนังสือ
ออกจากบ้านเมืองผ่านค่านทางไป ไม่มีหนังสือเดินทางสนามเมือง หลวงพระบางออกไปด้วย ก็
ควรจะต้องจับตรวจตรา ถ้าพบหนังสือหนึ่งหาจะฉีกออกอ่านก็ได้ ถ้าหนังสือนั้นได้ความชัดเจน
ว่า ม.ปาวีคิดด้วยพวกฮ่อก็ให้รับส่งลงมายังกรุงเทพฯ โดยเร็ว ถ้า ม.ปาวีนั้น จะขอให้กลับลง
มาเสียจากเมืองหลวงพระบางด้วยก็ได้ แต่ถ้ายังไม่ไคลงจะคิดอ่านวางคนควบคุม ปิดทางไว้อย่า
ให้ถึงกันกับก็ไม่ขัดขวางอันใด ไม่ต้องรอฟังคำสั่งจากกรุงเทพฯ ถ้าหนังสือที่ฉีกออกนั้นเป็นหนังสือ
ไปถึงผู้อื่นอย่างอื่นไม่เกี่ยวข้องด้วยการบ้านเมือง ก็ขอโทษเสีย ว่าเป็นหนังสือนายด่านจับมาก็ฉีกออกดู
แล้วถือว่าข้าขอเสียด้วย ว่าถ้าจะบิหนังสือไปในเขตแดนเหล่านี้ ขอให้บอกให้ทราบจะได้มีหนังสือ
ออกไปไม่ให้นายด่านจับกุม ทถือหนังสือ เป็นความลำบากเหมือนดังนี้ต่อไป การที่ต้องรักษาด่านทาง

กวาดชั้น เพราะบ้านเมืองมีกิสสงคราม เมื่อการจะเล็ดลอดไปได้อันล่งฮ้อยกเข้า มาตีเมืองหลวงพระบาง ก็เป็นการจำเป็นที่จะต้องต่อสู้จนสุดกำลัง ไม่ควรที่จะละทิ้งเสียโดยง่าย เมื่อต่อสู้ไม่ได้ก็เป็นการจำเป็นที่จะต้องถอยอยู่เอง

๗. การซึ่ง ม.ปาวได้ประพาศาแต่ก่อน คือทำเป็นโอบอ้อมแผเพื่อเจ้าจน ในจำนายน้าวพระยาไพร่บ้านพลเมือง ตลอดจนถึงข้าหลวง แจกจ่ายให้ปันข้าวของเงินทองทั่วถึงไปนั้น เป็นการล่อใจจะให้เห็นว่ามีความกรุณารักใคร่มาก แต่เราจะห้ามปรามขัดขวางอย่างใดก็ดูไม่สู้งาม ด้วยเป็นของของเขาจะให้ ในครั้งนี้เมืองหลวงพระบางเป็นบ้านแตกเมืองเสีย บางที่ ม.ปาวี จะคิดอ่านสงครามเหี้ยมเผื่ออย่างหนึ่งอย่างใด ซึ่งจะอ้างไว้ว่าเป็นไ้ช่วยตั้งเมืองหลวงพระบางขึ้น ถ้าจะเป็นการรับอาสาไปจัดการสิ่งหนึ่งสิ่งใด ไม่ควรจะยอมให้ทำเลย เว้นไว้แต่จะขอสงครามแก่คนยากจน ด้วยให้ผ้าให้เงินเลเสียบ้างอาหารอย่างหนึ่งอย่างใด เราจะห้ามเสียก็ดูไม่สมควร เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ควรเราจะถือเอาเสียว่า .. ปาวี ไ้ทำบุญให้ทาน จะขอมอบขอบใจก็ไ้เป็นไปเสียในการถูกลอยอย่างเดียว อย่าให้เป็นการก่อเหตุในทางราชการบ้านเมือง

๘. คนที่เป็นชาวเมืองในหัวพันทั้งหก สิบสองจุไทย เมืองพวนไม่ว่าเมืองพวน เป็นพุกไทย เป็นจีน เป็นลาว เป็นลาวพวน อย่างหนึ่งอย่างใด ถ้า ม.ปาวี จะว่าเป็นคนในบังคับ ในน้ำรุงฝรั่งเศส ด้วยเหตุว่าบ้านเมืองเหล่านั้นเป็นของพวน ถ้าเป็นเชื้อสายของคนเกิดที่เมืองพวนเข้ามาตั้งท่ามาหากินอยู่ในหัวเมืองเหล่านี้ อย่าให้ยอมรับว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส ด้วยเหตุว่าหัวเมืองเหล่านี้ เป็นเมืองขึ้นเมืองหลวงพระบางเหมือนกัน คนเหล่านี้ เมืองหลวงพระบางได้เคยมีศัสนบัญญัติมาเป็นไพร่บ้านพลเมือง ถึงว่าจะเปนพวนที่เป็นเชื้อสายคนเกิดในเมืองพวนก็ได้เข้ามาตั้งท่ามาหากินในบ้านเมืองเราจำนาน ไ้ยอมอยู่ในบังคับกับเราแล้ว เมื่อโดยจะตั้งเคียงกันไม่ตกลงได้ ก็อย่าให้ยอมเป็นอันขาด ให้บอกลงม ยังกรุงเทพฯ ก่อน เว้นไว้แต่พวนซึ่งมีหนังสือเดินทางมาจากเมืองพวนแท้ มีไ้มาตั้งท่ามาหากินในเมืองเหล่านี้ จึงยอมรับว่าเป็นคนอยู่ใ้บำรุงฝรั่งเศสได้ แต่ถึงว่าจะยอมให้ ม.ปาวี นี้อ่านาจับจองคนพวกนั้นอย่างหนึ่งอย่างใด ก่อเหตุไ้รับอ่านาจับจองคนพวกนั้นไ้

๙. การซึ่งจะรักษาราชการอันเกี่ยว ข้องกับฝรั่งเศส ตามที่กล่าวมาี้ ต้องตรึงตรองจัดการให้ดี อย่ามีความประมาทให้เสียทั้งที และอย่าตกใจไหวแคลงไ้เกินไ้กว่าเหตุ การอันนี้เป็นการสำคัญยิ่งนักยกที่ที่จะแนะนำไ้ ต้องอาไ้ไตร่ตรองสติปัญญาความคิดของข้าหลวงเอง พิจารณาเหตุผลให้

ต้องแท้ ถ้าวิตถสงไถรยการเกินกว่าเหตุไป ก็จะได้แก่หวาดหวั่นวิตก จักการเกินกว่าเหตุจน
ป่วยการเสียการ แลเป็นที่ตบของหมางในทางพระราชมโนคริป ข้าหลวงต้องรักษาทางไมคริปกับ
ม.ปาวี ใ้ให้เป็นมิตรสันถวะอันสโธ โดยถ้า ม.ปาวี จะขอให้อยู่เหลือในการอันใด ซึ่งเป็นการ
ผิดต่อคำสั่ง แลเป็นเหตุให้เสียทางราชการ ซึ่งกะหนดเอาใจไม่ได้ ก็ให้บอกกล่าวกันโดยดี ว่าไป
เหลือกำลังเหลืออำนาจที่จะยอมตามได้ อย่าให้เป็นการล่อลวงบิดพลิ้วสดๆจนเขาจับได้เสียว่า เป็น
คนพลิกแพลง ถ้าการอันใดที่ไม่เกี่ยวข้องเสียหายในราชการแล้วก็ควรจะเอาออกเอาใจไว้ อย่าให้
เสียทางใบศรีที่รักใคร่กันในส่วนตัวต่อตัวได้จึงจะดี ถ้า ม.ปาวี จะถามถึงความกึกก้องเทพาที่จะจัก
การในเมืองหลวงพระบางประการใด ให้ตอบว่าคิดจะให้เจ้านายในเมืองหลวงพระบางปกครอง
บ้านเมืองอยู่อย่างเดิมไม่ คิดจะรื้อถอน เว้นไว้แต่ธรรมเนียมการปกครองบ้านเมืองอย่างใด ซึ่ง
เป็นการเสียอยู่ กรุงเทพฯจะร่วมแนะนำให้จัดการเสียใหม่ให้ดีขึ้นการในบ้านเมืองอย่างหนึ่งอย่างใด
จะให้เจ้านายในเมืองหลวงพระบางบังคับบัญชาทั้งสิ้น เว้นไว้แต่การต่างประเทศจะเป็นส่วนของข้าหลวง
สำเร็จเจ้าชาด ไม่เกี่ยวข้องด้วยเจ้านาย แลการทหารที่จะรักษากันบ้านเมืองกรุงเทพฯจะต้องอุดหนุน
ตามสมควร เงินที่จะใช้ในการทำนุบำรุงเมืองหลวงพระบางขึ้นใหม่นี้ ต้องใช้เงินกรุงเทพฯต้อง
ออกอยู่ แต่ไม่ได้จะเอาเงินภาษีอากรผลประโยชน์เมืองหลวงพระบางมาใช้ที่กรุงเทพฯ เว้นไว้
แต่ผลประโยชน์ซึ่งเกิดขึ้นด้วยสินค้า ที่จะตกลงมาถึงกรุงเทพฯ ก็คงเป็นประโยชน์อยู่เป็นธรรมดา

เอกสารรัชกาลที่ห้า รล. ๓/๗๒ พระบรมราชโองาาตอบ (ไปรเวต) พระราชทานข้าหลวง
ประจำเมืองหลวงพระบาง

หมายเหตุ

พระบรมราชโองาาฉบับนี้ทั้งหมด ๑๔ ข้อ แต่คัดมาเฉพาะข้อ ๑ - ๕

กรุงเทพฯ วันที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๐

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องราชการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้า
คิดแลเป็นหน้าที่ของข้าพระพุทธเจ้าจะต้องทำเป็นรายงานกราบบังคมทูลพระกรุณาฯ ข้าพระพุทธเจ้า
จึงได้ร้อยกรองเป็นจดหมายเรื่องภูมิกิจของบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องกับนานาประเทศ (Memo. on
the situation of the country with its foreign relations) นั้นทูลเกล้าฯ
ถวายขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยสืบไป

กรรมนิกรสุกแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ข้าพระพุทธเจ้า กรมหลวงเทเวศร์วงษ์ไวยบรรพต ขย.เลขา

จดหมายเรื่องภูมิกิจของบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องกับนานาประเทศ

กรุงสยามแต่ก่อนประมาณร้อยปีมานั้น มีเมืองต่างประเทศที่ใกล้เคียง เป็นคู่แข่งกัน ก็เพียงพม่า
กับญวน เมืองเหล่านี้ธรรมเนียมแลการรักษาก็ไม่ผิดกว่าธรรมเนียมไทย เขตแดนจะว่าของใคร
เพียงใด ก็เอาเป็นกำหนดได้ยากนัก เพราะไม่ได้รักษาแดนประชิดติดต่อกัน เหมือนอย่างเช่นเมือง
ที่มีคนพลเมืองมากมีที่อยู่น้อย ดังเช่นประเทศยุโรป คนในประเทศนี้น้อยกว่าแผ่นดิน จึงเป็นจาร์ต
ทุกเมือง เหล่านี้ที่จะกวาดต้อนคนพลเมืองไม่ให้อยู่ปลายแดน

จาร์ตอันนี้ใช้ว่าจะประสงค์ที่จะป้องกันไม่ให้เกิดเหตุวิวาทบาดหมาง เพราะคนพลเมืองใกล้เคียง
จะก่อขึ้นเช่นนั้น แต่จะกระทำที่ให้ง่วงไว้ในแดนต่อแดน เป็นการรักษาตัวไม่ให้ศัตรูที่จะยกมารบกวน
มีเสบียงอาหารตามทางได้ กับอีกอย่างหนึ่งเป็นพิสัยในครั้งนั้น เบื่อตีเมืองใดแล้วก็เลิกรักษา
คิดแต่จะกวาดครัวเอาคนใช้ไปขายเชลย ด้วยยังไม่ได้คิดเห็นเหมือนเช่นทุกวันนี้ว่าเป็นความผิด
ความชั่วในการไ้ขาย

การที่เกี่ยวข้องในระหว่างเมืองต่อเมืองก็เป็นอย่างภาคีในธรรมเนียมของประเทศต่อประเทศ
ถ้าที่เรียกว่ากฎหมายนานาประเทศซึ่งว่า "ใครมีอำนาจก็ถือเอา" แล "ใครรักษาไว้ได้ก็รักษาไว้"
เท่านั้น เหตุฉนั้นต่างเมืองต่างก็คอยหาโอกาสที่จะรบพุ่งชิงไชยชิงกันแลกันมา อย่างเช่นปรากฏใน

พงษาวดารแล้ว

แต่เมืองยวนนั้น ไม่เคยได้มีเหตุที่จะรบพุ่งกันแต่ก่อน เพราะมีลาวพุงขาวกันอยู่ฝ่ายตะวันออก แลเขมรอยู่ฝ่ายใต้ เป็นหมอนสำหรับกันกระหนาบอยู่ ครั้นกาลล่วงมา ในเวลากรุงสยามขึ้นจากพม่า ตั้งเป็นเอกราชได้ที่กรุงเทพฯ แล้ว ปรากฏเมืองลาวในลำน่านได้หมด ก็มีเหตุที่สงไสย แลได้รบกันบ้างกับยวน เพราะอาณาเขตร่อกันเข้า

การรักษามานเมืองเวลานั้น ถึงจะไม่รู้แน่ว่าจะมีศึกสงครามขึ้นเวลาใดก็ดี ยังเป็นการที่จะเทียบทุกวันนี้ได้ว่า ง่ายกว่ากัน ด้วยเหตุว่าเมืองที่ใกล้เคียงกันนั้นมีกำลังทั้ง ๔ คือ อำนาจ บัญญา วิชา ความเพียร พอเสมอเหมือนกัน แลธรรมเนียมในพื้นบ้านเมืองก็เหมือนกัน คนพลเมืองก็ย่อมนิยมรักใคร่บ้านเมืองของตนอยู่ เพราะไม่เห็นที่ไหนจะดีกว่ากันได้

ครั้นการล่วงมาประมาณถึงร้อยปีก่อนนี้ อำนาจราชคฤ์ ในยุโรปแผ่ขยายออกมาในประเทศที่ใกล้เคียงกรุงสยาม มีอังกฤษในพม่า แลฝรั่งเศสในญวน เป็นต้น การศึกสงครามของกรุงสยามก็สงบไม่มีกับเมืองเอกราชที่ใกล้เคียงกัน ด้วยเหตุว่าชาวพม่าก็ร่อนรังอยู่แต่ทางอังกฤษ ช้างญวนก็ฝรั่งเศส จึงไม่คิดก่อเหตุมารบพุ่งรังไรกับไทย เมืองทั้งสองนี้ก็เป็นหมอนกันไทยไม่ให้กระทบกระทั่งกับอังกฤษแลฝรั่งเศส เหตุที่ว่าหมาดหมาดอันใดกับเมืองต่างประเทศก็ใจเฝ้าระวังไว้ได้เป็นหัวตกร้อนใจได้ใหญ่โต นอกจากที่กล่าวโดยคัมภีร์กรมเป็นเจ้าเขมรทำได้เป็นองเขมรหลุดไปจากอำนาจเท่านั้น

ในขณะนั้นวิ จีเจรจากความเปื่อง ก็ไ้มากขึ้นกว่ากำลังทหาร ซึ่งเป็นการไ้มากแต่ก่อนแล้ว แลเลื่องทราบลงมีแต่เพียงรักษาการในเมืองเท่านั้น เหตุที่เป็นเช่นนั้น จะเป็นด้วยรู้ลึกกำลังของเมืองว่าจะสู้รบกับชาวยุโรปไม่ไ้เลย แลเพราะไม่ทราบความในเมืองยุโรปแน่ชัดว่าเขาจะคิดการฤกษ์เพียงใด จึงจำเป็นต้องไ้การปรองดองกับเขมรเป็นอันมาก เป็นหัวใจในความคิดทั้งปวง ผลที่มีก็ยอมไปไปตามคำที่นักปราชญ์ตั้งเก้ไว้ว่า " การเจรจากาญเมืองนั้น เมื่อไม่มีกำลัง ทหารหนุนหลังแล้ว ก็ไปเป็นประโยชน์ " การรักษามานเมืองที่เกี่ยวข้องกับทั้งประเทศ จึงเป็นการยากยิ่งกว่าแต่ก่อนนั้น

ครั้นมาถึงกาลทุกวันนี้ ฝ่ายเมืองพม่าก็กลายเป็นเมืองของอังกฤษทั้งหมด แลฝ่ายเขมรแลญวนก็ไปเป็นของฝรั่งเศสสิ้นแล้ว ทำให้กรุงสยามมีอาณาเขตร่อกันกับเมืองใหญ่ในยุโรปทั้งสองเมือง

ต้องรับเป็นตำแหน่งอันยากยิ่ง ก็เป็นหมอนก้นอังกฤษกับฝรั่งเสสกระทบกัน แต่เป็นการถืออยู่อย่างหนึ่ง มึงคนราชการในยุโรปทุกวันนี้ คิดเห็นว่ามีเมืองเป็นหมอนก้นประเทศใด ๆ ไม่ไปปะชิดติดกันนั้นดีกว่าที่จะไม่ ฝรั่งทำให้เห็นเป็นที่ขี้ใจอย่างหนึ่งว่า กรุงสยามจะยังไม่สูญเสียความเป็นอิสรภาพไปอีกชั่วกาลนาน แต่เมืองขึ้นซึ่งเป็นชาติเกี่ยวกับไทยแต่ต่างภาษา เช่น ลาวเวีย, ลาวกาว, ญวน, ประเทศราช เช่น มลายู จะไม่เสียนั้นไม่ได้ ด้วยว่าเมืองเหล่านั้นจะไม่เป็นหมอนก้นกระทบจะเอาไปขายภายในธรรมเนียมนั้นก็กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ถ้ารักษาไว้ได้ก็คงอยู่ต่อไป

เมืองเหล่านี้ ข้างอังกฤษก็ทะเลียมเลียมเข้ามา ข้างเขตรแขวงเวียงใหม่ เอาไศรยเหตุที่เขตรแดนยากที่จะกำหนดเอาเป็นแนวก่อน ข้างฝรั่งเสสก็เขมบเข้ามาทางลาวตะวันออกอย่างเดียวกัน ทำให้เห็นเป็นสองไสยในเหตุที่กระทบกันแต่ปีกร สปีตศก ๑๒๔๙ (ร.ศ. ๑๐๘) นั้นแล้วว่า ฝรั่งเสสจะขอให้อังกฤษแบ่งปันเขตรผลประโยชน์ในแผ่นดินสยามที่จะไม่ให้กำเนิดกัน และอังกฤษไม่ยอมนั้น จะเป็นการตกลงกันแล้วได้

แต่ถึงแม้ว่าควรจะต้องคิดเห็นว่า เขาคกลงกันแล้วก็ดี ต้องตริตรองดูว่าเขาจะตกลงกันเพียงใด เป็นอย่างงามที่จะเป็นจริงได้สมควรแก่การเวลา ก็เห็นได้เพียงนี้ว่าคงจะตกลงใจด้วยกันทั้งสองฝ่าย ถ้าจะไม่ได้ปลุกษาเรื่องกองกัน ก็ต่างเมืองต่างรู้สึกใจว่าแผ่นดินที่มีคนพลเมืองเป็นไทยเท่านั้น จะไม่ยอมให้ประเทศไหนรักษานอกจากไทยรักษาเอง แลแผ่นดินของไทยนอกจากนี้ถ้าประเทศไหนคิดเอาได้โดยสวัสดิภาพ ก็จะไม่มีความรังเกียจแก่กันโดยที่ขยับขยายจากคนของเมืองนั้น คงให้เมืองไทยเป็นหมอนกับกระทบกัน คงอยู่อย่างเดิม

เหตุที่เป็นเช่นนี้ ในข้อคั่นั้น เพราะเห็นว่าการค้าขายของอังกฤษกับกรุงเทพฯ ที่เป็นเมืองมีราคากการค้าขาย โดยจะเทียบกับประเทศยุโรปไม่ได้แล้วก็ดี ยังเสมอกับเมืองเปอร์เซีย แลดีกว่าเมืองในอเมริกาเป็นอันมาก เว้นไว้แต่เมืองที่โตกว่า แผ่นดินไทย ๔ - ๕ เมืองเท่านั้น อังกฤษก็มีการค้าขายมากกว่าชาติอื่น ก็กรวบรวมทั้งสิ้นแล้วเกือบจะเป็นของอังกฤษสามส่วนของชาติอื่น ๆ รวมกันส่วนหนึ่ง เมื่อการเป็นเช่นนี้แล้วไหนเลยอังกฤษจะยอมให้ฝรั่งเวสรักมากกรุงเทพฯ ด้วยจะต้องถูกเกณฑ์เสียเปรียบกว่าที่ไทยเก็บอยู่หลายเท่าพันทวี แลเป็นธรรมดาทุกวันนี้ เห็นกันว่าการค้าขายเป็นกำลังของบ้านเมืองที่จะคงอยู่ได้ แลการค้าขายเมืองใจมาก ถ้ามีอากรเมืองนั้นก็มาก ไม่ได้เอาไศรยเหตุว่าแผ่นดินให้อาคนพลเมืองมาก ถ้ามีอากรจริงจะมาก ถ้ามีอากรเอาไศรยความหมั่นเคียรของคนเมืองนั้นถึงจะน้อยตัว หากการค้าขายการช่างมาก ถ้ามีอากรก็มาก คนค้าขายอังกฤษที่เป็นพลเมืองสำคัญ

คงจะไม่ยอมให้เป็นอย่างอื่นไปแน่นอนอยู่ด้วยนี้

ฝ่ายฝรั่งเศสเล่า ก็รู้อยู่เต็มใจว่ากรุงสยามเป็นเมืองบุรีรัตน์ดีกว่าเบงกอล เมืองญวน แลจนได้ออกปากประกาศในหนังสือพิมพ์หลายแห่ง ในเวลาที่เมื่อจะเกิดรบ จะเอาเมืองตั้งเกีย มีผู้สงสัยว่าจะเปนเหตุให้ถึงกฤตไม่เหน็ดเหนื่อยนั้นชักเจนกว่า อังกฤษกับฝรั่งเศสคงจะไม่รบพุ่งแย่งชิง กันด้วยเมืองญวนเมืองตั้งเกีย ที่ซึ่งจะต้องวิวาทกันขึ้นในแหล่งน้ำเจ้าพระยา และถ้าอังกฤษจะได้ กรุงเทพฯเป็นของอังกฤษแล้ว เปนการเหลือที่ฝรั่งเศสจะออกหน้าได้ จะเปนการเพิ่ม เติมกำลังอังกฤษ ในทิศทางนี้ยิ่งมาก เหตุการณ์เหมือนกับตักกำลังฝรั่งเศสสูง ู้ให้คงเปนของไทยอยู่เช่นนี้ไปได้

ในความข้อหลังที่เมืองทั้งสองจะติดกันขอบไรของกรุงสยามนั้น ก็เห็นได้ชัดว่าจะเอาโดยสวัสดิ ภาพอ่างไร ก็ว่าคนพลเมืองทั้งสองตาเปนการที่ผู้ครองเมืองในยุโรปทั้งปวง ไม่ไ่คิด จะรบพุ่ง เอาบ้านเมืองก่อนที่จะขาดลงโดยอุบายทุกอย่าง จนเห็นว่าจะได้งายแล้วจึงจะใช้กำลังบ้าง

ข้างฝ่ายอังกฤษสังเกตดูที่จะรู้ได้ในเวลานี้ ก็เห็นว่ายังไม่มีความหมายของคนอังกฤษพวกหนึ่ง พวกใดจะเอื้อเอื้อมเอาที่กินเข้ามายิ่งกว่านี้ ที่แดนซึ่งเคียงกันอยู่กับกะเหรี่ยงยางแคง และเงี้ยว ฯลฯ เจ้าข้ากับเชียงตุง แลที่เข้านั้น ก็เสียโดยที่สุดว่าจะต้องถึงรบพุ่งชิงไต่กันแล้ว ก็ไม่เหนืประโยชน์ที่จะต้องรบเอาเมืองนั้นไว้ ให้เปลืองชีวิตและทรัพย์สินสมบัติ ด้วยผลประโยชน์ที่จะได้นั้น ไม่แลเห็นสู้กัน แต่กระนั้นก็ดี ถ้าเตรียมการให้อังกฤษเชื่อว่าไทยไม่ยอมถึงจะต้องรบพุ่งกันจึงจะ ได้แล้ว ก็เห็นได้ว่าอังกฤษคงจะไม่รบกับไทยถึงความที่จะปรากฏในภายหลัง เมื่อว่าด้วยฝรั่งเศสนั้น

ฝ่ายฝรั่งเศสเล่ามีความคิดเห็นปรากฏว่าอุกฤษยิ่งกว่าอังกฤษหลายเท่าตัว คิดจะเอาตลอดทั้ง แห่งน้ำที่ตกลำน่านโขง มีพยานเห็นได้อย่างเช่น คลองเคอด คนที่มาตรวจคลองกระเดียนนี้ เปน เกลุ่ติในเซมเบอฝรั่งเศส ได้ตีพิมพ์แผนที่กรุงสยามตาใจชอบอย่างหนึ่ง แล ม.ลาเนของ เกลุ่ติ เหมือนกัน ทำรายงานยื่นต่อเซมเบอนั้นอย่างหนึ่ง นี้เปนความคิดอุกฤษของฝรั่งเศส แต่เหตุที่ รวังจะไม่ได้เกิดรบพุ่งนั้นแล จึงทำให้เข้ามา ไม่ไ่ถูกรุกเข้ามาเสียนานแล้ว เพราะคนพลเมือง ฝรั่งเศสเช็ดในการที่รบปราบปราบเบือง วน เบืองตั้งเกีย ต้องเสียพลทหารทั้งตายแฉกิจการ ถึงสาม หมื่นเศษ จึงทำให้คนฝรั่งเศสในหัวเบืองเหล่านี้เส็ดที่นอก ก็ดูอุบายเอาด้วยความเย็นต่าง ๆ

ข้อที่ฝ่ายไทยแพ้เปรียบฝรั่งเศสในการเรื่องนี้รวมเปนข้อสำคัญได้สามประการ คือ

๑ หนทางไปมาไกลกว่ากัน ๒ ธรรมดาในเบืองลเมืองไ่ความหนักกว่ากัน แล ๓ ไม่ไ่ ตั้งใจที่จะคิดสู้รบในเวลาที่ดีควรจะสู้ไ่

ในข้อที่ ๑ เรื่องหนทางไกลไกลนั้นเหนื่อยเปล่าว่า ทางรถที่ทรงพรกรุดไปรุดเกล้าๆ ให้ทำขึ้นนั้นแล้วเสร็จเมื่อใด ก็นับว่าเป็นการแก้ได้เกือบหมดสิ้นเมื่อนั้น ฝ่ายฝรั่งเทศก็มีความรังเกียจอย่างที่สุดไม่อยากจะให้ทำทางรถไฟนี้เลย แต่ไม่รู้จะยกเหตุใ้มาขัดขวางจึงจำต้องทนนิ่งอยู่เท่านั้น เมื่อรถไฟยังไม่สำเร็จอยู่ก็มีการที่ควรจะทำไปแล้วได้โน่นเร็ว ๆ คือทางโทรเลขที่มีพร้อมอยู่แล้ว ยังขาดแต่เครื่องกับคนใช้เล็กน้อยเท่านั้น ถ้ามีโทรเลขก็เหมือนย่นหนทางให้ใกล้กันเข้าไ้มาก โดยว่าจะส่งคนส่งของไปมาช้าอยู่ก็ดี ให้มีผู้วิ่งเป็นทีไว้วางพระราชหฤทัย เป็นผู้ใหญ่ปัสติญฯฯพอจะรับผิดชอบ และมีอำนาจบังคับการก็ได้ ๕ ขาดอยู่ทางเมืองหนองคายแห่งหนึ่ง หลวงพระบางแห่งหนึ่ง กับนครจำปาศักดิ์อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นเมืองใหญ่สำหรับบังคับการนำด่านปลายแดนแล้ว มีแต่การโทรเลขพอให้รู้การที่ๆ หนทางบางถึงกรุงเทพฯ แล้ว ก็จะเป็นการรักษาประโยชน์แผ่นดิน ได้ดีพอทันการเวลามีตัวอย่าง เห็นคุณของโทรเลขก็เหมือนเช่นเมืองเชียงใหม่ ดังไม่มีโทรเลขแล้วน่าจะกลัวจะเกิดเหตุใหญ่ที่ไม่มีใครบอกไว้ว่าจะเป็นอย่างไ

ในข้อที่ ๒ เรื่องธรรมเนียมความหนักใจในพื้นเมืองนี้ เป็นการสำคัญมาก ความเสียของการเก็บส่วยนี้ มีโทษเห็นชัด ที่ไ้ภาษามีเก็บอย่างตรงตัวคน ไม่ใช่อย่างตรงจากทำไรเหมือนภาษีกาไร ถ้าใครทามาหาไ้มากก็เสียมาก ไ้ด้น้อยก็เสียน้อย ส่วยเป็นภาษียตรงอย่างเดียวกับภาษีกาไรนั้นก็จริงอยู่แล้ว แต่มีผลติดกันตรงแท้ ไม่เลือกว่าใครหาไ้มากหรือน้อย เป็นคน ๗ หนึ่งแล้วต้องเสียเท่านั้น จึงเป็นที่รู้สึกเดือดร้อนไ้กว่าภาษียที่เก็บอย่างอ้อม ๆ เหมือนเช่นอากรต่าง ๆ ถ้ามีผู้ไ้ไว้วางพระราชหฤทัย ไปจัดการกันก่อนแก้ไขเป็นภาษียอ้อมเสียไ้ตรงแล้ว ก็มันเทาความเดือดร้อนไปไ้ไ้ด้วยคนต่างประเทศอย่างเช่น ทองสุไ้ ที่ไ้เยียวอยู่ในเมืองลาวก็จะเสียเปรียบกัน ไม่ทำให้เป็นที่คนพลเมืองลาวทัวใจหันหาคนต่างประเทศไ้ ครั้นจะคิดจัดการเรื่องนี้ออกไปจากกรุงนี้ไ้ได้ แต่ไ้ไม่ดีเหมือนกับจะจัดที่เมืองลาวเอง ด้วยเหตุว่าธรรมเนียมกันอยู่ แลภาษียอากรในเมืองลาว ก็ยังผูกกันอยู่กับเมืองไทยบ้าง

ส่วนเรื่องทานนั้นก็เหมือนกัน จะทำอย่างฝรั่งเทศที่คิดช่วยไ้ทั้งหมดก็ไ้เดียว เป็นช่วยหาบ่ล่อยนั้นก็ยังไม่ควรทำ เพราะมี พ.ร.บ. พิกัดกระษेत्रราชายุอยู่ไ้แล้ว ถ้าจะช่วยไ้ไ้ได้ โดยทางที่ข้าหลวงจะสอส่งสอค์ช่วย มีกำหนดเป้นพิคัดไ้ไ้การทำงาน อาจจะเป้นทหารช้านานเท่าไ้ พอไ้เป้นการเย็นขึ้นแล้ว ก็แก้ไขความคิดฝรั่งเทศไ้

ในเหตุการณ์อย่างเช่น บางเบียน มาตั้งชิงแซงที่ทุ่งเชียงคำก็ไ้ ๆ เช่น นายหมวดทองส่วย

ร้องขัดแย้งไม่ยอมเสียส่วยก็ ในข้อเช่นนี้เป็นการที่ผู้รู้การดินทุกหนมาขหนักเบาไปราชการนี้
ซึ่งอยู่ในที่นั้น จึงจะจักได้ตาม ปัญหาที่เห็นสมควร จะมีผู้ที่ต้องคอยรับคำสั่งแต่กรุงเทพฯ เท่านั้นแล้ว
เห็นจะเสียที่เสมอ กว่าสิ่งไปถึงกันได้ก็ช้านานหลายเดือน จนการเดินไปอย่างอื่นแล้ว และ
ทำให้อย่างไร เช่น เรียกกันว่าเพียงถูกรส หมกสอนแล้วก็หมกความคิด การเช่นนี้ต้องการความ
ไว้วางใจในสติปัญญา ความเห็นชอบแก่ราชการ ของข้าหลวงผู้อยู่ในที่นั้นมากนัก จึงเป็นการจำเป็น
ที่จะต้องผู้เช่นนี้อยู่ที่เมืองหนองคายก่อนที่อื่น

ในข้อที่ ๓ เรื่องไม่คิดรบนั้น เปนเหตุให้ศัตรูทู่หมิ่นไว้อย่างยิ่ง จะทำอะไร ก็ทำเอาตาม
ชอบใจ ถึงจะต่อว่าขานกับสักเท่าใด ก็คงลงเปนเจรจาความเมืองไม่มีทหารหนุนหลัง แลไม่มี
ประโยชน์เท่านั้น และความอ่อนของบ้านเมือง เช่น เมืองหลวงพระบางแตก ซ่อนั้น ทำให้ฝรั่งเศส
ทู่หมิ่นลาวได้ แต่ยังเห็นเหมือนกันว่า ไทยยังจึกว่าลาวที่ก่อกบฏเมืองได้ เมื่อเห็นใจเห็นว่าไทยไม่รบ
แลเห็นอย่างที่ว่าคนต่างคอยดู อังกฤษฝรังเศสจะทำการเรื่องเขตแดนกับไทยอย่างไร แล้วก็
คอยเอาอย่างซึ่งกันแลกัน แลลงท่เวงการที่จะผูกขาดกันให้ช้า ด้วยความเชื่อว่าไทยจะไม่รบเท่านั้น

การถือสงครามเปนการไม่ดี ด้วยความเชื่อว่าไทยจะไม่รบเท่านั้น และเป็นกรรมอันมา
อย่างยิ่งที่คนจะต้องตายเปนอันมาก แลยังเป็นการจำเป็นที่บ้านเมืองแค่นี้รบมาจนทุกวันนี้ต้องใจอยู่
แต่ก็เตรียมการสงครามให้เห็นปรากฏชัดว่า ถ้าจะทำศึกกันจะเป็นอันตรายมากแล้ว ก็เป็นการป้องกัน
ไม่ให้เกิดศึก เช่น ผู้มีปัญญาไว้สังเกตไว้ว่า " การเตรียมรบนั้น ป้องกันไม่ให้เกิดรบ "

ถ้าจะคิดว่าการซึ่งเป็นการไม่ยากลำบาก เลือเกณที่จะให้เรียบร้อย ทหารสำหรับงานรบใน
กรุงสยาม ไม่ใช่ทหารประจำการนั้น ให้ได้เพียงแสนเดียว แลมีสนมใหญ่ให้เห็นแก่ตาคนยุโรปว่า
ไทยเรียกพลออกสนาม ได้ถึงแสนหนึ่งฤาประมาณสามกองทัพใหญ่ ดังนี้ สำเร็จ ๗ วันใดตั้งแต่ ๗
วันนั้นไป จะไม่ต้องวิตกแล้วเกรงว่าชาติใดจะคุมแรงไทยได้ แลการเจรจาความเมือง ก็จะมีผลอย่าง
ดีที่จะสำเร็จตามปรารถนาได้ง่าย

เพราะเหตุว่า ไม่มีชาติหนึ่งชาติใดในยุโรป จะยกทหารมาตีเมืองไทยถึง ๔ - ๕ หมื่น
เป็นอย่างน้อยที่พอจะสู้กับ ทหารไทยสองกองหนึ่งนั้น ในครั้งเดียวคราวเดียวได้ ถ้าจะว่าทหาร
อังกฤษมีหมกด้วยกันทั้งคนยุโรปและชาติอินเดียสองแสนกับหมื่นคน เปนทหารอังกฤษแท้เจ็ดหมื่นนั้น
ที่ไทยจะแบ่งมาตีเมืองไทยถึง ๑ ส่วน ที่แบ่งสิ้นนั้นแล้ว ฝ่ายฝรังเศสเล่าในยุโรปจะมีทหารมากกว่า
อังกฤษก็ ก็ไม่อาจที่จะส่งทหารไปนอกเมืองถึง ๓ - ๔ หมื่นได้ ทหารที่มาเจ็บป่วยล้มตายในเมือง

ตั้งเกีย้นนั้น ก็ไม่ได้มาครวญเกียว หยอย ๆ มาช้านานหลายปีเป็นการยลัดกัน อภิปรายการหนึ่งฝรั่งเศส
ในเมืองฉวนตังปวงนี้ ก็มีอยู่เบ็ดเสร็จกับทหารฉวนตังเป็นคนสามสี่คนสองพันคนเท่านั้น ไม่เห็นเหตุ
ที่จะมากับทหารแสนหนึ่งไว้

อีกประการหนึ่งจะคิดเห็นไปว่าฝรั่งเศส มีเหตุวิวาทกับไทยแล้วจะไปรบกันทำไมที่ไผ่
ปลายเขตรแดน จะใช้เรือรบมายังกรุงเทพฯ เป็นการบีบบังคับเอาที่หัวใจให้บังคับออกไปหัวเมือง
มิเป็นการง่ายกว่าๆ ความข้อนี้ก็เห็นแก่ได้ง่าย ตอบได้ว่าทางเรือไทยยังจะสู้รบฝรั่งเศสไม่ได้
แต่ทางบกเห็นพอป้องกันได้หลายอย่าง เมื่อล้อมหลายอย่าง แลตอบโต้จะวางไม่ทันกัน เรือฝรั่งเศส
ขึ้นมาไม่ไหวแล้ว ความล่าน้ำแต่ปากน้ำมากี่ช้านานหลายชั่วโหม ป้องกันได้ทันสักอย่างหนึ่ง เมื่อว่า
เสียให้ถึงที่จะกันไว้ไม่ไหวแล้ว ทหารฝรั่งเศสจะมาถึงกรุงเทพฯ ได้จริงก็ดี จะบีบเค้นการรบยิงกัน
ปึงปึงเวลาหนึ่ง เหมือนกับการที่รบกับจีนที่ฝูเจาเรียกว่าตีแก่เผดเท่านั้น ไทยสู้ไม่ได้ในสนามนี้
ก็ถอยไปคอยตี กลับมาตีใหม่ ที่ฝรั่งเศสจะรักษาเป็นเจ้าของกรุงเทพฯ นั้นไม่ได้ ทั้งในเมืองไทย
แลนอกเมืองไทยจะไม่มีใครยอมตั้ง เช่นกล่าวมาแล้วแต่ต้นนั้น

การที่คิดถึงจะมีทหารนี้ ไม่ได้คิดถึงที่จะมีการไปรบพุ่งตีเมืองใดเลย คิดแต่เพียงสำหรับ
ป้องกันบ้านเมืองเท่านั้น ประเทศใดจะกล่าวว่าเป็นการทำทำรัฐเมืองใดเมืองหนึ่งนั้น ก็มีทาง
พูดแก้ไ้ความความจริง ความสุจริต แล้วไม่มีผิดเป็นผลได้

แต่การที่จะคิดจะจัดการนี้ จะสำเร็จได้เป็นการนานวัน จะไม่ทันการที่จะต้องใช้ในเมืองลาว
มากแล้ว ถ้ามีข้าหลวงใหญ่ในเมืองลาวคิดการเรื่องนี้ เอาคนในพลเมืองนั้นเป็นทหารได้แล้ว ก็
เป็นการเบาแรงที่ต้องส่งทหารไปแก่กรุงเทพฯ นั้นไ้มาก

เมื่อจัดการบริบูรณ์ดังเช่นคิดนี้แล้ว ความเจริญก็จะเกิดมีในบ้านเมือง แล ฝนสักรูวินาศ
กระไชยไ้ด้วย

เรื่องพระที่นั่งมหาจักรี

สำเนาที่ ๕/๓๓๘๒

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒

ถึงกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ด้วยไซยันทึ่งจะแจ้งให้ฉันทราบเมื่อเวลาก่อนจะนอนคืนนี้ ในเรื่องเธอขอซื้อลูก ก็นึกได้ทันที แท้งไว้เพราะจะรีบนอน เพื่อจะให้เป่ญนุที่จะลงไปตรวจการ ปากลักในเวลาวันนี้ ตั้งใจจะเขียนในเวลาเช้านี้ แต่ข้อที่นึกนั้นเป็นนึกได้โดยทันที ตามกลอนไปโดย วรรณคดีเข้าคนหนึ่งอยู่ข้างจะขัดกับวิธีให้ซื้อผู้หญิง แต่เห็นว่าไม่ขัดขวางอันใดนัก เห็นว่าข้อที่เรา ไม่ต้องคิดต้องอ่านอะไรเลย ให้กันเรื่อยๆก็มีถมไป หากกรมสมมตก็เป็นอันตกลงใจได้ จึงได้เขียน หนังสือให้ชื่อมาสองฉบับ กับค่ายพรหมจารีสอดของมาของละเส้น ขอให้เธอผูกมือทำขวัญตั้งชื่อแทน ตามที่ทางโกลัมกับไผ่ปากเงินพระคลังข้างที่ให้แก่สองคนนี้ คนละสามชั่ง เพราะเหตุว่าไปเกิด ทางไกล จึงได้มากกว่าสามชั่ง ขอให้มอบเงินให้เป็นสวัสดิคิมงคลด้วย

แต่ฉันทรงพิจารณาคร่าวๆเธอ เปรียบดังรอฟังเพลงยาว ก็หาได้ข่าวคราวอันใดหนักแน่นไม่ แต่ตัวฉันทักที่ประชุมเสนาบดีก็ดี มีความเชื่อถือนั้นใจในตัวเธอ ว่าถ้าเมื่อถึงด้านเธอเมื่อใด คงจะ กวดขันกันทุกขอบ กลัวแต่จะมากเกินไป อย่าได้มีความย่อท้อ ในการที่จะป้องกันรักษาเขตแดน โดยไหนใดเข้าไม่ต้องกลัว ขอเตือนแต่ให้ระวังว่า เห็นได้ที่จึงทำประการหนึ่ง อย่าให้พลเราย่อท้อ เมื่อมีท่าพลาศ อีกประการหนึ่งอย่าให้มันจับได้ว่าเราทำขวนขวาย งามน่ทำก่อน ให้คงเป็นป้องกัน เขตแดน อีกประการหนึ่งอย่าเดินรุกแหล่เข้ามาไปให้มากเหลือเกิน จนเป็นช่องที่จะยกหยิบเหตุ ขึ้นกล่าว ถ้าเป็นเหตุให้พวกขุนตักใจว่าเราจะจับเป็นอะไรอย่างเก่า ให้กลับเป็นพวกฝรั่งเสีย ไปได้ บันดาการที่จะยุเหี่ยวเอาใจพวกขุนอย่างใดให้เจ็บแค้นฝรั่งเสียขึ้นได้ จะหาไม่มีที่ขัดข้องเลย แต่อย่าให้มันจับหลักหลายอันใด ซึ่งพอจะยกมาต่อว่าต่อขานได้ การทั้งปวงนี้ ฉันทเชื่อนิสัยญา ความคิดเธอ ว่าจะสามารถคิดเห็นได้ดียิ่งยาว ไม่ต้องอธิบาย แต่ขอเตือนว่าอย่าให้เร็วเกินไป เหมือนที่เคยมาบางอย่าง แลหลวมเกินไปเหมือนเช่นเคยหลวมมาบ้าง ถ้าทำการโดยดทริตรอง รอบครอบแล้ว ฉันทเชื่อว่ามันไม่สามารถจะทำอะไรเราได้ในคราวนี้ เว้นไว้แต่เสียไปแล้วไม่ได้ กลับคืนมา การที่จับอ้ายกัปตันเธอไรได้นี้ ช่างให้กระหอนถึงพระยอดเสียจริง ๆ ฉันทจึงสงสัยว่า มันจะจับพระยอดไปแล้วเหมือนกัน แต่ก็ไม่ได้ข่าวเลย ขอร้องอารันใดที่เป็นไป เธอคงจะได้ ทราบจากทางราชการ จึงได้ขอยกเว้นเสียไม่กล่าวให้ยืดยาว การที่ฉันทจะลงไปเดี๋ยวนี้ก็ไปดูป้อม

เป็นอันรู้กันจ้ะว่าเตรียมก่ออยู่ทุกอย่าง เว้นแต่ยมี่ ๆ เข้าหาถิ่นเท่านั้น เป็นอย่างเรียกว่าโก๋ ตรงเครื่อง
สารการุณย-สุนันทา ได้ข้อสรุปสมเพิ่มเติมอยู่เสมอทุกเที่ยวเรือเบล เข้าไปซื้อทั้งในกรุง แลหัวเมือง
วันในร้านนอก การค้าขายในบ้านเมืองเรา ตั้งแต่ต้นกลับมาจากเกาะสีชัง ก็เป็นปกติเรียบร้อยไม่
บ๊ยะไรลดถอย ผู้คนที่ในท้องถิ่นจะเป็นได้ก็เมื่อซื้อเข้าแล้ว เขาจะน้อยไปไม่พอโรงสีได้บ้างเวลาอะไร
แค่สังเกตดูใจไทยแลข้างวันที่เคยวิวาทกับฝรั่ง เสร็จโกรธแลคิดสู้อยู่เกือบด้วยกันทั้งสิ้น ถึงฝรั่งเศสก็รู้
พิศสงของไทยแล้ว ว่าเป็นอย่างที่ไม่คลีนไ่อง่าย ตามวังมุ่นหมายจะชยอกเอาอย่างเก่า อื่นหนึ่งฉัน
มีความยินดีที่จะบอกให้รู้ว่าได้ตั้ง เรดครอสโซไซตี้ อันเจ้าพระยาภาสกรเทพเป็น สถาอุทโกลมแดง
ตามพุทธศาสนา มีแม่เล็กเป็นศานายก จะเรียกเงินสดได้ในเวลานี้ ไม่ต่ำกว่าห้าพันชั่ง ได้ลงมือ
จัดการประกอบยา แลจักจำหน่ ที่จะส่งไปยังกองทหารในหัวเมืองต่าง ๆ เป็นอันมากอยู่แล้ว แต่
ฉันยังรักให้จัดการส่งเสียอย่างไปพลางในเวลานี้ก่อน เพราะจะเปลี่ยนใหม่ก็จ้งงไม่ทันแก่เวลา
แต่อย่างไรก็ดีพลทหารของเรา คงจะไ้รับเครื่องที่จะรับกันเทาทุกซ์ ในเวลาราชการก็ขึ้นกว่า
แต่ก่อนและจะหาให้เงินแผ่นดินที่จะท้องจ่ายในส่วนกายานี้เบาลง การละเลียดในเคื่องนี้ เธอคงจะ
ไ้ทราบจากทางอื่น เมื่อลงท้ายนี้ ขออานวยไชโยให้พรเธอ กับทั้งกรอมกรวอันไปทนทุกข์ทรานอยู่ใน
ที่กันดาร เพราะเหตุที่จะป้องกันพระราชอาณาเขตให้มีไชยชนะแก่ศัตรูทุกปัจเจก แลศราศจากอันกราย
ไข้เจ็บ พ้นจากสัตรูภายนอกภายในเบียดเบียนทุกประการเทอญ

ทรง เหมพระราชหัตถเลขา สยามินทร์

เอกสารรัชกาลที่ห้า ๘.๑๘.๑/๔ เล่ม ๑ การรบด้านแม่น้ำโขงฝั่งขวา

สำเนาไปรเวตที่ ๒๒

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๔ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒

ถึงสวสวีสระก ขั้ววันนี้ได้พูดถึงกิจการการฝ่ายลาวพวน แะ เมืองนครราชสีมา เธอถามฉันว่าหนึ่งว่า จะให้รู้ไควว่าการกรมนาแทนต่อไป ฉันตอบว่ายังหาได้คิดไม่ ก็ 'ความจริงอยู่ เพราะการเบื้องต้นไม่เป็นที่ตกลงกันอย่างไร เป้นอันรอฟัง เหตุการอยู่ จึงยังหาได้คิดเบื่องปลายไม่ แต่เมื่อกลับเข้ามาถึงในนี้ นึกเฉลียวใจว่าเธอจะนึกสงสัยว่า ฉันคิดจะเอาผู้ซึ่งมีมลทิน ยังมีได้ร่ำระ สอดเข้าในตำแหน่งนั้นดอกกระมัง จึงขอออกให้ทราบโดยการลับว่า ยังมีได้คิดตลอด ในเวลานั้น แต่ไม่ได้นึกอย่างเช่น ถ้าหากเธอจะสงสัยเช่นนั้นเลย

การที่ฉันคิดขึ้น รวมเป็นสองการ ถ้าจะต้องการรบให้พระยาสุรศักดิ์ไปตั้งนครพนม ฤาทำอุเทน นี่เป็นการใหญ่ ถ้าไม่ต้องการรบ ให้กรมสรรพสิทธิ์ขึ้นไปโคราช ถอนพระประสิทธิ์ ไปช่วยทางนครพนมฤาทางอุบล ได้พูดเรื่องนี้ยังไม่เข้าใจชัด คือให้คุมกองทัพอไปช่วยทางกรมประจักษ์ ฤาทางกรมหลวงพิริตโกทั้งสองทาง ตำแหน่งกรมนาฤากรมโยธาควางกรมหนึ่ง เห็นว่าโควมี ความสามารถจะรับได้ทั้งสองตำแหน่ง กระทรวงมรุธาตต้อง เป็นเอากรบหมื่นสมมตเข้าให้ได้เท่านั้น เมื่อการเรียบร้อยแล้ว จะเปลี่ยนผลัดกันไปอย่างไรก็ได้ แต่กรมยุติธรรมนั้นเห็นไม่สำคัญนัก ขั้ว เป็นการภายใน จะเอากรบพรหมฤากรมหมื่นศิริแทน เพียง ๕ เดือนเท่านั้นก็ได้ เมื่อยุ้งก็สงว เออใหม่ เว้นจะขาดที่ประชุมไปคนหนึ่งฤากระไร

ซึ่งบอกมานี้ พอให้เบากังวลสิ่งเพื่อจะมี เธอจะบอกกรมหลวง เทวะวงษ์ก็ได้

(พระบรมนามาภิธิย) สยามินทร์

Confidential

คำสั่งว่าการกระทรวงยุติธรรม

วันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒

ขอเคาะฟาลอองูรีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ฯ

ขั้วทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานลายพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๔ มิ.ย. ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานเวลาบ่ายวันนี้ ว่าด้วยเรื่องกิจการการฝ่ายลาวพวนและเมือง นครราชสีมา นั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าหาที่สุดมิได้

ข้อความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณา เพื่อเรียนกระแสพระราชดำริห์

ในเวลาประทับในที่ประสูตินั้น หาได้เป็นไปเพราะความระแวงสงสัยว่าจะทรงพระกรุณายกย่อง
ผู้ซึ่งมีมลทิน มิได้ชำระนั้นไม่ ข้าพระพุทธเจ้ามีความเชื่อมั่นอยู่ในพระบรมราชอัทยาศรัยอันเป็นไป
ในทำนองคลองราชธรรมจริยานุวัติ ซึ่งสมเด็จพระบรมกษัตริย์ในพระราชวงษ์นี้ได้ทรงปฏิบัติโดย
ไม้มกพร่อง เพราะข้าพระพุทธเจ้ามาเห็นแนอยู่แก่ใจเช่นนี้ จึงไปไว้นอนทำให้ระแวงไปต่าง ๆ
ข้อที่ข้ากราบบังคมทูลพระกรุณาในเวลานั้น เพื่อจะแสดงว่าข้าฯ เห็นด้วยเกล้าฯ ตามกระแสพระ
ราชดำริห์ ที่จะจัดการในฝ่ายลาวพวนและเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นการเบื้องต้นนั้น ถือว่าเป็น
การควรตกลงแล้วแต่จึงได้ขอพระราชทานให้ทรงพระราชมติในครั้งที่สอง คือว่าด้วยผู้แทนใน
กระทรวงนาเป็นต้นไป และตามความที่ข้าฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาก่อนครั้งที่สองขึ้นกล่าวก่อนนั้น
ก็เพื่อจะให้ชักเห็นวาทะหนึ่งนั้น ควรถือว่าเป็นอันตกลงแล้ว ไม่ต้องรอพิงชาวต่างประเทศยุโรป
ถ้าชาวต่างประเทศยุโรปจะติร้ายอย่างใด ก็ไม่ควรเปลี่ยนแปลงพระราชดำริห์อันชอบนี้ได้ เพราะว่า
พระราชดำริห์ เป็นฝักฝ่ายข้างป้องกันพระราชอาณาเขตแต่ ไม่ได้เป็นไปในทางรุกรานต่อทีเดียว
ข้าฯ มีความวิตกไม่กล้าพอที่จะออกโต้เถียงจากพูดเต็มความคิดให้กระจ่างในเวลานั้น พระราชอาญา
ไม่ไผ่พันเกล้าฯ แต่ข้อความสำคัญที่ข้าฯ ยังต้องคงยืนยันเห็นอยู่บัดนี้ นั้น คือว่าเวลาที่ฝรั่งเสสทำการ
รุกรานครั้งนี้ก็เพราะปรารถนาได้ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ฝ่ายเราผู้เป็นเจ้าของบ้านเมือง จะป้องกันการ
รุกรานนี้ ก็ต้องป้องกันในฝั่งซ้าย ถ้าจะร่นเข้ามาตั้งรับฝั่งขวาหมดแล้ว ก็แปลว่าทิ้งฝั่งซ้ายให้แต่
เดียวไป ค่านของเราในฝั่งซ้ายตอนใดก็ต้องจับกุม ถาพอดโดยมาด้วยเหตุต่าง ๆ หมดสิ้นแล้ว ถ้าจะ
ไม่ทันออกไปตั้งรักษาในตอนนี้อีก จะมีเปะปละปล่อยให้ฝ่ายฝรั่งเสสรักษาเสียทั้งสิ้น ถ้าถ้าจะคิดหวัง
ในทางปลุกยหาญกัณฑ์ ฝ่ายเราทั้งเสียไม่ได้มีการรักษาฝั่งซ้ายเลยแล้ว ก็ทำแต่จะเสียเปรียบ
ไม่มีอันใดจะคานในการโต้ตอบเขาได้ ว่าเรายังคงรักษาฝั่งซ้ายอยู่เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ข้าฯ
จึงได้สามารถกราบบังคมทูลพระกรุณาชักกับกรมหมื่นสารภานุภาพ ในเรือพระที่นั่งจักรี ในข้อที่
จะโทรเลขสั่งให้ตั้งรับแต่ฝั่งขวา ไม่ให้ข้ามไปฝั่งซ้ายเลยและเมื่อมีกระแสพระราชดำริห์ถึงเรื่องจะ
ส่งกองทัพใหญ่อีกกองหนึ่งให้ไปตั้งแวะท่าอุเทนถนนครพนม และให้แต่งกองไปตั้ง ณ เชียงร่ม ผาบัง
ด้วยนั้น ข้าฯ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นพระบรมราชานโยบายอันพิเศษหาที่เปรียบมิได้ ถึงแม้ว่าจะมี
ชาวต่างประเทศว่าฝ่ายฝรั่งเสสจะยอมรับพุทธพิเศษเพื่อปลุกยปรองคองกัณฑ์ การอันนี้ก็ไม่ขัดขวางแก่ที่
จะต้องกิดจัดการรักษาพระราชอาณาเขตจนเต็มกำลัง ข้าฯ ไม่เห็นเลยว่าชาวที่ถาชาวร้ายแต่
ปารีสจะมาแก้ไขหวงห้ามการที่เราควรจะรักษานี้ได้ จำเราจะต้องยกไปตั้งฝั่งซ้ายนี้อยู่เสมอ

เว้นแต่จะได้พิสูจน์ความเข้าใจกันว่าจะไม่ทำการรื้อนวยอิก จะเป็นอันสงบกันแต่เพียงนี้ที่หนึ่งจน
กว่าจะได้ประกาศตกลงเด็ดขาด ถ้าว่าในระหว่างจะรื้อนวยอิกปรองคองตามสัญญาเข้าใจซึ่งเราจะ
ได้เปรียบบ้างนี้ เราจะต้องหยุดการรักษามันเมืองของเราแล้ว มีแต่จะเสียที่เสียกลฝรั่งเศส
ให้ล้อเล่นได้ ฉะนั้นว่าปรองคองไม่ตกลง จะว่าอะไร การก็จะต้องกลับใหม่อีก ฝ่ายเราก็
เสียเวลาทำการเปล่าเท่านั้น ข้า ฯ เชื่อแน่ว่าการที่จะรักษาสันติที่นี้เป็นอุบายเป็นทางเกื้อกูล
แก่การปรองคองให้ตกลงง่ายด้วย ถ้าเราอ่อนแอแล้วมีแต่จะดูเบาให้ได้ว่าไม่รอบคอบเท่านั้น การที่เรา
จะไปตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำในตำบลใดตำบลหนึ่งในตอนใด ข้า ฯ เชื่อว่าไม่มีใครจะคิดคัดค้านได้ว่าจะไม่

Strengthen our position both in negotiations and in arms แม้กรมหลวงเทเวศร์
มวง สิริธรรมาธิบดี กรมหมื่นดำรงราชานุภาพก็จะไม่สามารถที่จะค้นหาเครื่องโต้เถียงคัดค้าน
ในข้อนี้ได้ มีแต่เรื่องระวิงกระทบกระเทือนมัวหมองนี้ในอันไม่มีมูลสมควรจะกลัวจะระวิงเฉย
เพราะเหตุนี้ข้า ฯ ต้องขอกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยเต็มแรงกำลังความคิดเห็น ไก่ทรงพระราช
ดำริให้ทรงทราบให้พระบรมราชาธิบายอันประเสริฐนี้เป็นอันสำเร็จในทันใด ข้า ฯ เห็นด้วยเกล้า ฯ
ว่า ๑ ข้ออยู่อย่างเดียว พระราชาธิบายไม่พ้นเกล้า ฯ ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบ
บังคมทูลพระกรุณาโดยชัด ๆ แต่ว่าคือเรื่องนี้จะเป็ปัญหาถึงกรมหลวงเทเวศร์ที่จะ resign
แล้วจึงทรงทราบ เพราะเวลานี้เป็นเวลายากลำบากของบ้านเมือง ไม่ควรมีการที่ผิดแผกต่างใน
ความขึ้นลงถึงกับทำการร่วมกันไม่ได้ สำนึกที่ย่อมเป็นกำลังอันใหญ่ที่จะนำมาซึ่งชัยชนะแก่ราชศัตรู
ข้า ฯ ตั้งใจออกสลับคอยหลีกหนีการโต้เถียงต่อปากต่อคำในเรื่องฝรั่งเศสทั้งปวงนี้ เพราะไม่อยากจะ
จะให้ให้มีเหตุกระทำให้สามัคคีนี้อ่อนไปในเวลากับขึ้นนี้เลย เพราะฉะนั้นข้า ฯ ขอพระราชทานขณานเวลา
พระราชทานให้กรมหลวงเทเวศร์เพื่อจะ avoid discussion แม้จะได้มีพระบรมราชานุญาต
แล้วนี้ ถ้าการครั้งนี้กรมหลวงเทเวศร์ได้ทรงทราบแน่ว่าเป็นพระราชประสงค์อันแน่นอนเกื้อกูล
สร้างสมขึ้นในพระบรมราชหฤทัยอันได้ทรงพระวิจรรณาปรารถนาเพื่อป้องกันพระราชอาณาเขตต์
ข้า ฯ ก็ยังเชื่อว่าท่านคงจะต้องอุปถัมภ์พระบรมราชาธิบายนี้ มิให้มีเหตุขัดข้องขึ้นได้

พระราชดำริที่ด้วยผู้แทนในตำแหน่งกระทรวงนานั้นเป็นการชอบยิ่งนัก ข้า ฯ ยินดียิ่ง
ในที่กรมหมื่นสมมติบริรักษ์รองพระเจดพระคุณในกระทรวงมหาราช เพราะได้เคยคิดเสียดยอยู่ไม่
หายเลย ที่เสนาบดีสภาไม่ได้รับพระกำลังแลความกิดของท่านอันจะช่วยให้เป็นคุณแก่ราชการยิ่งกว่า
นี้ ขอพระบารมีเป็นที่พึ่งให้การนี้สำเร็จ ไม่ใช่แต่ชั่วสมัยเดียว ถ้าตลอดไปได้ทุกกาลก็จะเป็นคุณ

เจริญยิ่งนัก เพราะผู้ที่จะมีหลักฐานมั่นคงยิ่งกว่ากรมหมื่นสมมตนี้ไม่มี จึงเป็นผู้สมควรแก่ที่จะทรงพระ
กรุณาโปรดให้รักษาราชการสำคัญได้แผ่นดินหนึ่งแท้ และจะเป็นประโยชน์เพิ่มพูนขึ้นในเสนาบดีสภา
อันมีค่าอย่างสูงที่เคียด

ผู้ที่จะแทน ๖ ในกระทรวงยุติธรรมนั้น พอได้ทราบเกล้า ๖ ว่าจะได้ฉลองพระเดช
พระคุณในพระเทศยุโรป ก็ได้รับพระราชทานลงตรึงรองไว้ จะเป็นกรมหมื่นพรหมภากรหมื่นศิริวิช
ฎาเจ้านายข้าราชการกนิคิไม่เป็นขัดขวางเลย คงจะฉลองพระเดชพระคุณรักษาราชการได้เสมอไป
เพราะพระศรีธรรมศาสน์ซึ่งรับราชการเป็นปลัดทูลฉลองอยู่บัดนี้ เข้าใจในธรรมเนียมราชการเรียบร้อย
เป็นที่น่าพอใจข้า ๖ ได้แน่แล้ว ถึงโดยว่าจะโปรดเกล้า ๖ ให้ปลัดทูลฉลองรักษาราชการแทนไปอย่าง
ในกรมมหาดไทย เมื่อกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จไปเที่ยว ก็จะได้ แม้ไม่คดีที่เคียดก็คงไม่ตกต่ำไป
ถ้าและจะมีการ เรื่องความสำคัญเกี่ยวข้องด้วยต่างประเทศเป็นอัน ก็อาจจะทูลหาฎากรมหลวงเทเวศร์
ได้ด้วย ข้า ๖ สันนิทนาการทางนี้

แต่ราชการที่เกี่ยวข้องเรื่องฝรั่งเสสครั้งนี้ ข้า ๖ ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณจนสุดสิ้นกำลัง
และชีวิตไม่ว่าหนักเบาอย่างง่าย ขอพระราชทานแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดใช้ตามพระราชประสงค์
โดยที่ไม่ต้องทรงพระปรีวิตถึงความลำบากในส่วนตัวข้า ๖ เลย ข้า ๖ ไม่หวังด้วยลาภยศฐานันตร
ฤตาตำแหน่งราชการฤาพะวัคพะวนด้วยมารดาบุตรภรรยาญาติพี่น้องนั้นหามิได้ ถ้าฎาครั้งนี้ ไม่ได้ของ
ที่จะฉลองพระเดชพระคุณ Activelyแต่อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็เป็นขอโทษนับน้อยใจนัก จะสู้แม่
แต่ไพร่เลวหาบเสมีนยงก็ไม่ได้ ข้า ๖ กราบบังคมทูลพระกรุณาทั้งที่จะยึดยาวเหลือเกินไปประการใด
พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ขอพระบารมีปกเกล้า ๖ เป็นที่พึ่งแก่ข้า ๖ ด้วย

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๖

ข้าพระพุทธเจ้าสวัสดิ์โสมณ ขอเดชะ

เอกสารรัชกาลที่หก ฝ. ๑๔/๔ สำเนาโทรเลขแลสำเนานั่งสื่อกรมหมื่นสวัสดิ์ส่งมาสำหรับ
ทูลเกล้า ๖ ถวาย

(๔ มี.ย. ๑๑๒ - ๑๓ พ.ก. ๑๑๓)

สำเนาพระบรมราชโองการพระราชนิพนธ์พระอภัยมณีเจ้าสวัสดิโสภณ

ออกโปรดเกล้าฯ รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒

พระราชประสงค์ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปราชการครั้งนี้เป็นสำคัญเป็นข้ออยู่

๓ ประการ คือ

๑. ให้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ฯลฯ ออกไปทรงศึกษาวิชาการ
๒. ให้สืบสวนการที่จะมีรับรองเสด็จพระราชดำเนินยุโรปว่าอย่างไร
๓. ให้คิดกระทำการที่จะได้สำเร็จในการสัญญาประกันความเป็นอิสรภาพระหว่างประเทศ

ทั้งหลาย

ในข้อที่ ๑ นั้น ได้มีพระราชหัตถเลขาทรงมอบการอันนี้เป็นแผนกหนึ่งแล้ว

ในข้อที่ ๒ นั้น ให้สืบสวนที่เมืองอังกฤษก่อนที่แห่งอื่น โดยดูมาอย่างดีที่สุดที่จะทำได้ ให้ความรู้ความอันเป็นข้อประสงค์สำคัญ ในการที่ติดกันไว้แล้ว แลคิดสอบสวนกาลสมัยที่ประเทศอื่น ๆ ในยุโรปจะอยู่ในเมืองรับรองได้อย่างไร ให้ได้ความมา จะได้เป็นที่กำหนดแนแห่งการเสด็จพระราชดำเนินประเทศยุโรป เพื่อจะศึกษาธรรมเนียมอันรุ่งเรือง มาจัดการทำนุบำรุงแผ่นดิน ให้มีความเจริญเสมอเหมือนกับประเทศที่รุ่งเรืองตามสมัยของโลกนี้ที่ควรเป็นไปนั้น

ในข้อที่ ๓ นั้น ให้ดูหาบุคคลแข็งแรง คอเวอนเมนต์อังกฤษแลฝรั่งเศส เป็นต้น ในความประสงค์ที่จะรักษาแผ่นดินเป็นกลางในระหว่างชาติทั้งสองนั้น แลให้ได้อำนาจเขตรัดต่อกับกรุงจีนด้วย แล้วให้ให้มีสัญญาในระหว่างประเทศทั้งหลายเป็นการประกันความเป็นอิสรภาพของกรุงสยาม ถ้าการนี้จะสำเร็จด้วยอุบายอันใด ไม่เป็นที่เสียเกียรติยศแลผลประโยชน์แล้ว ก็ให้ดูหาคิดกระทำมาสำเร็จทุกประการ

พระบรมราชโองการนี้ พระราชทานแต่วันที่ ๑๔ สิงหาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๒

เอกสารรัชกาลที่ห้า

ผ. ๓๘/๒ โทรเลขแลหนังสือมีไปมากับพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ

(๑๓ ศ.ก. ๑๑๒ - ๒๑ ก.พ. ๑๑๕)

ถึงสวัสดิ์โสภณ ก้วยฉันมีความละเอียดใจยิ่งนัก ในการที่ไม่ได้ตอบหนังสือเธอวันที่ ๖ และวันที่ ๑๔ กันยายน ฉันมีข้อความจับอกจับใจเป็นอันมาก เธอน่าที่จะถามว่าเพราะเหตุใดจึงไม่ตอบ เพราะฉันไม่มีความรักใคร่บ้านเมือง ถ้าไม่เข้าใจความคิดของเธอ และไม่ชอบความคิดของเธอ ฉันต้องตอบในส่วนตัวฉันเอง ว่าความคิดทั้งหลายที่เธอคิดมานั้น เป็นทางที่ถูกใจฉันแลเป็นการที่ได้ปรารถนาแล้วบ้างแทบทุกเรื่อง เว้นไว้แต่ความรู้ไม่พอที่จะให้เห็นกว้างขวางถึงเธอพรรณามานั้น เธอจะต้องถามต่อไปอีกว่าเหตุใดเมื่อฉันเห็นด้วยแล้วจึงไม่หาญผู้ใด ถ้าลงมือจัดการอย่างใด ฉันไม่มีอันใดจะตอบ เธอให้พ้นจากความน่าเกลียด ถ้าให้พ้นจากเห็นว่าเพราะฉันเป็นคนอ่อนแอ ไม่มีความสามารถที่จะยังการนั้นให้สำเร็จได้ เมื่อว่าตามจริง ในเวลาเมื่อรับหนังสือนั้น ฉันเป็นคนไม่แข็งแรงเลย ก้วยเป็นเวลาฤดูฝน จนถึงเมืองานเฉลิมพระชนมพรรษาได้หกหล่ม ทั้งเธอทราบอยู่แล้วกำลังไม่พอที่จะโต้เถียงกับผู้ที่ไม่มีสติความความมุ่งหมายผูกพัน อันดูเหมือนน่าที่เขาคจะเรียกว่า " ไม่ใช่การในตำแหน่ง " ปฤกษาก็เปล่า ๆ ถ้าจะกลับทำให้เกิดความรำคาญที่ต้องโต้เถียงในเวลาที่ไม่พอกำลังกายไม่พอที่จะเถียง แลความเห็นที่แรงนี้ บางทีจะเป็นเครื่องปิดประตู ไม่ให้มีผู้ใดคิดต่อไปด้วย ฉันจึงได้รั้งรอไว้ จนเวลานี้กำลังกายค่อยบริบูรณ์ จึงได้ตอบแก่ความคิดทั้งหลายย่อมคงมั่นอยู่ในใจฉันมิได้หลงลืมเลย หนังสือนั้นวางอยู่ข้างที่นอน ได้คิดหาช่องที่จะจัดการอยู่เสมอ ในเมื่อไปบางปะอินครั้งนี้ ก็ไปตกลงกับกรมหมื่นดำรงข้อหนึ่ง ในการที่จะให้มีโปลิศถืออาวุธขึ้นไปรักษาการอยู่ในพระราชอาณาเขตนอก ๒๕ กิโลเมตร ออกมา มัคนี้ได้ เกลงมีทองคำสั่ง ให้ตั้งรักษาตามแถบเมืองน้ำปากแลที่อื่น ๆ ไปแล้ว เป็นอันตกลงกัน โดยคุณพิจารณา ถ้าหากจะมีเหตุการณ์อันใดในข้อนี้ ก็เป็นอันฉันจำต้องรับผิดชอบ

ส่วนการคลังนั้น เป็นกรยุ่งล้ามากมากในเวลานี้ ด้วยไม่มีผู้ใดจะรับหน้าที่นั้น เพราะการศิริ ไม่ได้รับสัปอรรถจากผู้ใด ก็ต้องลาออก แลอันที่แท่งบริษันั้นก็เป็นแต่ผู้รักษาการ ไม่ใช่ผู้ทำการที่จะให้เจริญขึ้นได้ เมื่อเจ็บไข้ลงเลยลาออก ได้ปรึกษาหาตัวกัน ในเสนาบดีเองแต่ละเลือกตัวกันถึงสองคนกันน้อย ถึงว่าได้เลือกแล้ว จะหาว่ารับว่าเป็นที่พอใจแต่สักคนหนึ่งก็ไม่มี เป็นแต่พูดไปพอให้พ้นเวลาได้ความลำบาก การที่พูดกันหาประโยชน์มิได้นั้นเป็นอันมาก แต่บัดนี้ก็เป็นอันตกลงให้กรมศิริเข้ามารั้งไว้ตามเดิม กว่าจะมีท่าทางที่จะได้จัดอย่างอื่นต่อไป ถึงว่าเวลาที่หา มัคขึ้นได้ ก็พอประทังไว้ไม่ให้โหมลง แต่จะอยู่ได้เพียงเท่าใดประมาณไม่ถูกเลย เมื่อการคลังเป็นอย่างนี้อยู่การที่จะกู้เงินต่างประเทศนั้นยังไม่เป็นที่วางใจถึงโดยว่าจะหาจากกันขึ้นในเวลานี้ ก็คงจะไปติดด้วยเรื่องภาษีอากรยังไม่ได้เก็บตามที่ตั้งปวงคาด ง่ายง่ายจะต้องจัดการคลังให้เรียบร้อยก่อน จึงจะจัดการเรื่องกู้เงินได้

ส่วนการที่กรมขุนวิเศษไปจัดการทหารนั้น ก็เป็นอันหนึ่งเงียบอยู่เป็นแต่บายน้ำยากก็ ซึ่ง
เพิ่งไต่ขึ้นในเดือนนี้แลปรารถที่จะตั้งवासแนล แลการที่จะจัดหาผู้คนก็ยังไม่ได้ลงมืออันใด เพราะ
ต้องชักไปเรื่องเทศาภิบาล ที่จะแขวงอำเภอเท่านั้น แลทำบายศรีสามโนคร้ว การที่ได้จัดเทศาภิบาลนั้น
ก็ดูเป็นไต่เห็นผลบ้าง เว้นแต่ยังไม่ตลอดทั่วถึง แต่เป็นการจำเป็นแน่แล้วที่จะต้องมั่งมีวังที่เข้าใจใน
การ ฟูแนส จริง เป็นที่ปลุกษา ก่อนกว่าสิ่งอื่นหมด ด้วยเหตุว่าการทั้งปวงที่เป็นอยู่นั้นย่อมเป็น
ปัจจัยแก่กันมลักัน คือต้องการมีเงินให้พอใช้กาดอกเบี้ยก่อนจึงจะกู้เงินได้ต้องมีคนใช้ที่ดีก่อนจึงจะเก็บ
เงินให้ไต่จริงได้ ต้องมีเงินจึงจะมีคนใช้ที่ดีได้ ต้องมีบายศรีสามโนคร้วก่อนจึงจะจัดคนเป็นทหารได้
เมื่อมีทหารต้องมีเงินให้พอจึงจะรักษาการอยู่ได้ เมื่อจะจัดการเทศาภิบาลให้ดี ต้องปราบปรามโจร
ผู้ร้ายให้สงบเงียบทั้งศาลหัวเมืองแลกาลในกรุง ฉันมีความเสียใจที่จะกล่าวว่าเมื่อหายเงียบขึ้นมา
ครั้งนี้ ไต่เห็นการทั้งปวงล่าไปหมดทั้งสิ้น ยิ่งกว่าที่เห็นว่ไม่ได้อยู่แต่ก่อน ไต่ตั้งใจอยู่ที่จะสรสร้าง
การทั้งปวงให้คงรูปเข้า แลหวังใจว่าถ้ามองสีเออยกมินส์กลับเข้ามาครั้งนี้ คงจะได้ประโยชน์บ้าง
ส่วนตัวเธอฉันก็มีความประสงค์ที่จะไต่พบ เว้นแต่เห็นว่า ถ้าให้มองสีเออยกมินส์มาทำป่าให้เรียบ
เรียบร้อยเสียก่อนแล้วจึงเข้ามาปลุกษาหาฤาณกันฉันจะได้ประโยชน์ดีกว่าที่เข้ามาเวลานี้ จะมีแต่การ
ที่ถ่มเถียงกันคุมเข้าไม่ติด จะป่วยการเวลา เพราะจะเป็นเหตุให้เกิดการรุ่ม คือถึงกันไปต่าง ๆ ฤา
ไม่ฉันจะเป็นการแกวร้ายถึงถึง ในเวลาที่มีศัตรูจ้องอยู่ เมื่อเห็นเวลาสมควรเมื่อไรจะบอกไปให้ทราบ
การทั้งปวงนี้ถึงชายพี่ซึ่งเป็นผู้ที่มีความเห็นแรง ก็ได้เห็นอยู่ว่าเป็นความลำบาก อันจำเป็นที่จะต้องรอ
สักเล็กน้อย ที่จะไต่จัดการให้พร้อมมือกัน ถ้าฉันได้ปลุกษาหาฤาณในเรื่องนี้ต่อไปอีกประการใดจึงจะบอก
ไปให้ทราบ หนังสือนี้รู้แน่ว่าจะเป็นเรื่องที่รำคาญแก่เธอมาก เพราะเป็นเรื่องเหมือนกับร้องว่า จักร
จรจรไปไต่ จำไว้ไม่หลับ แต่กว่าจริงเป็นเช่นนี้ พูตกันเป็นอย่างสำนวนไทย ๆ แท้ตามที เธอคง
นึกถึงไต่ได้เคยเห็นการที่เป็นอยู่แล้วฉันไต่

เอกสารรัชกาลที่ห้า ๘. ๓๔/๒ ร่างพระราชหัตถ์ เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง
พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ไม่ปรากฏวันเดือนปี

ถึงสวัสดิ์โสภณ ด้วยตามหนังสือฉบับก่อนนี้ได้เขียนแต่กลางคืนวันที่ ๒๐ นั้น ครั้นวันที่ ๒๑ คือวันนี้ เวลาเก้าโมงพบปะพูดคุยกับเจ้านายเสนาบดีสองสามคน ฉันได้กระทำความคิดเห็นตามนี้ เธอได้กล่าวในหนังสือสองฉบับที่ได้อ้างแล้วนั้น ให้เป็นข้ออุปมากันขึ้นโดยมีได้อ้างถึงความเห็นของเธอ เพราะเห็นวาทะจะอ้างขึ้นแล้วจะเป็นเครื่องมือโยนทิ้งเสียทันที ฉันได้ยกขึ้นกล่าวตามคำที่มองสิเอออัคมิเนสได้พูดและได้เขียนหนังสือถึงกรมพระฯ "คือตั้งต้นวินิจฉัยกันในเรื่องการทหาร เรื่องที่เข้าเราไม่เสมอกัน เธอได้เคยทราบเหตุผลทั้งนี้ตลอดอยู่แล้ว รวบรวมใจความเป็นคนไม่พอ จึงจัดให้เสมอกันไม่ได้ ฉันจึงได้ถามกรมขุนนริศถึงการที่จะจัดคนอย่างไร ก็ว่าได้คิดแล้วแต่เป็นการยากยาว จะต้องขอออกไปเขียนหนังสือถวาย แต่ในเชิงพูดกันไปพูดกันมาไม่สู้มากนักก็เป็นอันฉันเข้าใจได้ว่า กรมขุนนริศคิดจัดการทหารโดยเก็บรวบรวมคนที่เป็นหมู่ทหารจากกองส่วยเลขหัวเมืองต่าง ๆ เข้ามาใช้เป็นทหารที่ละน้อย ละน้อยไปก่อน ไม่ต้องรอมารัฐิสามโนครวั ซึ่งข้าหลวงเทศาภิบาลจัดทำ ฝ่ายข้าหลวงเทศาภิบาลก็ห้ามารัฐิสามโนครวัไป เมื่อได้มารัฐิแล้วจึงจัดคนเป็นทหารทั่วกัน เว้นไว้แต่คนในกรุงเทพ ฯ ที่ถามยังไม่ได้ออกความเห็นว่าเป็นประการใด ซึ่งกรมขุนนริศระลึกการที่จะตอบเวลานั้นเสียเช่นนี้ ก็เข้าใจได้ตามอาการก็เรียกว่า เพื่อจะหนีจากการถามเถียงนอกเรื่อง ฉะนั้นเรื่องที่ไม่มิข้อกัสนลงเป็นเหตุขัด แต่ถึงว่าความคิดเช่นนี้จะได้ในทำนองการที่คิดแล้วที่จะรอไว้ หนังสือกรมขุนนริศนั้น ก็คงจะต้องเป็นการช้าอยู่โดยปกติแต่เห็นว่าเป็นการจำเป็นที่จะฟัง ฉันได้ถามท่านเล็กถึงการที่จะควรมีนายทหารฝรั่งมาช่วยตายัง ท่านเล็กก็ว่าถ้าคนยังน้อยเพียงเท่านี้ทราบใดก็ยังไมควรจะมี แต่เรื่องที่จะตั้งเจ้าพนักงานเป็นคอมมิชชันในทหารบกทหารเรือดังเช่นเธอกล่าว ฉันยังหาได้พูดไม่ เพราะเห็นว่าควรจะต้องฟังความคิดที่ได้ตกเหื่อนนี้ดูสักหน่อยหนึ่ง ถ้าจะพูดไปก็เป็นอันแล้แต่จะโปรดดาเถียงกันหาที่สุดมิได้

ตอนนั้นจึงได้พูดกันถึงเรื่องฟแนแนเชียลแอควาเซอ กรมหลวงถามขึ้นว่าตัวไม่ไปสั่งความว่า นี่แลไม่ไ้รู้ความข้อนี้จากมองสิเอออัคมิเนสแลเห็นเป็นการไม่สมควรที่จะมีถ้าจะมีก็ควรแต่เพียงคนผู้น้อย เช่น มิสเตอร์วิลเลียมเป็นพอแล้ว ฉันจึงได้รับว่าการเรื่องนี้มองสิเอออัคมิเนสได้พูดกับฉันเก็บข้อความตามที่ฉันเข้าใจนั้นว่าเมืองเราควรจะต้องจัดทหารบกทหารเรือให้มีป้อมเรือรบแลสาคราวุธให้สมควรแก่กำลังบ้านเมือง การที่จะจัดทหารเช่นนั้นจำเป็นต้องใช้เงินมาก จินนาปีอากรที่เก็บได้อยู่ทุกวัน บถึงสองมิลเลียน ควรที่จะมีผู้เ่งเข้าใจในแนเชียลมาเป็นผู้ช่วยเสนาบดีคิดอ่านในการภาษีซึ่งมีอยู่แล้ววาสิ่งใดควรจะเก็บได้อย่างไรสิ่งใดควรจะเลิกถอน และวิธีที่จะเก็บอย่างไร

ซึ่งจะเปิดการรื้อร่ำ ให้การเก็บภาษีอากรเป็นแบบอย่างเรียบร้อย และให้บางอิกลึงเป็นที่มั่นคง เมื่อ
พูดดังนี้ กรมหลวงเทวะวงศ์ได้ร้องคัดค้านว่าเห็นเป็นการไม่สมควรจะมีเลย การซึ่งมีเช่นนั้น นัยว่า
เป็นคอนโทรลเลอมีโซแอควาเซอ ตรงกันกับที่ประเทศทั้งปวงจะจับเมืองใดเมืองหนึ่งเป็นโปรเตกชั่น
ก็จับทางคอนโทรลเลอเช่นนี้ มีสเคอเวอน์ก็ได้เขียนหนังสือมาถึงตัวเธอเหมือนกัน เธอได้ดักเสีย
ฉันได้อธิบายหลายอย่างตามความเข้าใจของฉันในความมองสีเออยักษ์มันส์พูด ตามเธอ แล่ที่คิดเห็น
เอง ก็เป็นอันสงบไปตอนหนึ่ง ฉันจึงได้เริ่มต่ออีกว่า การที่มองสีเออยักษ์มันส์คิดแลได้พูดกับฉันนั้น
เป็นความคิดใหญ่ ซึ่งติดเนื่องกันกับการทหาร แลการบำรุงประโยชน์ที่ผลที่จะให้เกิดทวีขึ้นใน
แผ่นดินด้วยเหตุว่า ถ้าหากว่าจะมีทหารใดดังเช่นคาดหมาย คงจะต้องใช้เงินอีกเป็นอันมาก ใน
เรื่องค่านู่มเงินเกิดขึ้นเบียดเบียนกับทั้งที่จะซื้อเครื่องศาสตราวุธ เรือรบป้อม ที่ทำปัสตันและเครื่องปืน
ต่าง ๆ จะต้องใช้เงินมีใช้น้อยเลย เงินภาษีอากรที่ได้อยู่ทุกวันนี้ ถ้าจะจัดการทหารให้เต็มบริบูรณ์
ขึ้นแลก็เกือบจะไม่มีเหลือ จึงเห็นเป็นการจำเป็นที่จะต้องจัดการภาษีอากรให้ดีขึ้นได้ก่อน จึงจะจัด
การทหารให้เต็มบริบูรณ์ ถึงแม้ว่าจะจัดการภาษีอากรขึ้นได้ แล้วแลหามาใช้ในการทหารอย่างเดียว
การทหารเป็นแต่เครื่องป้องกันศัตรูภายนอกการจับเหตุการภายใน ไม่เป็นการซึ่งจะทำให้เกิดผล
ประโยชน์อุกหนุนทหารนั้นได้ จำเป็นจึงต้องจัดการบำรุงพืชผลแลสินค้าในพื้นที่นั้นขึ้นด้วยการชุก
กลอง ทำถนนทางรถไฟ เป็นกัน ให้ผลที่เกิดจากแผ่นดินนั้นทวีมากขึ้น สำหรับซึ่งจะได้อุกหนุนการ
ทหารแลการอื่น ๆ ให้สำเร็จตลอดไป ก็เมื่อการใหญ่ทั้งสองอย่าง คือการทหารแลการบำรุงบ้าน
เมือง จะต้องใช้เงินมากทั้งสองอย่าง จึงการต้องหาทุนต่างประเทศมาใช้อุกหนุนในการบำรุง
บ้านเมือง เอาทุนภาษีอากรเดิมใช้ในการทหาร ก็ถ้าจะกู้เงินต่างประเทศเช่นนั้น ถ้าพิณเนสส์ของ
เราไปเป็นที่มั่นคง การที่กู้เงินนั้นก็เป็นอย่างยิ่งนัก เสมอเหมือนหนึ่งขายเมืองเสีย จะมี
อันตรายมาถึงได้โดยเร็ว เพราะเหตุฉะนั้น มองสีเออยักษ์มันส์จึงเห็นควรจะต้องมีพิณเนสส์แอควาเซอ
กรมหลวงเห็นว่าไม่จำเป็นเลยที่จะต้องกู้เงินต่างประเทศ ถ้าจะทำทางรถไฟก็ดีกว่าวิธีแรกนั้นก็
ยกเงินภาษีเข้าไปทำ แต่ภาษีเดียวเท่านั้นจะได้ทางรถไฟสายยาวดี แลการที่จะกู้เงินต่างประเทศ
นั้นก็ไม่ง่ายเลย ผู้ซึ่งจะให้กู้มีถมไปเช่น หลุยเซอร์มันได้มาพูดกับเธอ ว่าถ้าเอาเงินภาษีเข้าไป
ขายออกเป็นฝักระกัน ผู้ที่จะให้กู้มีถมไป ฉันจึงว่าที่กรมหลวงคิดจะเอาเงินภาษีเข้าไปทำรถไฟนั้น
เป็นอันต้องรักเนื้อในเงินที่ได้จ่ายไว้ในราชการอยู่ทุกวันนี้ไปให้แล้วจะได้เงินอันใดแทน ถ้าจะ
ทำทางรถไฟ ได้ผลดีเป็นกำไรก็ถึงจะถึงสิบปี ในระหว่างนั้นจะทำอย่างไร ในการที่กู้เงินต่าง

ประเทศนั้น ฉันไม่พอใจเลยที่จะให้ปี เพราะเหตุที่การคลังที่เก็บภาษีอากรของเราไม่เป็นที่มั่นคง
แลได้ผลประโยชน์ได้ เพราะเหตุฉะนั้นจึงเห็นว่าควรจะต้องจัดการคลัง การบำรุงบ้านเมืองการ
ทหารพร้อมกันไป กรมหลวงคงยืนเห็นว่าควรจะต้องจัดเอง ไม่ควรจะได้พึ่งพาและต้องกระเป๋^า ลง
รวบรวมครุฑมุขเป็นนี้แต่เพียงเสมอชั้นมิสเทอวิลเลียม ซึ่งได้มาจัดการภาษีร้อยละสามร้อยยี่สิบ
มากแล้วนั้น แลมีข้อความพิสดารเลื่อน ๆ ต่อไป ตกลงเป็นมีผู้ไปขอให้รอฟังคำมองสีเออ
ยัคินส์ก่อน เพื่อจะร่งการที่จะถ่มเถียงร่วกันขึ้น ฉันก็ตกลงยอมพักไว้ด้วยเห็นว่า มองสีเออ
ยัคินส์ก็คงจะเข้ามาในไม่ช้านัก ถ้าจะเถียงกันต่อไป ถึงว่าฉันเข้าใจทางความคิดอยู่บ้างก็จริง
แต่คนเหล่านั้นเขาย่อมเห็นอยู่ว่าฉันเป็นคนไม่ได้มีเหตุเค้นอันใดพอที่จะพิจารณาแลกล่าวถ้อยคำ
ให้น้ำหนักได้ แต่ฉันเชื่อว่าคงจะมีผู้ที่ได้คิดเห็นชอบด้วยหลายคน คำที่ได้พูดกันวันนี้เข้าใจว่า จะ
เป็นพิธีที่เพาะไว้ สำหรับให้ใคร ๆ ไปคิดเป็นความนึกของตัวเอง มุมงที่ก็จะตกลงได้โดยง่าย
ไม่ช้านัก ตามที่เคยสังเกตมาในอัยยาษัศรยของท่านทั้งหลายเหล่านี้

เอกสารรัชกาลที่ห้า ฝ. ๓๘/๒ ร่างพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึง พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ไม่ปรากฏวันเดือนปี